DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Julius WELLHAUSEN

Arap Devleti ve Yıkılışı

Oryantalist Klasikler: 13

ANKARA OKULU

Julius WELLHAUSEN (17 Mayıs 1844-7 Ocak 1918)

Hanover Krallığı'nın Hamelin şehrinde doğan Wellhausen, Protestan bir pastörün oğluydu. Alman teolog ve oryantalist olarak Tevrat'ı akademik olarak anlamaya çalıştı. 1862'de Göttingen Üniversitesi Teoloji Bölümü'ne kaydolan Wellhausen, Heinrich Ewald gibi hocalardan aldığı dinler tarihi, teoloji eğitiminin yanı sıra İbrânîce, Âramîce ve Arapça öğrendi. Göttingen Üniversitesi'nde Georg Heinrich August Ewald'ın altında teoloji üzerine eğitim görüp 1870'de bu üniversitede Eski Ahit üzerine privat doçent oldu. 1872'de Göttingen Üniversitesi'nde teoloji üstüne ordinaryüs profesör oldu. 1882 yılında görevinden istifa etti. Halle Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde oryantal diller üzerine ordinaryüs profesör oldu ve 1885'te Marburg Üniversitesi'nde profesörlüğe seçildi. 1892'de Göttingen'e transfer olup ölene kadar burada kaldı.

Celal EMANET

Çorum'da doğdu, ilk, orta ve lise öğrenimini orada tamamladı. 1999 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2000-2003 yılları arasında dil öğrenimi ve akademik çalışmalar için ABD'de bulundu. 2005 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak yüksek lisansını tamamladı. 2006 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda doktora çalışmalarına başladı. Ders döneminden sonra doktora tez çalışmalarına devam etmek için 2008 yılında ABD'ye gitti. 2011 yılında *Amerikalı Mühtedi: Muhammed Alexander Russell Webb (1846-1916)* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı. *Amerika'da Bir Osmanlı: Muhammed A.R. Webb*, *Emeviler Döneminde Fetih Politikası*, *Hindistan Günlükleri: Muhammed A.R. Webb*, *Ermeni Meselesinden Kim Sorumlu*, *II. Abdülhamid'in Osmanlı'ya Hizmetleri* ve *Selected Writings of Mohammed A. Russel Webb: Including The Autobiography & Lectures, His Public and Private Letters* adlı eserleri ve ayrıca çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri bulunmaktadır. 2008 yılından bu yana Garden State Islamic Center'de eğitimci olarak görev yapmaktadır. Evli ve dört çocuk babası olup Somerdale, New Jersey'de yaşamaktadır.

Ankara Okulu Yayınları: 386

© Ankara Okulu Basım Yay. San. Tic. Ltd. Şti.

Oryantalist Klasikler: 13

Özgün İsmi
The Arab Kingdom and Its Fall

Baskı ve Cilt
Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71
Sertifika No: 47479

Editör: Mehmet Azimli
Son okuma: Fatih Toktaş
Dizgi ve kapak: Ankara Dizgi Evi
Birinci baskı: Aralık 2021

ISBN: 978-625-7387-29-3

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/Ankara
Tel: (0312) 341 06 90 GSM: 0542 382 74 12
web: www.ankaraokulu.com.tr
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com.tr
ankaraokuluyayinlari@gmail.com

Arap Devleti ve Yıkılışı

Julius WELLHAUSEN

Çeviren
Dr. Celal EMANET

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2021

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN 7

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ 9

ÖNSÖZ 13

I. BÖLÜM
ERKEN DÖNEM 21
Mekke Dönemi 21
Medine Toplumu 27
Dört Halife 36
Emeviler 58

II. BÖLÜM
İLK İÇ SAVAŞ 73
Ebû Mihnef Rivayeti 73
Mısır: Amr b. el-Âs 86
Muaviye b. Ebî Süfyan 94

III. BÖLÜM
İKİNCİ İÇ SAVAŞ 103
Kufe: Mugīre b. Şu'be 103
Basra: Ziyad b. Ebîh 107
Şam: Muaviye b. Ebî Süfyan 116
Veliahtlık 122
Yezid b. Muaviye 126
Harre Vakası 131
Mervan b. Hakem 142
Abdullah b. Zübeyr 153

IV. BÖLÜM
İLK MERVANİLER 167
Abdülmelik b. Mervan 167
Velid b. Abdülmelik 183
Haccac bin Yusuf es-Sakafî 185
Abdurrahman b. el-Eş'as 189
Yezid b. Mühelleb 202
Süleyman b. Abdülmelik 207

V. BÖLÜM
ÖMER B. ABDÜLAZİZ 215
İdarî 216
Malî 217

VI. BÖLÜM
SONRAKİ MERVANİLER 245
Yezid b. Abdülmelik (II. Yezid) 245
Hişam b. Abdülmelik 254
Halid el-Kasrî 255
Fetih Hareketleri 263
Velid b. Yezid (II. Velid) 271
Yezid b. Velid (III. Yezid) 282

VII. BÖLÜM
ÜÇÜNCÜ İÇ SAVAŞ 285
Mervan b. Muhammed (II. Mervan) 285

VIII. BÖLÜM
HORASAN'DAKİ ARAP KABİLELERİ 303
Basra 303
Horasan 313
Mâverâünnehir 327
Kuteybe b. Müslim 329
Yeni İdareciler 336

IX. BÖLÜM
ARAP DEVLETİ'NİN YIKILIŞI 369
Abbasi Daveti 378
Ebû Müslim 387
Kûfe 404
Emevilerin Sonu 406
İntikam Süreci 409
Mevâlî ve Şia 413

DİZİN 421

EDİTÖRDEN

Ankara Okulu Yayınları'nın "Oryantalist Klasikler" projesi üst başlığı kapsamında yayımlanan serinin on üçüncü kitabı olarak, Alman müsteşrik Julius Wellhausen'in *Arap Devleti ve Yıkılışı* adıyla tercüme edilen eserini sunuyoruz. Eser, titiz çalışmalarıyla dikkat çeken bir araştırmacıdan geliyor ve bir tarih incelemesinin nasıl olması gerektiği ile ilgili önemli ipuçları ve detaylı usuller sunuyor.

Eser, elimizdeki klasik dönem külliyatını nasıl ve ne şekilde kullanabileceğimizi göstermesi açısından tarihçilere önemli hatırlatmalar yapmakta ve İslamiyetin doğuşundan Emevilerin yıkılışına kadarki süreyi itina ile tahliller eşliğinde anlatmaktadır.

Eserde şu anlaşılıyor ki; tarihçilik, klasik kaynaklardaki verileri olduğu gibi alıp bir tarih inşası yapmaktan öte, verilerin tahlilleri, dönemsel faktörlerin gözetilmesi ve tarihsel bağlama uyumlu olup olmadığını da araştırarak, gerçeğe ulaşma işi olmalıdır. Sizleri Julius Wellhausen'in eseriyle baş başa bırakıyoruz...

Hayırlara vesile olması dileğiyle...

Mehmet Azimli-2021
Çorum*

* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

ÇEVİRMENİN ÖNSÖZÜ

Hz. Muhammed'in kurduğu devletin temelini Araplar oluşturmakta ve devletin kurulduğu bölgede pek az gayrimüslim bulunmaktaydı. Hulefâ-i Râşidîn döneminde yapılan fetihlerle Suriye, Mısır, Irak ve İran İslam topraklarına katıldı. Emeviler döneminde ise fetih hareketleri daha da genişleyerek devletin sınırları Endülüs'ten Orta Asya içlerine kadar uzandı. Araplar fethettikleri bölgelerde, fethettikleri ülkelerin sakinlerine, İslam'ın öngördüğü cizyeyi ödemek şartıyla kendi dinlerine bağlı kalmaları hakkı tanıyordu. Ancak Emeviler dönemine kadar uygulanan bu imtiyaz, bu dönemde farklı boyutlarda gelişti. Emeviler, Müslümanların öğretisinin tersine Arap asil sınıfına dayalı bir hükümdarlık inşa ettiler. Zamanla devlet içerisinde imtiyazlı bir sınıf hâlini alan Ümeyyeoğulları, birtakım vergilerden muaf tutulur hâle geldiler. Divana kaydedilen askerlerin çoğunluğu, Araplardan meydana gelirken, İslam'ı kabul eden, ancak Arap olmayan mevâlî ise ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyordu. Müslüman olmalarına rağmen, devletin gelirlerinin arttırılması için kendilerinden her türlü vergi, hatta gayrimüslimlerden alınan cizye dahi alınmaktaydı.

Emevilerin iktidarı ele geçirmeleri ve akabinde hilafetin saltanata dönüştürülmesi, Müslümanları bir arada tutan ilkelerin ihmal edilmesine ve Peygamber mirası olan devletin kurumlarında bozulmaların başlamasına yol açmıştır. Hilafet, Peygamber sonrası Müslümanların birliğini sağlayan bir kurum olmaktan çıkmış, dünyevi zevk ve arzuların tatmin edildiği bir makam hâline gelmiştir. Muaviye'nin iktidarı ele geçirme yöntemi, daha sonraki dönemlerde Müslümanların bölünmelerine ve akâbinde Şiî ve Hâricî diye iki farklı siyasi akımın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Muaviye ve ondan

sonra gelen Emevi halifeleri, Müslümanların birliğini sağlamaya dönük politikalar üretmek yerine, iktidarın gücünü saltanat makamını ellerinde tutmak için kullanınca, ayrılıkçı zümreler kitleler hâlinde büyümeye devam etmişler ve buldukları her fırsatta Emevi iktidarına karşı isyan etmişlerdir.

Julius Wellhausen (1844-1918), erken dönem İslam tarihçiliğinde önemli yeri olan Alman Şarkiyatçı ekolünün en yetkin isimlerinin başında gelmektedir. *The Arab Kingdom and Its Fallen* onun en önemli çalışmalarından birisidir. İslam tarihinde özellikle ilk dönem söz konusu olduğunda, araştırmacının sağlam bir metodolojiye ve köklü bir lisan-kaynak bilgisine sahip olması gerektiği vazgeçilemez bir koşuldur. Bir Alman olarak Wellhausen, her iki açıdan da Doğulu âlimlerden geride değildir. Bundan dolayı kitapta, kaynak (ravi) eleştirisi yaptığı bölümler metodoloji açısından önemlidir. Wellhausen, Emevilerin tarihini kaleme alırken bütün bu faktörlere gereken özeni göstermiş ve o döneme ait rivayetlerin sayıları ve içerikleri bakımından arz ettiği karışıklığı, mükemmel ve sağlam bir kritik metotla ortadan kaldırmış ve hadiselerin özünü esas âmilleriyle belirlemiştir. Ayrıca o, tarihî hadiseleri ele alırken sosyo-ekonomik unsurlar üzerinde tahliller yapmasının yanı sıra Arap-İslam dünyasının hareket noktalarını göz önünde bulundurarak yorumlamıştır. Bu anlamda mesela Mugīre b. Şu'be, Haccac b. Yusuf es-Sakafî, Ziyâd b. Ebîh, Hişam b. Abdülmelik ve II. Velid hakkında yaptığı tasvirler, okuyucuları ikna edecek seviyededir.

Wellhausen, erken dönem Müslümanlar arasında özellikle Emevilerde yaşanan dinî-ideolojik ayrılıklarla birlikte Ümeyye oğullarının silah ve güce dayanarak yükselişi, Ali Şiası'nın zaman içinde mücadele zemininden tasfiye edilmesi, Hâricîlerin saman alevi gibi parlayıp sönen çıkışları, Emevilerin Suriye'deki imparatorluk-devlet mirasına sahip çıkarak, Irak başta olmak üzere diğer Arap kabilelerini küstürmesi, nihayetinde bu ayrışmaların Ümeyye oğullarının sonunu getirme-

si gibi önemli meseleler ve hadiseleri maharetli bir şekilde ele almaktadır. İranlılarla Benî Ümeyye Araplarının sorunlu ilişkilerinin Abbasilerin yükselişine yol açmasının incelendiği son bölümü özellikle kayda değerdir. Kitapta Arapların asabiyet algıları, ırkçılık, ganimet ve makam sevgisinin Orta Asya ve Türkler başta olmak üzere mevâlîyi nasıl ürkütüp İslam'dan soğuttuğuna da temas edilmektedir. Her ne kadar bazıları, Wellhausen'in üslubunu dinî unsurların tarihî hadiselerdeki rolünü gözardı etmek yönüyle eleştirerek, onun sosyo-politik ve ekonomik unsurları daima ön planda tuttuğunu ileri sürseler de Emevilerin idaresindeki Arap toplumlarında ortaya çıkan özellikle kabilecilik asabiyeti bu eleştirileri aslında bir ölçüde boşa çıkarıyor.

Wellhausen bu eserini akademik seviyede ve o dönemin literatürüne hâkim olan araştırmacılara yönelik olarak kaleme almıştır. Zira müellifin kullandığı üslup ve dil oldukça ağırdır. Orijinali Almanca olan eserin Türkçeye tercümesinde Margaret Graham Weir (University of Calcutta, 1927), İngilizce baskısı kullanılmıştır. Eser Türkçeye tercüme edilirken Wellhausen'in kullandığı anlaşılması güç ifadeler sadeleştirilmiş ve onun tek paragraflık uzun cümleleri birden fazla cümleye bölünerek tercüme edilmiştir. Müellif sadece bölüm başlığı koyup daha sonra hiçbir ara başlıklar koymaksızın birbirinden farklı konuları ve rivayetleri arka arkaya anlatmaktadır. Okuyucuya kolaylık olması bakımından hangi konudan bahsediliyorsa ona göre uygun ara başlıklar konulmuştur. Wellhausen, kitabında kullandığı kaynakların bir kısmını dipnot şeklinde sayfa sonunda verirken, büyük çoğunluğunda cümlelerin yanına parantez içerisinde kaynak göstermeyi tercih etmiştir. Günümüz okuyucusu veya konuya yabancı olan kişilerin anlamalarını kolaylaştırmak için dipnotların tamamı sayfanın sonunda gösterilmiştir. Yabancı veya çok fazla aşina olunmayan bazı kelimeler için de dipnotlar hâlinde ek bilgiler verilmiştir.

Son olarak Julius Wellhausen'ın *The Arab Kingdom and Its Fallen* çalışması ilk olarak Prof. Dr. Fikret Işıltan tarafından *Arap Devleti ve Sukutu* (Ankara Ün. 1963) adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir. Işıltan Hocamız eserin tercümesinde Wellhausen'ın kullandığı ağdalı üslubu hiç değiştirmemiştir. Ayrıca kitabın yayınlanış tarihi üzerinden yarım asırdan daha fazla bir zaman geçmesinden ötürü o günkü kullanılan dil ile günümüz arasında bazı farklılıklarda mevcuttur. Eser tercüme edilirken tüm bunlar göz önünde bulundurulmuş ve herkesin anlayacağı sade bir dil kullanılmaya gayret edilmiştir. İnanıyorum ki, bu eserle birlikte İslam tarihine damga vuran bir dönem ve tarihî hadiseler, gerçek anlamıyla idrak edilecektir. Emeviler dönemine ait pek çok rivayeti aktaran ve bu bağlamda değerlendirmeler yapılarak dönemin önemli hadiselerine, karizmatik bazı şahsiyetlerinin hayatlarına ışık tutan bu eserin Türkçeye kazandırılması ve yayınlanmasında emeği geçenlere teşekkür ediyor, ilim dünyasında hak ettiği ilgiyi görmesini diliyorum.

Celal EMANET
New Jersey, 2020

ÖNSÖZ

Emeviler dönemine ait eski rivayetlerden sahih olanlarını [VII]
Taberî'nin eserinde, (krş. zira bu eserdeki rivayetlere henüz bir şey karıştırılmamış ve sorgulanmaya açıktır) yaklaşık yirmi yıl önce yayınlanan Leiden baskısının II. serisinde bulmak mümkündür. Taberî, Ebû Mihnef'ten gelen sahih rivayetlerle birlikte en eski ve Arap edebiyatının en iyilerini kapsamlı olarak eserinde muhafaza etmiştir. Ebû Mihnef Lût b. Yahya b. Saîd b. Mihnef, Kûfe'de dünyaya gelmiştir. Ezd kabilesine mensuptur. Baba tarafından asil bir soydan gelen Ebû Mihnef'in dedesi, Ezd kabilesinin lideri Mihnef b. Süleym, sahabi olup, Sıffîn Savaşı'nda Ali'nin safında yer almıştır. Mihnef b. Süleym'in oğulları Muhammed ve Abdurrahman, Ebû Mihnef'in büyük amcalarıydılar. Hangi tarihte doğduğuna dair net bir tarih bulunmamasına rağmen, hicri 82'de İbn Eş'as isyanı vuku bulduğunda genç bir delikanlı olduğu bilinmektedir. Muhammed b. Sâib el-Kelbî'nin yakın dostudur.[1] Rivayet ve eserlerini bu şahsın oğlu olan İbnü'l-Kelbî aracılığıyla aktarır. Taberî onun rivayetlerini İbnü'l-Kelbî'ye atfen zikreder. [VIII]
Emevî Devleti'nin yıkılışına da şahitlik eden Ebû Mihnef'in Taberî'deki rivayetlerinde en son tarih hicri 132 yılına aittir.

Ebû Mihnef; Amir eş-Şa'bi, Ebü'l-Muharik er-Râsibi, Mücahid b. Sa'id, Muhammed b. Sa'ib el-Kelbî gibi kendisinden önceki dönemde yaşayan veya çağdaşı olduğu ravilerin rivayetlerini yer yer kullanmıştır. Ebû Mihnef kendi kabilesi Ezd'den gelen rivayetlerle yetinmemiş, başka kabile ve mektep mensuplarından gelen rivayetlere de yer vermiştir. Ayrıca sahabe veya hadiselere bizzat şahitlik eden kimselerden aldığı

1 Taberî, 2, 1075, 1096.

rivayetleri kullanmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı ondaki isnad zinciri daha sağlamdır; sadece edebî bir formda değildir. Hadiselere şahitlik edenlere dair kullanılan isim listesi en kısa formattadır. Farklı hadiseler ve birbirinden ayrı geleneklerle birlikte zikredilen isimler sıkça değişmekte, hatta diğer kaynaklarda bile bulunmayan birçok isim zikredilmektedir. Hadiselere şahitlik eden bu adamlar, ağaçlara bakmaktan ormanın farkına varamamışlardır. Yani teferruatlar içerisinde boğulmuşlar, hiçbir şeyi kapalı bırakmamaya gayret göstermişler, hadiselerde başrol oynayan kimselerin diyaloglarını ve icraatlarını ön plana çıkartarak anlatmışlardır. Aslında rivayetlerde ufak tefek farklılıklar olmasına rağmen hep aynı
[IX] şeylerin tekrarı olduğu ortadadır. Bundan dolayı anlatılan hadiselerdeki gelişmeler çok yavaş ilerlemektedir. Fakat ravilerin aktardığı detaylı bilgiler sayesinde bu dezavantaj ortadan kalkmaktadır. Rivayetlerin ilk ağızdan yapılması sebebiyle, hadiseler ve yaşananlar karşısındaki tepkileri, diyalogları daha canlı görebilme imkânı doğmuştur. Havaric ve Şia hakkında kaleme aldığım makalemde bu hususa dair misaller görebilme imkânı vardır.[2]

Mommsen, tarih konusunda ilmi olmayanların, hadiselere iştirak edenlerden alarak naklettikleri hikâyelerin doğruluklarını kanıtlamaya ihtiyaçları olmadıklarını ifade etmektedir. Fakat biz yine de âlim olmadıkları hâlde hadiseleri nakleden kimselerin sağduyudan çok fazla uzaklaşmadıklarını ümit ediyoruz. Ebû Mihnef, rivayetlerini aktarmamış olsaydı, bu durum tarihî bir kayıp olurdu. Ayrıca o, takip ettiği bu usulden başka ne yapabilirdi ki? Zira orijinal kaynaklar, anlatacağı hadiselerle alakalı çok fazla malzeme sunmuyordu. Mevsuk kaynaklar eline geçtiği zaman onlardan istifade etmiş fakat o kaynaklara ulaşmak için ne bir gayret göstermiş ne de kaleme aldığı eserini sistematik bir şekilde o bilgileri kullanarak temellendirmiştir. Hikâyelerini okuyucuya belgelerle

2 Göttingen 1901, bilhassa s. 19 vd. ve s. 61 vd.

sunabilme adına rivayetlerini bazen şarkılar ve beyitler zikrederek zenginleştirmiştir. Bununla birlikte Ebû Mihnef, aynı hadiseyle alakalı gelen farklı rivayetlerin tamamını bir araya getirmiş ve okuyucular için onlardan hangisi sahih, hangisi şüpheli veya zayıf olduğunu mukayese imkânı sağlamıştır. Sadece bir kez aktarılması nedeniyle ikinci planda kalan ri- [X]
vayetleri farklı versiyonlarıyla naklederek esas meselelerin daha belirgin hâle gelmesini sağlamıştır. Ebû Mihnef, aralarında benzerlik olmayan rivayetleri bile konuların içeriklerine göre, onlar arasında bir bağlılık meydana getirecek şekilde, belli bir tutarlılık içerisinde aktarmaktadır. Rivayetler arasında böyle bir mozaik oluşturabilmek için bazı seçmelere ve uygulamalara müracaat edilmiştir. Buna rağmen önemli noktalarda birbirine zıt olabilecek rivayetler görülmemektedir. Yani konuların anlatımında rivayetler arasında tam bir bütünlük söz konusudur. Sadece hadiselerin hakikatlerinin ortaya konulması değil, ayrıca oradaki karakterlerin hikâye edilişi bakımından genellikle sağlam ve birbiriyle bağdaşan anlatımlar ortaya konulmaktadır. Yukarıda da zikredildiği gibi zahiren karmaşık görülen rivayetlere, müellifin planı ve onun elde ettiği görüşleri hâkimdir. Bununla birlikte Ebû Mihnef, çok geniş bir dönemi kapsayan çalışma ortaya koymadığı hâlde naklettiği hadiseleri pragmatik ve kronolojik bir şekilde birbirine bağlamamıştır. Eserin kronolojisinin oluşturulmasında herhangi bir ölçü göz önünde bulundurmamıştır; dağınık tarihler ve çoğunlukla ay ve yıl zikretmeksizin haftanın günlerini vermektedir. Hadiseleri birbiri ardı sıra aktarmak yerine bilakis onları tek tek ve birbirinden bağımsız olarak, en geniş manada ve tamamıyla dağınık olarak, hikâye etmektedir. *Fihrist*'te onun 22 monografisi, unvanlarıyla birlikte sayılmaktadır.

Ebû Mihnef'i diğerlerinden ayıran en belirgin özellik; onun rivayetlerinin İslam'ın başlangıcından itibaren değil, fetihlerle birlikte bizzat katıldığı Sıffîn Vakası ve yaşadığı dö- [XI]

nemden itibaren vermesidir. Ayrıca onun rivayetleri genellikle yaşadığı bölge olan Irak ve başkenti Kûfe'yle sınırlı kalmıştır. Yaşadığı zaman dilimi veya bölgelerin haricinde çok fazla bilgiye sahip değildir. Kûfe ve Irak, Emevilere karşı muhalefetin merkezini oluşturduğu için, onun nakledip tasvir ettikleri bu muhalefet meyanında mevzulardır. Ebû Mihnef'in seve seve, içinden gelerek tafsilatlı bir şekilde naklettiği mevzular, Müstevrid, Şebib, Hucr, Hüseyin, Süleyman ve Muhtar idaresindeki Hâricî ve Şiî ayaklanmaları ile Iraklıların İbn Eş'as önderliğindeki isyan teşebbüsleridir. O, Suriye'ye karşı Irak'a, Ümeyye oğullarına karşı Ali'ye müteveccih olduğundan hadiseleri anlatırken Kûfe rivayetlerini kullanmaktaydı. O, bu sempatisine rağmen rivayetlerinde tarafgir davranmamış, yani hadiseleri naklederken hakikatleri tahrif eden temayüller göstermemiştir. Sadece Akîl'in, Sıffîn Vakası'nda kardeşi Ali'ye karşı savaşması gibi hoşa gitmeyen bazı hususlarda susmayı tercih etmiştir.

İslam'ın erken dönemindeki dinî-siyasi muhalif partiler hakkındaki makalemde, Ebû Mihnef'in rivayetlerini tercih ettim. Öte yandan Arap Devleti'nin tarihinin anlatıldığı bu eserde, Ebû Mihnef rivayetleri zengin bir içeriğe sahip değildir. Bu hususta en iyi kaynak Kûfe değil, en eski kaynakların bulunduğu Medine rivayetleridir. Medine menşeli rivayetler, Kûfe riva-
[XII] yetlerinden daha eskilere dayanmaktadır. Fakat bu rivayetlerin sahipleri Ebû Mihnef'ten daha genç yaştadırlar ve onlar ilmi telifin Medine'den Bağdat'a doğru hicret etmeye başladığı yıllarda, yıldızları parlayan tarihçilerdir. Onlar, azadlı köle İbn İshak, yine aynı şekilde bir mevlâ olan Ebû Ma'şer ve Vâkıdî'dir. Bunlar, ham malzemeyi (rivayetleri) ilk elden almamışlardır. Kendilerine ulaşan rivayetleri gözden geçirdikten sonra tasnif ve tashih etmişlerdir. Önemli hadiselere dair birbiriyle bağlantısı olmayan rivayetler bir araya getirilerek, rivayetler belli bir ilmî disiplin içerisinde zincirleme bir kronolojiye tabi tutulmuştur. Bu usulün belirleyicisi olarak İbn İshak kabul edilebilir. Onun

ve daha sonra onu takip edenlerin yazdıkları yıllık hâline getirilmiş ve bu tarz moda olmuştur. Kronoloji, ilmî araştırmayı ve mukayeseyi bilmeyi gerektirir. Medine âlimleri bunu ihmal etmemişler ve yaptıkları çalışmalarda dikkate değer sonuçlar elde etmişlerdir. Onlar, zelzele ve diğer tabiat hadiselerinin tarihlendirilmesi hususunda zaman zaman Hristiyan, özellikle Süryanî rahiplerin kayıtlarına da müracaat etmişlerdir. Bu sayede, hadiseleri bir zaman ağı içerisinde toplamak için onların ne gibi gayretlerin içerisine girdiklerini görmekteyiz. İbn İshak'ın tamamlayamadığı kronoloji, haleflerince daha da ötelere götürülmüştür.[3] Ebû Ma'şer tarihlendirmeden başka hiçbir şeye önem vermez gibi görünmektedir. Vâkıdî'de de durum [XIII]
pek farklı değildir.[4]

Medine, İslam topluluğunun ve Arap Devleti'nin çekirdeğiydi. Medine'den neşet eden dünya tarihi çapındaki gelişmeler için bu şehrin haiz olduğu önem, burada meydana gelen rivayetlere de damgasını vurmuştur. Doğal olarak bu rivayetler İslam'ın, dinî ve politik anlamda henüz parçalanmamış bir vahdet teşkil ettiği ve tüm dünyayı tevhid sancağı altında birleştirecekmiş gibi göründüğü muhteşem ve mukaddes olan ilk dönemin hatıralarını ihtiva etmekteydi. Hz.* Peygamber'in hayatı, Medine'de İslam Devleti'nin kuruluşu ve daha sonra halifeler tarafından gerçekleştirilen fetihlerle devletin sınırlarının genişlemesi gibi siyer ve megâzî konularına İbn İshak kendini vakfetmiş görünmektedir. İslam Devleti'nin merkezinin Dımaşk'a intikal ettiği zamanda bile rivayet kültürünün merkezi yine Medine'ydi. Zira bu rivayetlerin sahipleri Dımaşk'a hicret etmeyip, Medine'de kaldılar. Emeviler tarih sahnesinden çekilip Abbasiler devrinde Bağdat ilim merkezi oluncaya kadar, Medine sadece Arapların seçkin sınıfının yaşadığı yer olmakla kalmadı; ayrıca İslam Devleti'nin ilmî ve fikrî merkezi olarak [XIV]

3 Vâkıdî, s. 15 vd.

4 Bu ikisinin birbiriyle münasebetleri için bkz. Taberî II, 1172, 10; 1173, 6.

* Kitabın orijinalinde "Hz." ifadesi geçmese de biz kullanılmasını uygun gördük (Mütercim).

konumunu muhafaza etti. Özellikle Emeviler Dönemi'nde Medine uleması devletin başındakilerle anlaşamamalarına rağmen dikkatleri üzerlerinde topladılar. Zira onlar Irak ve Horasan'dan ziyade Suriye ile ilgilenmekteydiler. Devletin birtakım resmî denilebilecek mevzuları, mesela halifelerin ne zaman idareyi aldıkları ve öldükleri, önemli eyaletlerin valilerinin ne zaman tayin edildikleri ve azlolundukları, ayrıca halifenin emriyle hangi yıl, kimin Hac vazifelisi olarak veya Bizanslılara karşı yaz seferini idare ettiği gibi kayıtlar, Ebû Ma'şer ve Vâkıdî'de belli aralıklarla tekrar edilir; işte bu kayıtlar Medine yıllıklarının en önemli bölümlerini teşkil etmektedir. Oradaki ilave bilgiler ise sadece kriz ve bazı isyan teşebbüslerine dairdir, fakat onlar da genellikle yetersizdir. Bir hadiseye karşı duyulan ilmî alaka onun gerçekliğine bağlıdır. Medine'de gerek Emeviler gerekse Suriyeliler için herhangi bir sempati söz konusu olmadığından, hadiseler hakkında tafsilatlı bilgi verilmemektedir. Ayrıca hadiselerde rol oynayan şahıslara karşı bağlılık ve gönülden gelen bir ilgi olmadığından, tarafsız olmalarından başka bir şey beklemiyoruz.

Şüphesiz ki bizzat Suriye'nin, yani Suriye Araplarının bir rivayet kültürü mevcuttur. Fakat bu elimize geçmemiş, kaybolmuştur. Kûfe'de yaşamasına rağmen mensup olduğu kabilesinden ötürü Suriye ile irtibatı olan Avâne, el-Kelbî'nin rivayetlerini sık sık kullanan Belâzûrî ve Taberî'de Suriye ve Emevilere dair rivayetlerin izlerine rastlamak mümkündür. Fakat Suriye rivayetlerinin ruhunu en iyi şekilde Hristiyan
[XV] kroniklerinden, özellikle Sevillalı Isidor'un *Continuatio* adlı eserinden öğrenmek mümkündür. Orada Emevileri çok daha farklı bir zaviyeden, farklı görüşlerin ışığı altında görme imkânı sunulmaktadır. Araplar hakkında son söze düşmanları (Abbasiler) malik olduklarından onların tarihleri haddinden fazla yıpratılmıştır.

Medâinî, Ebû Mihnef ile Medine ekolü arasında orta bir yol tutmaktadır. Basra ve Horasan'a karşı ayrı bir ilgisi bulunan,

oralar hakkında çok detaylı bilgiler veren Medâinî, söz sahibi tarihçilerdendir. Taberî'deki Basra ve Horasan'a ait rivayetlerin tamamına yakını Medâinî'den alınmadır. Abbasi yanlısı olan Medâinî, Emevilerin iktidara gelişi, yükselişi ve yıkılışını o noktayı nazardan hikâye etmektedir.

Taberî'nin eserindeki ana ravilerin karakterleri hakkında bu bilginin yeterli olacağını düşünüyorum. Zira onun eserinde bilhassa bazı bölümlerde müstakil eserleri ile bize intikal etmemiş birçok raviden de nakiller yapılmaktadır. Fakat ben, burada bir çırpıda erken dönem Arap tarihi yazıcılığına dair tüm detayları vermek istemiyorum. Ben sadece onun kökeni hakkında bilgi aktarmayı yeterli görüyorum. Bu manada söylediklerim yeterlidir. Göttingen Society tarafından yayınlanan Wüstenfeld'in *Abhandlungen* eserinin 28 ve 29. ciltleri tamamlayıcı bilgiler sunması bakımından önemlidir.

Aslında amacım Emeviler Dönemi'ni ve akabinde büyük [XVI]
fetihleri *Skizzen und Vorarbeiten*'in 6. bölümünde işlediğim gibi aynı şekilde *Prolegomena zur altesten Geschichte des Islams* başlığıyla kaleme almaktı. Orada Seyf b. Ömer'in tasvirini, Taberî'deki diğer rivayetlerle karşılaştırarak sonrakilerin taraflı davrandıklarını ispatlamıştım. Fakat Seyf b. Ömer'in rivayetleri Cemel Vakası ile son bulmaktadır. Bundan dolayı yapılacak tarihî tenkitlerde benzer tekniklerin uygulanması mümkün değildi. Zira edebî olarak rehberlik yapacak kimse yoktu. Biz de hadiseler hakkında seçici davranıp veya rivayetleri birbirine harmanlayarak objektif sebeplere göre hüküm vermeyi tercih ettik. Şüphesiz ki raviler güvenilirlik bakımından birbirinden farklıdır. Onlar ara sıra veya daima benzer istikamette olmadıklarından birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Onların ihtilaflarının mümkün veya gerekli olduğu yerlerde ise verim düşmektedir. Fakat bu gibi durumların neden ortaya çıktığını her zaman araştırmak mümkün değildir. Çünkü eldeki malzeme yetersizdir. Zaten bunların araştırılması çok da gerekli değildir. Zira raviler birbirine uymakta ve birbirini

tamamlamaktadırlar. Yapılan pozitif tasvirler, araştırmanın yerini alabilmekte veya almak zorunda kalmaktadır. Başlangıçla mukayese edildiğinde bu pozitif tasvir, eserin devamında üstün konuma geçmektedir. Rivayetlerdeki değişmeler eserdeki çalışma tarzının da değişmesine sebep olmuştur. Bundan dolayı üslubumla alakalı eleştirilere her zaman açı-
[XVII] ğım. Bazı soruların buradan cevaplandırılması, eldeki az bir malzemenin yönlendirmesinden değil seleflerim tarafından mecbur bırakıldığımdandır. Bu arada onlara buradan başka türlü cevaplar da verdiğim oldu.

Julius Wellhausen
Göttingen, Temmuz 1902

I. BÖLÜM
ERKEN DÖNEM

Mekke Dönemi[1]

İslam'ın siyasi topluluğu, dinî cemaatin içerisinde doğup [1]
gelişmiştir. Hz. Peygamber'e vahiy gönderilmesinin ardından Allah'ın elçisi olarak davetle görevlendirilmiştir. Yapacağı davete öncelikle kendisinden başlamıştır. Bu bağlamda onun gönlü, Allah'ın mutlak kudret sahibi ve kıyamet gününün hakikat olduğuna dair yakîn bir imanla itminan buldu. Kavuştuğu bu nuru, o dönemin Cahiliye karanlığında olan insanına gösterip, yanlışlardan kurtarmak istedi. Hiç vakit kaybetmeden kendisine inananlarla birlikte Mekke'de bir cemaat halkası kurdu.

Bu cemaat üyeleri, kâinatı yaratan, ruhların hâkimi, tek olan Allah'a imanları sebebiyle birbirlerine kenetlendiler. Onlar, şeriatın emir ve yasaklarına uyup, dünyanın geçici nimetlerine saplanmaksızın, sadece tek olan Allah'a kulluk ederek, O'nun rahmeti ve rızasını arzuladılar. Tıpkı Amos ve Hz. İsa'nın öğ- [2]
retilerinde olduğu gibi Mekke döneminde vahyolunan ayetler tevhit ağırlıklıydı. İncil'de olduğu gibi Allah'ın varlığına dair tefekkür etmek insanların kalplerinde ahiret ve hesaba dair endişe uyandırır. Ruhlar ancak Allah'a aittir, bize düşen sadece O'na iman etmek değil, O'nun emirlerini yerine getirmektir. İslam'ın kökeninde genel manada anlaşılan bir kadercilik yoktur. Allah'ın Vücûd u Mutlak'ının (Zât'ının) insanlar tarafından

1 Eserin orijinalinde müellif, ara başlıklar koymaksızın sadece bölüm başlıklarıyla yetinmiştir. Her bölümde birden fazla farklı konular anlatıldığından okuyucunun daha kolay anlaması ve konuları birbirinden daha rahat ayırt edebilmesi için ara başlıklar tarafımızdan konmuştur (Mütercim).

mükemmel şekilde anlaşılması mümkün olmadığı hâlde, mutlak kudret sahibi olan Allah'ın ahlak ve adalet sıfatları birbirine kenetlidir. Bu sıfatlardan hangisinin daha ön plana çıkacağı hususu hadiselere bağlıdır. İkisi arasında orantı söz konusu değildir. Bundan dolayı herhangi bir tezat akla gelmez ve Hz. Muhammed ne filozof ne de dogmatik bir şahsiyettir.

İslam cemaati üyeleri, ifa ettikleri ortak ibadetler vasıtasıyla zahiren birbirlerine sıkıca bağlıydı. Aslında bu ibadetlerin orijini en eski adıyla Sâbiîler olarak bilinen yabancı grupların uygulamalarına dayanmaktaydı. Ayrıca Kur'an'ın ilk inen ayetleri arasında ibadet, secde ve gece namazlarına dair emirler bulunmasına rağmen, bu ibadetlerin nasıl ifa edileceği konusunda detay verilmemiştir.

Hz. Muhammed öncelikle arkadaşlarını, aile çevresini ve köleleri İslam'a kazandırdı ve onlar İslam'ın ilk meyveleriydiler.
[3] Onun nihai hedefi Abdulmuttalib oğulları, Haşim oğulları, Kureyş kabilesi ve tüm Mekke halkını imana kazandırmaktı. O, bir Arap'tı. Bundan dolayı bizim yakın ailemize duyduğumuz hisleri, Hz. Peygamber tüm kabilesi için hissetmekteydi. Araplardaki kavmiyetçilik anlayışı sebebiyle kavminden ayrı hareket etme söz konusu değildi. Bizim bugünkü anladığımız manada bir devlet yönetimi yoktu. Onların anlayışına göre hakikatte bir devlet değil, millet vardı. Böylece suni bir müessese değil, bilakis kemal manada bir yapı mevcuttu. Devlet memurları yerine kabile ve aşiretlerin reisleri vardı. Bundan dolayı onlar vücudun azaları gibi birbirlerine bağlıydılar.[2] İnsanları ve aileleri bir araya getiren bu kan bağıydı. Onlar arasındaki tek fark mensup oldukları kabilelerin büyüklüğüydü. Bu kan bağı ve

2 Bedeviler, Osmanlı İmparatorluğu gibi bir devlet eğiliminde olmayı düşünmemişlerdir. Onlar kabile olarak develerin çokluğuna göre kuvvetlerini değerlendiriyorlardı (Doughty 1, 230). Kasabalardaki siyasi birliktelik şehirlerdeki gibi değildi. Birlikteliği sağlayan unsur kabilelerdi – mesela Mekke'de Kureyş, Taif'te Sakif kabilesi. Kureyş ve Sakif kabilesine mensup kimseler Mekke veya Taif'in dışında yaşasalar bile siyasi olarak birlik içerisinde oldukları kanaatindeydiler.

kabilecilik anlayışı sayesinde dış güçler hiçbir zaman Arapları etkisi altına alamamıştır. Kan bağı ve ona olan inanç, Araplar için pratikte din gibi algılanmasına rağmen ibadet olarak yapılan ritüeller de kan bağı haricinde din veya inanç kaynaklı değildi. Şayet Hz. Muhammed, getirdiği ilkelerde aşiret bağına sı- [4]
ğınan bir din kurmuş olmasaydı, kan bağlarıyla bir araya gelen cemaati parçalamış olurdu. Kabileler dışarıdan müdahalelere maruz kalmayacak kadar sıkı sıkıya bağlı ve birbirine kenetlendiklerinden kırılmaya da daha müsaitlerdi. Muhtemelen o, Mekke yıllarında kurulacak dinî cemaatin, kabilesinin dışında bir topluluktan çıkabileceğini hayal etmiyordu. Bundan dolayı o, hedefi tüm insanlık olsa da yaptığı tebliğle öncelikle yakın çevresindeki kişileri İslam'a kazandırarak başladı. Ona ilk iman edenler kendi kabilesindendi, fakat o, etrafındaki küçük bir cemaatle yetinmek istemiyordu.

Hz. Peygamber, İslam'ı tebliğ hususunda Kureyş ve diğer kabilelere karşı muvaffak olamayınca Mekke'ye gelen ticaret kervanlarındaki insanlarla yakından ilgilenmeye başladı. Mekke'nin yakınındaki kabile ve şehirlerle irtibat kurdu. Bu bağlamda Taif'te Sakif kabilesinin liderleri ile görüşerek onları İslam'a davet etti. Nihayet Yesrib (Medine)'de tutundu. Mekke'den Medine'ye hicretle yeni bir çağ başlıyordu. Fakat bu, geçmişten tamamen ayrı bir çağ demek değildi. Hz. Peygamber Medine'de devletin başkanı olmasına rağmen üslubunu hiçbir zaman değiştirmemiştir. Onun hedefinde sadece küçük bir topluluk yoktu, bilakis tüm insanlık vardı. Eskiden [5]
beri o, peygamberliğin Allah tarafından milletine lider olarak gönderilen şahsiyet olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden siyasi ve dinî cemaat arasında bir fark görmüyordu. Mekke'de olduğu gibi Medine'de de Allah'ın elçisi olduğu hakikatini insanlara tebliğe devam etti. Siyasi güç karşısında Allah'ın ona bahşettiği kutsal vazifeden vazgeçmemişti. Mekkeli müşriklere karşı Müslümanlar muhalif konumdaydılar ve oradaki gayretleri neticesiz kaldı. Ama Medine'de bunun tam tersi

durum söz konusu oldu. Muhalefetten yönetim konumuna yükseldiği zaman bazı değişimlerin vuku bulması normaldir. Üstelik bir işin teorisi ile pratiği arasında çok fark vardır. Medine'ye hicretle oluşan cemaat, geçmişte uyguladıkları âdetlerden tamamıyla kopmadıkları gibi İslam'ın getirdiği yenilikleri de hayatlarına tatbik etmişlerdir. Bu uygulamalar sayesinde hazır gücü elde tutmuşlar ve etraflarına da yaymışlardır. Bundan dolayı Medine'de devlet başkanı konumunda olan Hz. Peygamber'de bazı değişiklikler olmuştur. Bu da teokrasiyle yönetmenin pratikte uygulanmasındaki farklılığından kaynaklanmaktadır. Bu değişimlerdeki en önemli faktör siyasi olgudur. İlahi ve dünyevi siyaset arasında fark gözetilmesinin yanında aslında siyaset ve din prensip olarak el eledir. Bunu ayıran çizgi ise kalbin takvasıdır.

Medine toplumu Hristiyan ve Yahudi ağırlıklı olduğundan, Mekke'deki putperestlik anlayışına nazaran İslam'a daha
[6] açıktı. Orada Yahudilerin yanı sıra Arabistan'ın Grek-Roma ve Hristiyan-Arâmi nüfuzu altında bulunan kasabalar mevcuttu. Hz. Peygamber için Medine, siyasi konum oluşturma bakımından daha olumluydu. Mekke'de barış ve yerleşik bir düzen vardı. Atalarının bıraktığı eski âdetler düzenli olarak uygulanıyordu. Hz. Peygamber'in getirdiği yeni din, o toplumun düzeni için bir tehdit oluşturmaktaydı. Bu nedenle İslam, Mekke'de kabul görmemişti. Mekke'de kan bağı temeliyle oluşturulan bu düzen, Arabistan'ın her yanında uygulanmıyordu. Bu sistem sadece Mekke'deki kabileler arasında görülmekteydi. Zira Arabistan'ın diğer bölgelerinde kan bağının tesiri yoktu. Neticede aile veya kabile menfaati aynı olduğundan sorunlar hep birlikte çözüme kavuşturulmaktaydı. Mekke'nin dışında yaşayan kabileler arasında böyle bir anlayış yoktu. Örneğin kan davası aile içerisinde bile olsa, aile fertleri davalarından vazgeçmek istemezlerdi. Bu tür davalar söz konusu olduğunda kabileler arasında barış ve sulhu temin edecek veya ceza verecek otoriter bir güç bulunmamak-

taydı. İşte Medine'deki ortam da bundan farklı değildi. Evs ve Hazrec kabileleri arasında da düşmanlık söz konusuydu. Cinayetler günlük hayatın içerisinde bir rutin hâline gelmişti. Hiç kimsenin kendisini güvende hissetmediği bir ortam vardı. Bu durum neredeyse hayatı yaşamayı imkânsız kılıyordu. [7] İnsanlar arasındaki uçurumları bertaraf edecek ve anarşiyi ortadan kaldırabilecek tarafsız bir kimseye ihtiyaç vardı. İşte bu şahsiyet Hz. Peygamber'di. Birleştirici unsur olan kan bağı yerine Hz. Peygamber, iman binasını ikame etti. Medine'ye hicret eden Mekkeli muhacirlerle birlikte yavaş yavaş ama kademeli olarak geliştirdiği bir ümmet inşa etti. Medine'de henüz yerleşik bir devlet bulunmadığından Hz. Peygamber arzulasa bile orada ibadethane inşa edemezdi. Zira orada öncelikle nizamı, sulhu ve adaleti tesis etmeliydi. Başka bir otorite olmaması sebebiyle onun getirdiği dinî otorite Medine'de ön plana çıktı. Hz. Peygamber, insanları bir araya getirebilen ve onların sorunlarını çözüme kavuşturan bir istidat ve kabiliyete sahipti. Çıkmaza girdiği problemler karşısında nerelere müracaat edeceğinin bilincindeydi. En yakınında olan halkayı muhacirlerin oluşturması da onun için iyi bir fırsattı.

Mevcut şartlar altında dinin kuvveti siyasi arenada görünmekteydi. Din kuvvetine dayalı bu otoriteye, o toplum itaat etmekteydi. Devletin hâkimiyeti, Allah'ın adıyla şekilleniyordu. Bizim kral adına yaptıklarımızı, onlar Allah için yapmaktaydı- [8] lar. Ordudan, âmme hizmetlerine kadar her iş Allah adına icra edilmekteydi. O döneme kadar Araplar için yabancı olan bu uygulama, İslam'ın gelmesiyle zemin buldu. Bu uygulamanın temelinde zahirî ve beşerî kuvvet değil, sadece kalbî ilimle kabul edilen, insanların üstünde bulunan [tanrısal] iktidarın hakkı olduğu düşüncesi vardı. Aslında Teokrasi yeryüzü hükümranlığını veya yegâne mülk sahipliğini reddeder. Hüküm verme salahiyeti o makamı işgal edenin yetkisinde değildir. Hükümranlık Allah'a aittir. Bu hususta O'nun iradesini bilen ve tatbik eden, yetkili kıldığı elçisi Peygamber'dir. Peygamber

ise hakikati sadece neşreden değil, aynı zamanda yeryüzünde uygulayıcı konumunda olan şahsiyettir. Ondan başka bir krala ve peygambere yer yoktur. "Monarşik Peygamber" tasavvuru son dönem Yahudi kaynaklı bir kavramdır. I Samuel: 8 ve 11 örneklerinde görüleceği üzere, Samuel ve Saul arasındaki zıtlık tipik bir şekilde resmedilmektedir. Peygamber, yeryüzünde Allah'ın hâkimiyetini temsil etmektedir. Allah ve Rasûlü'ne iman, daima birliktelik arz etmektedir. Teokrasiyi, başında bir kralın bulunduğu, bir kişinin zor kullanarak veya miras olarak gücü devraldığı bir yönetim şekli olarak görmekten ziyade, Allah ve Peygamber'in koyduğu kuralların uygulandığı bir yönetim şekli olarak tanımlamak daha doğrudur.

[9] Allah düşüncesinde temel unsur kutsallık değil adaletin hâkim olmasıdır. O'nun hâkimiyeti demek toplumda adaletin hâkim olması anlamındadır. Bu manada teokrasi, hukuk devleti demektir. Fakat bu, şahsa münhasır olarak uygulanan kanun değildir. Zira İslam, Kur'an'dan evvel hiçbir kanun yokken de mevcuttu. Teokrasi, Allah katında bütün kulların eşitliği prensibine dayanmasına rağmen, bir cumhuriyet gibi de değildi. Cumhuriyetin en belirgin vasıflarından olan halkın seçmesi ve oylamalar teokraside söz konusu değildi. Egemenlik halkın değil, Peygamber'indi. Sadece Peygamber'in sağlam ve -hatta ilâhî- bir makamı vardı. Diğer otoritelerin kökenleri, onun yüksek otoritesine bağlıydılar. Bu hususta o muayyen memurlar tayin etmezdi, fakat vazife verilenler kendiliklerinden emekli olduklarında yeni vazifeler ihdas edilmekteydi. Onun istişare ettiği kimseler, kendi toplumundaki dostlarından müteşekkildi.

Burada herhangi bir hiyerarşinin izi yoktu. Müslüman teokrasisi, mukaddes addedilecek bir teşkilatla öne çıkmazdı. Bundan dolayı onun Sürgün'den sonraki Yahudi teokrasisi ile bir benzerliği yoktu.[3] Burada kiliseye kendini adayan ruhban

3 Sürgün sonrası yönetimdeki hiyerarşi yabancı hakimiyetine dayanır, kendi siyasi anatomisi yoktur. Bununla birlikte o, ilk dönemlerde mil-

sınıf ile sokaktaki adam veya din ile dünyevi işler arasında [10]
fark yoktu. Toplumun bütün organları ve fonksiyonları üzerinde Allah aynı şekilde müessirdi. Adaletle yönetim ve savaş gibi konular, aynen ibadet gibi mukaddes işlerden kabul edilmekteydi. Mescidler, askerî talim meydanlarına benzer şekilde içtima yerleriydi. Cemaat aynı zamanda ordu, imam ise komutandı.

Allah'ın hâkimiyeti düşüncesinden, kendine mahsus hiçbir idare şekli ortaya çıkmıyordu. Aslında o dönemin içinde bulunduğu kaos ortamına Hz. Muhammed'in getirdiği din, o güne kadar bilinmeyen yeni unsurlar ortaya koyuyordu. Cahiliye Dönemi'nde mukaddes kabul edilen kan bağları, sahabe tarafından İslam'ın öngördüğü biçimde algılanır gibi görünmesine rağmen, aslında kan bağlarına atfedilen kutsiyet, varlığını devam ettirdi. O döneme kadar mevcut organizasyonun kadroları olan kabile, soy ve aileler yeni topluma kabul olundular; Allah'a iman, bunların yerine başka bir şey koyma imkânı sağlamıyordu. Teokrasi düşüncesinden ortaya çıkan, Müslümanların aynı siyasi haklara sahip olmaları hususu, fiilen mevcut farkların ortadan kaldırılacağı şekilde uygulanmadı. Hz. Peygamber'le birlikte gelen Mekkeliler, yani muhacirler, bunların yanında Medine'nin yerli Arap kabileleri, yani [11]
ensar ve Medine Yahudi kabileleri ayrı ayrı mevcudiyetlerini muhafaza ettiler. İslam'ı kabul etseler bile Medine'ye hicret eden yabancılar yabancı, köleler köle olarak kaldılar.

Medine Toplumu

Medine'ye hicretten sonra Bedir Savaşı'ndan önceki yılda Hz. Muhammed tarafından düzenlenen ve uygulamaya konulan âmme hukukuna ait Medine Vesikası, günümüze kadar

let ile aynı olan Hristiyan kilisesi kadar olmasa da devletten ayrılmıştı. Kilise devleti hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Zira kilise devlet değildi; bir devlete sahip bulunuyordu (W. Sickel). Aslında gerçek teokraside hâkimin kral değil de peygamber olduğu fikrinden çok uzak olmasına rağmen eski İsrail teokrasisi Arap teokrasisi ile benzerlik göstermektedir.

ulaşmıştır. Medine'de inşa edilen yeni bir ümmet ile birlikte eski âdetlerden nelerin değiştiği veya değişmediği vesikadaki maddelerden anlaşılmaktadır. Ümmet kavramı, Cahiliye Dönemi Araplardaki kan bağının oluşturduğu topluluğun adı olmaktan ziyade, cemaat manası taşımaktadır. Ümmet kavramı, İslam'dan önce de cemaat manasında anlaşılmaktaydı.[4] Bizim vesikamızda da ümmet bir çeşit dinî öge olarak kullanılmaktadır.[5] Allah'ın barış ve himayesini tesis ettiği cemaattir. Ümmet üzerinde Allah ve O'nun adına Hz. Muhammed hükmeder ki, bunu 'Peygamber' ismiyle isimlendirilmeyen Hz. Muhammed haricinde bir kimse asla yapamaz. İnananları birbirine bağlayan unsur imandır. Müminler onun destekleyicisidirler. Onların yerine getirmekle sorumlu oldukları başlıca vazifeleri ve imtiyazları vardır. Bununla birlikte ümmete sadece
[12] müminler değil, onlarla ittifak hâlinde olanlar ve birlikte savaşanlar yani tüm Medine ahalisi dâhildir. Ümmet kavramı, anlam olarak çok geniş bir alanı kapsamaktadır. Medine ve civarı hiç kimsenin ihlal edemeyeceği sulh ve selamet yurdu oluyordu. Ensarın mensup olduğu kabilelerin içindeki müşrikler de ümmetin dışında tutulmadılar. Yahudiler de muhacir ve ensarla sıkı bir ilişki içerisinde ve onlar gibi haklara sahip olmamalarına rağmen, ümmet içerisinde mütalaâ olundular. Ümmete dâhil olma şekli herkes için aynı değildir. Oranın yerli halkı ile sonradan katılanlar arasında kadîm Araplar'a benzer bazı farklar vardır. Ümmetin müşrik ve Yahudileri de içine alması hususuna gelince, bu durum ümmetin fertlerden değil kabilelerden ve ailelerden müteşekkil oluşuyla alakalıdır. Şahıslar sadece nesep, soy ve akrabalık bağı ile ümmete ait olmaktadır. Vesikada ailelerin oldukları gibi kalmaları ve o şekilde ümmete dâhil olmaları istenmektedir. Vücuda geti-

4 Nâbiga, 17, 21.

5 Ümmetin lideri imamdır. Etimolojik açıdan bu iki kavram direkt olarak birbirine bağlı değildir, muhtemelen kelimeler köken itibariyle de tamamen ayrıdır. Ümmet, (Umm) kökeninden türetilmiştir. Buna mukabil imam kelimesi önde olmak, önce gelmek manalarında bir fiil kökündendir.

rilecek cemaatin üyelerinin yeni bir prensibe göre nasıl şekilleneceği konusuna dair bir şey yoktur. Bundan dolayı aile reisleri, mevkilerinde bırakılmışlardır, mesela teokratik memurlarla değiştirilmemişlerdir. Ümmetin aileler karşısındaki tutumu ve iki tarafın karşılıklı selâhiyet ve yetkilerine gelince, sadece şahsi mahiyette olmayan masraflar, özellikle kan bedelinin ödenmesi ve esirlerin kurtarılması gibi yapılacak ödemeler aileye aittir. O dönemde henüz bir devlet hazinesi [13] mevcut değildir. Himayesine alma müessesesi de nesep ve aileye mahsustur; hiç kimseye diğerinin mevlâsını alma izni verilmemektedir. Hatta daha da önemlisi himayeye alma hakkı olan *İcare,* sınırlandırılmamıştır. Her ferd bir yabancıyı himayesine alabilir ve bununla da o cemaati mükellef kılar. Sadece Mekkeli Kureyş kabilesinin, Hz. Muhammed'in düşmanı ilan edildiği için icâre selâhiyeti yoktur.

Ümmetin ilk gayesi iç mücadeleleri önlemek olduğundan, Medine'deki kabileler, kendi içlerinde mevcut olan kan davalarına karşı diyetlerini ödemekle sorumludurlar. Vukua gelebilecek anlaşmazlıklar ise mahkemeye intikal ettirilecektir. "Şayet herhangi bir mesele hakkında ihtilaf edilirse, bu mesele Allah ve Peygamber'inin önüne getirilmelidir." Şayet iç barış, zor ve tecavüz yoluyla bozulmuşsa bu durumda sadece tahkire uğrayan veya onun ailesi değil, bizzat suçlunun akrabaları da dâhil olmak üzere tüm cemaat bir araya gelir. Suçluya karşı harekete geçilir; hak ettiği cezasını vermesi için onu zarara uğrayan ve intikam ile mükellef olana teslim etmek zorundadırlar. Kan davaları artık bundan sonra bir kan davası savaşı hâlini almayacaktır; onun, umumi barışı tehdit eden sivri ucu kırılmış, bütünün parçaya karşı uygulayacağı ceza olarak (kısas) yumuşatılmıştır. Aslında kısas İslam'dan önce de vardı, fakat çok nadir tatbik edilmekteydi. Çünkü top- [14] lumsal yapıyı oluşturan kabilelerin bir kısmı diğerine karşı bağımsız ve aynı mahiyette yaptırım uygulamaya malik değildi. Bu sistem ilk defa Medine'de ciddiyetle uygulandı. Zira

burada Allah, kan bağının üstünde bir makama ve hiç olmazsa fikrî bakımdan hakiki bir hâkimiyete sahipti. Yine de kısas gerçek manası ile uygulanan bir ceza şekli değildir. Cezanın icrâsı zarara uğrayan şahsa bırakılıyordu. İntikam hakkını kullanmak, ondan vazgeçmek veya yerine bedel kabul etmek tercihleri onun arzusuna bırakılıyordu. Tüm bunların takip edilmesi ise ferdin elinden alınıp devlete intikal ettiriliyordu. Böylece intikamı devletleştirme ve bunu bir ceza hâline getirme hususunda önemli bir adım atılmış olunuyordu. Bu adım iç savaştan korunmak için yeterlidir. Medine sınırları içerisinde umumi bir sulh ve emniyet sağlanıyordu. Himayenin erişemediği veya yeterli derecede tesirli olamadığı aileler çokluğuna nazaran yapılan ittifaklar da çok sayıda değildir. Sadece umumi bir sulh yani ümmet barışı vardır.

Ümmetin bir başka gayesi de kabileleri dış düşmanlara karşı korumak için bir araya gelmiş olmaktır. Müminler diğer insanlara karşı birbirlerine yardım etmekle mükelleftirler; dışarıdaki insanlara karşı birbirlerinin öcünü almak için biri diğerinin kan davacısıdır. Düşmanlara karşı kan davası kardeş için kardeşe yükletilmemiş, mümin için müminin üzerine yüklenmiştir. Bu suretle savaş, daha önceden birleştirildiği
[15] umumi kan davası kavramından çekilip çıkartılmış ve askerî bir mahiyet kazandırılmıştır. Dışarıdan yabancı halk ile savaş gibi barış da müminler için müşterektir, hiç kimse kendi başına umum için yasal olmayan bir barış yapamaz.

Buna rağmen kabile ve ailenin dışarıdakilere karşı kan davası gütmesi hakkı tamamen ortadan kaldırılmış değildir. Bu husus, yani bir yabancıya Medine'de ikamet ve vatandaşlık hakkı veren icârenin herkesi bağlayıcı olmasına rağmen ümmetin, liderin veya imamın hükümranlık hakkı olarak tek tek şahıslardan henüz alınmamış olması, tezatlar içeren eleştiriye açık bir durumdur.[6] Bütün ile parçalar arasındaki

6 Yakın geçmişte buna benzer tezatlar bizde de vardı. Her yerden sürgün edilen Hoffmann von Fallersleben'e Dr. Schnelle, Deutscher Bund

bu hesaplaşmada henüz her şey tam bir vuzuha kavuşturulamamıştır. Ümmet, henüz yeterli derecede büyüyüp gelişmemiştir. Fakat başlarında Hz. Peygamber bulunduğu dönemde müminler, ümmetin ruhuydular; onlar, İslam hareketinin ve propagandanın yoğrulduğu hamurun mayası, fikren daha kuvvetli, yükselmeye, kabarmaya çalışan unsuruydular. İnancın yayıldığı oranda ümmet de kuvvetlendi.

Yukarıda bahsedildiği üzere Hz. Muhammed ve sahabesinin Mekke'den hicret etmelerine sebep olan Kureyş, Medine [16]
cemaatinin de düşmanı olduklarını duyurdu. Kan davalarından kaynaklanan küçük intikam savaşlarının ardından nihayet büyük bir savaş vuku buldu. Bu savaş da ümmetin içten daha da kuvvetlenmesine büyük katkı sağladı. Bu büyük çarpışma Hicretin II. yılında Bedir kuyularının yanında gerçekleşti ve hiç beklenmedik bir şekilde Hz. Muhammed'in lehine sonuçlandı. Bu parlak zafer imanın bir teyidi olarak algılandı, müminler arasında silinmez bir tesir yaptı ve onların kalplerindeki manevi kuvveti büyük ölçüde perçinledi. Bedir'de kazanılan zafer Hz. Muhammed'in nüfuzunu artırmak, ona karşı olan mukavemeti kırmak, ümmet içerisinde İslam'ı tam manasıyla başarıya götürmek, o zamana kadar müsaade ve müsamaha gören yabancı unsurları İslam'ın bünyesinde eritmek veya ayırıp atmak hususunda fevkalâde bir rol oynadı. İslam artık bundan sonra özellikle Medine'de her an kötülük yapabilecek karakterde olan münafıklara karşı müsamahakâr olmayı bıraktı. Müşrikler de ümmet içerisinde kalamayacaklardı; şartların tazyiki sebebiyle İslam'ı kabul edeceklerdi, fakat bunu zoraki yaptıklarından dolayı, Hz. Peygamber'in sıkıntıya düştüğü veya zor durumda kaldığı her durumda memnuniyetlerini gizlemediler. Yahudilerin durumu daha da kötüydü. Vâkıdî'de, Bedir Savaşı'ndan sonra durum onların aleyhine olarak değişti, denilmektedir. Hz. Muhammed, Yahudilerin

devrinde haiz olduğu yetkilerle, Mecklenburg'daki Buchholz adlı çiftliğinde vatandaşlık ve ikamet hakkı vermiştir. Böyle şeylerin bazen işe yaradığı böylece görülmektedir.

ahidlerine sadık olmayıp anlaşmaları bozmalarını affetmedi.
[17] Medine'nin civarında yaşayan ve ahitlerinden dönen Arap kabileleri gibi içlerine kapanık bir şekilde yaşayan Yahudi kabilelerini, Medine'den tard ve imha etti. Onların kıymetli bahçelerini ve arazilerini o vakte kadar toprak sahibi olmayan ve ensarın misafiri olarak onlarla birlikte yaşayan, ticaret yaparak hayatlarını kazanan muhacir arasında pay etti. Bu suretle onları ensardan bağımsız ve Medine'de yerleşik arazi sahibi yaptı. Bununla kendi kudretini de artırmış oldu. Zira muhacirler bir bakıma onun muhafız kuvvetini teşkil ediyordu. Ensarın iki kabilesi –Evs ve Hazrec- arasında hâlâ tam manasıyla giderilememiş bir gerginlik söz konusuydu. Bundan dolayı muhacirlere ayrı bir ehemmiyet veriliyordu.

Bedir'de aldıkları yenilginin ardından Kureyş, Ümeyye oğullarından Ebû Süfyan'ın idaresinde Hz. Muhammed'e karşı bir intikam seferi tertip etti ve Medine'nin yakınında bulunan Uhud Dağı eteklerinde yapılan savaşta galip geldiler. Fakat bu zaferin meyvelerini toplayamadılar, galibiyetin verdiği onurla yetinerek Mekke'ye döndüler. Bu sebeple başarısızlık Hz. Peygamber için pek o kadar da zararlı olmadı ve kısa zamanda kendisini toparladı. Kureyşli müşriklerin Medine'deki Yahudilerle ittifak ederek yaptıkları ikinci saldırıları da başarısızlıkla sonuçlandı. Medine civarında bulunan küçük kabi-
[18] leler, önceleri siyasi, sonrasında da dinî bakımdan yükselmeye başlayan Müslümanlarla dost oldular. İslam, savaş yaparak kuvvetlendi ve müdafaadan karşı atağa geçti. Arabistan, Mekke ile Medine arasında cereyan eden, yani müşriklerin Allah'a karşı verdiği bu büyük savaşları dehşetle izliyordu.

Arap müşrikleri ile yapılan bu harici mücadele esnasında, bizzat İslam'ın kendisinin içeriden Araplaşması dikkate şayan bir şekilde tecelli etti. İlk zamanlar Hz. Muhammed İslam'ın muhteva bakımından Yahudi ve Hristiyanlıkla tevafuk ettiği düşüncesinden hareket etmekteydi. Buna bağlı olarak Medine'deki Yahudilerin kendisini kollarını açarak karşılaya-

caklarını ummuştu. Fakat onlar, Hz. Muhammed'in kurduğu ümmete önceden dâhil olmakla birlikte, hem onun peygamberliğini hem de tebliğini kendi kitaplarına özdeş olarak kabul etmediler. Hz. Peygamber onların bu tutumlarından dolayı hayal kırıklığına uğramıştı. Yahudiler Museviliği İslam'la beraber değil, onun aleyhinde gösterdiklerinden, Hz. Muhammed de İslam'ı Yahudilik ve hatta Hristiyanlık karşısında bir din olarak ortaya koydu. Bize detay gibi görünen bazı şeyleri İslam'ın alamet-i fârikası veya sembolleri olarak öyle bir tanzim etti ki bunlar artık kardeş dinlerle ortaklığı değil onlardan ayrılığı ifade eder oldu. Cumartesi veya Pazar yerine Cuma'yı ibadet günü yaptı, borazan veya çan yerine ezanı koydu, büyük barışma günündeki Aşura orucunu kaldırdı ve oruç tutma ayı olarak Ramazan'ı seçti. Böylece Yahudi ve Hristiyan geleneklerini feshetmek suretiyle İslam'ı müstakil hâle getirirken aynı zamanda Araplığa yaklaştırdı. O zaten kendisini, öteden beri -Tevrat ve İncil'de mevcut olan vahyi Arap dilinde telâkki ve neşreden- özellikle Araplara gönderilen bir peygamber addetmekte idi. Görünüşe göre o, hiçbir zaman Kâbe'ye ve Kâbe'nin İlah'ına karşı sempatisini inkâr etmemiştir. Fakat o, İslam'ın gelmesiyle birlikte bu istikamette çok daha keskin adımlar attı. Kıble'yi değiştirdi, namazda Kudüs'e değil Mekke'ye dönülmesini emretti. Mekke, Kudüs'ün yerine kutsal mahal -Allah'ın yeryüzündeki merkezi/evi- ilan edildi. Müşriklerin ibadet merkezleri olan ve halkın festivaller düzenlediği Kâbe, İslam'ın merkezine dönüştürüldü. Haccın mekânı oldu ve Hacerü'l-Esved'in öpülmesi tasvip edildi. Her zaman olduğu gibi tarihî süreçlerden anlaşılacağı üzere Kâbe ve Mekke, her ne kadar müşriklerin elinde bile olsa Hz. İbrahim tarafından inşa edilmiştir ve tevhidin merkezidir. Bundan dolayı imanın babası Hz. İbrahim Yahudilerden kopartılarak İslam öncesi dönemde Arap-İslam'ının kurucusu yapıldı ve Mekke de bu İslam öncesi İslam'ın merkezi addedildi. Bu suretle İslam, Yahudilikten kesin çizgilerle ayrıldı ve millî Arap dinine dönüştü. [19] [20]

Aslında bu yolla Mekke daha fethedilmeden fikren İslam'a ilhak edildi. Fetih ise hicretin 8. yılında gerçekleşti. Bu fetih, Ebû Süfyan ile gizlice kararlaştırılmış bir teslim anlaşmasına göre gerçekleşti. Mekke'de İslam'ın hâkim olması neticesinde müşrik Arapların zihinlerindeki Mekke'nin cazibesini kaybedeceği düşüncesi çok daha önceden kuvvetini yitirmişti. Mekke'nin fethiyle birlikte müşriklerin ibadet yerleri ve putları ortadan kaldırılırken Kâbe ve diğer merasim mekânları muhafaza edildi. Hz. Muhammed'e karşı savaş, Kureyş'in ağır kayıplar vermesine sebep oldu. Hz. Peygamber müşriklere, kendisi ile dost olmanın düşman olmaktan daha iyi olduğunu hissetmeleri için imkânlar sundu. Kabile reislerine büyük hediyeler verdi, onlara lütuf ve ihsanlarda bulundu. İnsanları İslam'a inandırmanın bir yolunun 'kalplerini kazanmak' olduğunun farkındaydı. Anavatanına karşı duyduğu sempati burada rol oynamaktaydı. Mekke'yi her türlü ihsan ve hediyelerle kendisiyle barışmaları hususunda ikna etmek için o kadar ileri gitti ki, ensar Hz. Peygamber'in Mekke'yi hâkimiyetinin merkezi yapmasından ve Yesrib'i terk etmesinden korktular
[21] fakat onların bu korkusu yersizdi. Zira Yesrib yani Medine devletin merkezi olarak kalacaktı. Hz. Muhammed Mekke'ye taşınmadı. Bilakis onun ve iktidarın yanında yer alan ve o cemaate katılmak isteyen Mekkeliler bile başta Ebû Süfyan ve Ümeyye oğulları Medine'ye hicret ettiler. Aslında bu durum ensar için avantajlı bir durum değildi. Sadece Mekke'den değil tüm Arabistan'dan Medine'ye gelenlerin sayısı her geçen gün arttı. Medine her bakımdan başarılı olmak isteyen aktif kimseler için de cazibe merkezi hâline geldi. Hz. Peygamber de pek temiz bir geçmişe sahip olmamalarına rağmen bunları, kuvvetinin artması için soru sormaksızın kabul etti.

Arap kabileleri bu zamana kadar beklemişlerdi. Mekke'nin fethi ve Hevâzin kabilesinin itaat altına alınmasının ardından, diğer kabileler de güçlü olana iltihak etme düşüncesiyle İslam'ı kabul ettiler. Bu arada ihtidayı tek tek şahıslar değil, kabileler adına reisleri müzakere ediyorlardı. Reisler ve şeyh-

ler Hz. Muhammed ile anlaşmalar yapıyor ve bu arada gerek kendi kabileleri gerekse bizzat şahısları için mümkün mertebe iyi şartlar elde etmeye çalışırlardı. Bir kabile reislik mücadelesi neticesinde ikiye ayrılırsa, partilerden birisi İslam yolu ile kendisini diğer partiye karşı kuvvetlendirmeye gayret ediyordu. Sıkça yaşanan bu hadiseler Hz. Muhammed'in lehine bir durumdu. Çünkü her bir ihtida ve siyasi hareketlenme, Medine cemaatine iltihak demekti. İslam'ın getirdiği formla- [22]
rın ve hükümranlığının alameti olarak bilhassa ezan, namaz ve zekât ifa edilmeliydi. İltihak gerçekleştikten sonra Allah'a ibadet etmeyi [sağlamak için], dinî ve fıkhi meseleleri öğretecek kimseler o bölgelere gönderiliyordu. İslam'a girmek için dil ile ikrar yeterliydi, imanın kalbe intikal etmesi ise sadece Allah'ın bilebileceği bir hususdu.

Hicretin 9. yılında nazil olan Tevbe suresi ve 10. yılındaki Veda Haccı'yla birlikte tüm Arabistan İslam'a iltihak ediyordu. Mekke ve civarındaki ibadet ve her türlü kutlamaların İslam'a özgü yapılacağı ilan edildi. Böylece müşrikler atalarından kalan Cahiliye dönemine ait kültürel mirası terk etmek zorunda kaldılar. Bu duruma karşı koymaya cesaret edemediler. İslam tüm Arabistan'a hâkim oldu. Tüm bunlara rağmen müşrik kalmayı tercih eden Araplar ise o toplumda kendiliğinden kanun dışı olarak ilan edildiler. Teokrasiye iltihak edenler için de umumi sulh ve emn-ü emân sağlanacağı sözü verildi. Bundan sonra iç mücadeleler olmayacaktı. İslam, geçmişte yaşanan mücadelelere bir çizgi çekiyordu. Kan davalarını ve kan borçlarını kaldırıyordu, zira Cahiliye âdetleri 'ayaklar altında çiğnenmeli'ydi. Bu durum Solon'un[7] uygulamaya koyduğu (borçların yükünün hafifletilmesi için alınan tedbirlerin) daha geniş ve tesirli hâliydi. Medine'deki 'Ravza'dan teokrasi tüm Arabistan'a yayılıyordu. Kabileler ve aristokratlar grubu aslında varlıklarını devam [23]
ettirdiler. Fakat onlar Hz. Peygamber'in elçileri tarafından bir

7 Solon; MÖ 640-560'ta yaşadığı tahmin edilen, Atinalı devlet adamı ve şair. Yaptığı reformlarla Atina demokrasisinin temelini attığı kabul edilir.

şekilde kontrol altında tutuldular ve Medine merkezli devletin içerisinde herkesi toparladılar. Hz. Peygamber -Arap Yarımadası'ndaki tüm kabileler aynı seviyede İslam'a anlayışla iltihak etmeseler bile ülkede anarşi ve umumi parçalanmalara dayanıklı- bir devlet tesis etmişti. Hz. Muhammed şehid olarak değil, ancak başarısının zirvesinde iken vefat etti. Mevcut şartlar altında kurulan şeriat devletinin tabii bir temel üzerine oturtulmasından ötürü ona herhangi bir kınamada bulunulmamalıdır. Allah'ın adını yüceltme adına bazen uygulamalarda kutsal olmayan vasıtalara müracaat etme zorunda kalınmasına rağmen kendisi ikiyüzlü olarak addedilemez.

Dört Halife

Arap kabileleri sadece Hz. Peygamber'e biat ettiklerini zannediyorlardı ve genel kabule göre biat, kişiyi sadece biat ettiği şahsa bağlamaktaydı. Hz. Peygamber'in vefatını müteakip o kabileler -İslam'dan ziyade- Medine'den ayrıldılar. Bu durum Medine'de tehlikeli boyutlara ulaşmıştı. Fakat İslam cemaati bu kritik halife seçimini başarıyla geçti ve Arabistan yeniden itaat altına alındı. İç isyanların bastırılmasının ardından yeni yerlerin fetihleri, yaraların sarılması hususunda en iyi çare olarak görüldü. Kutsal savaş 'cihad' sayesinde âsi kabilelerin İslam'ın menfaat sahasında uzlaşmaları sağlandı.
[24] İnanç propagandası, savaşa bahane olmaktan öte bir şey değildi. Karşılıklı vuruşmalar başlamadan önce yalnızca şekli olarak kâfirlerden Müslüman olmaları talep edilmekteydi, böyle bir isteğe uyabilecekleri hakikatte pek hesaba katılmıyordu. Arabistan haricinde olan kâfirlere karşı, Araplara uygulanandan başka bir yol takip edilmekteydi. Araplara tercih hakkı tanınmamıştı, onlar İslamiyet'e girmek zorundaydılar. Arap Yarımadası'ndaki umumi temayül sadece İslam olmalıydı.[8] İslam dininin Arap milliyetçiliğiyle bir tutulmasında o kadar ileri gidilmişti ki, hiç kimse bir Arap soyuna dâhil ol-

8 Hristiyan kalmalarına izin verilen Tağlibliler Mezopotamya bölgesinde yaşıyorlardı.

madan veya böyle bir soya iltihak etmeden Müslüman olamıyordu. Buna mukabil Arap olmayanlar ihtidaya zorlanmıyorlardı. Aslında onlar için öncelikle öngörülen durum eski dinlerinde kalmalarıydı. Acem olan bu insanlar teokrasinin aslî vatandaşı değildiler. Bu devlete iltihak etmeleri gerekmiyordu, sadece teokrasi hâkimiyetine itaat ettirilmeleri gerekiyordu. Savaşın gayesi de buydu.

Hz. Muhammed'in tesis ettiği bu millî devlet onun vefatından sonra cihan şümul bir teokrasi imparatorluğuna yükseldi. Devletin siyasi ve dinî bakımdan birbirinden farklı iki teb'ası vardı. İmparatorluğun efendileri, Müslümanlar aynı zamanda savaşçı ve fetihlerde hazır bulunan Araplardı. Hz. Muham- [25]
med'in cemaati tamamıyla bir orduya dönüşmüştü; namaz, oruç ve Allah rızası için yapılan diğer işler cihad karşısında ikinci plana düşmüştü. Bu şekliyle İslam, bedevilerin de aklına yatıyordu. İslam, onları zafere ve ganimete -ya da öldüklerinde cennete- götüren bir yoldu. Fethedilen eyaletlerde teokrasi yeni şartlara uygun olarak bütünüyle ordu teşkilatlanması hâlinde düzenlenmekteydi. Mücahidlerin isimleri ordunun kütüklerine kayıtlıydı. Alay ve taburlar, kabile ve aşiret mensuplarından oluşmaktaydı. Bunlara Arapların tamamı değil, sadece aktif *mukâtile,* yani savaşçılar kabul edilmekteydi. Savaşa katılmayıp evde kalanlara mukabil bu savaşçılara muhacir, yani savaşın idare edildiği büyük ordugâhlara hicret edenler de denilmekteydi. Çünkü hicretin manası kaçmak değil, aksine (çoluk çocukla birlikte) vazife almak üzere bir siyasi-askerî merkeze göçmekti.[9] Yalnızca orduda vazife yapınca ve ordugâh şehirlerde, İslam'ın vatandaşlık haklarının tamamına sahip olunabiliyordu. Cihada katılmaksızın yurtlarında veya sürülerinin yanında kalan bedevilere tam vatandaş veya ümmet nazarı ile pek bakılmıyordu.[10] Aslında Dârü'l-Hicre veya [26]

9 Hicret'in bu manası için mesela Hamasa 792 v. 3 de; "Yurdunu cennet için değil, ekmek ve hurma için terk ettin." Krş. Kutami 4, 25.

10 Yahya b. Âdem, Kitâbü'l-Harâc 5, 18 ve 59, 15. Krş. Benim Havâric hakkında yazdığım makalem (Göttinger Ges. der Wiss. 1901), s. 9.

Dârü'l-İslam yurdu, Medine idi. Önceleri faal şahısların yöneldikleri şehir Medine'ydi. Fakat fetihlerin ardından buna, eyalet merkezi kabul edilen (Mısır, çoğulu Musûr) şehirler de katıldılar, hicret artık buralara da yapılır hâle geldi. Suriye'de eskiden mevcut şehirler böyle merkez olarak seçildiler. Diğer bölgelerde de yeni askerî şehirler tesis edildi; Mısır'da Fustat, Roma Afrika'sında Kayravan, özellikle Irak'ta Basra ve Kûfe gibi.

Araplar merkez olarak kabul ettikleri bu noktalardan eyaletleri itaat altında tutuyorlardı. Bu tam bir askerî hâkimiyetti. Bölgenin fethi kimin kumandanlığında gerçekleşmişse o emîrler bölgenin ilk valileri oluyordu; bunların halefleri de öncelikle askerî reislerdi. Fakat nasıl ki ordu aynı zamanda ümmet ise, emîr de aynı zamanda imam, mescidde özellikle cuma günleri hutbeyi irâd eden ve namazı kıldırandı. Yani *Ala'l-harb ve's-salât* idi. Savaş ve ibadet, ikisi birlikte onun salâhiyeti altındaydı. Bununla birlikte doğal olarak yargı ve yürütme yetkilerine de sahipti. Çünkü barışı emretme kudreti, bu salâhiyete bağlıdır. İlk zamanlar halife, adaleti şahsen dağıtıyordu, sonradan bölgelerin başkentlerine bir kadı tayin etmeye başladı.[11]

Halife devletin idaresi ve belli bir dereceye kadar yargıy-
[27] la ilgilenmekte ve bu işlerden bir kısmını yakın çevresinden kimselere de bırakmaktaydı. Bazı küçük farklılıklar olmasına rağmen Araplar fethettikleri bölgelerde eski kabile teşkilatlarını muhafaza etmekteydiler. Arap topraklarında beraberce sürü otlatan ve göçebe hayatı yaşayan nispeten küçük bir topluluk, gerçek birlik teşkil eder hâle geldi. Aslında bu küçük cemaat, diğer kabilelerle birlikte daha üstte bulunan ve her geçen gün yükselen bir gruba ait görünmekteydi. Fakat bu durum, pratikteki hayatta çok fazla bir ehemmiyet arz

11 Ömer b. Hattab zamanında böyle bir uygulama yoktu. Rivayete göre o zamanlar hiçbir ihtilaf zuhur etmiyordu. Kûfe'de bir kadı'nın mevcudiyetinden ilk defa Muaviye veya I. Yezîd dönemlerinde haberdar oluyoruz.

etmiyordu. Bu, çölün sedlerini yıkan büyük selden sonra değişti. Fethedilen yabancı diyarlara kabilenin tamamı yerleşmek üzere hicret etmiyordu. Aksine kendi başlarına payidar olamayacak tarzda, aynı kabilenin mensupları farklı yerlere yerleştiriliyordu. Fakat aynı kabile üyeleri yeterli miktarda bir nüfus yoğunluğu sağlayabilmek için aynı kabileye mensup akrabalar yakın kabilelerle birleşerek, birbirlerine kenetleniyorlardı. Bu durum çölün zor şartları altında yaşayanların eskisi gibi geniş mekânlar bulamadıklarında, birbirinden sakınanlar için kaçınılmazdı. Mesela çölün etnolojisini en iyi yansıtan Kûfe gibi ordugâh şehirlerinde kabileler sıkışık vaziyette ve birbirleriyle yakın temas içinde yaşadıklarından, kolaylıkla her türlü hadise vuku bulmaktaydı. Büyük kabilelerin bir nevi ikmal edilerek -daha önceden sahip olmadıkları ve Arabistan içerisinde de sonradan malik olamadıkları- gerçek bir ehemmiyet kazandıkları anlaşılmaktadır. Bu ve benzeri [28]
şartlar altındaki bölgelerde kabile gruplarının birbirine olan temayülleri her geçen gün artmış ve neticede Arap Devlet'inin dâhili tarihi açısından bedbaht bir durum ortaya çıkmıştır.

Harp meydanlarında savaşan Araplar asaletli bir sınıfa sahipken, Arap olmayanlar ise teb'a yani itaate zorlananlar[12] grubunda yer almaktaydılar. Bunlar devletin malî temelini oluşturmaktaydılar. Kendilerine yüklenen haraç, Müslümanların verdikleri sadakaya nazaran çok daha ağırdı ve onları küçük düşürücü şekilde alınan cizye ile efendilerinin giderlerini temin etmek zorundaydılar. Bunların iç işlerine Arap idaresi, kabilelere olduğundan daha az karışmaktaydı. Eskiden Roma arazisi olan bölgelerde piskoposlar, İran'dan alınan bölgelerde dihkanlar, cemaatlerin aynı zamanda dünyevi liderleri olmuşlardı. Nerede yerli eşraf varsa, özel vergilerden muaf tutulmaktaydı. Hükümet sadece vergilerin tam olarak

12 Teb'a kelimesini, devletin hakiki sâhibi olan Araplara mukabil dar anlamıyla kullanıyorum.

intikaliyle ilgileniyordu. Vali, vergi ödemelerini temin için teb'ayı itaat altında tutmakla görevliydi. Sonraki yıllarda her ne kadar valilerin hoşuna gitmese bile bir de müstakil vergi memuru vazifelendirildi. Bu hâllerde valinin vazifesi, başkası sağarken sakin durması için ineğin boynuzlarını tutmaya benzetilebilir.

[29] Teb'anın vergiye tabi tutulması ve cizyenin genel durumunun düzenlenmesi Kur'an'da emredildiği üzere Hz. Muhammed tarafından uygulanmıştı. Aslında bu vergiler, Cahiliye Dönemi'ndeki Arapların ganimet hukukunun biraz değiştirilmesinden ibaretti. Bir şehir veya bölge barış yapılarak teslim alındığı takdirde yöre halkı can ve mallarını kendileri muhafaza etmekteydiler. Ancak dışarıdan herhangi bir düşman saldırısında Müslümanlar korumakla görevliydiler. Onların düşmana karşı himaye edilmesine karşılık barış anlaşması esnasında tespit edilen miktarda veya ağırlıkta İslam Devleti'ne vergi ödemek zorundaydılar.[13] Şayet silah zoruyla (anveten) itaate zorlanmışlarsa harp hukukuna tabi tutuluyorlardı, yani onlar her türlü haklarını kaybediyorlardı. Onlar sahip oldukları tüm malları ile beraber galibin ganimetiydiler. Ganimetin beşte biri Allah, yani devlet için ayrılıyordu. Bütün mirî araziler ve sahipleri tarafından terk edilmiş arazi ve köyler de hazineye kalıyordu.[14] Aslında geri kalan gayrimenkuller, araziler ve insanlar da kanuna uygun olarak Müslümanlar arasında değil, fethi gerçekleştiren ordunun askerleri arasında taksim edilmeliydi fakat bu uygulanabilir bir şey değildi. Zira bu kadar büyük arazilerin elden ele dolaşan
[30] bir mal hâline dönüştürülmesi imkânsızdı. Arazilerde tarım yapan aşağı sınıf mensupları oralara sahip olamadıkları için üzüntü duymamalıydılar. Şayet Araplar arazilerin çöl olarak kalmasını istemiyorlarsa, dünyanın yarısına tekabül eden bu

13 Bazı durumlarda bu adamlar devletin hudut bölgelerinde silahlı vazifeler görmekteydiler. Bundan dolayı haraç ödemekten muaf tutuluyorlardı. Zira harac, hürriyet, askerlik mukabilinde toplanılmaktaydı.

14 Yahya, aynı eser, s. 45.

yerleri kura ile dağıtamazlardı. Ayrıca işlemek için bu kadar geniş arazilere dağılmaları da uygun değildi. Onlar fethettikleri yerleri ellerinde tutmak istiyorlarsa askerî merkez odaklı yaşamaları gerekliydi. Hz. Muhammed; "Ümmetimin rızkı, tarla işlemedikleri müddetçe, atlarının nallarına ve mızraklarının ucuna dayanır; fakat ziraata başlayacak olurlarsa diğer insanlar gibi olurlar," buyurmuştu.[15] Müslümanlar geleceği de düşünmeliydiler. Eğer elde edilen araziler o anda fatihler arasında dağıtılacak olursa, kazanılan ganimetlerin hızla kaybedilme ihtimali olacaktı. Bu yüzden arazi sağlam bir sermaye olarak ele alındı ve vergilerini ödemelerine mukabil eski sahiplerine kiraya verildi.[16] Arazilerden elden edilen gelirler, Arap mücahidler ve onların varislerine tahsis edildi. -Yani araziler değil onun gelirleri- Bu şekilde fiilî olarak savaşıp da zapt edilen şehir ve bölgeler, anlaşma yoluyla elde edilen yerler kadar fazla değildi ve uygulanacak verginin adı her [31]
iki hâlde de aynıydı.[17] Sadece sulhen alınanlarda vergi hukuki manada tespit edilmiş olup, arzuya göre değiştirilemiyor, yükseltilemiyordu.[18]

Hz. Muhammed'den sonraki dönemde *Ganimet* ile *Fey* arasındaki fark ortaya çıktı. Ganimet, esirler de dâhil olmak üzere ordugâha getirilen menkul mallardan müteşekkil pay olup, eskiden olduğu gibi mücahidler arasında taksim ediliyordu. Buna mukabil Fey, üzerinde oturanlarla birlikte gayrimenkullerden ibaretti ve taksim edilmeyip harac ödenmesi karşılığında eski sahiplerine bırakılıyordu. Öyle ki savaş hukukuna göre bu malların gerçek sahibi olanlar, sadece onların

15 Yahya, aynı eser, s. 59.

16 Genesis (Tekvin) 47'de geçtiğine göre, Mısır köylülerinin Firavun'a, arazilerinin aslında Firavun'a ait ve kendilerinin onun köleleri olduklarını tasdik makamında ödedikleri vergi bu manadadır.

17 Yahya, aynı eser, s. 11; Sevad'da kanalların suladığı yerlerin tamamı harac arazisidir. Krş. Ayrıca s. 13, 33, 35 vd.

18 Fakat diğerleri sonradan birçok hâllerde böyle teslim anlaşmaları uydurdular. Bu, vesikalar hakkında bilginin eksikliği ve kısa zamanda karmakarışık fütuhât devrinin üzerini kaplayan karanlık sayesinde hiç de güç bir şey değildi.

gelirinin bir kısmından yani kirasından faydalanıyorlardı.[19] Bu geliri devlet, memurları vasıtasıyla takip ettiriyor ve her sene bu gelirin tamamını, onda hakkı olan mücahitlere veya varislerine dağıtmayıp, onlara sabit maaş ödemekle yetiniyordu. Gelirlerin fazlalıkları ise devlet hazinesine kalıyordu.
[32] Şu hâlde gerçekleştirilen fetihlerde teb'ayı istismar söz konusu olduğundan, yapılan icraatlar askerî işgallerle sınırlı kalmaktaydı. İnsanların yönetiliş tarzında bu zamana kadar pek az bir değişiklik yapılmıştı. Hâkimiyet el değiştirmesine rağmen vergi ödeyen zavallı halkın durumu hemen hemen eskisi gibi devam etmekteydi. Arapların idaresi maliye endeksliydi, divan teşkilatı bir hesap divanından ibaretti. Resmî olarak muhafaza ettikleri sadece Yunan ve İranlı kâtiplerdi. Ayrıca vergilerin eski isim ve türlerini, bunların miktarlarını ve tahsil şekillerini de değiştirmeden devam ettirdiler. Irak'taki arazileri ölçüp, vergilerini tayin ettikleri rivayet olunan iki Medineli şahıs yarım akıllı olacaklar ki, onların kabiliyetlerinden pek az istifade edildiği muhakkaktır. Pek çok hâllerde halife sadece o bölgede vazifeli komutanlarının mevcut imkânlar dâhilinde verdikleri geçici tedbirleri onaylamak zorundaydılar.

Fetihlerin büyük bir kısmı Halife Ömer zamanında gerçekleşti. Bu sebeple o, fetihlerin organizatörü addolundu. Anladığımız kadarıyla o, yeni bir sistem kurmamıştı. Fakat Arap ganimet hukukunun bir kenara bırakılması ve devletin ordu ile itaat altına alınanlar arasına girmesi onun eseridir ve teb'ayı bir dereceye kadar himaye ederek onların vergi ödeme kudretleri sayesinde, devleti ordu karşısında kuvvetlendirmiştir.

19 Fey, Kur'an'dan (59/6-7) alınmıştır. Fakat ganimet ile fey arasındaki fark Kur'an'dan tespit edilmemiştir, bilakis gayr-i kanunidir. Kelime aslında 'return' (geri dönmek) (Yahya 33. İbn Hişam 880, 7) manasındadır. Fakat bu kelime sadece gelir için değil aynı zamanda bunun oluşmasına sebep olan sermaye için de kullanılmaktadır. Fukaha ganimet ile fey arasındaki farkı eskiden beri mevcut bir müessese addederler ve bunun ancak sonraları uygulanan bir şey olduğunu ve Kur'an'a zıt olarak ortaya çıktığını kabul etmezler.

Siyasi hukukun ilerlemesi siyasi iktidarın gelişmesine [33]
ayak uyduramadı. Eski Arap gelenekleri kendisinden pratik bir âmme hukuku çıkartılacak durumda değildi. Teokrasi düşüncesinden de böyle bir şey yapılamazdı. Teokrasinin, en yüksek idaresinin kime ait olacağı sorusu ortaya çıkınca, siyasi hukuk alanındaki eksiklikler çabucak hissedildi.

Hz. Muhammed yaşadığı müddetçe böyle bir soru gündemde değildi. Peygamber, Allah'ın vekili, gerçek teokratik hükümdardı. Teokrasi tam da onun üzerine biçilmiş bir kaftandı. Fakat onun ölümüyle kıyametin aynı saate rast geleceği faraziyesi doğru çıkmadı. Dünya batmadı ve O, sürüsünü çobansız bırakmayacak tedbirleri alamadan vefat etti. Aslında arkasında Kur'an'ı ve buna ilave olarak Sünnet'i, yani takip ettiği istikameti ve fiilen gittiği yolu bırakmıştı. Fakat Kur'an ve sünnetten kimin onun halefi olması gerektiği çıkarılamıyordu; bu durum bir halifenin gerekli olmadığına da delil değildi; namazın kıldırılması ve devletin idaresi feragat edilecek şahsi bir konu değildi. Önceden tanzim edilmiş bir seçim statüsü ve peygamberliğe veraset hakkı da yoktu. Hz. Muhammed'in vefatı teokrasiyi mahvedecek gibi görünmekteydi. Sahabe arasında Hz. Peygamber'in vefatına inanmak istemeyen, ihtimal vermeyen kimseler vardı. Arap kabileleri birlikten ayrılmaya [34]
başlamışlardı. Bizzat Medine'de bile hizipleşme tehlikesi belirmişti. Hz. Peygamber'den sonra kimin halef olacağı hususunda hiçbir tedbir alınmadığı için, sadece kat'i alınacak bir karar ve müdahaleyle bu sorun çözülebilirdi. Hz. Muhammed zamanında bile devlete en yakın olanlar az sayıdaki Mekkeli muhacirler ve yakın dostlarıydı. Bunlar ilk iman edenler, teokrasinin asil sınıfı, hakiki İslam menşeli ve İslam'ın arzuladığı karaktere sahip asalette kimselerdi. Aslında bunların hiçbir resmî makamları yoktu. Fakat onlar Hz. Peygamber'in istişare meclisini oluşturuyorlardı ve onun üzerinde büyük bir nüfuza sahiptiler. Onlar artık Hz. Peygamber'in korumasından mahrum olmalarına rağmen, idarenin ellerinden gitmesine

müsaade etmediler. Manevi reisleri olan Ömer b. Hattab, Hz. Peygamber'den sonra teokrasinin ikinci kurucusu olarak kabul edilmekteydi. O, uzun boylu, hızlı hareket eden, yüksek sesle konuşan, savaşlarda güçlü ve cesurdu. O, daima elinde kırbaç olduğu hâlde tasavvur edilmiştir. Dindar numarası yapan münafıklar gibi sinsi ve sessiz değildi. Allah'a karşı hakiki bir takvaya sahipti ve hiçbir surette hesapsız ve düşüncesiz hareket etmezdi. Buna rağmen o, Hz. Muhammed'in en sadık dostunu, Ebû Bekir'i halife olması için aday gösterdi. Ancak Ebû Bekir'in kısa bir zaman sonra vefatının ardından ismen
[35] de hâkimiyeti üzerine aldı. Ebû Bekir, halifeliği son vasiyeti olarak ona devretmişti.[20] Fakat bu ancak onun halifeliğini kabul edenin tasdikinden ibarettir. Ebû Bekir, devleti hukuki yoldan değil, zor yolu ile aldıklarının farkındaydı. Aslında bundan sonra meşru olmayan hâkimiyetlerini, devleti teokrasi düşüncesine göre idare etmek suretiyle meşru hâle getirebilirlerdi. Allah, hâkimiyetini canlı vekili ile yürütmediği için Ebû Bekir ve Ömer, O'nun sözünü -Kur'an'ı ve elçisinin örnekliğini- ve sünneti kendilerine örnek almak suretiyle, Allah'ın hükmünü devam ettirdiler. Onlar sadece, teokrasinin meşru tek hâkimi Hz. Peygamber'in muvakkat vekilleri olarak anılmak istiyorlardı. Kendilerinin bulunduğu makam için resmî olarak kabul ettikleri isim, halife yani vekildi. Ebû Bekir kendisini Halifetu Rasûlullah, Ömer ise Allah Rasûlü'nün halifesinin halifesi olarak isimlendirdi. Bu isimler biraz karışık görününce izâfetin terkiyle sadece halife unvanı kaldı. Bununla birlikte halifeler -Emîrü'l-Mü'minîn- unvanını da taşımaktaydılar.

[36] Kabile akrabalıkları, Kureyş'ten olanlar, Mekke fethinden evvel ve sonra Medine'ye hicret edenler, fetihten sonra mec-

20 Ölmek üzere olan şahsın vasiyette bulunması eski bir Arap âdetidir. Harp esnasında ölürse yerine geçecek vekili bazen onun da vekilini, vekilin de vekilini tayin ve ilan etmek emirin hakkı ve vazifesiydi. Bununla birlikte Müslümanlar ise kendilerini ev sahibi olarak görmekteydiler. Krş. Die Contin, Isidori Hispana, (ed.) Mommsen, 98.

buren İslam'ı kabul edenler de dâhil olmak üzere aralarından ilk halifenin çıktığı Hz. Peygamber'in en eski ve seçkin sahabesinin nüfuzunun altında toplandılar. İmanın yanı sıra kan bağının da gücü görülebilmekteydi. İslam'a muktedir oldukları müddetçe her ne kadar eskiden karşı çıkmış olsalar bile Kureyş, Hz. Muhammed onların arasından neş'et ettiğinden teokrasi yönetiminde kendilerini daha yetkin görmekteydiler. Bu iddiaları bizzat Hz. Peygamber ve ashab tarafından desteklenmiştir. Genellikle Araplarda hâkimiyeti her ne kadar kabilenin içerisinde tek bir kişi sahiplense bile o makamın umumun malı olarak kabul edildiğinden, tek bir soy ve kabilede kalması normal karşılanıyordu. Sadece ensar, İslam'ın içinde Kureyş'in üstünlüğüne karşı ciddi bir şekilde itiraz ediyordu. Mekke'den hicret edenleri muhacir olarak kabul eden, onlara barınak, iaşe temin eden ve himayeleri altına alanlar ensardı. Önceleri Hz. Muhammed'in Mekkeli muhacirlere mesela -yurtlarından kovulan Yahudilere ait emlakın taksiminde olduğu gibi- ayrıcalıklı davranmasına, mücadelede esas işin kendilerine, kazançta aslan payının muhacirlere verilmesine karşın ses çıkarmamışlardı. Fakat zamanla, Medine'ye davet ettikleri bu insanlara verilenlerin çok fazla olduğu havası toplumda hâkim olmaya başladı. On- [37]
lar da evin asıl sahibi olduklarını ve misafirlerin bütün isteklerine boyun eğmeyeceklerini göstermek için teşebbüslerde bulundular. Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle bir kenara atıldığı düşüncesine kapılan Hazrec kabilesinin lideri (Abdullah İbn Übey İbn Selûl) öncülüğünde Medine'de bazı adamlar her türlü fırsatı ganimet bilerek etrafa kızgınlık ve öfke saçıyorlardı. İbn Selûl'ün bu fitnelerine karşın diğer kabile Evs müdahale etmeye kalkıştı. Zira eskiden beri gelen hizipçilik hâlâ varlığını devam ettiriyordu. Bu durum ise mücadele üstü makama sahip üçüncü partinin işine yarıyordu. Bu şartlar altında ensarı her defasında sakinleştirmek Hz. Muhammed için biraz daha kolay oluyordu. Aslında Medine'deki her iki grup da kendi kendilerini parçalamaktan kurtardığı için Hz.

Muhammed'e teşekkür borçluydular ve akılları başlarına gelince ondan feragat edemeyeceklerini pekâlâ anlamışlardı. Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber'in orada kalacağı vehmine kapılan ensar, bu durumdan çok tedirgin olmuşlardı. Fakat her şey başladığı gibi devam etti. Kureyşliler Medine'de her geçen gün daha da kuvvetlendiler ve aynı şekilde Medine'ye diğer kabilelerden hicret edenler, Mekkeli muhacirleri takviye ediyorlardı. Ensar neredeyse nüfus üstünlüğünü kaybetmiş ve ikinci plana düşmüştü. Hz. Peygamber'in vefatının ardından yeniden şehirlerinde hâkimiyet haklarını veya hiç olmazsa kendilerini idare etme haklarını elde etmek
[38] için tüm kuvvetleriyle harekete geçtiler. Medine'nin uzun zamandan beri kendi şehirlerinin olmadığı gerçeğini, onun yerine Arabistan ve İslam'ın merkezine dönüştürmüş olan Hz. Peygamber'in köyü olduğunu unutmuşlardı. Ömer ve diğer sahabenin sürpriz bir şekilde dirayetli duruş sergilemeleri ve ensarın öteden beri devam eden kendi içlerindeki anlaşmazlıkları, onların bir araya gelmelerine engel oldu. Civar yerlerden Medine'ye hicret eden bedeviler, muhacirin yanında yer aldılar.

Neyse ki tam o zamanlarda Arap kabileleri Medine'dekilere karşı isyan çıkardılar ve dışarıdaki ortak tehlike karşısında iç kavga sona erdi. Geleneklerine uygun olarak ensar, düşmana karşı yine omuz omuza ön saftaydılar. Fetihler -özellikle Suriye'nin fethi- onların eliyle gerçekleşmişti. Kumanda mevkileri haricinde İslam ordusunun çekirdeğini onlar oluşturmaktaydı. Bundan başka sonraki dönemlerde de hüküm sürenlere karşı muhalefet hâllerini muhafaza ettirdiler. Fakat onların bu muhalefeti, mutaassıp teokratların mevcut iktidara karşı yaptıkları umumi muhalefetleri içerisinde eridi. Muhaliflerin ikamet ettikleri, İslamî geleneğin ve bir kenara itilmiş İslam aristokrasisinin merkezi olan Medine, daima bir bütünlük sergiler. Bunda sadece ensarı hatıra getirmek tamamıyla yanlıştır. Harre isyanı esnasında bu çekişme son

bulmuş; ensar, muhacirle Ümeyye'ye karşı birleşmişti. Onlar [39]
Kureyş'ten olan hilafet makamını takip ediyorlardı, hususi bir grup olarak kendi adlarına mücadele etmiyorlardı.[21] Hâricîler sayılmayacak olursa bazı aykırı seslere rağmen, Kureyş'in üstünlüğü herkes tarafından kabul ediliyordu. Kureyşliler kabile rekabetlerinin üstünde, tarafsız bir mevkiye sahiptiler. Arada sırada doğuştan devletin sahibi olan bu adamlara kızmakla birlikte, kabilelerden her biri hâkimiyete rakibini Kureyş'ten daha az layık görmekteydi.

Aslında Kureyş de kendi aralarında dışarıya karşı birliktelik manzarası göstermiyordu. Onlar İslam'ın ilk yıllarında sadece Hz. Peygamber'in takipçileri ve sahabesinin arkadaşlarıydı. Yalnız bunların sayesinde kabilesi ve kan akrabası olarak İslam'ın içerisinde önem kazandılar. Fakat sonraki dönemlerde bunların içinden sahabenin oluşturduğu hakiki İslam teokrasisine tehlikeli bir rekabet çıkmış oldu.

Ömer'in vefat edeceği günlerde hilafete kimin geçeceği tartışması, halifenin vefat etmesiyle yeniden ortaya çıktı. Zira Ömer, Hz. Peygamber'in yeğeni ve damadı sıfatına sahip olan ve hilafet konusunda daha önceden hakkının yenildiği hissine sahip bulunan Ali lehine vasiyette bulunmamıştı. O, kendi- [40]
sinden sonra gelecek halifenin tayinini bir seçime bağlamıştı. Seçim organı, şûra ise hiçbir şekilde tüm Müslümanları temsil etmiyordu. Eyaletler bu konuda dikkate alınmamıştı. Sadece Medine merkezliydi. Ensar ve bir birlik hâlindeki Kureyş de düşünülmemişti. Şûraya Hz. Peygamber'in hayattaki altı sahabesi dâhil edilmişti. Bunlar bir kardinal meclisi gibi aralarından bi-

21 Sonraki dönemlerde Yemen muhalefet partisinin (cemaatinin/grubunun) çekirdeğini ensarın oluşturduğundan bahsedilir. Ben bunun için herhangi bir sebep bulamadım. Yemenliler, Suriye'de Kelb, Kûfe'de Hemdân, Mezhic ve Kinde, Basra'da ve Horasan'da Ezd Ummân kabilesiydi ki, bu sonuncuları en müfritleridir. Bu kabilelerin hiçbirisiyle Medinelilerin hiçbir irtibatı yoktu. Medineliler bütün hayatı boyunca Ali'ye bağlı kalmalarına rağmen Şia'ya karşı belli ölçüler dairesinde onlara iştirak etmediler. Ali evlatlarının Medine'yi ana yurtları addetmeleri ve orada çok hürmet ve riayet görmeleri ayrı bir meseledir.

risi üzerinde ittifak edeceklerdi. Diğer Medineliler ise sadece seçilecek halifeye biat etme hak veya görevine sahiptiler. Biat merasimi seçimi takip edecek ve Medine'de icra edilecekti.

Altı sahabe, üstünlüğünü tanımak istemedikleri için Ali'yi atladılar ve Ümeyye oğullarından yaşlı bir zât olan Osman b. Affan'ı seçtiler. Alçak gönüllü ve kolay bir insan olması hasebiyle Osman heyettekilerin tercih ettiği zâttı. Zira başlarına yeni bir Ömer getirmek istemiyorlardı. Fakat bu işin neticesinde onlar hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Zira Osman'ın zaafları onlara değil, nüfuzunu isteyerek veya gönüllü olarak kaptırdığı ailesinin işine yaradı. Ümeyye oğulları, Hz. Pey-
[41] gamber'in ailesi gibi Abdi Menâf soyuna mensup olmakla beraber Haşim ve Abdulmuttalib oğullarından daha kudretli, zengin ve önemliydiler. Bedir Savaşı'nda kolu kanadı kırılan Mahzum'un[22] da yerini alarak, zeki liderleri Ebû Süfyan sayesinde Mekke'de hegemonyalarını tesis etmişlerdi. Kureyş'in Medine ve Hz. Muhammed'e karşı uzun yıllar süren mücadelesinde ön safta yer almışlardır. Bu mücadelede mağlup olmalarına rağmen nüfuzlu mevkilerini kaybetmemiş, bilakis İslam'a girme mecburiyetinde kaldıkları zamanda da çok iyi koşullar altında yeni cemaate katılmışlardır. Hz. Muhammed onların İslam'a giriş ve alışma sürecini kolaylaştırmıştır, Müslüman oldukları için küçük düşmeyeceklerini ve zarara uğramayacaklarını göstermek için gayret sarf etmiştir. Mekke artık siyasi yönden önemini kaybettiği için Ümeyye oğulları da Medine'ye göçtüler ve kısa zaman içerisinde devletin yönetim kadrosunda yer edindiler. Benimsedikleri yeni inançlarını şartlara göre düzenlemek suretiyle, kendilerini yutmakla tehdit eden bu yeni dalga tarafından, tekrar yukarıya taşınmasını bildiler. Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde Yezîd b. Ebî Süfyan ve onun ölümünden sonra kardeşi Muaviye, Medine'de olmasa bile diğer eyaletlerde önemli vazifelerde yer aldılar. Osman döneminde ise Benî Ümeyye ha-

22 Mahzum – Abd-i Menaf rekabeti hakkında bkz. İbn Hişam 203 vd. 429.

kikaten hilafete ulaşmış oldu. Çünkü Osman'ın halife olması, ailesinin hâkimiyeti demekti. Osman hilafete geçince yeğeni Mervan'ı Medine'de kâtibi yaptı ve istediği gibi hareket etme- [42]
sinde özgür bıraktı. Ayrıca diğer eyaletlerin valiliklerine de kendi akrabalarını getirdi. Yaptığı bu işler sebebiyle şûranın beş üyesi Ali, Abdurrahman İbn Avf, Talha, Zübeyr ve Sa'd İbn Ebî Vakkas, kendisine gücendiler. Aslında İbn Ebî Vakkas'ta herhangi bir siyasi hırs yoktu ve İbn Avf da Osman'dan evvel vefat etti. Fakat bu ikisinin yerini, kendisini İslam'ın yüksek Şûra'sına dâhil eden, büyük hürmet ve riâyet gören Aişe aldı. Teşekkül eden bu yeni hanedanlığa karşı seçkin sahabiler, kendi mevkilerinin tehdit altında olduğunu anladılar. Onların Benî Ümeyye'ye karşı düşmanlıkları bu sebeptendi. Köken itibariyle tamamıyla İslam'a ait olan hakiki teokratik asalet, Kureyş'in İslam'la mücadelesinde riyaset makamında bulunan eski bir müşrik ailesi tarafından arka plana mı itilecekti? Öncelikle halifeyi kendi tabirlerince grubundan ayırmayı denediler. Fakat bununla hedeflerine ulaşamayacaklarını anlayınca halifenin bizzat aleyhine döndüler. Halifenin Medine'deki nüfuzunu kaybetmesi için ellerinden geleni yaptılar. Eyaletlerde ona karşı hoşnutsuzluğu beslediler.

Arapların da yaşadığı şehirler dâhil olmak üzere eyaletler cadı kazanı gibi kaynıyordu. Fetihlerin gerçekleştirildiği büyük savaşların sona ermesiyle her şey değişmişti. Karga- [43]
şanın yerini sükûnet, sefahatin yerini de ağır başlılık almıştı. Arap savaşçıları artık harp meydanlarında mütemadiyen oyalanmıyorlardı- düşünmek için vakitleri vardı. Ganimet -ki aslında yağmadır- (Wellhausen böyle düşünüyor) daimî olan seferler sayesinde sürekli olarak akıp geldiği müddetçe devletin, o zamanlar kendilerinin ne yapacaklarını bilemedikleri fey gelirlerine -itaat altına alınanların gayrimenkullerine ve şahıslarına- el koymasına pek aldırış etmemişlerdi. Fakat şimdi, farkına varmadan zamanın fırtınaları ve zaruri ihtiyaçları icabı ganimetin en kıymetli kısmını ellerinden kaçırdık-

larının farkına vardılar. Hiç olmazsa feyden kazanılanlar, yani teb'a vergisinin yıllık tutarı kendilerine verilmiş olsaydı, yine ses çıkarmayacaklardı. Gördüğümüz kadarıyla ne yazık ki bu da yapılmıyordu. Cizye, diğer bütün devlet gelirleriyle birlikte hazineye aktarılmaktaydı ve devletin savaşçılarına ödediği maaş miktarı yanlıştı. Aslında orduya ait olan kesenin ağzı devletin elindeydi. Ordunun gerçekleştirdiği fetihler sayesinde hukuki olarak ordu ganimetine dâhil edilmesi gereken arazi ve şahısları [köleler/cariyeler] devlet taksim etmiyor ve böylece onlardan tahsil ettiği vergi gelirlerinin gücüyle, [devlet] ordudan müstakil bir konuma geçmişti. Aynı zamanda ordu da devletin istediği yükseklikteki, tasvip ettiği veya geri alabildiği orandaki maaşlarla devlete bağımlı hâle gelmişti. Eskiden devlet ordudan beslenerek hayatta kalırken, şimdi
[44] ordu devletten beslenerek yaşıyordu. Savaşçıların sırtlarını devletin hazinesine dayamaları ve dizginlerini devletin eline vermeleri suretiyle kendilerini kandırdıklarını düşünmelerinde şaşılacak bir durum yoktur. Onlar, haraçtan toplanan paranın devlete değil kendilerine ait olduğu ve bunların mâl'u-llah değil, mâlu'l-müslimûn olduğu iddiasındaydılar.[23] Fey gelirlerinin savaşçılar arasında taksim edilmesinde ısrar ediyorlardı. Bundan dolayı fırsat ellerine geçtiğinde devletin kasalarını yağmalamak ve ne olursa olsun bu kasalarda kalan fazlalıkların devletin hazinesine aktarılmasına engel olmak istiyorlardı. Devlete karşı olan kıskançlıkları, doğal olarak onları iktidara ve hazineye hükmeden memurlara yönlendiriyordu. Onlar, bu memurlar tarafından yemlikten uzaklaştırıldıklarını, bunun da adaletsizlik olduğunu düşünüyorlardı.[24]

Aslında bu protestolar, Ömer'in kurduğu sistemeydi. Her ne kadar Hz. Muhammed hazine politikası gereğince[25] fey ge-

23 Taberî, I, 2858 vd.

24 Hükümet, iktidar ve devletin dünyevi adı sultan, dinî adı Allah'tır. Sultan etimoloji bakımından Aramice kökenli bir kavramdır.

25 Hz. Muhammed, barış yoluyla elde edilen araziyi devlete mal etmişti. Eski Ahmâ (müfredi Hima)'nın kamulaştırarak devlet malı at ve de-

lirlerini devlet kasasına aktarsa da hilafeti döneminde Ömer, [45]
Kur'an'ın dışında hareket ederek, fey gelirlerinin tamamını ordunun elinden alarak, devletin hazinesine aktaran isim olmuştur. Bu meseledeki kızgınlığın Ömer devrinde değil de Osman zamanında uyandırılması, sadece dönemin değişik mahiyetiyle değil, halifenin şahsiyet olarak farklı oluşuyla da izah edilebilir. Osman haklı olarak, Ömer zamanında hiçbir suretle cesaret edilemeyecek hareketlere kendisinin maruz kaldığını ifade ediyordu. Selefinin âmirâne otoritesi, nüfuz ve itibarı onda yoktu. Bundan dolayı vali ve memurların kaprisleri ve egoist düşünceleri, ödlerinin koptuğu Ömer dönemine nazaran onun zamanında tüm çıplaklığıyla ortaya çıktı. Eyaletlere gönderilen vali ve memurlarını kendi ailesinden seçen Osman'a bu işin faturası çok ağır oldu. Zira devlet, tüm eyaletleri sömürme salahiyetine sahip bazı imtiyazları kişilerin eline geçmiş, yani devlet bir nevi onların çiftliği hâline gelmiş gibi görünüyordu.

Medine'de bulunan, şehir halkının çoğunluğunu ve ensarı arkalarına almış olan Hz. Peygamber'in önemli sahabilerinden Ali, Talha ve Zübeyr onların başlarında bulunduğu hâlde diğer eyaletlerden gelenlerle Medine'de buluştular. Bunların anlayışları kesinlikle diğerlerinden farklıydı -yani esas sorun Osman'ın etrafındakilere karşı duyulan öfkeydi- Bu topluluğa karşı kendilerini eski ve hakiki teokrasinin meşru temsilcileri, Kur'an ve Sünnet mücahidleri olarak gösterip, gerekli dinî [46]
çerçeveyle [kendilerini] tezyin ettikten sonra toplumun genelindeki hoşnutsuzlukları kendi avantajlarına dönüştürerek kullandılar. Hz. Osman'a karşı çok kaba ve saygısızca davranmalarına rağmen Medinelilerin yardımını alarak ona karşı açıktan savaş ilan etmiyorlardı. Medine, İslam'ın ahlâkî otoritesinin toplanma merkezi olmasına mukabil, devletin askerî

velerin otlağı olarak yeni Ahmâ tesisinde Hz. Muhammed, Ömer'den evvel davranarak sahipleri tarafından terk edilmiş arazinin hazineye devredilmesinin bir örneğini vermiştir. Bkz. *Reste Arabischen Heidenthums* (1897), s. 107 vd.

ve malî iktidarına sahip olan eyaletleri ateşe atmayı tercih ettiler. Hicri 34/654-655 yılında, "Şayet bugün cihada çıkmak istiyorsanız bunun yeri Medine'dir," şeklinde diğer eyaletlere mektuplar gönderdiler. Bu durum öncelikle devlete karşı muhalefetin merkezi olan Kûfe'de tesirini gösterdi. Hicri 34 yılının sonunda (Haziran 655) valiler mutat olduğu üzere hac vazifesi için halife ile birlikte Mekke'de iken, Kûfe'de nüfuzlu ve Ali taraftarı Yemenli Malik b. Eşter idaresinde bir isyan baş gösterdi. Kûfelilerden oluşan bin kişilik bir topluluk Mekke'den dönen Kûfe valisi Said'in şehre girmesine engel oldular. Bunun üzerine Osman, herhangi bir soruna mahal vermeksizin Said'i valilikten azlederek âsilere istedikleri gibi bir vali gönderdi ve onları geçici olarak teskin etti.

Fakat Kûfeliler yerine bu sefer Mısırlılar Medine'ye doğru yola çıktılar. Osman Mısır'da, Hz. Peygamber tarafından nefyedilmiş olmasına rağmen sütkardeşi İbn Ebî Sarh'ı, bölgenin fatihi konumundaki Amr b. el-Âs'ın yerine vali olarak tayin
[47] etmişti. Tehlikeli bir adam olan Amr, bu yüzden Osman'ın karşısında yer alarak, Medine'de onun aleyhine yapılan tahriklere yardım etmiş ve benzer şeyleri Mısır'da da yapmıştır. Osman'ın gözetiminde yetişen (ama daha sonra) isyancılar arasına katılan Muhammed b. Ebî Huzeyfe ve Ali taraftarlarından Muhammed b. Ebî Bekir ortalığı kızıştırmaktaydılar. Onlar, İmparator Constans'a karşı Likya Sahili'nde yapılan deniz muharebesinde, hakiki cihadı arkada bıraktıklarını söyleyerek gemilerle Arap donanmasından ayrılmışlardı. Bu adamlar Osman'a karşı ağır ithamlarda bulunuyorlar ve özellikle en iyi makamlara Osman'ın akrabalarının getirildiğini ifade ederek, toplum içinde tehlikeli tohumların atılmasına sebep oluyorlardı. Bu hadiseler Hicri 34 yılında vuku buldu. Ertesi yıl Mısır'dan 500 kişilik bir grup Arap, içerideki düşmana karşı Allah için mücadeleye katılma isteğini kabul ettiler. Bunlar takriben Hicri 35 yılının onuncu ayında (Nisan 656) Medine önünde göründüler ve halifeye bazı taleplerde

bulundular. Şayet reddedecek olursa zor kullanmakla halifeyi tehdit ettiler. Bazı şahıslar istisna edilecek olursa, Medineliler de bunların tarafını tutuyor ve onları destekliyorlardı. O dönemde dünyanın en kudretli devletine hükmeden Osman, hükümet merkezi olan Medine'de emri altında hiçbir kuvvete sahip olmadığı için isyancı bu çeteyle müzakere yapmak zorunda kaldı. Şikâyetlerinin en kısa zamandan giderileceği sözünü vermesinin ardından Mısırlıları geri dönmeye ikna etti. Fakat isyancılar uzaklaşır uzaklaşmaz, Mervan ve Ümeyye [48] oğullarının teşvik ve takviyesiyle, konumunu muhafaza ettiğini öne sürdü. Takip eden cuma günü de mescidde, Mısırlıların haksızlıklarını anladıkları için çekilip gittiklerine dair bir hutbe irad etti. Bunun üzerine cemaati oluşturan Medineliler arasında bir öfke fırtınası baş gösterdi. Bu adamlar halifeye yüksek sesle ithamlarda bulunmakla iktifa etmediler. Yaşlı halifeyi mescidde bayılıp da evine götürülünceye kadar taşladılar. Bu Osman'ın halk tarafından mescidde son görülüşü oldu. Medineli isyancılar gruplar hâlinde Osman'ın evinin[26] önünde toplanmaya başladılar. Her ne kadar dağılmaları yönünde uyarılar yapılsa da hiçbirine kulak asmadılar. Birkaç gün sonra da Mısırlılar da çıkıp geldiler. Bunlar beraberinde halifenin adıyla yazılmış mühürlü mektubu (Uriah letter)[27] getirdiler ve bunu halifeye gösterdiler. Osman böyle bir mektup yazmadığını ve onun hakkında hiçbir bilgisinin olmadığını ifade etti. İsyancılar: "Senin isteklerinin zıddına böyle bir şey nasıl yapılabilir? O hâlde sen halife değilsin!" dediler. Fakat Osman, hilafetten istifa tekliflerini reddetti: "Allah'ın bana giydirdiği bu kisveyi çıkarmam!" dedi. O andan itibaren Osman'ın evi her yönden kuşatıldı. Osman'ın birkaç akrabası, köle ve azadlıları evin içerisinden onu korumaya çalışıyorlardı. Medineliler Mısırlıları hareketlerinde serbest bıraktılar.

26 Dâr sadece bir kapısı olan kapalı evler veya odalar (Arap lisanı bunlar arasında fark gözetmez) kompleksidir.

27 İçinde, getirenin aleyhinde, onu çok kötü bir duruma düşüren yazı bulunan mektup.

[49] Şayet isteselerdi o isyancıları etkisiz hâle getirebilirlerdi. Medineliler halife üzerine saldırmaya başlamışlardı, şimdi işin tamamına ermesini dışarıdan gelen isyancılara bırakıyorlardı. Hatta bu hususta özellikle ensardan birkaç kişi onlara yardım etti. Bu ateş alevlendiğinde Ali, Talha ve Zübeyr gibi tanınmış bazı sahabiler söndürmek için çok fazla gayret göstermediler. Halifenin yüzüne karşı belki de elleri kolları bağlı olup özgür olmadıklarından, ona yardım edemediklerinden dolayı müteessir gibi görünmekteydiler. İşin hakikatinde ise neticenin kendileri için kazançlı olacağı ümidiyle, işlerin cereyan ediş tarzını değiştirmek için gözle görülür pek bir şey yapmadılar.

Osman'ın evinin müdafaasını yapanlardan birisinin isyancılara karşı ilk kanı dökmesinin ardından, hadiseler daha da kötüleşti. Osman'ın evinden atılan bir taşın, dışarıda bekleyen ve sahabiden olan bir zâtın başına isabet etmesi, o sahabinin ölümüne sebep oldu. Osman katili teslim etmekten imtina etti. Bunun üzerine evin etrafını kuşatanlar kendilerini haklı görerek her türlü saygı ve hürmeti bir kenara bırakıp, Balî kabilesinden Mısırlı İbn Udeys'in öncülüğünde saldırıya geçtiler. Evin etrafı ateşe verilmesine rağmen Osman'ın adamları onun için savaşıyor ve isyancılara engel olmaya çalışıyorlardı. O karmaşada saldırı pozisyonuna geçen isyancılar-
[50] dan bazıları komşu evlerin çatısından Osman'ın evine gizlice girdiler ve dışarıdaki gürültülere hiç aldırmaksızın Kur'an okumakla meşgul olan halifenin odasına kadar ulaştılar. Ona ilk saldıran, dostu ve selefinin oğlu Muhammed b. Ebî Bekir oldu, öldürücü darbeyi Kinâne b. Bişr el-Tucîbî vurdu, odada bulunan birkaç isyancı da öfkelerini cesetten çıkardılar. Osman'ın şehid edilmesinden sonra artık mücadelenin anlamı kalmamıştı. Olaylar esnasında canını kurtaran müdafiler hiçbir zorlukla karşılaşmadan kendilerini emniyete aldılar. O gün, 18 Zilhicce 35 (17 Haziran 656) Cuma idi. Osman'ın dul kalan eşi Kelb kabilesinden Naile'nin ısrarla ricası üzerine,

cenazenin defin işlemleri sadık birkaç arkadaşı tarafından gerçekleştirildi. Fakat Medine'deki isyancılar sebebiyle cenaze bir müddet evde kalmıştı. Cenaze yıkanmaksızın, gecenin karanlığında, kanatlı bir kapının üzerinde, evden çıkarıldı. Kapının kanadındaki basamağın eşit olmaması sebebiyle, cenazenin kafası o tarafa doğru çarpmaktaydı. Cenazeyi, atılan taşlar ve küfürler takip etti. Ensar, cenazenin mutat yerde namazının kılınmasına müsaade etmedi ve sonrasında da Osman'ı, Yahudi mezarlığına defnetmek zorunda kaldılar. Bu durum, otlak çukuruna bir canlının gömülmesinden daha da kötü bir şeydi.

Osman'ın katli, İslam tarihinin hemen hiçbir hadisesinin yaratamadığı şekilde bir devir açtı. Bu hadiseden sonra, teokraside hâkimiyetin kimin hakkı olduğu meselesi kılıçla halloldu. İç savaşın Janus (fitne ve nifak) kapısı bir daha hiçbir [51]
zaman kapanmamak üzere açıldı.[28] Başındaki imamla temsil edilen Peygamber ümmetinin birliği, zahiren cebir yoluyla muhafaza edilebildi. Hakikatte ise cemaat birlikteliği kalmamıştı. Siyasi bakımdan tutunmaya çalışan bazı gruplar savundukları yönetici ve imamları savunma adına silaha müracaat ederek partilere bölündüler. Bu durum, takva sahipleri için ıstırap veren bir çıkmaz sokaktı.[29] Bir şeye karışmayacak olurlarsa; İslam'ın bir [haklı olan] tarafı tutmak, hak için söz ve fiille ortaya atılmak hususundaki emrine uymamış olacaklardı. Bir partiyi tuttukları takdirde ise, teokrasinin, müminlerin sadece kâfirlere karşı savaşabilecekleri ve birbirleri ile mücadele edip kendi kanlarını dökmeye yetkileri olmadığı, temel prensibinin dışına çıkmış olacaklardı. "Osman'ın şehit edilmesi hakkında ne dersiniz?" sorusu safların ayrılmasına sebep oluyordu.

Bu kötü fiilin meyvesi ise Ali'nin kucağına düştü. Peygamber'in damadı, Ebû Bekir, Ömer ve İbn Avf'ın ölümünden son-

28 Maktul halifeye, bundan dolayı "açılan kapı" adı verilir.
29 İç savaşa bunun için fitne denir.

ra hiç tartışmaya mahal bırakılmaksızın sahabe arasında ilk mevki için Talha ve Zübeyr'den daha fazla itibara sahipti. Osman'ın evinin muhasara edildiği günlerde namazlarda imamlık vazifesini yapmış ve hac emirini tayin etmişti. Medine'de,
[52] hassaten ensarın gözünde Ali, umumiyetle Osman'ın tabii halefi olarak görülmekteydi. Mısırlılar da onun taraftarıydılar. -Başkası için değil onun için çalışıyorlardı ve içinde bulundukları bu karışıklıktan dolayı müessir olmaktaydılar- Daha Osman'ın öldürüldüğü gün Ali, Medine'deki mescitte umumi biatı kabul etti. Fakat halife olmanın ilk heyecanını bile yaşayamadan halkın hâlet-i ruhiyesi bir anda değişiverdi. Zira Medineliler, iktidarı temiz olmayan ellerden almış olan yeni halifeye sevgiyle tezahüratta bulunmuyorlar ve onu yeterince desteklemiyorlardı. Bu durumda diğer iki sahabe "Triumviri"[30] Talha ve Zübeyr, kendilerine karşı haklı duruma geçtiği için hiç utanmadan Ali'den yüz çevirdiler. Aslında Ali'ye bu şekilde yüklenmeleri onun için de iyi bir şans oldu. Talha ve Zübeyr, Osman hayatta iken sanki Ali'nin yanındaymış gibi onun adına şiddetli bir şekilde halifenin aleyhinde tahriklerde bulunmuşlardı. Şimdi ise halifeliğe gelmesi sebebiyle Ali'nin karşısına rakip olarak çıkıyorlar ve onu bu cinayetin teşvik edicisi olmakla itham ediyorlardı. Talha ve Zübeyr Medine'den ayrılıp Mekke'ye gittiler. Müminlerin annesi Aişe oradaydı. Aişe, diğerleri gibi iştirak ettiği Osman aleyhindeki tahriklerin sonucunu beklemedi. Zira o, ellerini böyle kirli bir işe bulaştırmadığını, suçsuz olduğunu iddia ederek, bu işin alacağı mahiyete göre tavır takınacağı mukaddes mekânda
[53] ibadete çekilmişti. Ali'den hoşlanmazdı ve onun biatleri kabul ettiğini haber alınca, sanki eskiden aleyhinde bulunan o değilmiş gibi, Osman'ı masum ilan ederek herkesi onun intikamını almak üzere, insanları yeni halifenin karşısında durmaya çağırdı. Her biri farklı istikametlere sahip olan fırarilerden bazı kimseler onun etrafında toplandılar. Talha

30 En yüksek hükümet mevkiini eşit olarak elde tutan üç devlet başkanından biri.

ve Zübeyr de ittifak ederek onun arkasına takıldılar; bu üç kişi Arabistan'da Ali'ye karşı olan hareketin öncüsü ve idarecisiydiler. Fakat onların, kuvvet bakımından çok daha üstün olan Medine'ye karşı Mekke'den mücadele etmeleri mümkün değildi. Bundan dolayı Arabistan'ı terk edip daha önceden irtibatlarının da bulunduğu Basra'ya gitmeye karar verdiler. Basra'yı ele geçirdiler ve orada tutunmaya muvaffak oldular. Buna mukabil Ali de Medine'de kalamayacağını anladı. Onları Irak'a kadar takip etti. Fakat Ali, özellikle o bölgede nüfuzu olan Yemenli Malik el-Eşter'in kendisine zeminini hazırladığı Kûfe'ye teveccüh etti. Daha sonra da Kûfelilerle birlikte Basralılara karşı saldırıya geçti. Onları, Basra'nın yakınlarında vuku bulan Cemel Savaşı'nda mağlup etti. Bu savaşa Cemel adının verilmesinin nedeni ise mücadelenin Aişe'nin devesinin etrafında cereyan etmesi sebebiyledir (9 Aralık 656). Talha ve Zübeyr orada şehid edildiler. Aişe, bu oyunu kaybettiği için sahneden çekildi. Basralılar Ali ile sulh yaptılar ve bütün Irak onun halifeliğini tanıdı. Ali, Irak'ta kaldı ve Kûfe'yi de merkez olarak seçti.

Bu durumda Osman'ın katledilmesinin ilk neticesi, Peygamber'in şehrinde hilafetin sona ermesi ve yeni hilafet merkezinin Medine dışında kurulması oldu. Hilafet makamının mukad- [54]
desliği kaybolmuştu. Onun elde edilmesi için mücadele ise bir güç meselesine dönüşmüştü; o da eyaletlerde bulunmaktaydı Kabilelerin büyük bir kısmı eyaletlerdeki ordugâh şehir merkezlerine göç etmişler ve bu bağlamda Arabistan merkez olma hüviyetini kaybetmişti. Bu konuda iş bitirici adımı Medineliler, dış eyaletten olanları davet edip onlara şehirlerinde istediklerini yapmalarına izin vererek atmışlardır. Bu sayede hegemonyalarından feragat etmiş oluyorlardı. Özellikle seçkin sahabiler siyasi alanda intihar etmişlerdi, çünkü kendi dayanakları olan ahlaki otoriteyi, güvenliklerini savunmak için parçalamışlardı. Fakat iş kaba kuvvet kullanmaya gelince, işte o zaman diğerleri onlardan üstündüler. Bundan böyle Arabistan umumi hicretle

daha da tenhalaşarak nüfus bakımından İslam'dan evvelki seviyesinin çok aşağısına düştü. Bu acıklı durumu şikâyete dair eski bir şarkı nakledilir.[31] Medine'nin, devletin merkezi olmasına son verildi, kaybedilen bu konumu yeniden elde etmek için yapılan tüm girişimler, sonuçsuz kaldı. Medine sadece, burada teşekkül eden İslamî geleneğin merkezi ve Hz. Muhammed'in bahşettiği İslam aristokrasisinin bir kenara atılmış üyelerinin bazen bir araya gelerek, iddia ettikleri hakları gerçekleştirme-
[55] ye çalıştıkları küskünler tekkesi olarak kaldı. Fakat Medine, oturacakları yeri serbestçe seçebilen, siyasi rollerini bitirmiş veya başka sebeplerden dolayı aktif hayattan el etek çekenler üzerinde cazibesini her daim muhafaza etti. Bu suretle Medine, müttakiler için iman yurdu olmasına karşılık eğlenceye düşkün asil ve zengin Araplar için de eğlence, musiki, hafif meşreplik ve sefahat şehri oldu.

Emeviler

Ali, Suriye hariç tüm Arabistan'ı Kûfe'den yönetiyordu. Suriye ise tecrid edilmiş bölgeydi. Oradaki Arapların çoğunluğu hicret ederek gelmemişlerdi. Uzun zamandan beri Grek-Roma nüfuzunda kalmışlar ve İslam öncesinde de Gassani Devleti'nin mensubu olarak hayatlarını devam ettirdiklerinden, Kûfe ve Basra'dan farklı gelenekleri vardı. İtaat ve nizama alışık olduklarından, başlarındaki vali, Ümeyye oğullarından olmasına rağmen ona karşı isyan etmediler. Muaviye b. Ebî Süfyan, Suriye valiliğini yirmi yıl boyunca herkesi memnun edecek şekilde yürütmüştü. Şimdi de bu vazifeyi bırakmayı ve Ali'yi halife olarak tanımayı aklından bile geçirmiyordu. Ali'ye karşı onun durumu ve konumu, Talha ve Zübeyr'inkinden ayrı ve daha müsaitti. Hilafete dair bir iddiası yoktu. O,

31 Huzeyl kabilesinden Burak, evvelce o kadar çok insanın oturduğu yerlerde, kendisinin şimdi ihtiyar bir adam olarak, birkaç kadın ve çocukla geride kaldığından dolayı feryat etmektedir. Ebû Hirâş ve diğerlerinin durumu da buna benzer. Halife Ömer, askere gitmek isteyen bir gence, çocukların ailelerine karşı görecekleri vazifenin onun için hicretten daha mühim olduğunu söylemeye mecburiyet hissetmişti.

daha ziyade idare ettiği eyalette hilafetin bir temsilcisiydi. Osman'ın öldürülmesiyle valilik vazifesinin bittiği kanaatinde değildi ve ihtilale rağmen bulunduğu makamı muhafaza etti. Her ne kadar İslam adına dindarlarca yapılan ihtilal bir [56] nevi isyan olarak telakki edilse de meşru hükümete karşı sadakat ve itaatini bildirebilirdi. Fakat öldürülen halifenin yeğeni olması hasebiyle, onun intikamını alma hak ve vazifesine gerçekten sahip olması, Muaviye'nin işine yaradı. İntikam alınması konusunda imkân ve gerekli vasıtalara malik olan yegâne akrabası olmasından dolayı mecburdu. Çünkü Suriye'de kendisine bağlı düzenli bir orduya sahipti.

Cemel Vakası'ndan kısa zaman sonra Ali, Iraklılarla birlikte Suriyelilere karşı sefere çıktı. Fırat'ın kenarında onların ordusuna rastladı. Sıffîn yanındaki şiddetli savaş, nihayet Ali'nin lehine sonuçlandı. Fakat Suriyeliler mağlup olma tehlikesi ile karşı karşıya kalınca, mızraklarının ucuna Kur'an ayetlerini taktılar. Iraklılar bunu; *"Siz, aynı sizin gibi Allah'ın kelamını takip eden Müslümanların kanını döküyorsunuz,"* şeklinde yorumladılar. Bundan dolayı müteessir oldular. Teokraside hak uğruna ortaya atılmak, onları Osman'a, sonra Aişe'ye ve Basralılara, şimdi de Muaviye ve Suriyelilere karşı mücadeleye götürmüştü. Peygamber cemaatinin birliği bu arada parçalanmıştı. Bu doğru bir iş miydi? Bu kanuna aykırılığın, böyle heyecanlı bir anda, canlı bir şekilde gözlerinin önüne konulması onları tereddüde düşürdü. Ordunun ön safında bulunan [57] ve askerler üzerinde tesiri olan mutaassıp dindarlar, önce Kur'an önünde silahlarını bırakarak diğerlerine örnek oldular. Bu adamlar Ali'yi savaşı durdurmaya ve hilafete kimin layık olduğu sorusunun kılıçla değil, Kur'an tarafından, yani cevabını Kur'an'dan çıkartarak, mükellef hakemler tarafından çözümlenmesi için zorladılar. Ali bu duruma itiraz etmeye kalkışınca, onu da Osman'ın uğradığı akıbete uğramakla tehdit ettiler. Ali'nin ordusu Sıffîn'den Kûfe'ye dönmek üzere yola çıktığında, kurnazca oynanan bir oyun yüzünden zaferin

elden kaçırıldığını anladı. Yapılan hileye inanıp, diğerlerini de yanlış yola sürükleyenler en fazla pişmanlık duyanlardı. Böyle bir hileye inandıkları için vicdanlarını rahatlatmak adına kendilerini kınadılar ve Osman'a karşı yapılan ihtilalin dinî yönden haklılığı hususunda bir an için şüpheye düşmüş gibi olmalarını, kendileri için büyük bir utanç saydılar. Fakat bu adamlar, uğrunda çarpışılması gereken ulvî bir gayeyi, hakeme razı olarak çözeceğinden dolayı, Ali'yi de itham ediyorlardı. Bunlar Ali'den, zorla attırdıkları adımı geri almasını ve Suriyelilerle biraz önce akdedilmiş olan anlaşmayı bozmasını talep ettiler. Fakat Ali bu teklifi kabule yaklaşmadı. Yani (Ali), onların çaldığı havaya uygun raksa yanaşmayınca ondan ay-
[58] rıldılar. Kûfe yakınlarında Harûra denilen yerde, ayrı bir karargâh kurdular. Bundan dolayı onlara Harûrî, yani genel olarak Havâric (ayrılanlar, asiler) denildi.

Bu adamların etrafında her ne kadar yığınlar bulunsa bile özellikle ön saflarında yer alması gereken Kûfeliler ve umumiyetle Iraklılar, Ali'ye olan bağlılıklarını muhafaza ediyorlardı. Bununla birlikte Ali'nin bu adamlara karşı durumu ve ilişkisi, Muaviye'nin Suriyelilere karşı olan durumundan daha ayrı ve çok da iyi değildi. Muaviye bulunduğu mevkiye alttan yükselmemiş üstten tayin olunmuştu, bulunduğu makamını teb'asına borçlu değildi. Yani onlardan bağımsızdı ve o verir, diğerleri de itaat ederlerdi. Ayrıca Suriyeliler, Muaviye'nin, Osman'ın katillerine karşı mücadelesinde haklı olduğuna inanıyorlardı. Hangi şeriat içinde olursa olsun yine de onun tarafını tutacaklardı. Onu uzun yıllardır tanıyor ve kendisine hürmet gösteriyorlardı. Üstelik onunla aynı askerî atmosferi paylaştıklarından, onun nasıl birisi olduğunu iyi biliyorlardı. Buna karşılık Ali, hâkimiyetini bir isyana borçluydu ve bu eksikliği kapatabilmesi için onun seçkin karakterinde bulunan vasıflarla kullanabileceği ne yeterli zamanı ne de gücü mevcuttu. Iraklılar onu iktidara çıkaranın kendileri olduklarını asla unutmuyorlardı. Bu adamlar o kadar disiplinsiz ve

mutaassıp kimselerdi ki, halifelerinin sevk ettiği yere kadar bile onu takip etmiyorlardı. Sıffîn'de onun işini bozduklarına [59] ne kadar pişman olsalar bile Suriyelilere karşı Ali'yi destekleyerek, bu hatalarını düzeltme yoluna gitmediler. Ali bunları yeniden sefere çıkmaya bile zorlayamıyordu. Bütün ısrarlarına rağmen orduya iştirak etmiyorlardı. Muaviye'nin Mısır'ı almasına, Irak'ı akıncı birlikleriyle taciz ederek Kûfe yakınlarına kadar baskınlar yapmasına göz yumdular. Nihayet yeniden bir araya gelip sefere hazır olduklarında ise Ali şehid edildi. Oğlu ve halefi Hasan, kendisini vaziyete hâkim olacak durumda hissetmedi ve hilafet hakkını Muaviye'ye devretti. Muaviye artık Kûfe'ye girebilirdi. Iraklılar ona biat etmek zorunda kalmışlardı. Bu suretle iç savaş bitmiş oluyordu.

Emeviler hilafeti kazanmışlardı. Fakat sadece Suriye'de (ve Mısır'la birlikte) sağlam tutunabilmişler, diğer bütün eyaletlerde açık veya kapalı muhalefet ve mukavemetle karşılaşmışlardı. Bu eyaletler ancak zor kullanılarak elde tutulabiliyordu. Kendileri neredeyse sürekli olarak isyanların önüne geçmek veya onları bastırmakla meşguldüler. Bu isyanların merkezi her zaman olduğu gibi Irak, bilhassa Kûfe şehriydi.

Iraklılar Suriyeliler ile mücadelelerinde mağlup olmuşlar, hiç olmazsa en azından oyunu kaybetmişlerdi. Bunun neticesinde hilafet merkezi ve aynı zamanda devletin merkez hazinesi Kûfe'den Dımaşk'a alındı. Durumun vahametini iş [60] işten geçtikten sonra anlamışlardı. Eskiden devletin sahibiydiler, şimdi ise eyalet derecesine düşmüşlerdi. Kendilerinin fethettiği toprakların geliri ellerinden alınmıştı. Efendilerinin sofrasının artıklarından hisselerine düşen maaş kırıntılarıyla geçinmek zorundaydılar. Takdire bağlı olarak azaltılan ve hatta kesilebilen maaşlara rağmen, durumlarını arz etmeye mecbur olduklarında bile sanki ağızlarına gem vurulmuştu. Suriye hâkimiyetini ağır bir boyunduruk addetmeleri ve fırsatını bulunca onu fırlatıp atmaya hazır olmaları çok doğaldı. Emevilere karşı isyanların en büyükleri, Irak kaynaklı

olmalarının yanı sıra, sadece belli bir grup içerisinde değil, geçmişte sahip olduğu ihtişamın kaybından kaynaklanan ve hilafet makamına miras yoluyla karşı beslenen öfkede birleşen tüm Araplar arasında zuhur etti. İdaresi çok güç olan bu eyaleti barış içerisinde itaat altında tutabilmek için daima üstün donanımlara sahip becerikli yöneticilere ihtiyaç hissedildi. Eyaletlerin idaresinde başarılı olabilmek için zamanla yerli savaşçılar ikinci planda tutuldular. Devletin merkezi eyalet başkentinde değil, yeni inşa edilen sağlam bir kalede Suriyeli askerî kuvvetlerin ikametleri edildi ve hakiki bir askerî hâkimiyet kurulmasına zemin hazırlandı.

Eyaletin içinde bulunduğu problemler, İslam'ın da meselesi hâline getirilmişti. Muhalefet kendisini din ile özdeşleştirerek Allah'ı, mevcut iktidara karşı mücadelelerinde kullan-
[61] dılar. Müslüman, eliyle ve diliyle hakkı belirtmek ve münkeri reddetmekle vazifelidir. O, sadece Allah'ın iradesini yerine getirmek değil, aynı zamanda O'nu, toplum içinde de muzaffer kılmak için yardım etmek zorundadır. Dünyaya tamamen ilgisiz kalarak kendi rahatına ve keyfine bakmaya yer yoktur. Din, her bir şahsı yaptıklarında bütüne karşı sorumlu tutmak suretiyle âmme hayatına müdahil olmasını zorunlu kılar. Dinin iştigal sahası politikadır; işte teokrasinin de manası budur.[32] Aslında din[i otoriteyi kullanan Ehl-i Beyt], hem mevcut nizama destek olabilecek hem de teb'anın iktidara itaat etmesi ve cemaatin parçalanmaması gerektiğini telkin edecek durumdaydı. Fakat o, bütün kuvvetini tercihen muhalefetin emrine tahsis etti. Meydana getirilen bu cemaat şekline karşı teokrasi düşüncesi eleştirel bir tavır takınmıştı. Zira din, tarihin meşru kıldığı bir kudrete sahipti. Devlet varoluşundaki

32 Kötü hadiselerin neticelerinden ibret almak suretiyle İslam'ın da fitne (tahrik) olarak isimlendirdiği siyasetten uzak kalan ve onun öngördüğü dinin motiflerine güvenmeyen, politikadan uzak, ibadet ve zühdle meşgul olan bir grup çıktı. Bu istikamette hayatlarını ikame ettirenlerin göze çarpan isimleri arasında Medine'de Said el-Müseyyeb ve Hasan Basri zikredilebilir.

hikmete binaen kendi iktidarını muhafaza ederek gücünü artırma amacındaydı. O günkü yönetim ise bu konuda istisna teşkil etmekteydi ve mevcut düşüncelere engel oluşturuyordu. Benî Ümeyye öteden beri Hz. Peygamber'in en tehlikeli düşmanı olmasına rağmen Mekke'nin fethiyle birlikte mecburen İslam'ı kabul ettiler. Benî Ümeyye, Osman'ın hilafeti [62]
döneminde iktidarda bulunmanın meyvesini kendileri adına, önce Osman'ın zaafını sonra da onun katledilmesini kurnaz bir şekilde istismar ederek kullanmaları affedilecek veya unutulacak bir şey değildi. Kökenleri, onları, Hz. Muhammed'in cemaatini idareye liyakatli kılmıyordu. Bunların teokrasinin en yüksek mümessilleri gibi görünmeleri, teokrasi ile alay etmekti. Gaspçıydılar ve öyle olarak da kaldılar. Suriye'de hazır olan ordularının kuvvetine dayanıyorlardı, fakat bu durum hiçbir zaman iktidarlarının haklılığını ortaya koyamazdı. Emevilere karşı mevcut olan kin, nefret ve dünyevi idare rejimine (Sultan)'a karşı eskiden beri yapılan şikâyetler her geçen gün artmaktaydı. Her ne olursa olsun bu rejimin hâli hazırdaki temsilcisi Emevilerdi. Gündeme getirilen şikâyetlerin konusu hep aynıydı; memurların ellerindeki kuvveti kötüye kullanmaları, çoğunluğun eline cüzi bir miktarda para geçmesine rağmen devletin parasının birkaç kişinin cebine aktarılması, zina, fuhuş, kumar ve içkinin, eğlence türünden yapılan rezilliklerin cezasız bırakılmasıydı.[33] Bu gibi konulardan şikâyetçi olanlar ise genelde dindar kesimden, dinde otorite olan fukaha ve Kur'an hafızı olan kurralardı. Bunların Emevilere karşı tutumu, Yahudi din bilginlerinin ve eski Fi- [63]
listinlilerin Haşmonayim Hanedanı'na karşı tutumlarına benzemektedir. Onların mevcut iktidara karşı koydukları hukuk; Yahudilerde olduğu gibi tamamıyla müspet, yazılı, geleneklerin öngördüğü Kur'an ve Sünnet'te mevcut olan hukuktu. Bu

33 Zulm, isti'sâr (Fey'de), Tâ'til el-Hudûd. Memurların sorumlu tutulmaları ve memuriyetleri esnasında yaptıkları haksızlıklar için zarar görenlere tazminat vermeleri de isteniyordu. Halifeler buna yanaşmadılar; bunlar valilerini memurlar eliyle, sadece mümkün olduğu kadar çok miktarda para temin etmekle mükellef ve sorumlu tutmaktaydılar.

hükümleri, Kur'an'ın ayetlerini tefsir ederek çıkarıyorlardı. O günün şartlarında günlük hukuki ihtiyaçlarını kendi arzularına göre, Hz. Peygamber'e -ki aslında pek çok defa Peygamber'in uygulamalarının tam tersine, - hallettirmek suretiyle, o dönemde henüz sağlam ve düzenli hâlde bulunmayan sünnete dâhil etmeye çalışarak tahrif ediyorlardı.

Teokratik muhalefetin en hararetli savunucuları ve temsilcileri; mutaassıp ve bağnaz adamlardan oluşan Hâricîlerdi. Bu adamların anlayışıyla ilahi hukuk tamamıyla katıksız, sert, ihtilalci prensipler hâline dönüştürülmüştü. Onlar, ihtilallerinin temelini teşkil eden Osman'ın katledilmesi ile övünüyorlardı. Böyle bir cürümün icrasından sonra utananların aksine, bu cinayeti açıkça medhü senayı ve kabul edilmesini slogan hâline getirmişlerdi. İlk zamanlar Iraklılarla birlikte ihtilal adına Muaviye'ye karşı beraberce mücadele ettiler. Fakat Allah'a ait işlerde anlaşma yapınca, Ali'ye karşı da mücadeleyi devam ettirerek, bu suretle onun taraftarlarından ayrıldılar. Onu hilafete çıkarmak için yardım etmelerine rağmen, Suriyelilerin Muaviye'nin partisini teşkil ettikleri tarzda ve o manada Ali'nin partisi olmak istemiyorlardı. Zaten bu din ne
[64] Ali'nin ne de Muaviye'nin diniydi, sadece Allah'ın diniydi. Her kim hükümdar için herhangi bir hususta şahsi, dinî ve siyasi kanaatini feda ederek hükümdara itaati, Allah'a itaatin önüne geçirirse, onu put hâline getirmiş demektir. Puta tapanlar ise müşriktirler, Müslüman değildirler. Hâricîler, sadece kendilerini Müslüman olarak görmekteydiler ve bu ismi en çok kendilerinin hak ettiklerini düşünmekteydiler. Bundan dolayı hiç çekinmeden diğer Müslümanların kanlarını dökebiliyorlardı ve kutsal savaş olan cihadın sadece onlara karşı yapılması gerektiğine inanıyorlardı. Onların yaptıkları bu fiillerin, Müslüman cemaati parçalamak olduğuna dair yapılan bu uyarılar ise onlar için hiçbir anlam ifade etmiyordu. Onlar, buğdayı ayrık otundan ayırt etmeyen kötü itikadı protesto ediyorlardı. Onlara göre hakiki cemaati kendileri oluşturmaktaydı. İslam

onların anlayışında bir araya gelmiş toparlanmıştı. Peygamber'in hicretinde olduğu gibi onlar sahte cemaatten buraya hicret etmişlerdi. Hanedanlık fikrine tamamen karşı olmalarına rağmen onların da müminler cemaatinin temsilcisi olarak namaz kıldıran ve ordularını komuta eden imam veya halifeleri mevcuttu. Fakat onu kontrolleri altında tutuyorlar, şayet düşüncelerine göre yanlış adım atarsa önce sorguya çekiyorlar, pişman olup fikrinden dönmezse, onun küfrüne hükmederek itaatten ayrılıyorlardı. Bundan dolayı meşru ve hakiki imam meselesinde yalnız diğer Müslümanlarla değil, kısa zaman içerisinde kendi aralarında da ihtilafa düştüler. Önemsiz, küçük düşünce farklılıklarından dolayı parçalandılar. Teokra- [65]
tik prensibi o kadar sert ve katı hâle getirerek iman ve vicdan meselesi hâline getirmişlerdi ki, onun pratikteki uygulanması da abesle iştigal hâline dönüşmüş oluyordu. Tüm enerjilerini erişilmez bir hedefe yöneltmişlerdi. Yani onlar, dinî yaşantıda fevkalade aktif hâlde olmalarına rağmen, yönetim konusunda kesinlikte uyumsuz ve ümitsizdirler. Bu durumun da farkındaydılar. Fakat bu alandaki başarı onları ilgilendirmiyordu, onlar sadece ruhlarını kurtarmak istiyorlardı. Harp meydanlarında ölmeyi ve bu vesileyle Allah'ın affına kavuşacaklarını umuyorlardı, canlarını cennet karşılığında satıyorlardı. Buna rağmen ve belki de bundan dolayı büyük orduları bozguna uğratıyorlar ve zaman zaman İslam dünyasında da dehşet saçıyorlardı. Aslında küçük bir topluluk olmalarına rağmen, köklerini kazımaya imkân yoktu. Sanki yerden biten mantar gibiydiler ve akıllara ziyan bitmek tükenmek bilmeyen propagandalarla kuvvetleniyorlardı. Mevcut iktidara karşı diğer muhalefet ne kadar dindar bir tavır ortaya koyarsa koysun yine de bu, onların dünyevi menfaatleri içindi. Bu yüzden onların her birinin birbirinden farklı yönleri vardı ve çoğu zaman bu durum iktidarı elde etmek isteyen haris kimseler tarafından istismar ediliyordu. İnsanları şaşırtan pek çok argümanın bulunduğu bu sahada Hâricîler, İslam'daki farklı sesliliği ellerinde bulundurmaktaydılar. Bunlar en samimi ve

inatçı bir şekilde Allah'ın devleti ve fakat aynı zamanda acımasızca gayri insanî bir ütopya için savaşıyorlardı.

[66] Aynı şekilde Osman'a karşı yapılan ihtilalden sonra ortaya çıkan Şiîler, Hâricîlere nazaran çok daha ayrı istikamette hareket ediyorlardı. Bunlar Emevilere karşı Hâricîlerden daha fazla kin beslemekteydiler. Fakat teokrasi içinde umumiyetle bir hanedana yer vermediklerinden dolayı değil, aksine haksızlıkla başa gelen hanedana karşı hukuki ve meşru bir sülaleyi, yani Hz. Muhammed'in vefatından sonra yeğeni ve damadı Ali'yi, Peygamber ailesini yönetime getirmediklerinden dolayı "Ali'nin Taraftarı" manasında Şia-ı Ali, kısaca Şia adıyla ortaya çıkmışlardı. İlk zamanlar Şia-ı Muaviye'yi teşkil eden Suriyelilere karşılık Şia-ı Ali Iraklılardan oluşmaktaydı. Şia, her ne kadar Ali'nin ölümünden sonra üstünlüğünü kaybetse bile bir sembol olarak Iraklılar üzerinde varlığını devam ettirdi. Bunların Şiîliği, zorla itaat altına alınan eyaletin, özellikle derece ve önem bakımından eski varlığını devam ettiremeyen Kûfe'nin, Emevi düşmanı ruh hâletinden başka bir şey değildi. Kûfe'de kabileler ve onların reisleri bu düşmanlık üzerinde ittifak hâlindeydiler. Fakat sorumluluk gerektiren mevkileri ve konumları, onları dikkatli davranmaya sevk ediyordu. Bunlar ümit vadetmeyen isyanlara katılmıyorlar, kendisini bu tür hareketlere kaptıran toplulukları önlüyorlar ve kendi makamlarını tehlikeye düşürmemek için sükûnet ve nizam adına nüfuzlarını devletin hizmetine tahsis ediyorlardı.

[67] Onlar bu suretle, Peygamber'in varislerine olan bağlılıkları duygusal gösterişlerin başarısızlığı ile azalacağı yerde aksine artan daha açık yürekli ve daha olumlu Şiîlerle her geçen gün yabancılaştılar ve birbirlerine düşman oldular. Bizzat Şia, kabilelerin idare mevkiinde bulunan aristokrat tabaka ile zıddiyet sebebiyle kendi saflarını sıklaştırıp iftiralarını daha da artırarak, Arapların çoğunluğunun gittiği yoldan ayrıldılar. O vakte kadar karanlıkta kalmış olan başka bir mezhep, bu şartlar altında Kûfe'de itibar kazandı. Bu grubun saikleri-

ne Sebeiyye adı verildi. Sebeîler, Araplara Hz. Muhammed'in ölümünden sonra kifayet eden ve bilhassa Hâricîler için, insanlara kulluk ve onları ilahlaştırma gibi kavramları imkânsız kılan ve bu noktadaki otoritenin (Kur'an ve sünnetin) öngördüğü kanunun üzerine, Hz. Muhammed'in ölmediği, onun peygamberliğinin kan varislerinde devam ettiği düşüncesini yerleştirmek suretiyle, İslam'ın mahiyetini temelinden değiştiriyorlardı. Bunlar ruhların bir vücuttan diğerine intikal etmesi doktrinine inanıyorlardı. Peygamberlere ruh veren Ruhullah'ın, onlardan birinin ölümünden sonra diğerine geçtiğini, hususiyle Hz. Muhammed'in peygamberlik ruhunun Ali'ye intikali ve onun kanından gelecek olanlarda mevcudiyetini devam ettirdiği manasında farklı bir tarzda yorumluyorlardı. Öyleyse onların gözünde Ali, sadece kendisinden önceki halifelerin meşru halefi değildi. Ayrıca o, kendisiyle Hz. Muhammed arasına girip gasp edilerek alındığını iddia ettikleri Ebû Bekir ve Ömer ile de aynı seviyede bulunmuyordu. Daha [68]
ziyade o, Allah'ın cisimleşmiş hâli, peygamberliğin varisi ve bundan dolayı da başında ulûhiyetin canlı bir temsilcisinin bulunmasından feragat edemeyecek makamda olan teokrasinin, Hz. Muhammed'den sonra meşru ve mümkün olan tek hâkimiydi.[34] Rivayete göre Sebeîler adlarını İbn Sebe adında Yemenli bir Yahudi'den almışlardır. Bunlar esasında Kûfe'nin Arap ailelerinden birkaçından ortaya çıktılar. Fakat daha sonra oradaki İslam'ı kabul etmiş İranlı azadlı köleler arasında, yani Arap olmayanlar arasında yayıldılar. Sebeîler, onları kendi muhafız kuvveti hâline getiren eski Şiîleri de ellerine geçirdiler ve Kûfe'deki Arap aristokrasisini alaşağı etmek ve orada, Şiîliğin Araplar ve İranlılar yani efendiler ve teb'a arasındaki farkı silip süpüreceği, kendi idaresinde bir hâkimiyet kurmak için, yeniden ortaya çıkan bir anarşi ve parçalanma devrin-

34 Onlar peygamber adını/sıfatını sadece Muhammed'e tahsis ediyorlardı. Fakat işin mahiyeti itibariyle onun varislerini kendisiyle aynı seviyede değerlendirip, onlara ilahi otorite izafe edip kendilerini hata bile yapmayan (masum) addediyorlardı.

den faydalanan, Sakif kabilesinin asil lideri Muhtar sayesinde siyasi ehemmiyet kazandılar. Aslına bakılırsa Muhtar'ın başarısı çok kısa sürdü. Taraftarlarının isyanları bastırılmasına rağmen, daha sonraları o istikamette hareket edenler onun açtığı yol üzerinden zafere kavuştular.

Bu dinî muhalefet ya da dış görünüş itibariyle dinî gibi görünen muhalefet, -şayet buna, teokrasi ile hiç alakası olmayan
[69] ve kökü sadece Arap milliyetçiliğine dayanan Arapların fetihler aracılığıyla kurdukları imparatorluk yüzünden, İslam öncesi putperestlikteki ölçülerin çok daha ötesine geçen Arap kabile rekabeti katılmamış olsaydı- Emeviler için o kadar da tehlikeli olmayacaktı. Bu rekabet bilhassa valiler tarafından beslendi. Küçük bir şurta ve jandarma birliği doğrudan bunların emrindeydi. Geri kalan birlikler ise eyaletlerdeki savaşçılardan, milislerden yani kabilelerin silahlı fertlerinden oluşmaktaydı. Valiler, zekice oyunlarla kabileler arasındaki dengeyi sağlıyorlar ve kendilerini onların üstünde tutmayı başarıyorlardı. Fakat bu konuda az sayıda vali, Emevilerin ilk yıllarında başarılı oldular. Çoğunlukla valiler diğer kabilelere karşı beraberlerinde getirdikleri ve kendi kabilesinden olan kimseleri görevlendirerek onlara sırtlarını dayardı. Dayanak kuvveti hâline getirdiği kabile onun idaresine, memuriyetlere ve hazineye tasarruf hakkına sahip olduklarından ortak menfaatlere sahiptiler. Fakat yeni bir vali tayin edilip de idarenin dümenine yeni ve başka bir kabileden kimseler geldiğinde; işten el çektirilen kabile yeni iktidara gelen kabileye karşı büyük bir düşmanlık başlatırdı. Böylece etnik ayrılıklar, siyaset ve siyasi ganimet mücadeleleri ile zehirleniyordu. O dönemde Basra'ya bağlı olan Horasan'da durum çok daha kötüydü. Burada İbn Hâzim ile Kayslılar ve Mühelleb ile de Ummân
[70] Ezdileri güç kazanmışlardı. Bekr ve Temim kabileleri arasındaki eski kavgaların yerini önce Kays ile Temim, sonra Ezd ile Kays ve en sonunda Ezd-Rebîa ile Kays-Temim arasındaki rekabet aldı. Suriye'de Kays ve Kelb kabileleri, İbn Zübeyr

ve Emeviler arasındaki hilafet kavgasında ayrı taraflarda yer aldılar. Böylece uzun yıllar sürecek bir kanlı mücadele başlamış oldu. Hatta buna sebep olan siyasi atmosfer ortadan kaybolduğu hâlde, o düşmanlık devam etti. Kabileler arasındaki zıtlıklar, küçük grupların büyük kabilelere temayülleri sebebiyle tehlikeli boyutlara ulaştı.[35] Kayslılar hem Suriye hem de Horasan'da siyasi arenada etken rol oynamaktaydılar. Kays'a mensup olan Sakif kabilesi sayesinde yüksek mevkilerde görev alarak devletin dört bir yanına dağılmışlardı. Bunlar birbirlerine çok bağlıydılar ve ilk zamanlar devletin tüm birimlerine sızıp onu biçimlendirmek için menfaata dayalı gruplar kurmuşlardı. O gücü elde edebilmek için utanma nedir bilmeden hareket edebiliyorlardı. Ama yine de bu adamlar kabile bağlılıklarından dolayı sahip oldukları gurur sebebiyle, memuriyetlere o kadar hırsla bağlanmıyorlar ve politikanın yüksek makamlarına daha az karışmayı tercih ediyorlardı. Önceleri Kays ile ilişkileri iyi değildi, fakat sonradan büyük [71]
Mudar grubu içerisinde onlarla birleştiler. Diğer taraftan Basra ve Horasan'daki Ezd Uman, Kays ve Temim kabilelerinin en azılı düşmanıydılar. Bunlar Horasan'da Rebîa (Bekr)'yı da ihtiva eden diğer Yemenli kabilelere bağlanmışlardı. Nihayet Suriye Kudâalıları da (Kelb) bunların grubuna katıldı. Bunlar her ne kadar Yemenli addedilse bile böyle olup olmadıkları şüphelidir. Aslında Kayslılara düşman oldukları için Yemenli gurubun kucağına atılmışlardı.[36] Bu grupların etrafında toplanma arttıkça tehlikenin boyutu da genişlemekteydi.[37] Bizzat Kureyş ve Emeviler bile kendilerini bütün Arap dünyasını iki ordugâha bölünmesine sebep olan bu ikiliğin üstünde tutmaya muvaffak olamadılar.

35 Krş. yukarıda s. 27 vd.

36 Krş. Kutâmi (nşr. Barth), 29, 56, 93 vd.

37 Aslında bu gruplaşma/cemaatleşme tam ve kesin çizgilerle olmamıştı; geçici motiflerle değişebilirdi. Herhangi bir kabile, ilgisini çekmek istediği bir kuvvet sahibi ile bağlantısını ispat için akrabalığın şu veya bu yönünü beyan ediyorlardı. Özellikle şairler yüksek makamlarla akraba olduğu iddialarıyla zayıflıklarını bertaraf etmeye çalışıyorlardı.

İki grup arasındaki boşluğu Arap olmayanlar iyi değerlendirdiler. Bunlar hassaten Kûfe ve Basra'daki İran asıllı savaş esirleriydi. Topluluklar hâlinde İslam'a giriyorlar ve bu suretle hürriyetlerine kavuşmalarına rağmen,[38] onlar ne tam bir vatandaşlık elde edebiliyorlardı ne de orduya katıl-
[72] ma hakkına sahip olabiliyorlardı. Bunlar mevâlî statüsünde herhangi bir Arap ailesinin azadlısıydılar. Ancak bu şekilde Arap ailelerinin ikinci derecede mensupları olarak teokrasiye kabul ediliyorlardı, yani Müslüman olmaları tam bir vatandaş olmaları için yeterli değildi. Çünkü onlara göre teokrasi hakikatte hususi manada bir Arap devleti anlamındaydı ve itaat altına alınmış milletler üzerinde inşa edilen bir Arap imparatorluğuydu. Arapların, Arap olmayan Müslümanlara karşı hükümranlıkları aslında imparatorluk (mülk) veya mülkün sahiplenilmemesini telkin eden teokrasi anlayışına ve kavramına aykırı bir durumdu. Allah'a iman ve sadece onun hâkimiyetini kabul hâli, prensip olarak bütün millî ayrılıkları ortadan kaldırmaktaydı. Şu hâlde İslam, mevâlîye, teokrasi içinde iştirak hakkı sağlanması ve Arapların üstünlük haklarını onlardan alınması hususunda vasıta olabilirdi. Dindar Araplar, mevâlînin isteklerinin verilmesinde onları destekliyorlardı. Bilhassa muhalefet partileri aslında İslam'ın değil Arap milliyetçiliğinin hâkimiyetini temsil eden Emevilere karşı, bunları müttefik olarak kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Mevâlîyi kendileriyle aynı hakkı haiz olarak cemaat ve ordularına kabul etme hususunda Hâricîler en ön saftaydılar. Onları çok daha büyük bir tesirle Şiîler takip ediyordu. Gördüğümüz kadarıyla Kûfe'de bir Şiî mezhebi, oradaki mevâlî ile ittifak etmişti. Bu mezhep bu suretle hem kendisini hem de İranlıları daha üst konuma çıkarmıştı. Fakat Kûfe'de-

38 İslam'ı kabul eden savaş esirlerinin serbest bırakılması bir emir, vazife değildi, sadece gelenek icabı yapılıyordu. Bir Müslümanın İslam hukuku bakımından diğer Müslümanın kölesi olmayacağı şartına tam riayet edilmiyordu. Buna karşılık kölenin, hassaten efendisinin evinde dünyaya gelmiş olan kölenin, efendisinin dinine mensup olması doğal karşılanıyordu.

ki bu oluşum kısa bir sürede Araplar tarafından bastırılarak karanlığa gömüldü. Şiilik, sonraki dönemlerde gerçek İran [73] toprakları olan Horasan'a sıçrayarak ihtida eden yerli halk arasında yayıldı. İslam'ın, daha doğrusu Şiîliğin bayrağı altında Horasanlılar, önce Arapları kendi yurtlarından attılar, sonra da bütün Arap hâkimiyetine son vererek Emevilerin yerine Abbasileri geçirdiler.

Oryantalizmin İslam hakkındaki genel kanısı çoğunlukla tashihe muhtaç olduğundan, Arapların yönetici, hâkim kavim oldukları süreç, İslam tarihi bakımından gözardı edilmemelidir. Burada kültür ve medeniyet değil tam manasıyla siyaset ön plandadır ve bütün ilgiyi o görmektedir. Siyaset, mutlak despotluk formatında bir mukadderat değildir. Her ne kadar siyaset, tabiat ve beşerî cumhuriyetin sınırları için bir anlayışa sahip olmasa bile Müslümanların maddi ve manevi güçleriyle iştirak ettikleri mukaddes bir vazifedir. Siyasete dinî, millî ve sosyal cinsten evrensel temayüller hâkimdir. Nadiren de olsa uzun süren hükümdarlık, valilik ve yaşlı kimselerle temsil edilen[39] mevcut yönetimlerle mücadeleler sebebiyle bu temayüller birbirine karışarak, ortama muazzam bir düzensizlik hâkim oldu. Hind Okyanusu'ndan Atlas Okya- [74] nusu'na kadar varan muazzam genişlikteki topraklarda ve uluslarda vuku bulan hadiseleri bir çırpıda değerlendirmek hiç de kolay değildir. Bu aynı zamanda arkadan gelen incelemelerin İslam tarihinin bütün muhtevasını içine alacağı gibi düşüncelerin de önüne geçmektedir. Bu araştırmada daha çok Arap hâkimiyetini temsil eden Emevilerin, kendisine zıt kuvvetlerle mücadelesi ve bunun, Medine Hilafeti'nin sona ermesinden itibaren sürekli devam eden ihtilaller karşısında, nihai mağlubiyeti etrafındaki konular anlatılmaktadır. İslam'ın anlaşılması bakımından önemli olmamasına rağmen parti ve eyaletlerin her birinin, ayrı ve kendilerine mahsus

39 Halife ve valilerin çoğunluğu gençlerdi. Muaviye ve Nasr b. Seyyar hariç tutulursa diğerleri genç yaşta öldüler. Valilerin değişmesi daha sık olmakla birlikte genellikle kısa bir süre hüküm sürüyorlardı.

bakış açılarını göz önünde bulundurarak ayrıntılı bir biçimde ele alınmasına burada imkân yoktu. Özellikle ilgi çekici olan Horasan eyaleti hakkındaki bazı haberleri, hususi bir bölümde birleştirdim. Hâricîler, Şia ve Bizans'a karşı o dönemde yapılan savaşlarla alakalı Göttingen İlimler Cemiyeti'nin Felsefe-Tarih (*Nachrichten der Philosophisch-Historischen Klasse der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften*) serisinin makale ve bildirilerinde 1901 yılında yayınlanan makalelere atıflarda bulundum.

II. BÖLÜM
İLK İÇ SAVAŞ

Ebû Mihnef Rivayeti

Medâinî'nin Ebû Mihnef'e dayandırarak aktardığı bir ri- [75]
vayete göre; hanımı Naile, Osman'ın kanlı gömleğiyle birlikte Hucurat suresinin 9. ayeti ve hadiselerin nasıl gerçekleştiğini hikâye ettiği bir mektubu Muaviye'ye gönderdi. Taberî'nin Seyf'ten yaptığı rivayete göre Numan b. Beşîr, Osman'ın kanlı gömleğini ve Naile'nin kesilen parmaklarını Şam'a götürdü.[1] Kesilen parmaklar sonradan eklenmiştir. Yoksa onları Naile göndermemiştir. Seyf'in başka rivayetine göre Muaviye, Suriyelileri kışkırtmak için kanlı gömleği ve parmakları mescidde teşhir ediyordu. Bunların sergilenmesi Sıffîn Savaşı'na kadar, yani bir yıl boyunca devam etti. Medâinî'nin Avâne'den rivayetine göre,[2] Ali tarafından biat alması için gönderilen Cerir'in önünde benzer şeyler sergileten Muaviye, Suriyelilerin intikam hırsıyla dolu olduklarını ve bu bağlamda nasıl galeyana geldiklerini göstermiştir. Aslında bu yapılanlardan maksat, Ali'nin gözünü korkutarak onun saldırmasını önlemekti. Vâkıdî'ye göre[3] Muaviye, başkalarını Ali'ye karşı kışkırtmasından daha ziyade etrafındakiler tarafından kendisi, Ali'ye [76]
karşı kışkırtılmaktaydı. Günümüze kadar ulaşan mısralarda[4] Muaviye'nin yeğeni Velid b. Ukbe, Ali'yle mektuplaşarak vakit kaybedildiğini söylemekte ve akrabası Osman'ın intikamının alınması hususunda acele edilmemesinden dolayı Muaviye'yi kınayıcı ifadeler kullanmaktaydı. Muaviye mizaç olarak dip-

1 Taberî, 1, 3255.
2 Taberî I, 3254 vd; krş. *el-Kâmil*, 183 vd.; Dîneverî, 166 vd.
3 Taberî, I, 3252 vd.
4 Taberî, I, 3258.

lomatik davranmayı iyi biliyordu. Ayrıca Rumlar ve Ali'nin tarafını tutan Mısırlıların tehdidi altında olması hasebiyle Iraklılarla da ayrı bir mücadeleye girmeyi arzulamıyordu. İlk aşamada halifeliği elde etmek gibi bir hedefi yoktu. Öncelikli hedefi, kendisine ait Suriye bölgesini muhafaza etmek ve arkasını emniyete almak için de Mısır'ı düşmanlarına bırakmamaktı. Osman'ın şehid edilmesiyle sonuçlanan isyanda yönetimi altındaki Mısır bölgesini kaybeden Amr b. el-Âs, bölgeyi yeniden ele geçirmek için Muaviye'yle akıllıca bir anlaşma yapmış ve onu Mısır'a müdahale etmesi için kışkırtmaktaydı.[5] Muaviye ve Amr, önce Mısır üzerine harekete geçtiler. Ali'nin oradaki valisi Muhammed b. Ebî Huzeyfe'yi bir şekilde tuzağa düşürerek esir aldılar.[6] Hadisenin üzerine Ali'ye karşı cephe almak zorunda kaldılar. Zira Ali, İslam devleti topraklarının tümü üzerinde hâkimiyeti bulunduğunu ve halife olduğunu iddia etmekteydi. Ali, Irak'ı emniyete aldıktan sonra yeniden hazırlıklar yaptı. Basralıların da orduya iştirak etmesinin ar-
[77] dından Kûfe yakınındaki Nuhayle[7] karargâhı'ndan 36 yılının sonlarında (657 yılı baharında) batıya doğru hareket etti. Muaviye ve Amr, Suriye sınırındaki Fırat Nehri'nin kenarında, Rakka yakınlarındaki Sıffîn Ovası'nda Ali'yi beklemekteydiler.[8]

Taberî'deki Sıffîn Savaşı rivayetlerinin tamamına yakını sadece Ebû Mihnef'e aittir. Ali ordusuyla birlikte Dicle nehri'nin kıyısından Mezopotamya'nın orta bölgesine doğru ilerledi. Aslında Fırat'ın sağ tarafında ilerlemesi gereken öncü kuvvetler de Karkısiyye yakınında Ali'ye katıldı. Rakka

5 Krş. Taberî, 3253 vd.; Dîneverî 167 vd.

6 Taberî, 3252 vd.; 3407 vd.

7 Kûfe'nin batı veya kuzeyinde Suriye Yolu üzerinde Buveyb adı verilen yer bulunmaktaydı (I, 3345). Buveyb Savaşı'na Nuhayle Savaşı da denir.

8 Barbalissus ile Caesarium arasında (Theophanes, Yaratılış Yılı, 6148). Barbalissus Balis'tir (Belazûri, 150 vd. Assem. B.O. 2, 332). Sapphin adını Theophanes H. Y. 6151'de zikretmektedir; Hanaş Süryani Kitabesi'nde (Journ. As. 1900, II, 285 vd.) Selefki 968 yılı için buraya Sapphe veya Stat. emph. de Sepphe adını taşımaktadır. Aynı şekilde Ravenna kozmografında da Sephe ve Barbalission yan yana bulunmaktadır.

yakınlarındaki Fırat Nehri'nden geçtikten sonra Roma Surları'nın yakınlarında Suriye ordusuyla karşılaştılar. Herhangi bir çatışma olmaksızın birlikler geri çekildi. Ali'nin ordusu, konaklamak için karargâh kurmak istedikleri zaman, Suriye ordusunun Fırat Nehri'ne giden bölgeyi işgal ettiklerini gördü. Suya ulaşmak için izin istedikleri zaman, Suriye ordusu buna müsaade etmedi. Onlar da nehre giden yolu güç kullanarak aldılar. Fakat Ali'nin ordusu onlara suyu kullanmaları hususunda zorluk çıkarmadı (3259-69). Hicri 36 yılı, Zilhicce ve 37 yılı Muharrem olmak üzere iki ay boyunca ordular karşılıklı olarak kurdukları karargâhlarda kaldılar. Nihayet 8 [78]
Safer 37 yılı çarşamba günü[9] başlayan çarpışmalar, perşembe sabahı da devam etti. Techizat bakımından üstün olan Suriyeliler, görünüm olarak Iraklılardan daha ziyade kaldım askere benziyorlardı.[10] Ali'nin ordusunun sağ kanadında bulunan aslen Yemenli olan Kûfeliler, ölümü hafife alarak çarpışan kurraların şecaatlerine rağmen Suriye ordusu karşısında sarsıldılar. Fakat akşama doğru Malik b. Eşter onları durdurdu ve sonrasında da karargâhlarına kadar onları geri püskürttü. Sabaha kadar süren çarpışmalar sebebiyle cuma gecesine Herir (hırıltı) Gecesi (Leyletü'l-Herir) denir. Kadisiye'deki gece değildir.[11] Muaviye savaştan kaçmayı düşünüyordu. Zira zafer, Malik b. Eşter'e daha yakın görünmekteydi. Ne yazık ki Eşter, Ali'nin verdiği emirler doğrultusunda kılıcını kınına sokmuş ve kazanacağı zaferi elinden kaçırmıştır. Savaşı kazanamayacağını anlayan Muaviye ordusundaki askerler, mızraklarının ucuna Kur'an nüshalarından taktılar. Aralarındaki problemlerin çözümü için Kelamullah'a müracaat edilerek karar verilmesini istediler. Bunun hile olduğunu ve savaşa

9 26 Temmuz 657 Çarşamba. 6148 H.Y. bundan önceki notu krş.

10 Taberî, I, 3322.

11 Taberî, I, 3227. Kâmil, 753. Bu savaş perşembeyi cumaya bağlayan gece gerçekleşmiş olmalıdır. Fakat Taberî'ye göre Sıffîn Savaşı Ebû Mihnef'in rivayetine benzerlik göstermektedir. Buna göre savaş çarşambayı perşembeye bağlayan gece vuku bulmuştur. Taberî, II, 727; Krş. Anon. Ahlw, 349, 3.

devam edilmesini ifade eden Ali'nin ısrarlarına rağmen Irak ordusundaki askerler Ali'yi tehdit ettiler, savaşın durdurul-
[79] masını istediler ve Muaviye ile müzakereye zorladılar. Bunun üzerine Muaviye, hilafetin kime ait olduğunun belirlenmesi için Kur'an'ın hükümlerine göre karar verebilecek iki tane güvenilir adamın seçilmesini teklif etti. Buna göre Suriyelileri temsilen Amr b. el-Âs, Iraklıları temsilen Ebû Musa el-Eşari hakem olarak tayin edildi. Hüküm, Ramazan ayında Suriye ile Irak arasında bir mevkide toplanılarak verilecekti.

Sıffîn Savaşı'na dair Ebû Mihnef'in rivayeti Kadisiye ve Nihavend savaşlarındaki gibi oldukça uzundur. Rivayetin uzun olan kısmını savaş başlamadan önceki yaşananlar oluşturmaktadır. Bununla birlikte Muharrem ayına dair herhangi bir hadise zikredilmezken, bu aydan önceki ve sonraki ayın her ikisinde de hadiselerin doluluğu göze çarpmaktadır. İlk olarak, her iki taraf arasında sulh sağlanması için müzakerelere başlanmıştır. İkinci olarak, Ali ve Muaviye'nin hakemlerine savunma için kendilerine bir şans verilmiş, fakat müzakereler yarım kalmıştır. Bu konuda söz sahibi olan kimselerin adları ikinci kez değişse de hadise ve materyallerde hiçbir değişiklik olmamıştır. Buna göre Muharrem ayı boyunca devam eden savaş, aslında Zilhicce ve Safer aylarını da kapsamaktaydı.[12] Ebû Mihnef rivayetinde hadisenin vuku bulduğu tarih tehir edilerek gösterilmişti. Bundan dolayı savaşın yapıldığı zaman
[80] aralığı da kısaltılmış oluyordu. Aslında her iki taraf da sorunun çözümü için kılıçlara sarılmaları hususunda tereddüt etmekteydiler.[13] Savaşa başlamak için acele etmiyorlardı. Eski geleneklerine aykırı olması hasebiyle Muharrem ayında kan

12 Dîneverî savaşı sadece bir kez, yani asıl savaşın vuku bulduğu ikinci yerde hikâye etmektedir. Aslında o, bilhassa hadiselere ilişkin teferruatı Ebû Mihnef'den daha iyi bilmektedir. Suriyelilerin mızrak ucunda kaldırdıkları ilk Kur'an ayetleri, Dimaşk'ın muhteşem nüshasına aitti; bu ayetler beş mızrağa takılarak beş kişi tarafından taşınmıştır (201, 20). Dineveri'nin rivayeti, görüş olarak aynı çizgide bulunduğu Seyf gibidir. Bununla beraber onun aktardığı mısralar kıymetlidir.

13 Dîneverî, 192, 5; 195, 9; 201, 15.

dökmekten çekiniyorlardı. Bu durum, Dîneverî 182 ve Mes'ûdî 4, 350'de "Muharrem'in bitmesine sadece birkaç gün kaldı, ondan sonra zarlar atılacak," mısralarıyla zikredilmektedir.

Savaşın nasıl cereyan ettiğine dair net bir bilgi yoktur. Savaş karışık ve çok net olmayan tasvirlerle anlatılmaktadır. Birliklerin taksimi, konuşlandırılması, sevk ve idareleri hakkında her ne kadar sistemli kayıtlara sahip olsak bile bu rivayetler birbirleriyle uyum sağlamadıkları gibi savaşın gerçekte nasıl cereyan ettiğine dair anlatılanlar da pratikte çok fazla kıymet ifade etmemektedir. Savaşın tasviri pek çok ara bilgiler ve tek taraflı anlatılan rivayetlerle doludur. Müellif, rivayetleri bir araya getirerek hadiseleri bir armoni şeklinde ve bütünlük içerisinde sunmaya çalışsa da bu konuda başarılı olamamıştır. Rivayetler arasında bağlantı problemi vardır. Yani teferruatların içerisinde kaybolunduğundan, hadiselere dair bütüne ulaşmak mümkün değildir. Görgü şahitlerinden her biri kendi kabilesini merkeze alarak hadiseleri anlatmaktadırlar. Tüm şeref ve onuru kabilesinin kahramanlarına mal etme eğilimindedirler. Buna rağmen Sıffîn Günü'nün gerçek kahramanının Malik b. Eşter olduğu bizzat savaşa katılan Necâşî'nin mısralarında açıkça görülmektedir.[14] "Suriyeliler [81]
durmaksızın ilerliyorlardı. İşte o esnada Irak yiğidini onlara karşı çağırdık ve Eşter onları geri püskürttü." Bundan farklı yerlerde de onun yerine getirdiği vazifeler aynı şekilde medhedilerek mütalaa edilmektedir.[15] Kabile liderlerinin yanı sıra özellikle Ali ve kuzeni İbn Abbas'ın yanında özel bir yeri bulunmaktadır. Savaşın şiddetlendiği esnada Ali'nin ordusundaki kurralar konumlarını muhafaza etmişler ve Ali için gözlerini kırpmadan ölüme gidebilmişlerdir. Onların bu uğurda şehit olmaları, Ali'nin haklı olduğuna dair kuvvetli delillerden gösterilmektedir. Ayrıca Hz. Peygamber'e isnad edilen

14 Dîneverî, 198

15 Onların arasında mesela Kays b. Sa'd gibi orada hiç bulunmamış gibi gösterilen şahıslar da vardır. Dindar Ebû'd-Derdâ'nın neler yapmış olacağını Dineveri s. 181'de uydurma haberlerle nakletmektedir.

bir hadise göre İbn Büdeyl, Haşim b. Utbe ve özellikle ihtiyar Ammar b. Yasir'in asi bir kavim tarafından öldürüleceği bildirilmiştir.[16] Bu nedenle Eşter'in yaptıkları gölgede kalmaktadır. Seyf gibi muahhar müelliflerden bazısı, Eşter'i ihtilalci kabul ettiklerinden ondan hoşlanmazlar. Mes'ûdî ve Ya'kûbî, Eşter'i hiç hesaba katmazlar, tüm şan ve şerefi Ali'nin müthiş kumandanlığına atfederek, hadiseyi naklederler.[17] Fakat Ebû
[82] Mihnef bu konuda onlar kadar ileri gitmez. O, Yemenli kahramanın dâhice savaşçılığından sempatiyle bahseder[18] ve onun güçlü bir kişiliğe sahip olduğunu itiraf eder. Eşter, Ali'nin belirlediği yerde değil, kabilesi Naha'nın başında bulunmayı tercih etmiştir. Komutan olarak gösterdiği iştiyak, gayret ve üstünlükleri onu, Hemedan ve Mezhic'in lideri konumuna yükseltmiştir. Bu sayede zaferi Suriyelilerden söküp almıştır. Üstelik diğerleri hilekârlıkları sebebiyle mücadeleyi kaybetmekle yüz yüze gelirlerken Eşter, aklını ve duygularını yerinde kullanan adamdı; bağnaz, mutaassıp, sorumsuz veya sinsi politikacılara mükabil Eşter, saf kan bir Arap asilzâdesiydi.

Suriyeliler tarafından bize kadar ulaşan herhangi bir rivayet yoktur. Böyle bir rivayet gelmiş olsaydı, bu haber Theophanes'in 6148 *Yaratılış Yılı* vekayinamesinde kaydettiklerinin gösterdiği gibi, her ne kadar itimat edilecek mahiyette olacağı düşünülmezse de Ebû Mihnef'in aktardıklarından farklı olacaktı: "Muaviye'nin yanındakiler üstünlük kazanarak suyu ele geçirdiler; Ali'yle birlikte olanlar da bunun neticesinde susuzluktan orduyu terk ettiler. Bu avantaja rağmen Muaviye savaşmak istemedi ve hiçbir zorlukla karşılaşmadan zafer kazandı." Ebû Mihnef'in, Suriyeliler ve Muaviye'ye karşı Iraklılar ve Ali'nin tarafını tuttuğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Ona göre Ali daha haklı ve yanındakiler de daha dindardır. Bu arada kardeşi Akîl'in ona karşı savaşması konusunda sessiz

16 İbn Hişam, 337.
17 Taberî de aynı şekilde hareket eder. Taberî, 3321 vd.
18 Taberî, 3297.

kalmıştır.[19] Fakat buna rağmen halife Ebû Bekir ve Ömer'in oğullarının ve bunlardan başka 4.000 kurra'nın Suriyelilerin [83] tarafında olduğu, yani bunların sadece Ali tarafını tutmadıkları ve onların da Iraklılar kadar adalet ve vicdan sahibi oldukları saklı tutulmamaktadır. Iraklılara gelince, onlar da genel olarak ve kat'i surette Ali'nin haklılığı konusunda emin değildiler. Delilleri sorgulayıp ispatlanmasını istiyorlardı. Kendi aralarında ve karşı tarafla Sıffîn'den sonra öyle münakaşa ve münazaralara giriştiler ki bu kavga ahireti bile ilgilendirir oldu.[20] Onlar din ve kabile kardeşlerine karşı savaşmaya pek gönüllü değildiler, aslında savaşı bırakmak istiyorlardı. Partiler arası zıtlıklar ilk zamanlar çok hafifken, sonraki dönemlerde kuvvetlendi.

Ebû Mihnef, hadiselerin gelişmesiyle alakalı şu bilgileri vermektedir. Dönüş yolu olarak Fırat Nehri'nin sağ tarafındaki sahil yolunda Iraklıların akılları başlarına geldi. Bunlar hem birbirlerine hem de zor kullanarak savaştan vazgeçirdikleri Ali'ye çıkışıyorlardı. Kûfe'ye ulaştıklarında 12.000 kişi Ali'nin yanından ayrılarak Harûra'da karargâh kurdu. Bun- [84] lara Havâric veya Harûrîler adı verildi.[21] Bunların sloganları olan "Hüküm yalnız Allah'a aittir!" ayeti, verilen hükümlere karşı bir protesto niteliğindeydi. Bunların reisleri Kûfe'de Temim, Bekr ve Hemdân kabilelerinin en nüfuzlu adamlarından Şebes b. Rib'î el-Riyâhî, Abdullah b. Kavvâ el-Yeşkürî ve Yezid b. Kays el-Erhabî idi. Aslında Ali bu reisleri tekrar yanına çek-

19 Buhari (nşr. Bulak, 1289) 2, 67 vd., 139,145,2, 11; Deutsehe Morgenlandische Zeitschrift (DMZ), 1884, 93.

20 Naha kabilesinden Alkame, Sıffîn'de öldürülen kardeşini rüyasında görür. Kardeşi, Iraklı ve Suriyelilerin ahirette kimin haklı dava için savaştıklarına dair münakaşa ettiklerini ve Allah'ın Iraklılara hak verdiğini söyler. Medayin'den Huzeyfe ise bu mesele hakkındaki tutumlarından dolayı şüpheye düşen iki kişiye Ammar b. Yasir'in asi bir kavim tarafından öldürüleceğine dair Peygamber'in hadisini hatırlatmıştır. Suriyelilerin haklı olduklarına dair Dîneverî 199 vd. ve 206'daki Ka'b b. Cu'eyl ve diğerlerinin mısraları şehadet etmektedir.

21 Krş. Abhandlungen der Göttinger Societat, c. V, no. 2 (1901)'deki eski İslam'da dinî siyasi muhalefet grupları hakkında.

meyi başardı. Bunlardan birisine İsfahan ve Rey valiliklerinin sözünü verdi ve bu vaadini de yerine getirdi. Bunun üzerine Harûrîler Kûfe'ye geri dönerek onunla birleştiler. Bu adamlar Ali'nin kendilerini hemen Suriyeliler üzerine göndermesini ummaktaydılar ve ondan bu konuda söz aldıklarını iddia ediyorlardı. Ali onların bu beklentilerine olumlu cevap vermedi ve Hicri 37 yılının Ramazan ayında Duma'ya hakem gönderdi. Bunun üzerine Hâricîler bu durumu ahde vefasızlık olarak yorumladılar ve kendilerinin Ali'den berî olduklarını ilan ettiler. Abdullah b. Vahab el-Râsibî el- Ezdî'yi halife olarak tanıdılar ve 10 Şevval 37 (21 Mart 658)'de ona biat ettiler. Sonrasında da gruplar hâlinde Kûfe'den ayrılarak Tigris'in (Dicle) diğer sahilindeki Nehrevân'da toplandılar.[22] Basra'ya haber göndererek onların da kendi gruplarına katılmaları için insanları
[85] davet ettiler. Oradan Mis'ar b. Fedekî el-Temimî öncülüğünde 500 kişilik bir grup onlara katıldı.

Hakem Olayı'nın fiyaskoya dönüşmesinin ardından Ali, Suriyelilere karşı yeniden savaşa girişilmesi hususunda kendisini haklı gördü. Ordusunu Nuhayle mevkiinde topladı ve Hâricîleri de kendisine iltihak etmeleri üzere davet etti. Fakat onlar gelmediler ve ondan küfrünü -zira Sıffîn'de istemeyerek de olsa Hakem Olayı'na rıza göstermesini böyle yorumlamışlardı- alenen itiraf etmesini ve istiğfarda bulunmasını talep ettiler. Bunun üzerine Ali, onlar olmadan Suriyelilerin üzerine yürümek istedi. Fakat Basra'dan bir grup Hâricî, Nehrevân Yolu'nda Hz. Peygamber'in en eski sahabesinden Habbab b. Eret'in[23] oğlu Abdullah'ı karısıyla birlikte vahşice öldürdükleri için Ali, ordusuyla birlikte Hâricîler üzerine yürümek zorunda kaldı. Katillerin teslim edilmesi için Hâricîleri ikna etmeye çalıştı. İçinde bulundukları durumun aynı ve düşman-

22 Nehrevân Medayin'e bağlı Cuha bölgesindeki meşhur kanalın (Taberî, II, 909) ve aynı zamanda onun kıyısında bulunan Nehrevân Köprüsü (Dîneverî, 217) denilen bir yerin adıdır. Cuha bölgesi hakkında bkz. Taberî, III, 275, 385, 406.

23 İbn Hişam, 234.

larının ortak olduğunu, bunlara karşı alınacak neticeyi kılıca havale ettiğini ifade etti. Fakat Hâricîler, yarın yine Sıffîn'de olduğu gibi hareket edersiniz, cevabını verdiler. Ölüm kalım savaşı vereceklerini beyan ederek anlaşmaya yanaşmadılar.

Ebû Mihnef'e göre Nehrevân Savaşı 37 yılının sonunda yapıldı. Zira Hâricîler sondan üçüncü ay olan Şevval'de Kûfe'den ayrılmışlardı. Harûra'daki komutanları onları terk [86] etmişti; Şebes ve önceleri onlarla aynı fikirde olan Eş'as da onlara karşı mücadeleye büyük bir gayretle iştirak etti. Hâricîler sadece dört bin kişiydiler, Harûra'daki kadar kalabalık değildiler. Onlardan bazıları gizlice, yaklaşık yüz kişi de açıktan Kûfe'de Ali'nin tarafına geçtiler. Ferve b. Nevfel kumandasında beş yüz atlı Daskara'ya gittiler. Sekiz kişi haricinde geri kalanların hepsi kılıçtan geçirildi.

Hâricîleri kılıçtan geçirerek yeterli derecede savaştıkları düşüncesine kapılan Kûfelilerin Suriyelilere karşı savaşmaya hevesleri kalmamıştı. Ali bu duruma boyun eğmek zorunda kalmıştı. Kısa zaman sonra yine diğerleri gibi Hakem Olayı'nı Hâricîlere nazaran başka bir noktadan bahane eden asilerle karşı karşıya geldi. Hırrît b. Raşid en-Nâcî, Cemel Savaşı'ndan sonra yanındaki 300 adamıyla birlikte Ali'yi Kûfe'ye kadar takip etmiş, Sıffîn ve Nehrevân savaşlarında onun için savaşmıştı. Fakat Hakem Olayı'nda Ali hakemlerin kararını takip etmeyeceğini açıklayınca, isyan etmişti. Medâr üzerinden Ahvaz'a sığındı. Onun siyasi görüşlerine katılan Kûfeli ve diğer Arap kabilelerinden bazı kimseler, ayrıca vergi ödemek istemeyen mevâlîden birçok kimse ona iltihak etti. Ramehürmüz yakınlarında Ma'kil b. Kays el-Temimî idaresindeki Kûfe ordusu tarafından mağlup edilince Hırrît, asıl vatanı olan Bahreyn'e çekildi. Sadece hicri 37 yılından bu yana vergisini [87] vermeyen Nâciye kabilesini değil, Abdülkayslıları da tahrike başladı. Hırrît onlara duymaktan hoşlanacakları şeyler anlatıyordu. Ali'nin Allah'a ait işlerde insanlara karar verdirdiğini söyleyerek, Hâricîlere yaranmaya çalışıyordu. Aslında Ali'nin

hakemlerin kararına uyması gerektiği düşüncesine de sadakatle bağlıydı. Vergilerini ödemeyi reddedenlere vergilerin hazineye değil, hangi bölgede ödeniyorsa oranın fakirlerinin yararına kullanılması gerektiğine dikkat çekerek, o adamlara hak veriyordu. Muhammed'in ümmetindeki bu kanlı ayrılıkları görünce tekrar Hristiyanlığa dönen gayrimüslimleri de bu irtidatları sebebiyle Ali'nin idam edeceği dedikodusunu yayarak, onları da kendi tarafına çekiyordu. Fakat onu Ahvaz'dan sürüp çıkaran Ma'kil b. Kays, kendisini rahat bırakmadı ve her iki ordu arasında kanlı bir savaş gerçekleşti. Naciyeliler kendilerinden daha kuvvetli olan bu ordunun hücumlarını üç kez geri püskürttüler. Fakat Hırrît ve yanındaki 170 kişi öldürülünce, diğerleri de dağıldılar ve bir tehlike bu şekilde bertaraf edilmiş oldu.

Ebû Mihnef[24] meseleyi bu şekilde anlatmaktadır. Rivayeti Ya'kûbî, Kâmil veya Dîneverî ile tashih etmek mümkün değildir. Bu rivayet özellikle hadiselerin kronolojisi bakımın-
[88] dan itirazlara açıktır. Çünkü rivayetten anlaşıldığı kadarıyla Hâricîlerin Hakem Olayı'ndan bir ay sonra kendilerine halife seçtikleri ve Nehrevân'a gittikleri, sonrasında da bu adamların Ali'nin hakemlerinden haberdar oldukları, bunun üzerine Nuhayle'de Suriyelilere karşı ordu toplanması esnasında Nehrevân'da bulundukları kabul edilmektedir. Buna göre onların Kûfe'yi daha hakemlerin toplanmasından önce terk etmeleri gerekirdi. Şayet Hırrît, Nehrevân'da Ali'nin tarafında mücadele etmiş, fakat hakemlerin kararından sonra da onunla ihtilafa düşmüşse, bu takdirde Nehrevân Savaşı'nın hakemlerin toplanmasından önce vuku bulması gerekir.[25] Hadiselerin cereyan ediş sırasındaki yapılan bu değişiklikle Ebû Mihnef'in

24 Taberî, I, 3345-86, 3418-43. Taberî'nin yazma nüshasında bir boşluk vardır. O boşluk da Leidin baskısında (3363-68) İbn-i Esîr'den tamamlanmıştır.

25 Hakemlerin kararının Kûfe'ye ulaşmasından önce bu karar Nehrevân Savaşı ile aynı ve hatta daha önceki bir zamana ait olabilir. Burada esas mesele Ali'nin bundan haberdar olması tarihiyle alakalıdır.

bütün pragmatizmi çürütülmektedir. Ali, Suriyelilerle savaşa devam etmeyi ancak Hakem Olayı'ndan sonra düşünmüş olmalıydı. O hâlde Nehrevân savaşı bundan önce olmuşsa, o zaman Nuhayle'deki asker toplama girişimi, Suriyelilere değil ancak Hâricîler için yapılabilirdi. Şayet böyleyse, Kûfelilerin, Ali'yi Suriyeliler yerine Hâricîlere karşı savaşmaya zorlamış olmalarına dair rivayetin ne bir manası ne de bir önemi kalır.

Ebû Mihnef'deki Nehrevân'a ait sadece önceki olanlar değil hadisenin tarihine dair verilen bilgi de yanlıştır. O, bu hadisenin tarihi olarak 37 yılının son iki ayından birisinde vuku bulduğunu zikrediyor. Taberi, senedi daha kuvvetli haberler- [89]
le buna itiraz etmektedir.[26] Biz de Belâzûrî'nin Ensâb'ından tam tarihini öğrendik;[27] buna göre savaş 9 Safer 38 (17 Temmuz 658)'de vuku bulmuştur.

Belâzûrî'nin verdiği bu tarihe uygun olarak Hakem Olayı, 37 yılının Ramazan ayında değil ancak 38 yılında gerçekleşmiştir. Vâkıdî, bunun[28] 38 yılının Şaban ayında olduğunu belirtiyor. Yine Vâkıdî'nin rivayet ettiği gibi (3406 vd.) şayet Muaviye 38 yılının Safer ayında Mısır'a karşı harekete geçmişse (ki bu durumun herhâlde hakemlerin kararından daha evvel olmaması gerekir Krş. Taberî, 3450-16) ya da Hakem Olayı da 38 yılının başında vuku bulmuş olsa bile Sıffîn'de verilen karar ile bunun yerine getirilmesi arasında tam bir yıl geçmesi lazım gelir ki, böyle bir tarihlendirme de biraz tuhaf görünmektedir. Medine'nin erken dönem ravilerinden Zührî'ye göre aslında ilk kararlaştırılan tarih, sonradan değiştirilerek daha ileri tarihe alınmıştır. İki hakemin Dûme'de araya başka şeylerin girmesi sebebiyle ertesi yıl Ezrûh'ta toplanılması kararlaştırılmıştı.[29] Aslında hakemler Ezrûh'ta[30] bir araya

26 Taberî, I, 3387-89.
27 DMZ, 1884, 393.
28 Taberî, I, 3407.
29 Vâkıdî, I, 3341.
30 Eski Edom bölgesinde bulunan Ezrûh mevkii, hukuki bakımdan bu konuda söz sahibi olan Medineliler de düşünülerek seçilmiş olabilir.

geldiler,[31] yani Sıffîn Savaşı'nın ertesi yılı olan 38'de[32] ve Ebû Ma'şer[33] aynen Zührî gibi Ezrûh'u zikretmektedir. Ebû Mihnef anlaşma vesikasında yer ismini belirtmeksizin, "Kûfe ile Dımaşk arasında ortada bir yer seçilecektir,"[34] şeklinde belirsiz
[90] bir şey nakleder. Daha sonra da Dûme'yi (fakat 3354, 10 vd.) da (şayet metin doğruysa) Dûme ve Ezrûh'u birbirine bağlantısız bir şekilde zikretmektedir.

İslam tarihinin en eski ve önemli hadiselerinden olan Hakem Olayı'nın zamanı ve yeri kesinlik ifade etmeyen tarzda rivayet edilmektedir. Biz bu hadisenin içeriği, cereyan ediş şekli ve neticesi hakkında bundan da daha az bilgiye sahibiz. Ebû Mihnef, bu hususta iki rivayet aktarmaktadır.[35] Bunlardan birisi Şa'bi'den gelen rivayete dayanır. Buna göre Ebû Musa'dan başka Ali tarafından hakemlerin toplantısına, yanında 400 kişiyle Şureyh b. Hani ve imam olarak da İbn Abbas gönderilmişti. Muaviye de 400 adamla birlikte Amr'ı göndermişti. Bir zamanlar Hz. Muhammed'in halkasında, onun müşavere meclisinde yer alan İslam aristokrasisinin önemli varislerinden -ihtiyar Sa'd İbn Ebî Vakkas haricinde İbn Ömer, İbn Zübeyr ve diğerleri– hilafetin en yakın taliplileri olarak oradaydılar. Amr, Muaviye'nin hâkimiyet hakkını İsra suresinin 35. ayetine işaret ederek, intikam alma hakkına sahip olduğuna istinaden, ispat ve bu hususstaki delillerini İbn Ömer'i halifeliğe aday gösteren Ebû Musa'yı kandırmak için birtakım vaatlerle kafasına girmeye çalışıyordu. Fakat Ebû Musa bu oyunu yutmadı. Şa'bi'nin rivayeti burada kesiliyor, bundan sonra Amr'ın İbn Ömer'e karşı ileri sürdüğü bazı itirazlar, diğer isnatlarla birlikte verilmektedir. Ebû Mihnef'te ise Ebû
[91] Cenâb el-Kelbî'den aktarılan başka bir rivayet vardır. Fakat orada sadece müzakerelerin neticesi anlatılmaktadır: Amr ve

31 Taberî, 2, 8.
32 Vâkıdî, I, 3353 vd. 3407.
33 Taberî, 2, 198.
34 Vâkıdî, I, 3337.
35 Taberî, 3354 vd.

Ebû Musa, Dûme'de bir araya geldiler. Ebû Musa hilafet konusunda önce kendi düşüncelerini söylemeyi metot olarak benimsemişti. Ne Muaviye ne de Amr'ın oğluna dair hiçbir şey duymak istemiyordu. Ali ve Muaviye'yi hilafetten azlettiğini ifade ettikten sonra kimin halife olacağına dair kararın, halk tarafından değil, Ömer tarafından teşkil edilip Osman üzerinde ittifak eden İslam aristokrasisinden müteşekkil bir heyetin şûrası neticesinde alınmasını teklif etti. Amr bunu kabul etti. Bu duruma İbn Abbas itiraz edip Ebû Musa'yı ikaz etmesine rağmen, o her zamanki gibi ilk konuşmayı yapmak için dinleyenler önünde söz alarak, Ali ve Muaviye'yi hilafetten azlederek bir şûra tayin edilmesi hususunda Amr ile anlaştığını söyledi. Daha sonra Amr ayağa kalkarak kendisinin de Ali'yi azlettiğini, fakat Osman'ın varisi ve onun kanının intikamını alacak kişi sıfatıyla Muaviye'ye sadakatini ifade etti. Bunun üzerine Ebû Musa, Amr'a lanet okudu, Amr ise buna aldırmayarak onunla alay etti ve ortam bir anda gerildi. Ebû Musa, Suriyelilerin korkusundan Mekke'ye kaçtı. Amr ve Suriyeliler de halife olarak ilan edilen Muaviye'yi selamlamak üzere Suriye'ye döndüler. İbn Abbas ve Şüreyh de Ali'nin yanına döndüler. Ali bundan sonra dualarında Muaviye ve onun arkadaşlarına lanet okumaya başladı. Muaviye de aynı şekilde karşılık verdi.

Bu rivayette, sanki Ebû Musa'nın aldatılmaya kendisinin müsaade ettiği gibi bir durum söz konusu olsa bile, Amr'ın yaptığı açıkça hilebazlık ve ahde vefasızlıktır. Onun böyle bir hilesine karşı en bilge insan dahi bir şey yapamazdı. Burada bir aldatma varsa, o da Amr'a aittir. Çünkü Amr aldanacak bir adam değildir. Her ne kadar Vâkıdî,[36] Hakem Olayı'nın bu [92]
şekilde sonuçlanmasını benimsemiş olsa da bu durum kabul edilir gibi değildir.[37] Şa'bî muhtemelen bu hususta ayrı bilgi vermektedir. Fakat onun rivayetinin son bölümü eksiktir.

36 Vâkıdî, 2, 84.

37 Buna benzer bir durumu Ebû Ubeyde, Basra hakkında rivayet eder. Taberî, 2, 446 vd. krş. 444.

Buna mukabil yukarıda zikredilen rivayete göre Ebû Mihnef'in Hırrît b. Raşid hakkındaki hikâyesi ile rivayetin tashihine dair elimize bir imkân geçmiştir. Hırrît, halife seçimini bir şûraya havale eden Ebû Musa'nın hükmünü kabul etmeyen Ali'yi itham etmekteydi.[38] Böyle bir ithamın yapılabilmesi için şûra teklifinin Suriyeliler tarafından da benimsendiğini kabul etmek gerekir. Çünkü bu durumun aksi düşünüldüğünde, verilen hükmün Ali için de bağlayıcı bir mahiyeti olamazdı. Muaviye böyle bir hükmü kabul etmekle çok şey kaybetmiş sayılmıyordu. Çünkü henüz halife değildi ve aslında 40 yılında Kudüs'te halife olarak selamlanmıştır. Ali'ye gelince o, bulunduğu hilafet makamından vazgeçemezdi ve hakkını bir şûranın vereceği karara, onların tasdikine bağlayamazdı. Bu da kolayca tahmin edilebilecek bir durumdu. Amr orada Ebû Musa'ya iltihak ederek çok akıllı bir harekette bulundu. Bu suretle Ebû Musa'yı nasıl olsa aldatmış oluyordu. Zira Muaviye hiçbir suretle Ali gibi azledilecek konumda değildi ve hak-
[93] tan mahrum edilmesi meselesi Ali için geçerliydi. Ali'nin, ilk yanlış adımını atmasının ardından bunu düzeltmek için verdiği sözü ihlal etmesi gerekiyordu. İşte Irak rivayeti aslında hoş görülmesi icabeden bu sözünden dönme hususunu açıklayıcı mahiyettedir. Bu rivayet tüm hatayı iki hakeme, Amr ve Ebû Musa'ya yüklemektedir.[39]

Mısır: Amr b. el-Âs

Hakem Olayı'nın hemen ardından 38 yılı başında Mısır, Amr tarafından fethedildi. Aslında Mısır'a ilk sefer 36 yılında yapılmıştı. Bundan daha önce de bahsetmiştim, fakat burada mevcut pek çok konuyu açıklığa kavuşturmak için bu konuya yeniden dönüyorum.

38 Taberî, 3434, I, 3427, 2'de bu şekildedir. Bu rivayetin zıddında olarak Hırrît 3419, I'de tam bir Hâricî olarak görünmektedir. Bu, işin tüm seyrine göre yanlış, fakat Ebû Mihnef'in Hakem Olayı hakkındaki tasavvuruna göre anlaşılır bir durumdur.

39 Taberî, 2, 710, 6. 929, I.

Ebû Mihnef'e göre[40] Mısır'dan kaçıp, Filistin sınırında Medine'deki isyanın sonuçlanmasını bekleyen İbn Ebî Serh, Osman'ın ölümüyle birlikte Ali'nin, ensarın en asillerinden Kays b. Sa'd b. Ubade'yi Mısır'a tayin ettiği haberini almıştı. Kays, ordusuz olarak beraberindeki yedi kişiyle birlikte Safer 38 tarihli bir mektup getiriyordu. Mısır'da Ali taraftarları duruma hâkimdiler. Aslında orada Osman gibi düşünenler de vardı.[41] Onlar da Delta'daki Harbita mevkiinde Yezid b. Haris [94] el-Kenânî idaresinde toplanmışlardı. Fakat Kays, gerek Yezid gerekse onun gibi Osman'ın tarafını tutan kabilesinden Mesleme b. Muhalled el-Ensârî ile birlikte tarafsızlık anlaşması imzaladı. Bundan dolayı Muaviye çok arzulamasına rağmen Mısır'da bir ilerleme kaydedemedi. Bunun üzerine Kays'ı elde etmek için girişimlerde bulunarak, onun kendi tarafına geçtiği takdirde büyük ihsanlarda bulunacağını vaad etti. Bu gayretlerinde başarılı olamayınca, Ali'nin Kays'a karşı şüphelenip güvenini sarsmak için Kays'la anlaştığına dair haberler yaydı. Bunda da başarılı oldu. Ali, Kays'ın kendisine bağlılığını denemek için Mısır'daki tarafsızlara karşı harekâtta bulunmasını istedi. Kays buna itiraz edince, Ali de onu görevinden azlederek yerine Muhammed b. Ebî Bekir'i tayin etti. Bu arada Kays'ın etrafındakilerin, bir zamanlar babası İbn Ubade'nin Ebû Bekir'e karşı hilafet iddiasında bulunması sebebiyle, ona karşı yapılan entrikalar tesirli olmuştu. Görevinden azledilerek yerine başkasının halef olarak gönderilmesi Kays için her ne kadar sürpriz bile olsa, o yine de Ali'ye olan sadakatinden ödün vermedi. Kısa bir süre Medine'de kaldıktan sonra Kûfe'ye giderek Ali'nin tarafında Sıffîn Savaşı'na katıldı (37 yılının ilk ayları). Ramazan 36 tarihinde tayin emrini alan Muhammed b. Ebî Bekir, bir ay sonra tarafsız olanlar-

40 Taberî, I, 3234 vd. 3243 vd. 3392 vd.

41 Fakat bunlar hiçbir şekilde işin başından bu yana Muaviye'yi tutmamışlardı. Osman'ın taraftarı demek, Umeyye taraftarı demek değildir. Kûfe'de de Osmancılar vardı. Fakat onlar bu düşüncelerinden dolayı Suriye Grubu'na katılmadılar. Mesela Ebû Musa gibi tarafsız bir tavır takındılar. Krş. Taberî, 2, 659, Makdisi, 293,19.

dan ya kendisine itaat etmelerini ya da şehri terk etmelerini istedi. Onlar da bir süreliğine temkinli hareket ettiler. Fakat
[95] Sıffîn'den sonra valinin saldırılarını geri püskürttüler. Bu suretle cesaretleri arttı ve Muaviye b. Hudeyc el-Sukûnî önderliğinde, Osman'ın kanını talep etmek üzere ayaklandılar. Muhammed b. Ebî Bekir'e karşı üstün duruma geçtiler. Bunun üzerine Ali, Sıffîn'in kahramanlarından Malik el-Eşter'i Mısır'a göndermek zorunda kaldı. O sıralar Malik, el-Cezire hududunda Suriye'ye ait olan Nusaybin'de bulunmaktaydı. Buradan ordusuz bir şekilde hareket etti. Fakat Kulzum'de zehirlendi. Bu işi tertipleyen Muaviye, onun ölümünü büyük bir zafer kazanmış gibi Dımaşk'taki mescidin minberinden halka ilan etti. Aslında Malik b. Eşter'in tayiniyle onuru kırılan Muhammed b. Ebî Bekir'e, Ali iltifatlarda bulunarak o tehlikeli makamda kalmasını sağladı.

Ebû Mihnef'in bu rivayeti, İslam tarihinin çağdaş dönemlerinde kaleme alınan kaynaklarında farklı versiyonlarıyla daha bütün ve sahih rivayetlerle tashih edilmektedir. Kays b. Sa'd, Mısır'da Ali'nin ilk valisi değildi. O, Muhammed b. Ebî Huzeyfe'nin halefi olarak gelmişti.[42] İsyancılar Osman'a karşı ayaklanmak için Medine'ye hareket ettiklerinde, Muhammed b. Ebî Huzeyfe Mısır'da kalmıştı. İbn Ebî Serh'i kaçırtmış ve eyaleti Ali adına ele geçirmişti.[43] Fakat Muaviye ve Amr, 36 yılı başlarında bu genç adamı kandırarak Filistin sınırındaki Arîş'e çekmeyi başardılar. Bunlar (3407, 17'deki ifadeye
[96] rağmen) Mısır'a girememişlerdi. Çünkü Osman taraftarları onlarla iş birliği yapmıyorlardı. Muhammed b. Ebî Huzeyfe, Arîş'te muhasara altına alınarak esir edilmiş ve daha sonra da öldürülmüştü. Bu ölümün nasıl olduğu ve tarihi hakkındaki rivayetler birbiriyle bağdaşmamaktadır. Nöldeke'nin *Syrian*'ı,[44] Muaviye'nin emri üzerine, kız kardeşinin oğlu Huzey-

42 Vâkıdî (Taberî, I, 3252 vd. 3407 ve Belâzûrî, 227 vd.); buna uygun olan başka rivayet Taberî, I, 3233'te senetsiz olarak verilmektedir.
43 Taberî, I, 2968.
44 DMZ, 1875, 89.

fe'nin Selefkî'de H 38/39 (969) yılında öldürüldüğünü ifade eder.[45] Bu tarih Taberî, I, 3408'deki İbn Kelbî rivayetiyle doğrulanmaktadır. Bununla birlikte İbn Kelbî'ye göre; Muaviye, onun hapisten kaçmasına göz yumar,[46] fakat -yaban eşeklerinin hâlinden şüphelenen- bir Has'amlı onun Havran Mağarası'nda saklandığını anlayınca Muaviye'nin arzusunun hilafına onu öldürür. Buna mukabil Vâkıdî,[47] onun öldürülmesine dair esir alındığı yılı H 36 olarak verir. Fakat bu zikredilen tarih hatalıdır.

İbn Ebî Huzeyfe'nin esir düşmesinden sonra Kays b. Sa'd onun yerine geçmiştir. Ebû Mihnef'in iddia ettiği gibi 36 yılı Ramazan'da eyaletteki valilik görevini başkasına bırakarak Sıffîn'e katılması çok zordur. Zührî'ye göre[48] Kays ancak bu savaştan sonra azledilmiştir ve hiçbir kırgınlık duymaksızın, Ali'nin yanına, Kûfe'ye gitmek yerine, bir müddet Medine'de kalmayı tercih etmiştir. Fakat Kays, Mervan b. Hakem [97]
ve diğer Ümeyye oğulları tarafından kötü muamele görünce Medine'den ayrılmak zorunda kalmıştır. Muaviye bu şekilde davranan akrabalarına fena hâlde öfkelenmiştir. Kays'ın doğrudan doğruya halefi olan Eşter, Mısır'a ulaştığında zehirlenerek öldürülünce yerine Muhammed b. Ebî Bekir getirilmiştir. İbn Kelbî bu rivayetin tam tersini, yani Eşter'in, Muhammed b. Ebî Bekir'in öldürülmesinin ardından Mısır'a gönderildiğini ifade etmektedir ki[49] bu rivayet tamamıyla asılsızdır.

Muaviye ve Amr, Mısır'a karşı düzenledikleri ve 36 yılında ara verdikleri saldırılarına Muhammed b. Ebî Bekir'in valilik dönemi olan 38 yılında yeniden başladılar ve başarılı da ol-

45 Babası Ebû Huzeyfe lakabını taşımadığı hâlde ve aslında Muaviye'nin annesinin yeğeni olmasına rağmen Muaviye'nin yeğeni olarak adlandırılmaktadır (İbn Hişam 165, 208).
46 Krş. Taberî, 2, 210; Dîneverî, 167, 15.
47 Vâkıdî, 3233, 7.3407, 15.
48 Vâkıdî, 3241 vd. 3246, 3391 vd.
49 Vâkıdî, 3242.

dular. Bu konuya dair Taberî'deki rivayetler birbirine tezat durumdadır. Ebû Mihnef'e göre[50] Hakem Olayı'nın hemen ardından, Muaviye gözünü tekrar Mısır'a çevirdi. Mesleme b. Muhalled ve Muaviye b. Hudeyc ile temasa geçti. Bu iki komutan ilk zamanlar Muaviye'nin tekliflerine karşı alakadar olmamışlar, fakat daha sonra ona biat etmişlerdir. Amr, 6.000 kişilik bir kuvvetle Mısır'a girdi. Muaviye ve Amr, Mısır'ı bir an evvel terk etmesi için Muhammed b. Ebî Bekir'e tehdit mektupları yazdılar. O da bu mektupları Ali'ye göndererek yardım göndermesini istedi. Yardım gelmeyince kendisi insanları davet etti, bunun üzerine etrafında 2.000 kişi toplandı. Onların arasında en iyisi ve sadık olanı, Ali tarafından bizzat tavsiye
[98] edilen,[51] Osman'ın katili, Tucib kabilesinden Kinâne idi.[52] Şiddetli bir savaşın ardından üstün kuvvetler karşısında daha fazla direnemeyen Kinâne, öldürüldü ve etrafındaki insanlar da dağıldılar. Muhammed b. Ebî Bekir tek başına kaçarak bir harabede saklandı. İbn Hudeyc tarafından saklandığı yerden çıkartılarak öldürüldü ve daha sonra bir eşek derisine sarılarak yakıldı. Bu hadiseden sonra kız kardeşi Aişe, kızartılmış et yemedi.[53]

Vâkıdî[54] hadiseyi başka şekilde rivayet eder; Amr, aralarında Muaviye b. Hudeyc -henüz Mısır'da değilken- ve Ebü'l-A'ver'in de aralarında bulunduğu 4.000 kişilik bir kuvvetle Mısır'a sefere çıktı. Dam[55] yanında yapılan savaşta Kinane öldürüldü. Muhammed kaçarak Cebele b. Mesrûk'un yanına gizlendi. Fakat saklandığı yer ifşa edilince, İbn Hudeyc karşısına çıktı ve o da savaşarak katledildi. Bu olay, Safer ayı 38'de vuku buldu.

50 Vâkıdî, 3396 vd.
51 Vâkıdî, 3402, 11.
52 Seyf'in bu adam hakkında yaptığı eleştiriyi karşılaştırabiliriz.
53 Krş. Taberî, III, 368.
54 Vâkıdî, 3406 vd.
55 Musannât denilen bu yeri Mes'ûdî 4, 422 Kum Şarik olarak adlandırır. Aslında o da bu yerin adını karıştırmıştır. Krş. Yâkût, 4, 330.

Muhammed b. Ebî Bekir'in akıbeti, Ebû Mihnef rivayetinde, Vâkıdî'ye nazaran biraz daha duygusal bir havada anlatılmaktadır. Makrîzi'ye[56] göre bu durum, bir eşek gibi öldürülen ve akabinde de İbn Kelbî'ye göre eşeklerin de rol oynadığı diğer Muhammed (b. Ebî Huzeyfe)'nin güya maruz kaldığı akıbete benzetmektedir. Burada kesin bir hükme varmaya gerek yoktur, ayrıca o döneme ait bu tarz rivayetlerin güvenilirliğinin tartışmalı olduğu görülmektedir.

Ali'nin durumu ve konumunda Sıffîn'den bu yana ilerleme olmamıştı. Irak'ta Hâricîler ona karşı muhalefetlerini artırarak devam ettiriyorlardı. Ebû'l-Esved el-Düelî ve birkaç kişi [99] haricinde, Basralılar ona karşı sıcak davranmıyorlardı. Kûfeliler ise ruhen ona bağlı olmalarına rağmen bunu fiilî olarak göstermiyorlardı. Onlar arasında kısmen Muaviye'ye iltihak edenler, tarafsızlar veya Osman'ın taraftarı olanlar bulunmaktaydı. Merkezdeki bu zayıflık, doğal olarak diğer eyaletlere de sirayet etmekteydi. Hırrît'in isyanından önce 37 yılında Bahreyn'deki Araplar, vergilerini kendileri için alıkoymuşlar ve pek çoğu da Hristiyanlığa dönmüşlerdi. İran eyaletlerinin idaresi her geçen gün güçleşiyor ve merkeze bağlılıkları gevşiyordu.[57] Aslında İranlıların o dönemde yabancı boyunduruğunda olmalarına ve Arap işgal güçlerini ülkelerinden tamamen çıkaramamış olmalarına hayret etmek gerekir. Malik el-Eşter'in ölümünden sonra Ali'nin en iyi iki adamı, Kays b. Sa'd ve Ziyâd b. Ebîh idiler. Basra'yı emanet ettiği İbn Abbas'tan ise çok fazla yarar görmemişti.

Mısır'ın Amr tarafından zapt edilmesini Ali, haklı olarak büyük bir kayıp olarak gördü. Bunun sonucunda Muaviye'nin elleri serbest kalmıştı. Ayrıca Konstantin'den yıllık alacağı bir miktar haraç karşılığında barış imzalayarak Bizans'a karşı da

56 Vloten, Recherches, s. 58 (Verhandl. der Amsterdam, Akademi 1894, Letterkunde 1, 3).

57 Horasan Belâzûrî, 408 vd., Taberî, I, 3249 vd. 3389 vd.; Azerbaycan ve Rey, 3254; Fars 3245, 3393, 3429, 3449; Ehvaz, 3429.

kendini emniyete almıştı. Arap rivayetlerinde bu durumdan
[100] sadece yüzeysel olarak bahsedilir.[58] Theophanes'ten bunun 6150 *Yaratılış Yılı*'nda (Selefkî 969/h. 38-39) vuku bulduğunu öğreniyoruz.[59] Yine de Muaviye, Ali üzerine organize olmuş bir şekilde saldırarak kendini riske atmak istemiyordu. Bazı yerlere ufak çaplı saldırılar düzenlemeyi tercih ediyordu. 38 yılında İbn Hadramî'yi, Temim'i isyana tahrik etmesi için Basra'ya göndermişti, fakat o günlerde İbn Abbas'a vekâleten Basra valisi olan Ziyâd b. Ebîh, Ezd'in himayesine sığınmıştı. Bu kabilede başlatılacak olan isyan ateşini söndürmüş ve Temim'in çoğunluğunun gözden çıkardığı İbn Hadrami'yi öldürmüştü. Medâinî[60] bu şekilde anlatmaktadır ve bu zât, Taberî, 3444 vd.inde Avâne'ye isnad ettiği bir rivayetinde, Suriyelilerin 39 yılında Iraklılara karşı yaptıkları akınları, Numan b. Beşîr'in Ayn Temr'e, Süfyan b. Avf'ın Hît ve Anbâr'a, Abdullah b. Mesud el-Fezârî'nin Teymâ'ya ve Dahhak b. Kays'ın Kutkutâna'ya seferlerini bildirmektedir.[61] Sadece kontrolü elde tutma amacında olduğu görünen bu seferlerde, Suriyeliler elde ettikleri ganimetlerle geri dönerlerken, Kûfeliler tarafından takip edilirler ve bazen de yakalanırlar.

Kitabu'l-Eğânî 15, 45 vd., Ya'kûbî 2, 231'de bu seferlerle, Büsr b. Ertât'ın meşhur Hicaz ve Yemen seferi arasında irtibat olduğu bildirilmektedir. Ayrıca Taberî I, 3450'de Bekkâî'den (Avâne'den aktarmaktadır) bu seferin Ali'nin son zamanla-
[101] rında olduğunu ifade eder. Buna göre Câriye b. Kudame, Busr üzerine yaptığı akın esnasında Ali'nin öldürüldüğü haberi-

58 Belâzûrî, 159, 1; 160, 8. DMZ, 1875, s. 96. krş. Taberî, 2, 211; Dîneverî, 168'deki anekdotlar. Bunlar Mes'ûdi, 5, 224'te Abdülmelik hakkında anlatılmaktadır.

59 Theophanes'in Yaratılış Yılı ile Süryani Selefkî yılları arasındaki münasebet hakkında bkz. Wellhausen, Göttinger Nachrichten 1901, s. 414 vd.

60 Taberî, I, 3414 vd.

61 Krş. Ya'kûbî, II, 228, 6. 229, 3. 230, 9. Aganî, 15, 45 vd. -Ebû Ma'şer ve Vâkıdî (Taberî, I, 3447) Muaviye'nin de bizzat 39 yılında sefere çıktığını, fakat sadece Dicle kenarına kadar gelip geri döndüğünü ifade ederler.

ni almıştır. Vâkıdî'ye göre[62] bu sefer ancak 42 yılında, yani Ali'nin vefatından sonra düzenlenmiştir.

Bekkâî,[63] İbn İshak'a[64] isnad ederek aktardığı bir rivayette; 40 yılında Ali ile Muaviye arasındaki uzun yazışmaların ardından akdedilen bir anlaşmadan bahsetmektedir. Bu ateşkes anlaşması herhâlde çok kısa sürmüş olmalıdır. Zira Muaviye 40 yılı başlarında Kudüs'te halife unvanını almış ve bu sıfatla Suriyelileri kendisine biat ettirmiştir. Aslında bu durum Ali'ye karşı bir meydan okumadır. Ali de buna karşılık Suriye'ye büyük bir sefer düzenlemek için hazırlıklar yaparken, suikasta uğradığından bunu gerçekleştirememiştir. Muaviye'ye 40 yılında Kudüs'te biat edilmesini, Nöldeke'nin *Syrian* çalışması da doğrulamaktadır. Bu şahıs, aynı olay hakkında birbirinden ayrı müstakil iki rivayeti birbiri ardınca yerleştirmiştir. "Selefkî 971 yılında pek çok Arap Kudüs'te toplandı ve Muaviye'yi hükümdar yaptılar. Bu zat Golgatha'ya giderek orada oturdu ve dua etti. Gethsemane'ye ve Hz. Meryem'in kabrine giderek orada da dua etti. Temmuz 971'de Emirler ve Araplardan pek çok kimse toplanarak Muaviye'ye biat ettiler. İslam devletine ait bütün topraklarda onun hükümranlığının ilan edilmesi için bir emirname gönderildi.[65] O, dünyanın di- [102]
ğer tarafındaki krallar gibi başında tac taşımıyordu. Tahtını Dimeşk'te kurdurdu ve Hz. Muhammed'in şehrine (Medine) gitmek istemedi." Selefkî'ye göre 1 Temmuz 660 yani 16 Safer 40'ta başlamaktadır. Taberî, 2, 4 vd.'de[66] Mesrûki'ye göre de Suriyeliler Muaviye'ye Kudüs'te 40 yılında biat etmişlerdir. Bunun, Ali'nin ölümünden sonra gerçekleştiği iddiası yanlıştır. Muaviye'nin halifelik iddiasına bu kadar gecikmeli başla-

62 Taberî, II, 22.
63 Taberî, I, 3453.
64 Buradaki Ebû İshak herhâlde İbn İshak şeklinde okunmalıdır. Zira Hz. Peygamber siretinde Bekkâî, İbn Hişam ile İbn İshak arasındaki halkayı teşkil eder.
65 Nöldeke muhtemelen "qalles" (to acclaim; övmek) kelimesi yerine kullanılan kelimeyi anlamamıştır.
66 Krş. Taberî, I, 3436.

ması biraz tuhaftır. *Continuatio Isidori Byz. Arap par.* 25 (nşr. Mommsen)'e göre, Muaviye beş yıl yani 36-40 yılları arasında sade bir vatandaş olarak yaşamış, daha sonraki 20 yıl ise hükümdar olarak ömür sürmüştür.

Nöldeke, Ali'nin vefatından kısa süre öncesinde tekrar Muaviye'ye karşı sefere çıkmak istediğini ileri sürmektedir. Bu bilgi, yanlış tarihe isnad edilmekle birlikte (969 yerine 971 veya 972) yılı doğru olandır. Ya'kûbî de aynı şeyleri söylemektedir.[67] Genel olarak kabul gören rivayete göre Ali'nin emrinde, ölümü esnasında, Suriyelilere karşı sefere çıkmayı arzulayan 40.000 kişilik bir kuvvet hazır bulunmaktaydı. -bu orduyu ondan başka ve Suriyelilere karşı değilse, kime karşı ve hangi gayeyle kim harekete geçirebilirdi?

Muaviye b. Ebî Süfyan

[103] Ali'nin ölümüne sebep olan saldırı 15 Ramazan 40 cuma günü, Kûfe'deki mescidde düzenlendi.[68] Ali, bunu takip eden pazar günü 24 Ocak 661'de vefat etti. Vâkıdî'nin Taberî, I, 3469; 2, 18'de bu tarihler, zikredilen gün isimleriyle birlikte teyid edilmektedir. Bu konuda verilen diğer tarihler günlere uymadığı için reddedilmektedir. Katil İbn Mülcem el-Murâdî, Tacîbli[69] bir Hâricî'ydi. Hâricîler onunla övünerek, "Bizim Murâdlı kardeşimiz," şeklinde bahsediyorlardı.[70] İbn Mülcem'le aynı kabileden olan İbn Mayyâs şiirinde[71] Ali'den Nehrevân'ın intikamını almak isteyen Katâm adındaki bir kadının teşvik ve tahrikleriyle İbn Mülcem'in bu suikastı ona düğün hediyesi olsun diye işlediği anlatılır. Hz. Muhammed'in ashabından Ali, Muaviye ve Amr gibi üç zalimden ümmeti kurtarmak için aynı gün içerisinde üçüne de suikast düzenleyeceklerine dair Mekke'de yemin eden üç Hâricî'den biri olarak bu

67 Ya'kûbî, II, 235, 15, 238, 20.
68 Kâmil, 553, 9.
69 Kâmil, 553, 17.
70 Taberî, II, 18.
71 Taberî, I, 3466.

cinayeti işleyen İbn Mülcem'e dair bu rivayetin aslı olmadığı ortadadır. Bu üç şahsiyetin Mekke'de bir araya gelerek böyle bir suikasta karar vermeleri, İbnü'l-Esîr'in de belirttiği gibi,[72] en eski Hâricîlerin örf ve âdetleriyle uyuşmamaktadır. Ali'nin ölümü Muaviye'nin işine yaramıştır. Zira bu suretle devleti eline geçirebilmiştir. Bundan dolayı Ebü'l-Esved katilin Muaviye tarafından gönderildiğini ima etmiştir. Fakat böyle bir iddiaya düşmanlar bile inanmamıştır. Hasan b. Ali,[73] Kûfelileri babasını öldürmekle itham etmektedir. Halife Mansur da[74] buna benzer şekilde hislerini izhar eder. Onların bu çıkışları, İbn Mülcem ve Katâm'ın Kûfeli oluşlarından kaynaklanmaktadır.[75] [104]

Muaviye, karşı saldırıda bulunmak için fırsat yakalamıştı.[76] Sürekli kullandıkları askerî yoldan yani Mezopotamya bölgesinden Irak üzerine yürüyerek, Musul'un Sevad'a doğru olan Dicle sınırındaki Maskin'de karargâh kurdular. O bölgeye Ali'nin ölümünden bir müddet sonra ulaşabilmişti. Burada Ali'nin oğlu ve halefi Hasan'a karşı şiddetli bazı hareketlenmeler vuku buldu. Yanında savaşmayı arzulayan 40.000 asker bulunmasına rağmen Hasan'ın savaşmaya hiç niyeti yoktu. Altı aylık halifeliğinin ardından Muaviye ile anlaşarak hilafeti ona devretti. Genel hatlarıyla hadiseler bu şekilde anlatılmasına rağmen Ali'nin öldürülmesinden sonra cereyan eden hadiselerin bir kısmı karışık ve eksik olarak hikâye edilmektedir.

Zührî'den rivayet edildiğine göre Ali, Kays b. Sa'd'ı ordunun idaresiyle görevlendirip, mükâfat olarak da Eş'as'ı valilikten azledip Azerbaycan'ın yönetimini ona vermeyi vaad

72 Burada Muaviye ve Amr'a da suikast düzenlenmesi inkâr edilmemektedir. Sadece suikastların bir anlaşmaya bağlı olarak yapıldığı konusunda anlatılanlar kastedilmektedir.
73 Taberî, II, 3.
74 Taberî, III, 431.
75 Krş. Taberî, I, 3456 vd., 3465 vd.; Ya'kûbî, II, 251 vd.; Kâmil 546 vd. 583.
76 Ya'kûbî, II, 255.

etmişti. Kays, çıkılacak bu sefer için çok istekliydi. Fakat Hasan, istediklerini elde ettiği takdirde Muaviye ile anlaşmayı
[105] arzuluyordu. Bu hususta kendisine muhalefet eden Kays'ı görevinden azlederek yerine Abdullah b. Abbas'ı tayin etti.[77] Hasan biat esnasında takındığı ve her türlü yoruma açık olan hâl ve hareketleri sebebiyle Kûfelileri şüphelendirmişti. Kûfeliler aradıkları veya istedikleri adamın o olmadığına karar verdiler. Aradan uzun bir zaman geçmemişti ki ayrıntıları verilmeyen bir hadisede Hasan aldığı mızrak darbesiyle Kûfelilerin kendisi hakkında ne düşündüğünü anladı. Bunun üzerine Muaviye ile pazarlık yaptı ve yüklü miktarda aldığı para karşılığında hilafetten feragat etti. Sonraki zamanlarda anlaşmaya vardığı miktarın iki mislini talep etmediği için pişman oldu.[78] Ondan öncesinde İbn Abbas da Muaviye ile pazarlık yaparak anlaşmaya varmış ve orduyu kendi hâline bırakmıştı. Bunun üzerine ordu, Ali taraftarları için genel af, mal ve can güvenliği elde edinceye kadar savaşa devam etmek üzere Kays'ı yeniden ordu kumandanlığına seçti. Kays, kendisini kazanmayı arzulayan Muaviye'nin teklif ettiği parayı almadığı gibi şahsı için pazarlık girişimine yaklaşmadı.

Bekkâî'nin Avâne'ye isnad ederek aktardığı rivayet farklıdır.[79] Kays ordunun tamamına değil sadece 12.000 kişilik öncü kuvvetlerini veya şurtayı kumanda etmekteydi ve bu
[106] görevi Ali'nin ölümünden sonra da muhafaza etti. Hasan, ordunun ana gövdesiyle Medâin'e yürüdü. Kays'ı ise öncü kuvvetlerle birlikte daha ileriye, Maskin'de karargâh kuran Muaviye'ye karşı gönderdi. Medâin karargâhından aniden "Kays öldürüldü, kaçın!" feryatları yükselmeye başladı. Bunun üzerine Hasan'ın çadırı yağma edildi. O da kaçarak Kasr el-Beydâ'ya (Beyaz Kale) sığındı. Kardeşi Hüseyin'in karşı çıkmasına rağmen Muaviye ile müzakere masasına oturarak; Kûfe

77 Taberî, II, 1 krş. I, 3392.
78 Taberî, II, 55.
79 Taberî, II, 2-4. Avâne'nin rivayetinin baş tarafı alınmamış ve bu kısma onunla tevafuk ettiği ifade edilen başka bir rivayet alınmıştır.

hazinesinde bulunan bütün paraları, Dârâbcerd'in haracını alması ve onun bulunduğu yerde minberden babasına lanet edilmemesi üzerine anlaşmaya vardı.[80]

Ya'kûbî'de[81] ise başka şekilde anlatılmaktadır. Hasan, Ubeydullah b. Abbas'ı 12.000 kişilik orduyla birlikte Muaviye'ye karşı gönderdi. Kays'ı ona müşavir olarak yanına vermiş ve sözünden çıkmamasını emretmişti. Muaviye boşu boşuna Kays'ı rüşvet vererek elde etmeye çalıştı. Fakat bir milyon karşılığında Ubeydullah'ı elde etti, bu şahıs da 8.000 kişi ile Muaviye'nin tarafına geçti. Hasan, ordunun ana kumandasıyla birlikte Medâin'de bulunuyordu. Muaviye, Mugīre ve bazı arabulucu kimseleri onun yanına gönderdi. Bu şahıslar Hasan'ın yanından ayrıldıkları sırada, onun Muaviye ile sulha razı olduğu yalanını etrafa yaydılar. Bunun üzerine bizzat Hasan'ın savaşçıları onun üzerine saldırarak çadırını yağma ettiler. Hasan, atına binerek Sâbât'taki saraya kaçtı. Fakat Cer- [107]
rah b. Sinan (diğer adı İbn Kabîsa) el-Esedî tarafından kötü muameleye maruz kaldı ve bir mızrak darbesiyle yaralandı. Kan kaybından vücudu zayıf düşmüştü. Bu vaziyette Medâin'e getirildi ve orada uzunca bir müddet ağır yaralı olarak yattı. O esnada taraftarları onu terk ettiler. Muaviye de Irak'ı ele geçirdi. Bundan sonra hilafetten feragat etmekten başka çaresi kalmamıştı. Dîneverî (230 vd.)'de bazı farklılıklar olmasına rağmen hadise buna benzer şekilde anlatılmaktadır. Ona göre Hasan'ı Sâbât'ta Kûfeli Mudarlıların elinden Kûfe'deki Yemen ve Rebîa kabilesinin mensupları kurtarmışlardır.

Nasıl bir kazanç elde edildiği çok net olmamasına rağmen Avâne ve Ya'kûbî, Zührî'ye karşı birleşmişlerdir. Mevcut hadiselerin nasıl vuku bulduğuna dair çok az açıklama mevcuttur. Mesela Hz. Hasan'ın mızrakla yaralanması, çadırının yağma-

80 Taberî'nin bazı yerlerinde rivayetlerin her iki versiyonu da mevcuttur. I, 8 vd. ve 7, 15'te 40.000 savaşçı şurta değil ordunun tamamıdır, şeklinde geçmektedir. Zührî'ye göre hem Kays ve hem de İbn Abbas tüm ordunun komutanlarıdırlar.

81 Ya'kubî, II, 254 vd.

lanmasına dair rivayetlerde zaman ve mekân olarak farklı şeyler anlatılsa bile kısmen aynı hadiseyle birleştirilmektedir. Diğer rivayetlerdeki bazı farklılıklar ise ravilerin temayülü ile alakalıdır. Ya'kûbî ve hatta Dîneverî, Hasan'ı Kûfeliler hesabına mazur gösterme gayretindedirler;[82] Zührî'de ise Hasan olabildiğince kötü bir zaviyeden müşahede edilerek, tasvir edilmektedir. Burada Abbasi hanedanının atası Abdullah b. Abbas'ın takındığı tavır, davranış ve meylettiği taraf büyük farklılık yaratmaktadır. Abbasi hâkimiyetinin söz konusu olduğu bir dönemde, böyle mukaddes bir şahsiyet hakkında hakikatleri konuşabilmek, oldukça tehlikeliydi. Hiç olmazsa onun oynadığı rolü güzel göstermek ya da onu tamamen bu
[108] işlerin dışında tutmak oldukça tabii bir davranıştı.[83] Abbasi Devri'nden önce vefat eden ve en eski ravi olan Zührî'ye göre Abdullah b. Abbas, Hasan'ın anlaşmak istediğini fark etmiş

82 Dîneverî 24, 15.

83 Seyf'e göre (Skizzen 6, 114) Abdullah b. Abbas, daha Medine'deyken Hz. Ali'nin, ona daima doğru fikir veren fakat her zaman fikrini kabul ettiremeyen, itimat ettiği kimselerdendi. Sonradan Basra Valisi oldu. Bu sıfatla Ali'ye büyük yardımcı kuvvetler sevk etti (Taberî, I, 3256, 3370). Ebû Mihnef'e göre o, Sıffîn'de görev alarak Irak ordusunun sol kanadını kumanda etti (3285, 89); Ali, onu hakem tayin etmek istemiş, bu arzusunda muvaffak olamamasına rağmen onu Duma'ya göndererek, sanki Ebû Musa orada yokmuş gibi yalnız, onunla haberleşmiş, yazışmıştır (3354). Fakat Ebû Ma'şer (3273, 16) ve Ya'kûbî (2, 254, 3)'ye göre Abdullah b. Abbas 36 yılında (35 de olduğu gibi) hacc emiri olmuştur ve bu sebeple Sıffîn Harbi'ne iştirak etmemiştir. Bu yüzden haccın idaresi Medâin'in hoşuna gitmemiş ve o, Ebû Ma'şer'e göre Abdullah'ın, Ali'nin hayatta bulunduğu sıralarda hiçbir haccı idare etmediğini iddia etmiştir (3448). 38 yılında Abdullah sevgili dostunu mevcudiyeti ile Mısır'ın kaybından dolayı, teselli etmek maksadıyla Basra'dan Kûfe'ye, Ali'nin yanına gitti; ancak Fars'ta çıkan karışıklıklar sebebiyle Basra'ya geri dönerek Ziyad'ı Fars'a gönderdi. Medâinî (Taberî, I, 3414, 30, 43)'de böyledir. Ebû Mihnef (Taberî, 3412, 49)'de ise başka türlüdür. Buna göre, Abdullah, Ali'yi Basra'dan yolladığı bir mektupla teselli etmiş ve Ziyad'ı Ali, Fars'a yollamıştır. O bir kez daha, Muaviye'nin Medine aristokrasisini oğlu Yezid'e biat ettirmek istediği sırada ortaya çıkar. Medâinî (Taberî, 2, 175)'ye göre beş kişi biatı reddetmişti, bunlardan birisi Abdullah b. Abbas idi. Fakat zorbaya karşı bu kahramanca muhalefet ona hiç zaman pahalıya mal olmadı. Muaviye ve Yezid'in kendisine hiç ehemmiyet vermemiş olmaları ona herhâlde acı gelmiş olmalıdır. Ravilerin çoğu da onu bu münasebetle görmezden gelmişlerdir.

ve ondan önce harekete geçerek, elindeki paraların Muaviye tarafından kendisine bırakılmasını sağlamıştı. Sonrasında da Irak ordusunu başsız bırakarak gizlice ve koruma eşliğinde Suriye karargâhına gitti. Bu konuda Avâne sükût etmektedir. Ya'kûbî ise meşhur Abdullah b. Abbas yerine onun küçük kar- [109]
deşi Ubeydullah b. Abbas'ı zikreder.

Abdullah'ın mı yoksa Ubeydullah'ın mı, Hasan döneminde Muaviye tarafına geçtiğine dair raviler arasındaki tartışmalardan Medâinî daha önceden haberdardır.[84] O hâlde bu mesele sadece rivayetlerin birbirinin kopyası olması şeklinde değildir.[85] Medâinî Ubeydullah'ı kabul etmekte, Ömer b. Şebbe[86] ve Belâzûrî[87] ona uymaktadırlar. Buna göre Büsr b. Ertât oraya sefere çıktığında Ubeydullah b. Abbas Yemen valisidir. Ubeydullah'ın iki oğlunu Büsr ele geçirmiş ve boğazlatarak öldürtmüştür. Çocukların annesi üzüntüsünden aklını yitirmiştir. Vâkıdî'ye göre bu sefer 42 yılında vuku bulmuştur. O hâlde Ubeydullah o günlerde Yemen'de Muaviye ile kan davalı olmuştur. Yani ondan bir veya iki yıl evvel onun tarafına geçmesi mümkün değildir. Vâkıdî hiçbir şekilde böyle bir geçişten haberdar değildir. Avâne'ye göre Büsr'ün düzenlediği sefer, 40 yılının ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Şayet böyleyse Ubeydullah'ın, oğullarının katilleriyle anlaşmak için bu kadar aceleci davranması inanılacak bir şey değildir. Aslında [110]
Abdullah'ın yerine Ubeydullah'ın geçirildiğine dair herhangi bir sebep bulmak kolaydır. Medâinî'nin, devrinde yaşadığı ve sadakatle bağlı olduğu hanedanın kurucusu (Abbasi Devleti) inançsız Emevilerle ilk olarak anlaşma yapmasının rezilliğini çekmemesi gerekir. Diğer taraftan Abdullah'ın kardeşi Ubeydullah bu konuda fedakârlık yapabilirdi.

84 Taberî, I, 3456 krş. 3453.
85 Abdullah yerine Ubeydullah okunmasını isteyen De Goeje (DMZ 1884, 393) Taberî, II, 2, 7, 11'deki rivayetten hareketle böyle bir faraziyede bulunmaktadır. Krş. Van Vloten, Opkomst der Abbasiden, s. 12 n. 1.
86 Taberî, I, 3453 vd.
87 DMZ, 1884, 392 vd.

Ubeydullah kardeşi Abdullah'ın yerine geçmesiyle birlikte Abdullah'ın adı kısmen de olsa temize çıkarılmıştı. Zührî'ye göre Abdullah'ın el koyduğu ve Muaviye tarafından kendisine bırakılan paralar aslında Basra hazinesine aitti. Aynı şekilde Hasan'a verilen paralar da Kûfe'deki devletin hazinesine aitti. Bu husus, Ebû Ubeyde[88] tarafından teyit edilmektedir. Ali'nin ölümünden sonra Abdullah ibn Abbas'ın Basra'daki devlet hazinesinden bir miktar para alıp Kufe'ye Hasan'ın yanına gitmesi meselesinde Ebû Ubeyde, Zührî ile aynı fikirdedir. Ancak o, Abdullah'ın yanına aldığı paraların maaşından fazla olmadığını ifade ederek, durumu hafifletmeye çalışır. Bu hadisede tuhaf olan şey, Medâinî'nin anlattığına göre; Ömer b. Şebbe ve Belâzûrî'nin de Abdullah'ın Basra hazinesi ile birlikte kaçtığını inkâr etmemeleridir. Onlar sadece onun, bunu daha Ali döneminde Nehrevân Savaşı'nın ardından yaptığını[89] ve bunun Muaviye tarafına geçişle alakasının olmadığını iddia etmektedirler.[90] Bu du-
[111] rumda ihanet ikiye katlanmaktadır. Birbiriyle benzer isim taşıyan Abbasoğulları, kısa bir zaman aralığında kendilerine emanet edilen mevkileri utanmadan terk edip, hadiselerden yararlanıp, el koydukları büyük meblağlarla zengin olmuşlardır. Muhtemelen bu hadise sadece bir kez vuku bulmuştur. Bu durumda Zührî'nin anlattıkları gerçektir. Yani (Zührî) Ubeydullah'ın değil de Abdullah'ın daha önceden Ali'nin olduğu gibi Hasan'ın da güvendiği şahıslardan olduğu ve Hasan'dan evvel Muaviye'ye kendini sattığı hususunda haklıdır. Medâinî'de bile anlatılmaktadır ki; biz onu daha 39 yılında Ali'nin yanında görürken, anlaşmanın ardından Muaviye'nin civarında görmekteyiz.[91]

88 Taberî, I, 3456.
89 DMZ, 1884, 392.
90 Devlet paralarının 'kurtarılması' bu bir nevi âdet olduğuna göre (Taberî, II, 752, 872) onların gözünde, affedilemez bir keyfiyet olan, Muaviye ile anlaşmaya nazaran, o kadar kötü bir şey sayılmıyordu.
91 Taberî, 2, 11.

Hasan ve Muaviye'nin anlaşması neticesinde sağlanan Birlik Yılı, yani Ümmet-i Muhammed'in Muaviye'nin sancağı altında birleşmesi Hicri 41 yılının ilk yarısında, miladi 661 yazında vuku buldu. Birlik Yılı'nın kesin tarihine dair rivayetler birbiriyle uyuşmamaktadır. Elias Nisibenus'a göre Hasan, hilafeti Muaviye'ye 21 Rebîü'l-evvel 41, Pazartesi (26 Temmuz 661 Pazartesi) günü bırakmıştır. Vâkıdî'ye göre[92] Muaviye 41 Rebîü'l-evvel'in sonunda (Ağustos 661'de) Kûfe'ye girdi. Anonim bir rivayete göre[93] aradaki anlaşma Rebîü'l-âhir'de imzalanmış, fakat Muaviye Cumâda'l-ûlâ başında Kûfe'ye girmiştir. Medâinî'ye göre Muaviye, ya Rebîü'l-evvel'in son beş günü içinde ya da Cumâdu'l-ûlâ'nın son beş günü içinde[94] Kûfe'ye girmiştir. Fakat Receb ayında gelip 6 ay orada kalan[95] Basra'daki Büsr ile Kûfe'den mektuplaştığı cihetle Receb ayında hâlâ Kûfe'de bulunmaktaydı. Fakat Muaviye 41 Cumâda'l-ûlâ ayında Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye vali tayin etmiştir.[96]

92 Taberî, 2, 9.
93 Taberî, 2, 9.
94 Taberî, 2, 7.
95 Taberî, 2, 12.
96 Taberî, 2, 111, 114.

III. BÖLÜM
İKİNCİ İÇ SAVAŞ

Kufe: Mugīre b. Şu'be

Muaviye b. Ebî Süfyan döneminde, Bizans'a karşı kara ve [113]
deniz savaşlarına haleflerinden daha fazla ve aralıksız devam edildi. Hatta iki kez Bizans'ın başkentine kadar uzanan seferler düzenlendi.[1] Diğer taraftan itaat altına alınan Irak'ta, Muaviye otoritesinin kuvvetlendirilmesi vazifesini Kûfe ve Basra'daki valilerine bırakmıştı. Muaviye ile benzerlik gösteren Abdülmelik de, Haccac'a nazaran ikinci plana atıldığı gibi, bize kadar intikal eden rivayetlerde de, Muaviye'den ziyade dikkatleri Mugīre ve Ziyad'a çekilmekte ve bu ikisinden daha fazla bahsedilmektedir. Meşhur üç valinin hepsi de Mekke'nin yukarısında çok güzel bir mekânda kurulmuş, Mekke'nin kardeş şehri, İslam'a girerek Mekke ve Medine ile birlikte yükselen ve 11 yılındaki Ridde hadiselerinde gösterdiği dirayetle kabileler üzerinde ayrı imtiyazlara sahip bulunan Taif'ten ve
Sakif kabilesindendiler. Sakif kabilesi ensardan ayrı olarak, ta [114]
başlangıçtan itibaren kesin ve kararlı bir şekilde hâkim olan Kureyş'e ve özellikle Taif'le yakından ilişkileri bulunan ve burada mal mülk sahibi olan Emevilere bağlanmışlardı. Kendileri çok zeki olmalarıyla ün salmışlardı.[2] Bu şöhretlerine layık olduklarını da ispat ettiler. Sakif kabilesi Emeviler Dönemi'nde aralarından hatırı sayılacak kadar çoklukta kabiliyetli

1 Emevilerin Bizanslılara karşı düzenlediği seferlerin toplu olarak anlatıldığı çalışma için bkz. Göttinger Nachricten 1901, s. 414 vd.

2 Hz. Muhammed hicretin 8. yılında Taif'i kuşattığı zaman, Fezareli Uyeyne şehrin alınması durumunda kendisine akıllı bir çocuk doğuracak cariye elde etmek ümidiyle orduya katılmıştı. Galiba kendisinin çocuğuna miras bırakacak kadar zekâsı yoktu.

kimseler çıkardılar. Diğer pek çok öne çıkan ismin yanında Muhtar ve Muhammed b. Kasım da bunlardandır.

Muaviye'nin 41 yılında Kûfe'ye vali olarak gönderdiği Mugîre b. Şu'be[3] arkasında hareketli bir hayatı bırakmıştı. Rivayetlerde, her bakımdan tecrübeli ve amaca ulaşmak için her türlü vasıtayı kendisine mübah gören bu şahsiyet, renkli çizgilerle tasvir edilmekteydi. Uzun boylu, güçlü, kuvvetli vücuda sahipti, bir gözü ve ön dişleri yoktu. Büyükçe bir kafası, şişkin dudakları, kırmızıya çalan sonradan siyaha boyadığı, kafasının dört bir yanına "boynuz" gibi uzamış sert saçları vardı.[4] Uyumakta olan bir arkadaşını öldürdüğü için, hicretin 8. yılından önce Medine'ye kaçmıştı. İslam, geçmişte yapılanları sildiğinden böyle adamlara da yükselme imkânı tanımış oluyordu. Mugîre, mevcut şartlar altında yeni bir insan hâline gelmekle birlikte, geçmişindeki faydalı hususi-
[115] yetleri muhafaza etmekteydi. Hz. Peygamber'e yaklaştı, o da onu kullandı. Hicretin 9. yılında doğduğu şehirdeki putperest tapınağını yıkmakla vazifelendirildi, o esnada puthanenin hazine bölümündeki kıymetli eşyaları da almayı ihmal etmedi. Tapınaktaki hazinenin muhafazasından kendi ailesi görevli olduğundan kıymetli eşyaların yerini çok iyi biliyordu. Hz. Peygamber'in defin işlemleri esnasında kabri kapatmadan önce yüzüğünü kabrin içine atmıştı. Hz. Peygamber'in mübarek vücuduyla en son temas edenin kendisi olduğu iddiasıyla bir menfaat elde etme çabasındaydı. Mevki hırsını sonraki yıllarda da devam ettirdi. İslam'ın idareci sınıfına mensup olduğu intibaını uyandırmak istiyordu. Ömer'in şûrasında ve Duma'daki Hakem Olayı'nda olduğu gibi büyük işlere, devlet meselelerine davet edilmeden iştirak ediyordu. Oradan kovulsa bile daha sonraki toplantıya sanki hiçbir şey olmamış

3 Taberî, II, 11 vd. 111, 114.

4 *Kitabu'l-Eğânî*'de ona dair makalenin başlangıcı Bulak edisyonunda eksiktir, Fakat Münih'te bir yazmada mevcuttur. Bu bölümü DMZ 1896'da yayınladım.

gibi yeniden gidiyordu. Cesareti ve Allah korkusunu birleştiren Mugîre, İran'ın en rütbeli adamlarının yanında İslam'la övünmeyi, onlara caka satmayı çok iyi beceriyordu. Elçi ve müzakereci olarak tercih edilen şahsiyetti, o da Farsça dilini çok iyi kullanıyordu.[5] Hasretini çektiği makama ilk önce Basra'da kavuştu. Karısı Taifli olan ilk Vali Utbe b. Gazvan ile buraya gelmişti ve ona ölümünden sonra halef olmuştu. Muğî- [116]
re'nin Basra'da divanı ilk kuran kimse olduğu, İzkubâd'dan[6] Failkân'ı mağlup ettiği, Maysân hatta Ehvaz'ı fethettiği rivayet edilir. Fakat kadınlara olan zaafı, onu bulunduğu mevkiden aşağı inmesine sebep olmuştur. Hicretin 17. yılında kendisine zina isnad edilmesi sebebiyle, diğer meselelerde çok katı olan Ömer, Mugîre'nin muhakemesi konusunda iltimas göstermiş ama onu vazifesinden azletmiştir. Mugîre yine de yönetimdeki ilişkilerini tamamen yitirmemişti. Nihavend Savaşı'nda sahnede yeniden kendini gösterdi ve hemen ardından 21 yılında Ammar b. Yasir'in halefi olarak Kûfe'ye geldi. Medya ve Azerbeycan fetihleri onun valiliği döneminde yapıldı. Medine'ye gönderip el zanaatında çalıştırdığı kölesi Ebû Lu'lu, halife Ömer'i öldürdü. Osman döneminde Mugîre gözlerden ırak kaldı ve daha geri plana düştü. Bu dönemde o, ne tüm memuriyetleri alan Ümeyye'ye mensuptu ne de onlara muhalefet eden Hz. Peygamber'in yakınlarının yanında oluyordu. Osman'a karşı yapılan isyana da iştirak etmedi, fakat bu sayede yeniden yükseldi. Onun Ali'ye, Muaviye'yi Suriye Valisi olarak tanımasını tavsiye ettiği rivayet edilir. Fakat Ali bu tavsiyeyi kabul etmediği için Mugîre ondan ayrılarak Muaviye
tarafına geçmiştir. Hicri 40 yılında hac vazifelisi olarak Mua- [117]
viye'nin adına sahte belge düzenledi. Muaviye, böyle bir yardımcının kıymetinin bilinmesi gerektiğini ifade etmek üzere Irak'ın işgalinden hemen sonra Mugîre'yi eski görev yeri olan Kûfe Valiliği'ne getirmiştir.

5 Taberî, I, 2560.

6 Marquart (Eranschahr, s. 41), İzkubâd'ın aslında Abarkubâd veya Abazkubâd olarak okunması gerektiğini düşünmektedir.

Çok hareketli bir hayat süren ve artık yaşlı bir adam olan Mugīre, Kûfe Valiliği'yle birlikte sonuna kadar kalmayı arzuladığı limana kavuşmuştu. Tüm gayreti valiliği döneminde ne aşağıyı ne de yukarıyı tedirgin etmekti. Muaviye'ye ve Kûfe'deki partilerin çatışmalarına karşı aynı soğukkanlılığı muhafaza ediyor ve bu durumu gizleme gereği de duymuyordu.[7] En azından Ebû Mihnef'in, Mustavrid ve Hucr b. Adî'ye dair sahih rivayetleri onu bu şekilde tasvir etmektedir.[8] Aslında Mugīre'nin tüm siyaseti, makamını muhafaza etmeye yönelikti ve bunda da başarılı oldu. Her ne kadar halife onu zaman zaman görevinden azletmek istese bile bazı oyunlarla onun önünü kesmesini biliyordu.[9] Mesela yeri geldiğinde Kûfeliler hiç vakit kaybetmeden Mustavrid'in emrindeki Hâricîlerle mücadele ederek, Mugīre'yi karşılaşacağı problemlerden kolayca kurtarmışlardı. Fakat buna rağmen Hâricîler, Kûfeliler için ayrı bir öneme haizdi. Pek çok Kûfeli Irak'ın siyasi özgürlüğünün öncüsü olarak Ali taraftarıydı ve bu düşüncelerinden
[118] ötürü Şiî temayülü ağır basmaktaydı. Pek çok karışıklığın yaşandığı günlerde bazı şahıslar münferit olarak halkın önünde açıktan tahrik edici gösteriler yapıyorlar ve kimliklerini gizlemiyorlardı. Mugīre de onların bu yaptıklarına göz yumuyordu. Onların tahrik dolu hareketlerini önlediğinde bunun kötü sonuçlar doğuracağını daha önceden tahmin ettiğinden, onların bu kötülüklerle yaşamalarının önüne geçmiyordu. Onun tek derdi kendi canını kurtarmak, vazifesini yerine getirmek, kin ve düşmanlıkları ise halefinin üzerine yıkmaktı.[10] Doğal olarak Kûfe halkı bu durumdan çok memnundular. Sonraki yıllarda da Mugīre gibi bir valiye hiçbir zaman sahip

7 Taberî, II, 38.

8 Havâric (Abhaudlungen der Göttinger Societat 1901, c. II), s. 19 vd; Şia için bkz. Aynı eser, s. 56 vd.

9 Taberî, II, 71 vd. 173 vd. 208 vd.

10 Bu dönemde görev yapan diğer valilerin çoğu da benzer ahlaklara sahiptiler. İbn Âmir, II, 67; Velid b. Utbe, II, 219; Numan b. Beşîr, II, 239; Babba, II, 451, 465 vd.

olmadıklarını düşünüyorlardı.[11] Mugīre, kurnazlığı sayesinde ölünceye kadar valilik makamında kaldı ve kazandıklarını yedi. Onun vefat tarihine dair, "49-51 yılları arasındadır," şeklinde rivayetler vardır.[12]

Basra: Ziyad b. Ebîh

Irak'ın itaat altına alınmasının ardından Muaviye, Humrân b. Abân isyanını bastırması için savaşçı komutan Büsr b. Ebî Ertât'ı Basra'ya gönderdi. Bu zat bölgede sükûneti temin ettikten sonra ordusuyla oradan ayrıldı, Vâkıdî'ye göre bundan sonra Hicaz ve Yemen seferine çıktı.[13] Muaviye'nin Basra'ya tayin ettiği resmî ilk vali, (41 yılının sonunda) Osman döneminde uzun yıllar valilik görevi yapmış olan, Ümeyye ailesinden Abdullah b. Âmir'di. Basra'da yönetime devlet değil kabileler hâkimdi. Onlar aralarında birleşemedikleri ve sürekli [119]
kendi menfaatlerini düşündüklerinden, böyle bir rejimin nasıl neticeler doğuracağını tahayyül edebiliriz. Kûfe'de genel asayiş, siyasi-dinî partilerin tahrikleri sebebiyle daha az ihlal edilmekteydi; Basra'da ise cinayetler ve eşkıyalık şehrin sokaklarına kadar inmişti. Bu, İbn Abbas'ın geride bıraktığı bir mirastı. İbn Âmir'e gelince o, hadiselere müdahale etmek istiyordu. Fakat o da yaşlı Mugīre gibi sadece devletin otoritesini kuvvetlendirmek için kendini feda etmeyi arzulamıyordu. Hiçbir hırsızın elini kesmek istemiyordu: "Şayet ben böyle bir şey yaparsam, onun babasının veya kardeşinin yüzüne nasıl bakarım," diyordu. Neticede bu ve benzeri hadiseler Muaviye'nin sabrını taşırdı. Halife, ondan kibarca valilik görevinden feragat etmesini, dostluklarına binaen rica etti. Öyle ki onun devlet hazinesinden elde ettiği paraları almasına izin verdiği gibi kızını da ona verdi. Böylece İbn Âmir, onun hem damadı hem de dünürü oldu.[14] İbn Âmir'e Ezdî kabilesinden

11 Taberî, II, 112.
12 Bkz. Taberî, II, 86 vd. 114; Agânî, 14, 148.
13 Vâkıdî, II, 22.
14 İbn Âmir, Muaviye'nin oğlu Yezid'in kayınpederiydi.

birisi halef oldu, fakat bu adam sadece kendisinden sonra o mevkie gelmesi düşünülen Ziyad'ın önünü açmış oldu. Zira valilik görevine sadece 4 ay dayanabildi, daha sonra çekilmek zorunda kaldı. Medâinî hadiseleri şu şekilde aktarmaktadır.[15]

Taberî'de, Ziyad hakkındaki haberlerin çoğunluğu Medâinî'den aktarılmaktadır. Ziyad da kendisini himaye eden Mugīre gibi, kuruluşunun ardından Basra'ya yerleşmiş olan
[120] Sakif kabilesine ve burada nüfuzlu, büyük çiftliklerin sahipleri olmaları hasebiyle[16] zengin olan Ebû Bekre kabilesine mensuptu.[17] Düşük bir aileden gelmekteydi ve babası bilinmediğinden annesinin adıyla (Sümeyye) anılırdı. İslam, onun önüne de dünyayı sermişti. Okuma yazmayı bildiği için henüz 14 yaşındayken Basra ordusunun ganimetlerinin paylaştırıcısı ve onun muhasebecisi olmuştu. Zira hesap yapabilmek için yazı bilmek şarttı. Daha o yıllarda halife Ömer'in, onun olağanüstü bir zekâya sahip olduğunu anladığı rivayet edilir. Ali döneminde ise Ziyad, Basra'da en önemli şahsiyetlerdendi. Muaviye'nin tahrikleriyle ayaklanan Temimlilerin isyanlarını bastırmak için Ezd kabilesiden de destek alarak Basra'da valinin vekili olarak görev yapmıştır. Bu hadiseden sonra Ezdlilere daima minnettar olmuştur.[18] Ali tarafından Fars'a gönderilen Ziyad, bu sıkıntılı eyaleti itaat altına alarak düzene sokmakla görevlendirilmişti. Üstlendiği bu vazifeyi kaba kuvvete başvurmadan en güzel şekilde halletti. Ali'nin ölümünden sonra İstahr Kalesi'ni elinde tutarak, mücadelesini sürdürdü. Ali'nin valileri arasında Muaviye'ye karşı en uzun süre mukavemet gösteren o oldu. Büsr, Ziyad'ı teslim olmadığı takdirde Basra'daki üç oğlunu da öldürmekle tehdit etti. Ziyad yine de teslim olmadı. Çocuklar Ebû Bekre'nin Kûfe'ye yaptığı çok hızlı bir yolculuğun ardından, Basra'ya Muaviye'nin emrini

15 Taberî, II, 11 vd. 15 vd. 67 vd. 69 vd.
16 Taberî, II, 12.
17 Bu aile hakkında bkz. Taberî, II, 80; İbn Hişam, 74, 17.
18 Taberî, II, 80.

zamanında ulaştırmasıyla, ölümden kurtuldular.[19] Muğîre, [121]
Ziyad'ın Basra'da sakladığı hazinelerine el koydu. Aslında bu hazineyi bulması mümkün değildi. Bir Sakifli diğer Sakiflinin gözünü oyacak değildi ya! 42 yılında Muaviye, Ziyad'ın bu direnişini kırıp teslim olmasını sağlamak için ona bazı iyiliklerde bulundu. Muaviye aralarındaki anlaşma gereğince Fars'ın devlet gelirinin taksiminde Ziyad'ın kendisini aldattığını bildiği hâlde, bunu görmezlikten geldi. Bu durum nihayetinde karşılıklı olarak birbirlerini takdir eden iki kardeş arasındaki bir pazarlık idi ve bu işte her iki tarafın da menfaati hatırı sayılır nitelikteydi.

Muaviye, Ziyad'ı kendisine ve ailesine tamamıyla bağlamak için İbn Sümeyye'yi bizzat kendi babası Ebû Süfyan'ın meşru oğlu olarak tanımak suretiyle son adımı attı. Taberî böylesine büyük bir skandalı hikâye ederken, ne zaman vuku bulduğuna dair bir tarih vermez.[20] Diğer Ümeyye oğulları ve Muaviye'nin oğlu Yezid, bu işten çok fazla bir şey anlamadılar ve uzun süre gerçek olmasından şüphe ettikleri bu üvey kardeşe karşı mesafeli durdular. Ziyad'ın evlat edinilmesine dair onu hicveden pek çok şiir yazılmıştır. Onlar arasında gezgin [122]
Muğanni İbn Müferric vardır, fakat ondan daha fazla hicveden Emevi halifelerinden Mervan b. el-Hakem'in kardeşi Abdurrahman'dır.[21]

Muaviye, Ziyad'ın Kûfe'de ikamet etmesini sağladı. Ziyad burada kendisine babacan davranan Mugīre'nin gözetiminde bulunmaktaydı. O da istediği gibi Mugīre'nin evine girip çıkabiliyordu ve bu sebeple onun genç hanımına karşı ilgi duymaya başladı. Daha sonra Muaviye onu Dımaşk'a getirterek, bahsedildiği üzere kendisine kardeş edindi. Ziyad yeni-

19 Bu kahramanlık hikayesi aslında efsanedir, fakat A. Müller'in (Islam, I, 337) bahsettiği gibi Ziyad'ın oğullarının Basra'da bir isyanı tahrik etmeleri ve bu arada da tutuklanmış olmaları şeklinde yorum yapılması mümkün değildir. Çünkü onlar bu dönemde henüz çocuk yaştaydılar.

20 Taberî, II, 69 vd.; krş. III, 477 vd.

21 Taberî, II, 194.

den Kûfe'ye döndüğünde Mugîre'yi, kendi koynunda halefini büyütüp beslediği korkusu sardı. Fakat kısa bir zaman sonra Dımaşk'tan, Basra ve o şehre ait doğu eyaletlerine vali olarak gönderileceği emri geldi. Hicretin 45. yılı Rebîü'l-ahir ayının sonunda veya Cemaziye'l-evvel başında Ziyad Basra'ya girdi. Kendini takdim ettikten sonra neler yapacağına dair plan ve programlarını hiçbir şey gizli bırakmaksızın anlattı. Hamdelesiz başlamasından dolayı 'Hutbetu'l-Betrâ' adı verilen bu hutbede; "*Akrabalığı öne, dini arkaya atıyorsunuz, suçlularınızı saklıyorsunuz, İslam'ın mukaddes kabul ettiği kanunlarını paramparça ediyorsunuz. Geceleri orada burada dolaşmaktan sakının, geceleri sokakta kimi görürsem öldüreceğim. Akraba-*
[123] *lık adına kendi kendinizi ortaya atmaktan sakınınız; böyle bir söz sarf edip sesini yükseltenin dilini keseceğim. Her kim bir başkasını suya attıysa, birisinin evini ateşe verdiyse, birisinin evine hırsızlık için girdiyse veya mezarını açıp soygunculuk yaptıysa onun hakkından geleceğim. Her aile kendi mensuplarından sorumludur. Bana karşı duyulan nefreti değil, sadece suçu cezalandıracağım. Benim gelişimden korkan birçoğunuz sonradan sevinecek, bu gelişe ümit bağlayan birçoğunuz da hayal kırıklığına uğrayacak. Sizi devletin bana verdiği salahiyetle idare edeceğim. Allah'ın hazinesi, serveti ile sizi gözeteceğim. Ben, sizden itaat talep ediyorum, siz de benden adalet isteyebilirsiniz. Zaman ne kadar kısa olursa olsun hedefime ulaşabilmek için üç hususu hiçbir zaman terk etmeyeceğim; her zaman herkesi dinlemek için hazır olacağım, maaşlarınızı daima zamanında ödeyeceğim ve hiçbir zaman sizi uzun süreliğine uzak bölgelere savaşlara göndermeyeceğim. Bana karşı duyduğunuz kin ve nefretle harekete geçmekten sakının, bu sizin için iyi olmaz. Bazı kellelerin şimdiden sallandığını görür gibiyim. Herkes kendi kellesinin omuzları üzerinde kalması için dikkatli olsun!"*

Ziyad göreve başladığı ilk zamanlarda mazeret tanımaksızın tatbik ettiği cezalarla kendini saydırtmaya muvaffak oldu.

Sadece Basra'da değil İran'ın eyaletlerinde, hatta Arabistan Çölü'nde bile hakkında mucizevî hikâyeler anlatılan biri oldu. O zamana kadar benzeri görülmemiş bir emniyet ve asayiş [124] temin etmeyi başardı. Basra'daki Hâricîler bile onun önünde boyun eğdiler. Bunların bir kısmı sadece adi hırsızlarla bir tutuluyorlar ve onlara uygulanan muamelelerin aynısıyla cezalandırılıyorlardı.[22]

Mugīre 50 veya 51 yılında ölünce Kûfe valiliği de Ziyad'a verildi, fakat o ikamet yeri olarak Basra'da kalmayı tercih etti. Kûfe'de Mugīre'nin bıraktığı muazzam mirası bir düzene koyması gerekiyordu. Hucr b. Adî el-Kindî'nin öncülüğünde Kûfeli Şiîler Ziyad'ın oradaki naibi konumundaki Amr b. Hureys'i mescidde namaz kıldırdığı sırada taşladılar. Ziyad bu duruma müdahele etmek üzere Basra'dan Kûfe'ye geldi. Hucr, tutuklanacağını anlayınca, taraftarlarıyla birlikte Ziyad'a karşı koymak için kanunsuz bir şekilde silahlı mücadeleye kalkıştı. Ziyad güçlük çekmeden duruma el koydu. Bu durum çok fazla ciddiyet kazanınca Kûfeliler düşüncelerine sempati duydukları kendi kabilelerinden olan bu insanlara karşı, devletin resmî vazifelilerine yardım ederek tutuklanan isyancı reisleri hakkında yazılan tutanağa imza attılar. Bunun üzerine isyancıların liderleri Dımaşk'a gönderildi. Onlardan altısı Ali taraftarlığından vazgeçmedikleri için silahla isyan suçundan idam edildiler.[23] Fakat bu mesele Hucr'un öldürülmesiyle kapanmadı. Bu kadar nüfuzlu şahsiyetlerin idamı, insanların gönüllerinde derin yaralar açılmasına sebep oldu. Kabileler [125] kendi mensuplarını devletin elinden kurtaramamış olmalarını gururlarına yediremediler ve izzet-i nefislerine vurulan bir darbe olarak anladılar. Şiîler, Hucr ve onunla beraber idam edilen arkadaşlarını şehit olarak kabul ettiler.[24]

22 Chavarig, s. 24 vd.

23 Hz. Ali'yi lanetledikleri ve ondan teberri ettiklerini söyledikleri takdirde serbest bırakılacakları söylenmiştir.

24 Schia, s. 56 vd.

Rivayet, Ziyad'ın idareye yönelik aldığı bazı tedbirlerden bahsetmektedir. Kûfe Mescidi'nin genişletilmesine dair girişimlerde bulundu.[25] Tadilat esnasında mescidin tabanında serili olan çakılların yerine kille kaplattırarak zemini daha da sağlamlaştırdı. Belâzûrî'ye göre[26] bu, secdeden sonra ele yapışan çakıl taşlarının namaz esnasında silkelenerek elden dökülmesinin sanki dinî bir âdet hâline gelmesinin önüne geçilmek için yapılmıştır. Hatibin vaaz verirken taş atılarak sözünün kesilmesinin önüne geçmek için de çakıl yerine kil serildiği de rivayetler arasında mevcuttur. Alınan diğer önemli tedbir ise; Kûfeli askerlerin dört grup hâlinde taksim edilmesidir. Her grup, muhtelif kabile üyelerinden oluşmaktaydı ve bu grupların başında kabile reisi değil, devlet tarafından tayin edilen bir komutan bulunmaktaydı.[27] Aynı şekilde Basralılar beş grup olarak taksim edilmiştir, fakat onlarda kabile prensiplerinin ağır bastığı görülmektedir. Ziyad'ın pek çok Kûfeli ve Basralı aileyi Horasan'a göndererek orada yerleştirmesinde, siyasi ve yönetimsel olarak bir operasyon yaptığı düşünülebilir.[28]

[126] Ziyad, 4 Ramazan 53'te (23 Ağustos 673) salı günü yaklaşık 53 yaşında vefat etti. Onu karakterize etme bakımından iki rivayeti burada anekdot olarak zikretmekte fayda vardır. 38 veya 39 yılında Ezd kabilesinin himayesine sığınmış ve onların liderlerinin, kendisini Temim'in muhtemelen bir saldırısına karşı müdafaa edip etmeyecekleri hususunda aldığı cevap[29] o kadar hoşuna gitmiştir ki; böyle sıkıntılı bir anda

25 Taberî, I, 2492.
26 Belazûrî, 277.
27 Schia, s. 58, n. I.
28 Taberî, 2, 81, 156; Belâzûrî, 410.
29 Taberî, I, 3415. Leiden baskısındaki metinde, Sabire b. Şeymân'ın ifadelerinden neyin gülünecek bir husus olduğu anlaşılamamaktadır. Burada soy adları tahrif edilmiştir, bunlar s. 3418; 1 ve İbn Dureyd 150, 154'e bakılarak tashih olunabilir. «Şayet Ahnef gelirse ben gelirim, eğer Hubâk ile birlikte gelirse, bizde de Zartacı(yalancı) vardır; eğer Çimmân ile gelirse, bizde de Kokmuş var». Bunlar Temim soylarının adlarıdır, fakat aynı zamanda bazı cins isimlerin manasına da sahip-

tehlike uyandıracak kahkahasına zor hâkim olmuştur. Hoşlandığı ve daha sonraki yıllarda da evlendiği Mugīre'nin genç ve güzel hanımına hiç çekinmeden tehlikesiz bir akraba sıfatıyla onun önünde açık saçık dolaşabileceğini, zira Mugīre'nin babası olduğunu söylemişti. Hatta oğullarından birisi Kûfe valisinin adını taşıyordu. Bu ve benzeri anekdotlara göre o, karanlık şeylerle tarafları olan bir adam gibi görünmekteydi ve vali olarak kendisiyle şaka yapılmasına asla müsaade etmezdi. Teb'a sıfatıyla isyan edenlere karşı kılıç çeken ve onları kaba kuvvetle idaresi altında tutan bir zalimdi. Onun Kûfeli Şiîlere karşı muamelesi hakkında bizzat Şiî temayülü bulunan Ebû Mihnef'in mufassal ve sahih rivayeti bize kadar ulaşmıştır; Ziyad kendisine karşı silah kullanan birkaç ihtilal- [127]
cinin faaliyetlerine engel olmuştu. Bütün iş bundan ibaretti. Bununla, onun genel olarak Şiîlere zalimane davranarak onları takip ettirdiğine dair rivayet üzerinde şüphelenmemize sebep olmuştur.[30] Basra'da Şia çok fazla yaygın değildi ve rahatsızlık da vermiyorlardı. Reisleri Şerîk b. A'ver el-Harisî ve sonraki yıllarda oğlu, Ziyad'ın yanında güvenini kazanmıştı, fakat ölümünden önce bu konumunu suistimal ederek kötüye kullandı.[31] Aslında Basra'da Hâricîler daha tehlikeliydiler. Bunlar muhtelif cinsten, kısmen şerefli dindar kimseler, kısmen de cani ruhlu, her an adam öldürmeye hazır vicdansız asilerdi. Ziyad bunların düşünce ve fikirlerine değil, sadece işledikleri cinayetlere ve suçlara karşı cephe alıyordu. Sadece ferdi olarak işlenen suçları cezalandırıyor, suç ispat edildiğinde asi ve suçluları idam ettiriyordu. Kötülüklere engel olmak için toplu şekilde imha girişiminde bulunmuyordu. Basra'da Hâricîlerin en nüfuzlu şahsiyeti olan Ebû Bilal, fark gözetmeksizin kan dökmek suretiyle fırkaların adını kirletenlere lanet ederek, valinin tutumunu tasdik etmişti. Bu anlatılan-

tirler. Bu şekilde düşününce Ezd kabilesinde de bunlar eksik değildir. Burada Ezd reisi sözlerine kendisini övücü bir ifade vermiştir. Bu işin komik ve Ziyâd'ı kahkahasını tutmaya zorlayan tarafı buradadır.

30 Taberî, 2, 266, 624.

31 Taberî, 2, 248.

ların tersine olan rivayetlerin taraf tutarak iftira addedilmesi gerekir.

Medâinî ve talebesi Ömer b. Şebbe'ye göre Ziyad'ın Basra'daki zulmünün sözde gönüllü aracısı Semüre b. Cündeb'ti. Bu zat, şurtanın yani bir tür jandarma kuvvetinin komutanıydı. Rivayete göre bu daimî askerî birlik, Ziyad'ın zulmünü ar-
[128] tırması nispetinde daha da kuvvetlenmişti. Fakat o, Kûfe'de Şia isyanını şurtayla değil bizzat kabilelerin emrine verdiği kuvvetlerle bastırmıştı. Fars'ta olduğu gibi Irak'ta da olağanüstü çarelere başvurmaksızın başarılı olmasını iyi biliyordu. Maaş bağladığı eşraftan kimselerle akşamları bir araya gelir ve halkın sorunlarını müzakere ederdi. Aile ve kabile liderlerini, ailedeki fertlerin tutum ve davranışlarından sorumlu tutardı. Kabileler arasındaki kıskançlıkları kendi lehine kullanmasını iyi bilirdi. Hepsinden önemlisi devletin paraları ve maaşların ödendiği hazinenin anahtarları Ziyad'ın elindeydi. Onun da emrinde bir şurta vardı, ancak bu şurta daha öncekilerden daha kuvvetli değildi. Aslında diğer valilerin elinde de benzer yetkiler ve güçler vardı. Fakat o, elindekileri kullanmasını çok iyi biliyordu. Tam bir kral görünümündeydi, hiçbir yerde hata yapmıyordu. İslam'ın merkezi konumunda olan mescid, onun faaliyet ve başarılarının odağındaki mekândı. Düşüncelerini oradakilerle paylaşıyor, onlar da onun anlattıklarıyla ikna oluyorlardı. Aldığı her türlü tedbiri halka anlatıyor ve onlar da Ziyad'ın o konuda sözünü tutacağından şüphe etmiyorlardı. Halkı olan Arapları çok iyi tanıyor
[129] ve Arapçayı kullanmayı çok iyi biliyordu. Araplar çok eskiden beri kalplere ve işlere nüfuz eden, kararlı ve kesin icraatla ortaya çıkan üstünlüğü kolayca anlarlar ve böyle insanlara gayri ihtiyarî saygı gösterirlerdi. Özgür ve asil bir Temimli olan Harise b. Bedir bu büyük vezire[32] yazdığı onu öven mısralarıyla şehadet etmektedir ki; şair Ferezdak'ın onun önünde zavallı

32 78, 10, 146, 15. Bildiğim kadarıyla bu vezir isimlendirmesi ilk olarak burada geçmektedir.

bir çocuk gibi korkması, aslında onun aleyhine düşünülecek bir durum değildir.

Basra'da olduğu gibi Kûfe'de de devletin halletmesi gereken öncelikli sorun, sultanın yani iktidarda olan devletin kudretini sağlamlaştırmaktı. Basra'da ilk uygulanması gereken kural, sadece diğer kabile ve soylara karşı değil devlete karşı olumsuz tavır takınan kabilelerin, soyların ve kendilerinden olup da her fırsatta canilik yapanların nüfuzlarının kırılmasıydı. Şehirlerdeki nüfusun artması neticesinde kan bağı akrabalığından dolayı oluşan gruplaşma çöldekine nazaran tahammül edilemez hâl almış, iyice dallanıp budaklanmıştı. Hz. Muhammed'in sayesinde anarşiden kurtulan Araplar'da, Müslümanların selameti, asayişi, düzeni ve hukuk nizamı tehlikeye düşmüştü. Kûfe'de muhalefetin rengi daha ziyade teok- [130]
ratik konular üzerineydi. Bu muhalefet devlete değil, mevcut Emevi hâkimiyetinin meşruiyetine cephe almıştı. Bununla birlikte Ziyad için böyle bir farkın önemi yoktu. Bir kere hâkim olan hanedan ile anlaştıktan sonra iktidarı elinde tutandan başka hükümet tanımıyordu. Umumi nizam ve intizamı bu temel üzerine kurduktan sonra gidişatın iyi olması, davranışların düzeltilmesi ve halkın itaat etmesi için çalışmaktaydı. Hâkim olan geleneğe uyarak kendi menfaatini unutmayıp büyük servetler toplamasına rağmen, kuvvet ve kudretini suistimal ederek görev yaptığı eyaletlerin hususi menfaatleri için kullanılmasına müsaade etmiyordu. Kendisini grup ve kabilelerin üstünde görüyordu. Kur'an'ın ve kalbinin ne söylediğini çok fazla umursamaksızın devletin memuru sıfatıyla verilen vazifeleri uyguluyordu. Onun bu sadakati takdire şayan görüldü ve aralarında en önemli isim olan Ubeydullah b. Ziyad ve oğulları bu takdirden nasiplendiler.

Ebû Ma'şer ve Vâkıdî'ye göre Muaviye zamanında Irak'ın diğer valileri şunlardır; Kûfe'de hicri 53'ten itibaren Abdullah b. Halid b. Esîd, 55'ten itibaren Dahhak b. Kays el-Fihrî, 58'te Abdurrahman b. Ümmü Hakem el-Sakafî ve 59'dan itibaren

Numan b. Beşîr el-Ensarî; Basra'da 53'te Semüre b. Cündeb
[131] el-Fezarî; 54'te Abdullah b. Amr b. Gaylân ve 55'ten itibaren Ubeydullah b. Ziyad. Ubeydullah Basra'daki Hâricîlere karşı babasından daha fazla sert davranmış, böylece mutedil Hâricîleri bile karşısına almıştır. Hâricîlerin şehitlerine dair anlatılan hikâyeler onun zamanına aittir.[33]

Şam: Muaviye b. Ebî Süfyan

Muaviye'nin emrindeki Suriyeliler hakkında daha az bilgiye sahibiz. Muaviye'nin hâkimiyetindeki müşterek menfaatler halkı ona bağlı kılmaktaydı. Zira Suriye, hazinenin merkezi konumundaydı ve en yüksek maaşların ödendiği bölgeydi.[34] Suriyeliler iç dünyaları bakımından da Irak'tan ayrı bir atmosfere sahipti. Kûfe ve Basra şehrindekiler, İslam ve çölden başka bir geleneğe sahip değildiler. Farklı kabilelerden oluşan Arap orduları, savaşlar sebebiyle oraya gönderilmişler ve askerî koloniler halinde oraları mesken edinmişlerdir. Onlar bedevilik konumundan kendilerini birdenbire kültür dairesi içinde bulmuş ve büyük bir devletin merkezinde oldukları kanaatine varmışlardı. Bunların, çölün bedeviliğini hemen terk edememelerine ve akıllı uslu vatandaşlar hâline dönüşmemelerine şaşmamak gerekir. Suriye'de de İslam'ın fetihleri neticesinde pek çok bedevi kabilesi, özellikle Kays-
[132] lılar, ülkenin doğusuna hicret etmişlerdi. Kelb ve bazı Ezd-Serat grubuna mensup kabilelerin yanı sıra Kudâalılar ise İslam öncesinde de bölgede yaşayan ağırlıklı kabilelerdendi.[35] Grek-Aramî kültürünün, Hristiyan kilisesinin ve tabi oldukları Bizans Devleti'nin tesirleri, onlar üzerinde hiçbir iz bırakmadan geçip gitmiş değildi. Muntazam bir devlet teşkilatı, askerî ve siyasi disiplin onlar için yeni kavramlar değildi. On-

33 Chavârig, s. 25 vd.

34 Muaviye devlet hazinesini Kûfe'den Dımaşk'a naklettirerek Suriyelilerin maaşlarını yükseltmiş, Iraklıların maaşlarını azaltmıştı. Theophanes, Yaratılış Yılı, 6151, 6152.

35 Bunlar Ümeyye gibi ancak yakın bir geçmişte Suriye'ye hicret etmemiş olmakla öğünüyorlardı. Hamâse, 659, mısra 5.

lar, asırlardır itaat ettikleri eski bir hanedana sahiptiler. Yüzyıllardır alışkın oldukları itaati, hanedanlarını hukuken de ele geçiren hükümdar olması sıfatıyla Muaviye'ye çevirdiler. Muaviye saltanat hakkına sahip olduğunu onlara öğretmesi için kaba kuvvet kullanmasına bile gerek kalmadı. Mevcut dünyevi hükümdarlığın meşruiyetini tanıdılar. Onu ve yönetimini Kur'an ve teokrasi bakımından meşru olup olmadığına dair herhangi bir imtihana tabi tutmadılar. Başlarındaki emir, onları nereye gitmeye yönlendirdiyse oraya giderek ona itaat ettiler; zira onlar da İslam'ı en az onun kadar umursamaktaydılar. Bizans'a karşı bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar onları sistematik olarak canlı tuttuğundan, askerî bakımdan diğer Araplara karşı daima bir üstünlük sağladılar. Muaviye kan bakımından Kayslılara daha yakın olmasına rağmen bunların haklarını muhafaza edecek kadar da basiretli bir adamdı. O dönemde kabile gruplarındaki farklılıklar sebebiy- [133]
le siyasi partilere has olan o zehirli zıtlaşmalar henüz mevcut değildi. Muaviye, Dımaşk'ta Kelb kabilesinin muhitinde yaşıyordu. Burası onların eski krallarının başkentine yakındı. Kelb kabilesinden asil bir kadınla evlenmiş ve bu evlilikten dünyaya gelen Yezid'i kendine veliaht tayin etmişti. Bu durum Arap düşüncesine göre bir çeşit ittifaktı; nitekim öyle de oldu. Bütün Kelb kabilesinin üyeleri kendilerini halifenin kayınbiraderi ve halefinin dayıları olarak görmekteydi.[36] Suriye'de itaat altına alınan Arapların, buraya zorla giren fâtih Araplara nazaran arka plana atılmaları bahis konusu değildir. Oradaki gayrimüslimler, Arapların o toprakları fethetmesi neticesinde muzaffer devletin sancağı altında olduklarından, İslam'la çabucak kaynaştıkları düşünülmüş olsa bile onlar kendi istekleriyle İslam'ı tercih ettiler. Muaviye'nin valilik yaptığı yıllarda bunlarla kurduğu ilişkilerin, onun Hristiyan kalan, Arap olmayan Suriyelilerle olan ilişkilerine de tesirli oldu-

36 Nâile de Kelb kabilesindendi ve Osman'ın kan davası bu sebeple Kelb kabilesi tarafından benimsenmiş ve bu durumun da onları Muaviye'nin kollarına atmış olması mümkündür.

ğunu kabul etmek gerekir. İlk zamanlar Irak'ta idareciler ve teb'a arasında yaşanan gerginlikler, Suriye'de yaşanmamıştır. Buradaki Müslümanlar kendileri için özel olarak inşa edilen
[134] şehirlerde değil, yerli halkla birlikte eskiden beri mevcut olan Dımaşk, Hıms, Kınnesrîn ve diğer şehirlerde yaşıyorlar, hatta yarısı kilise yarısı cami olarak ibadethanelerini bile onlarla paylaşıyorlardı. Ṣuriye ve Filistin'in Hristiyan gelenekleri Müslümanlar tarafından itibar görmekteydi.[37] Suriye onlar için de kutsal topraklardı. Muaviye halifeliğini Kudüs'te ilan ettirmiş, Golgatha ve Hz. Meryem'in mezarında dua etmişti. Aslında onun bu yapılanların neticelerine çok fazla da ihtiyacı yoktu. Muaviye dogmalara karşı ne kadar mağrur ve ạlaycı olduğunu, Ya'kûbî ve Marunîler arasında çıkan dinî ihtilaflarına hakem olmasını rica ettikleri meseleyi onun önüne getirdiklerinde göstermişti: Münakaşada yenilen Ya'kûbîlerden ceza olarak 20.000 dinar tahsil etmiş, onlara da barışçıl olmaları hususunda tavsiyelerde bulunmuştu. Onun İslam'a gönülden bağlı olduğu mevzuu da tartışmaya açıktır, zira bir politikacı olarak Hristiyan teb'asına karşı da çok müsamahakâr davranmaktaydı. Onların şükranlarını ve sempatilerini kazanmıştı. Hristiyan teb'a onun hâkimiyetinde, bunlardan bize kadar intikal eden rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, en az Bizans devrindeki gibi kendilerini iyi hissetmişlerdir. Theophanes (*Yaratılış Yılı* 6170)'de bu durumdan bahsetmektedir. Bunu, bir deprem neticesinde Edessa (Urfa)lıların yıkılan kiliselerini yeniden inşa ettirmesiyle ispatlamıştır. Sonraki yıllarda haleflerine devrettiği en nüfuzlu danışmanlarından Sercun b.
[135] Mansur, bir Hristiyan'dı.[38] Onun Hıms'ta bir Hristiyanı vali tayin etmesi meselesine gelince, bu elbette uydurma bir haberdir.[39] Ulusçuluk kavramına bağlanmaksızın evrensel kurallarla doğuda birbirini mahveden Araplardan öte Muaviye'nin

37 Nâbiga, I, 24, Ahlw.

38 Taberî, II, 205, 228, 239; Tenbîh, Bibl. Geogr. Arab., VIII, 306 vd. 312; Theophanes, Yaratılış Yılı, 6138'de Abdülmelik'in hilafeti esnasında zikrediliyor. Krş. Taberî, II, 837.

39 Ya'kûbî, II, 265.

halifelikle ve Suriye ile yetinmemiş olmasına ne kadar teessüf edilse azdır. Belki de o, bu durumu düşünmüştür, fakat İslam'dan ayrılıp kiliseye iltihak etmek imkânsız olduğundan böyle bir uygulamaya yanaşmamıştır. Çünkü o dönemde İslam henüz kısmi devletlerin teşekkülünü hoş görmüyordu.

Muaviye'nin miras hakkı olarak elindeki kozu, Osman'ın intikamı meselesiydi. Onun bunu ne manada alıp kullandığı, Osman'a karşı zehirleyici tahriklerde bulunan Amr b. el-Âs ile ittifak etmesinden anlaşılmaktadır. Dindarlık onun motivasyonu olmadığı gibi öldürülen selefinin (Osman) de yolunu takip etmiyordu. Onun idaresinin umumi neticesi olan Ümeyye'nin hâkimiyetini elbette kabul etmekteydi. Fakat hiçbir yüksek makama Ümeyye oğullarını yerleştirmedi. Aslında onları ilk yıllarda makamlara getirdi ve tecrübe ederek denedi, fakat kısa zaman sonra da hepsini azletti. Ümeyye [136] oğullarının karargâhı Dımaşk olmamasına rağmen Medine şehri eski konumunu muhafaza etti. O zamana kadar devletin merkezi olan Medine ve hâlâ orada ikamet eden sahabenin önde gelenleri, şimdi ikinci plana düştüklerinin farkındaydılar. Muaviye, Medine Valiliği'ne genellikle Emevi ailesinden birisini tayin etmekteydi. Fakat bir zamanlar özellikle Osman döneminde bütün iktidarı elinde tutan Mervan'ın, şimdilerde Medine Emîri olması ne ifade ederdi. Muaviye'nin büyük farkla gerisinde kalan Mervan, Dımaşk'taki yeğenine biraz şaşı baktığına ve umumi olarak Medine'deki akrabalarının ona karşı cephe almalarına şaşmamak gerekir. Bu adamların zihin yapıları özellikle Ziyad'a karşı besledikleri kıskançlıkta ifadesini bulmaktaydı. Çünkü onlar Muaviye'nin ailesinin kendi kolunu, ailesine karşı onunla kuvvetlendirmek ve onu belki de halefi tayin etmek istemesinden korkuyorlardı. Muaviye ise Medine'deki ailenin muhtelif kollarını birbirine karşı kışkırtarak güçlerini kırmaya çalışıyordu.[40] Onun Kureyş'le arası pekiyi değildi. Aslında bu durumdan da şikâyetçiydi. On-

40 Taberî, II, 164.

ların kendilerini geri çektikleri için ikinci plana atıldıklarını ifade ediyordu. Özellikle Benî Mahzum'la arası çok gergindi.
[137] Bunlar uzun zamandan beri, Bedir Savaşı'na kadar Mekke'de sahip oldukları birinci mevkiden Ümeyye oğulları tarafından atıldıkları için onlara hased ediyorlardı. Muaviye, onların bu kinini körüklemek için özel bir sebep dahi hazırlamıştı. Benî Mahzum'un en önemli ismi Halid b. Velid'in oğlu komutanlığa liyakatli ve nüfuzlu bir zat olan Abdurrahman, Orta Suriye'de Emese'de herkesten bağımsız ve bir o kadar da önemli mevkideydi ki, bu durum halife tarafından tehlike olarak algılandı. Bundan dolayı Muaviye'nin teşvikiyle bir Hristiyan doktorun onu zehirleyerek öldürdüğü zannedilmektedir. Bunun Benî Mahzum üzerinde çok büyük tesiri olmuştur. Bu ve benzeri hadiselerden dolayı Muaviye'nin, İslam'ın ruhani asaleti kabul edilen Ehl-i Beyt, sahabe aileleri ve ensarla olan ilişkileri de doğal olarak itimatsızlık ve düşmanlık esaslarına dayanıyordu.

Muaviye, iktidarı döneminde bir eyalet haricinde önemli eyaletlerin hiçbirisine Ümeyye ve Kureyş'ten kimseyi vali olarak göndermemiştir. Kimi kullanabileceğini gayet iyi biliyor ve onu hizmetine alıyordu. Önem verdiği kimseleri kazanıp, kendisine bağlamasını ve hatta kendisini Muaviye'nin bir memuru olarak değil de müttefiki gören[41] -Mısır'da Amr b. el-Âs gibi –şahıslarına itimat etmediği kimseleri bile kendi adına çalıştırmayı beceriyordu. Hizmetçileri ve mutemed adamları sıkça ödüllendirilirlerdi;[42] bunlar genellikle eski Roma'daki konsül üyeleri gibi görülürdü ve onlarla devletin hükümdarı sıfatıyla müşavere ederdi.[43] Onların serbest konuşmasına izin

41 Dîneverî, 236.

42 Taberî, I, 3272. 3360; II, 139, 197, 205; Aganî, I, 12.

43 Bunun bir örneği Taberî, II, 136 vd.'de geçmektedir. Theophanes, Yaratılış Yılı, 6169 ve 6171. Daha sonraki yıllarda bu isimlendirme tarzı bütün manasını kaybetmiş olmasına rağmen Abbasi halifelerine de intikal etmiştir. Yaratılış Yılı 6165'te kardeşi Nebati Kralı'nın Maiordornus'u şeklinde garip bir unvan geçmektedir.

verilmişti, onlar da bu haklarını kullanmaktaydılar.[44] Yine de [138]
Muaviye dizginleri elinden bırakmıyordu, onları hürriyetleriyle birlikte terbiye ediyordu. Kaba bir üslupla veya şiddetli bir şekilde ortaya atlamalarından rahatsız olmazdı. Eski bir Arap efendisi tutumu sergiliyordu. Suriyelileri sürekli olarak Bizans üzerine göndermesine rağmen, Allah ona şahsi bir şecaat ve cesaret bahşetmemişti. Buna mukabil kendisine muhalif olan bir adamın elinden silahını alıp, onu utandıracak bir hilme, öfkesine hâkim olan, sabırla hareket eden, yani bir efendide olabilecek tüm özelliklere malik bulunuyordu. Bu hususiyetlerin en iyi örneği Muaviye'ye dair hikayeler, Muaviye'nin de takdir ettiği ve onun çağdaşlarından Temim kabilesinden Ahnef'in sayısız rivayetlerinde yer almıştır. Esasında o diplomat ve siyasetçiydi, işlerin nasıl geliştiğini görmek için olgunlaşmaya bırakır, bazı hususi hâllerde ise biraz zehir kullanmak suretiyle bu olgunlaşmaya müdahale eder. Tüccarlıktan yetiştiğini inkâr etmezdi. İşleri zorlaştırmaktan hoşlanmazdı, Irak'ı güç kullanarak almak yerine parayla satın almıştı. Şayet hedefine para ile ulaşabilecekse, o konuda cim- [139]
rilik yapmazdı. Fakat parayı bedava kullanmazdı, kendisinin sınırsız ve sebepsiz cömertliklerine güvenen ve onu aldatacağını zannedenleri hayal kırıklığına uğratmaktan zevk alırdı. En eski ravilerden Şa'bî'nin anlattığına göre, Muaviye en fazla hatırı sayılır bir cemiyet adamıdır. O, kafasındaki düşüncelerini ve sırlarını konuşma arasında açıkça söylediği hâlde hangisinin sır olduğu dinleyenler tarafından fark edilmezdi. Birisini dinlerken arkasına yaslanır, bacak bacak üstüne atar ve gözlerinden birini kısardı. Resmî görüşmeler için çıktığında ise başına siyah sarık sarıp, gözlerini sürmeleyince onun bu edası tüm şişmanlığına rağmen Araplara hürmet edilmesi gerektiğini telkin ederdi. Vâkıdî'ye göre 60 yılında Recep ayının ortasında Perşembe günü vefat etmiştir ki; bu tarih 18 Nisan 680'dir. Elias Nisibenus'e göre halefinin biat istemesi

44 Taberî, II, 144, 185.

15 Receb'e, Ebû Mihnef'e göre de[45] Recep ayının ilk gününe rastlar. Ebû Ma'şer, Muaviye'nin hilafet süresini 19 yıl, 3 ay olarak verir. Vâkıdî buna 27 gün daha ilave eder. Dımaşk'ın
[140] küçük kapısının yanına defnedilmiştir. Üzerinde bir bina bulunan mezarı asırlarca ziyaret edilmiştir. Mezarının ziyarete açık olduğu günler ise Pazartesi ve Perşembe idi.[46]

Veliahtlık

İktidarın el değiştirmesinin daima zorlukları beraberinde getireceğini bilen Muaviye, seleflerinden farklı olarak karşılaşılabilecek bu güçlükleri önceden bertaraf etmenin yollarını aradı. Kendisi nasıl ki Arapların asillerinden olan kimseleri sadece kendisine şahsen biat yoluyla onları, ipin ucuna bağlı tutmuşsa, bu bağı hayattayken halefi sıfatıyla oğlu Yezid'e karşı da onların boynuna geçirmek istedi. Suriyeliler haricinde o adamların hepsi onun ölümüyle bu boyunduruktan kurtulmayı ümit ediyorlardı. Sasani ve Bizanslılarda uygulandığı üzere iktidarın babadan oğula geçeceğini ilan ettiğinde sanki müthiş bir yenilik yapılıyor gibi tepki verdiler. Arap hukukuna göre hâkimiyet bir soy veya kabile içinde tevarüs ediliyordu. Fakat bu bir aile içerisinde babadan oğula intikal etmek suretiyle yapılmazdı. İslam'a göre de yöneticiliğe gelme meselesi, üzerinde miras hakkı olarak iddia edilebilecek bir mal değildi. Tüm bunlara rağmen çıkartılan bu gürültü yine de bahane edilen sebeplere uygun değildi.[47] Emir'in ölümünden önce halefi olacak şahsı tanzim etme salahiyeti kesin olarak mevcuttu. Oğulun hilafet talep etme hakkı mevcut olmasa bile o, hilafete getirilmeyecek
[141] diye bir şart da yoktu. Sadece daha önceden insanlardan biat alınması o vakte kadar uygulanmıyordu. Fakat henüz bu işin başlangıç noktasındaydılar, buna dair yani halefine biat alınacağına ilişkin gelenekte hiçbir şey mevcut değildi.

45 Taberî, II, 216.

46 Mes'ûdî, 5, 14. Şair Kumeyt, Halife Hişam'ın öfkesinden Muaviye'nin kabrine sığınmıştır (Aganî, 15, 115, 117,121).

47 Mes'ûdî, 5, 71'deki mısralar Hutaya'nın Ebû Bekir'e karşı yazdığı mısraları hatırlatıyorlar.

Weil ve A. Müller, Muaviye'nin bu hareketi hakkında mevcut rivayetin metnini[48] şu şekilde tasvir etmektedirler: Yezid'in veliaht olarak ilan edilmesine dair ilk teşvik Mugīre'den geldi. Aslında bu, Muaviye'yi tuzağa düşürmek niyetiyle söylenmiş bir sözdü. Mugīre bu işin alt yapısını Kûfe'de hazırlamayı kendisine vazife edindi. Kısa zaman sonra az bir para karşılığında Kûfe'den küçük bir heyet Dımaşk'a giderek Yezid'e biat edilmesi hususunda ısrar ettiler. Fakat Muaviye bu konuda ihtiyatlıydı. Bu yüzden öncelikle Basra'daki valisi Ziyad'ın fikrini sordu. Ubeyd b. Ka'b el-Numeyrî, Ziyad'ı bu işe muhalefet etmemesi hususunda ikna etti. Ziyad, Yezid'e halkın düşünce ve kalplerinin mutmain olması için Cahiliye Dönemi'ne ait heves ettiği eğlence ve sporları azaltmasını tavsiye etti.-onun bu tavsiyesi kabul olundu ve ona göre hareket edildi.- Fakat Muaviye, Ziyad ölene kadar Yezid'in veliahtlığını ilan etmedi. İlk olarak pek çok sahabenin önde gelenlerinin ikamet etmesi hasebiyle biatın alınacağı ana mahal olarak kabul edilen eski başkent Medine'nin nabzını yokladı. Medineliler onun hilafet meselesini tanzim edeceğini duyduklarında bunu hoşgörüyle karşıladılar. Fakat Muaviye, Mervan'ı aracı kılarak veliahtı olarak [142]
oğlunu düşündüğünü açıklayınca, mescitte bir anda kargaşa yaşandı. Bilhassa önde gelen sahabenin oğulları Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdurrahman b. Ebî Bekir ve Abdullah b. Zübeyr bunu protesto ettiler. Muaviye bunlara çok fazla aldırış etmedi. Bütün eyalet merkezlerinden nüfuzlu kimseleri Dımaşk'a getirterek onlara, genel olarak hükümet hakkı, teb'alık vazifeleri ve özellikle Yezid'in meziyetlerine dair bir konuşma yaptı. Dahhak b. Kays el-Fihrî ve bu iş için vazifelendirilmiş diğer hatipler de onu tasdik ederek kendisinin sükût ettiği fakat esasında anlatmak istediği konuyu, Yezid'in tayinini talep etmek suretiyle belirtmiş oldular. Sadece Basra'dan Ahnef endişesini dile getirdi, ama o mesele

48 İbnü'l-Esîr, c. III, 417 vd.

de altınla çözüme kavuşturuldu. Yezid, gelen heyetlerin biatlarını kabul etti. Bu konuda sadece Hicaz bölgesi geride kalmıştı. Muaviye 1.000 atlıyla birlikte Hicaz'a bizzat kendisi gitti. Medine'ye geldiğinde yukarıda isimleri zikredilen ve bilhassa biatlarını istediği bu zatlar onunla karşılaşmamak için Mekke'ye kaçtılar. Muaviye onların arkasından giderek Mekke'de hususi bir dostlukla onların gönüllerini kazanmaya çalıştı. Dımaşk'a dönmek üzereyken bunlara arzusunu
[143] açıkladı. Onlara bununla kendilerinden çok fazla bir şey talep etmediğini, Yezid'in sadece isim olarak hükümdar olacağını, onun adı altında ise aslında kendilerinin menfaat sağlayacaklarını izah etti. Bu zevat uzunca bir müddet sessizce onun anlattıklarını dinledikten sonra İbn Zübeyr oradakilerin adına söz alarak halifenin bu teklifini reddettiklerini belirtti. Bunun üzerine Muaviye: "*Ben umumiyetle minberde hitap ederken, herkesin istediğini konuşmasına izin veririm. Fakat bugün kim bana itiraz ederse, sözünü kılıç kesecektir,*" dedi. Buna benzer bir emri onların yanındayken adamlarına bildirdi. Daha sonra Kâbe'ye giderek halka: "*Katılımları olmaksızın veliahtlık meselesi üzerinde karar verilemeyecek olan bu dört zat Yezid'e biat ettiler. O hâlde siz de biat ediniz!*" dedi. Bunun üzerine herkes biat etti. Bu dört kişi korkudan seslerini çıkarmadılar ve onun yalanını bu suretle desteklemiş oldular. Muaviye, Medine üzerinden Dımaşk'a dönerken orada da Yezid için biat aldı.

Muaviye'nin bu hareketi zekicedir. Medâinî'nin rivayetine göre Yezid'e biat düşüncesinin zeminini Mugîre hazırlamış, Ubey b. Ka'b'ın ısrarları Ziyad'ın ikna olmasına yetmiştir. Bu durum Taberî'de de[49] İbnü'l-Esîr'in zikrettiği aynı yılın hadiseleri içerisinde mevcuttur. Fakat Taberî'de bütün eyaletlerden gönderilen elçilerin Yezid'e biat için Muaviye'nin yanında toplandıklarına dair herhangi bir rivayet yoktur. Taberî sadece Basra'dan biat için Ubeydullah b. Ziyad öncülüğünde,

49 Taberî, 2, 173 vd.

Muaviye'nin vefat tarihi olan 60 yılında gelen bir heyetten [144]
bahseder.[50] Basra'dan gelen heyetin tarihlendirilmesi umuma teşmil edilerek daha önceki bir tarihe alınmış olmalıdır. Buna dair bir rivayet Mes'ûdî'de geçmektedir.[51] Eski rivayette (ayrıca Mes'ûdî'de) İbnü'l-Esîr'in anlattıklarının en ilgi çekici tarafı Muaviye'nin Hicaz'da şahsi olarak sert ve kaba bir şekilde müdahale ettiğine dair rivayet meçhuldür. Taberî'de[52] geçtiğine göre Muaviye, Ziyad'ın ölümünden sonra, kendi ölümü hâlinde Yezid'i kendisine halef tayin ettiğine ilişkin detaylı bir yazıyı okutmuştur. Bu mektubun içindekileri beş kişi haricinde herkes onaylamıştır.[53] Vesikanın okunduğu yer (muhtemelen Dımaşk) verilmediği gibi, tarihlendirme de yapılmamıştır. Zira "Ziyad'ın ölümünden sonra" sözü kesin değildir. Ayrıca Taberî'de, Muaviye'nin 60 yılında Basra'dan gelen heyetten Yezid için biat aldığı ve kendisinin ölümünden sonra muhalif dört Kureyşliye karşı alınması gereken tedbirleri kararlaştırdığı bildirilmektedir.[54] Avâne'ye göre Muaviye bu tedbirleri, Yezid orada bulunmadığından Dahhak b. Kays el-Fihrî ve
Müslim b. Ukbe el-Mürrî'ye vasiyet etmiştir. O hâlde Muavi- [145]
ye'nin uzun zamandır bunu planladığı ve hayatının sonuna doğru da planını gerçekleştirmek için harekete geçtiği söylenebilir. Fakat onun bu gayreti, İslamî düşünce dâhilinde halife olmak için ortaya çıkacak adayların önünü kesme noktasında çok fazla da işe yaramadı. Rivayette bundan daha fazla bir şey zikredilmemektedir. Ülkede barış ve sükûnet hâkim olduğu bir dönemde yaşlı bir adamın (Muaviye) 1.000 atlı süvariyle birlikte dört tane Kureyşliden söz almak için Hicaz'a giderek önce güzellikle onları methederek dostluklarını kazanmaya çalışması, bu taktik işe yaramayınca tehdit ederek oğlu için

50 Taberî, 2, 196.
51 5, 69. Fakat burada tarih 59 olarak geçmektedir. Oradaki Ensâr aslında Emsâr olarak okunmalıdır.
52 Medâinî, 2, 175.
53 Doğal olarak eksik olmaması gereken beşinci kişi İbn Abbas'tır. Medâinî ise bu mukaddes hanedanın sadık bendesidir.
54 Taberî, 2, 196.

biat sözü almaya çalışması, yaşını başını almış bir hükümdarın yapabileceği bir iş gibi görünmemektedir. Muaviye'nin Medine yerine askerleriyle birlikte silahlı olarak Mekke'ye girmesi ve burada geleneksel olarak biat törenini gerçekleştirmiş olması ihtimal dâhilinde değildir. Rivayet hikâye edilirken dramatik bir şekilde süslenmesi ve çeşitli nutuklarla desteklenmesi onun inandırıcılığını artıracak değildir. Aslında hadisenin bu şekilde anlatılması az sonra tasvirini yapacağımız Yezid'in hâkimiyetinin ilk dönemdeki hadiseleri üzerine düşürülen bir gölgeden ibaretmiş gibi görünmektedir.

Yezid b. Muaviye

Taberî'nin Ebû Mihnef'ten rivayet ettiğine göre[55] Yezid, 1 Receb 60'ta hilafet makamına geçtiğinde Medine Valisi Velid b. Utbe b. Ebî Süfyan'a bir mektupla babasının ölüm haberi-
[146] ni bildirdi. Fare kulağından daha büyük olmayan bir kâğıda da Hüseyin, İbn Ömer ve Zübeyr'den -sadece bu üçünün ismi vardır- zorla biat almasını emreden bir not ilave etti. Velid, Mervan'la arası pekiyi olmamasına rağmen onunla istişare etti. Mervan da ona, Muaviye'nin ölüm haberi onlara ulaşmazdan önce en azından Hüseyin ve İbn Zübeyr'i tutuklatmasını tavsiye etti. Fakat Velid bu işi biraz ağırdan alınca bu iki şahıs Mekke'ye kaçtı (Receb 60 sonu/680 yılı Mayıs ayının ilk haftası). İbn Ömer onlar için tehlike arz etmiyordu. Çünkü hilafet altın bir tepsinin içinde bile takdim edilse İbn Ömer onu kabul edecek bir yapıda olmadığı söylenirdi. Vâkıdî'ye göre İbn Ömer zaten o günlerde Medine'de bile değildi.[56] Medine'ye döndüğünde herkesin biat ettiğini öğrenince o da biat etti. İbn Abbas da aynı şekilde hareket etti. Sünniler de meseleye bu açıdan bakmaktaydılar. Tahmin edileceği üzere Velid kısa zaman sonra görevinden azledildi. Yerine de o zamana kadar Mekke'de bulunan bir başka Ümeyyeli, Amr b. Said b. As göreve getirildi. Bu hadise, Vâkıdî'ye göre Ramazan

55 Taberî, 2, 216 vd.
56 Taberî, II, 222.

ayı 60 yılında, diğer rivayetlere göre ise ancak Zilkade ayında olmuştur.[57]

Kûfeliler Hüseyin'in başına üşüştüler ve onlardan biat alması için Kûfe'ye davet ettiler. Bu kadar ısrarların neticesinde Hüseyin, Mekke'den çıkmaya ikna oldu. Kûfelilerin gönderdikleri ilk davet mektupları Ramazan ayının 10. gününde Hüseyin'e ulaştı. O da yolu hazırlaması için yeğeni Müslim [147]
b. Akîl'i önden Kûfe'ye gönderdi. Bu zat orada kendisine pek çok taraftar buldu. Fakat Kûfe'nin yeni valisi Ubeydullah b. Ziyad'a karşı zamansız bir şekilde harekete geçince Kûfeliler kendisini terk ettiler. Müslim b. Akîl, 8 veya 9 Zilhicce'de feci bir şekilde öldürüldü. Onun öldürüldüğü gün Hüseyin, Müslim'in gönderdiği ilk mektubu almış ve gelen haberlerden cesaretlenerek ailesini de yanına alarak Mekke'den yola çıkmıştı. Yolda Müslim'in akıbetini öğrenmesine rağmen çıktığı bu yoldan geri dönmek istemedi veya buna imkân bulamadı. Fırat Nehri'nin kıyısındaki Kerbela'da Kûfeli birliklere karşı yaptığı savaşta, 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680)'de şehit edildi. Girişilen hükümet darbesi başarısızlıkla neticelenmişti. Fakat Hüseyin'in şehadeti Şia üzerinde derin izler bıraktı.[58]

Herhangi bir şekilde Hüseyin'e karşı rakip olarak saldırması mümkün olmayan Abdullah İbn Zübeyr, bu vesileyle ondan kurtulmuştu. Bununla birlikte İbn Zübeyr, Hüseyin'den çok daha fazla tehlikeli olduğunu ispat etmişti. Yezid kan dökülmesinin iyi görülmeyeceği kutsal şehir Mekke'ye sığınan İbn Zübeyr'in üzerine gitmekten sakınıyordu. Fakat ona karşı takındığı tavır hakkındaki rivayetler hem yetersiz hem de birbirinin zıddı olacak şekilde çeşitlidirler.

Ebû Mihnef, Medine'de Amr b. Said'in valilikte bulunduğu 61 yılı (1 Ekim 680) hakkında şunları aktarır:[59] Hüseyin'in [148]

57 Taberî, II, 226.
58 Shia, II, ss. 61-71.
59 Vâkıdî'nin II, 223 vd. ve 399'da ve Ebû Ma'şer'in II, 395'te verdiği tarihleri, genellikle kronoloji bakımından sıhhatli olmayan Ebû Mihnef'in

şehid edilişinden İbn Zübeyr, gerek Kûfeliler gerekse idare ve el altından da Yezid hakkında çeşitli ithamlarda bulunarak bu durumdan istifade etti. İbn Zübeyr'in taraftarları ona biat talebinde bulunmalarına rağmen o, biatların gizli yapılmasına müsaade ediyordu. Müslümanlara ise kendisini Kâbe'ye sığınan bir kimse olarak gösteriyordu. Yezid onun bu yaptıklarını duyunca, onu zincire vurduracağına dair yemin etti. Fakat sonradan aklına, boynuna takması için gümüş zincir gönderme fikri geldi. Yezid'in gönderdiği zinciri taşıyan ulağı gören Mervan, zincirin kabulünün küçük düşürücü bir durum olduğunu ifade eden bazı mısralar söyledi. İbn Zübeyr de bunu haber alarak zinciri kabul etmedi. İbn Zübeyr'in nüfuzu her geçen gün artıyordu ve Medineliler de onunla mektuplaşıyorlardı. Hüseyin'in ölümünden sonra hilafetin en kuvvetli iddiacısı İbn Zübeyr olmuştu.[60]

Zührî'ye atfedilen bir rivayette anlatıldığına göre;[61] gümüş paralardan mamul bu zincir, aralarında İbn Idâh ve Mes'ade'nin de bulunduğu dört kişi tarafından takdim edilmiştir. Mervan'ın oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz, babalarının emriyle o adamlarla birlikte Medine'den Mekke'ye gitmişler ve İbn Zübeyr'in yanında, itaat etmediği takdirde neler olacağına dair tehditkâr mısralar okuduklarında durumu anlayan İbn Zübeyr hemen uygun mısralarla onlara uygun cevap vermiştir.

[149] Burada isimleri geçen iki ulak, Vehb b. Cerîr'in bir rivayetinde de zikredilmektedirler.[62] Bu rivayette gümüş zincir meselesinden hiç bahsedilmemesine rağmen aynı hadisenin hikâye edildiği sonucuna varmak mümkündür. Bu rivayete göre Yezid, Numan b. Beşîr el-Ensarî'yi adları kaydedilen on

280, 8, 397, 2'de verdiği tarihler telafi edemezler. Quatremere, Weil'e karşı bu konuda haklıdır (1, 325). Bununla birlikte Amr b. Said, Velid b. Utbe'yi her hâlükarda takip etmemiş olabilir (Dîneverî, 243, 2, 3.).

60 Taberî, II, 395 vd.

61 Taberî, II, 397 vd.

62 Aganî, 1, 12.

kişiyle birlikte İbn Zübeyr'e göndermişti.[63] Numan, İbn Zübeyr'le tek başına müzakere edecek ve neler olacağını açıkça konuşacaktı. Fakat İbn Idâh, bu ensar ve muhacirîn[64] arasındaki saklambaç oyununa öfkelendi ve İbn Zübeyr'e, Numan'ın heyetin reisi olduğunu, onun da ayrı direktifle değil diğerleriyle birlikte aynı vazifeyi ifa etmek üzere orada bulunduğunu söyledi. Bunun üzerine İbn Zübeyr şu cevabı verdi: "Senden bana ne? Ben sadece Kâbe güvercinlerinden birisiyim ve sen böyle bir güvercini öldürecek misin?" İbn Idâh da yayını gererek güvercinlerden birine nişan aldı ve ona: "Ey güvercin! Yezid şarap içiyor mu? 'Evet' de, derhal okumu atayım!" dedi ve İbn Zübeyr'e dönerek ilave etti: "Allah'a yemin ederim ki! Şayet Yezid'e biat etmezsen Eş'ar'ın atlıları burada görünecektir ve bu mahallin kutsallığına aldırmayacaklardır; bu mukaddes mekân onlar tarafından değil, burayı isyanı için bir gizlenme mekânı addedenler tarafından kirletilmektedir." Anlatılan bu güvercinli hikâyeden modern tarihçiler de etkilenmişlerdir. Fakat bu rivayet sadece bir anekdot niteliğindedir ve mahiyeti biraz farklı olarak Taberî'de geçmektedir.[65] Rivayetlerde zikredilen birçok isim üzerinde herhangi bir birliktelik yoktur. Özellikle heyetin reisinin adı yanlış gibi görünmektedir. Zira Numan'ın, bir yıl sonra Medine'de halledeceği bir mesele için halife tarafından bir sene öncesinden Mekke'ye gönderilmesi ihtimal dâhilinde değildir. Fakat burada tercih gerekirse, ensardan olanların Medine'ye, ensara gönderildiğini bildiren Ebû Mihnef'in rivayeti (2, 404) tercih edilmeye daha uygundur. [150]

63 12, 5'te el-Hizâmî ve el-Sâlûlî yerine el-Cuzâmî ve el-Sekûnî olarak okunmalıdır.

64 İbn Idâh ve diğerleri bedevi Arab kabilelerinden, basit Araplardandır. Medine'nin yerlileri ve buraya hicret eden Kureyşliler yani ensar ve muhacirler, İslam'ın asaletinin iki sınıfını teşkil etmekteydiler.

65 Suriyeli Hüseyin, Kabe'de İbn Zübeyr ile bir görüşme yapıyordu. O sırada atı ürktü. Kâbe güvercinleri etrafta uçuştuklarından, Hüseyin atının onları ezmemesine dikkat ediyordu. Bunun üzerine İbn Zübeyr, ona: "Burada bir güvercini yaralamaktan korkuyorsun da bir Müslümanı öldürmekten korkmaz mısın?" dedi. Taberî, II, 430.

Rivayetler serisini Vâkıdî'nin aktardığı bir rivayetle kapayalım. Bu rivayet Taberî'de 60 yılı hadiselerinde kayıtlıdır.[66] İbn Zübeyr, 61 yılının başına kadar, yani Hüseyin şehid edilinceye kadar ortaya çıkmadı. Yezid, defalarca müzakereler yapmasına rağmen netice alamayınca sabrı tükendi ve İbn Zübeyr zincire vurulmuş olarak huzuruna getirilinceye kadar mücadelesine devam edeceğine yemin etti. İbn Zübeyr, Mekke Emîr'inin namazda imamlık yapmasına engel olunca Yezid, Medine Valisi Amr b. Said'e Mekke'ye bir ordu göndermesini emretti. Bu ordunun başına kendi isteğiyle Abdullah İbn Zübeyr'e düşman olan kardeşi Amr geçti. Bu zat farklı kabilelerden oluşan ordusuyla birlikte kendisine hiç mâni olunmak-
[151] sızın ağabeyinin yanına, Mekke'ye girdi. Elbisesinin içinde sakladığı boynundaki gümüş gerdanlıkla halifenin huzuruna giderek, yeminini yerine getirmesini tavsiye etti. İbn Zübeyr bu teklifi kabul etmediği gibi ansızın Amr'ın öncü kuvvetlerine baskın yaparak kardeşini ele geçirdi ve Arîm Zindanı'nda korkunç bir şekilde ölüme terk etti. Amr b. Zübeyr'in bu başarısız seferi *Kitabu'l-Eğânî* 13, 39 vd. de kaydedilen mısralarla teyid edilmekte olup, tarihî bir vakıadır. Fakat gümüş zincirin takdimi bu hadiseye uymamaktadır ve onunla sunî olarak birleştirilmiştir. Bu anlatılanlar daha ziyade kaba kuvvet kullanılmadan önce müzakereler esnasında vuku bulan hadiseler cümlesindendir. Bu hususta diğer raviler Vâkıdî'ye karşı olmakta haklıdırlar.

61 yılı sonuna doğru Amr b. Said, Ümeyye ailesi içerisinde cereyan eden bir entrika sonucunda Medine valiliğinden azledildi. Bunun üzerine Dımaşk'a giderek halifenin huzurunda kendisini savundu ve haklı olduğu ortaya çıktı. Buna rağmen onun yerine vali olarak selefi Utbe b. Velid getirildi. Tüm rivayetlerin ittifak ettiği üzere 61 yılı haccını bu zat idare etti ve
[152] 62 yılının büyük bir kısmında makamını muhafaza etti. Ebû Mihnef'e göre İbn Zübeyr yazdığı bir mektupla, onun yerine

66 Taberî, II, 223 vd.

genç, tecrübesiz ve ukala birisi olan Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyan'ın tayin edilmesini sağladı.[67] Ebû Mihnef'e göre bu zat 62 yılı haccından sonra göreve başlamış olabilirdi.[68] Fakat bu rivayet şüpheli görülmektedir.[69] Büyük ihtimalle valiliğe 62 yılı sonunda, 63 yılının başında getirilmiş olmalıdır.

Harre Vakası

63 yılı (10 Eylül 682'de başlamaktadır) daha önceki iki yıldan farklı olarak daha önemli hadiselerle doludur. Ebû Mihnef'e göre[70] yeni Vali Medine'den ensar ve muhacirlerin mensup olduğu ailelerin asillerinden seçilen bir heyeti Yezid'in yanına gönderdi. Medine'den yola çıkan heyet İbn Zübeyr taraftarı değildiler ama Ümeyye aleyhtarı olan genel çoğunluğun nüfuzlu temsilcileriydiler. Vali, Yezid'in bunlara teklif edeceği yüksek miktarda paralarla onları ikna edeceğine inanıyordu. Yezid onlara cömert davranarak pahalı hediyeler takdim etti.[71] Fakat bu hediyeler o şahısların Medine'ye döndükten sonra Yezid hakkında kötü şeyler söylemelerine engel olmadı -Yezid av köpekleri ile oynuyor,[72] meclisine en şerli kimseleri topluyor, musiki nağmeleriyle içki içiyordu, kısaca dinsiz bir adamdı.- Aslında seçilen heyetin sadece ensar ve Peygamber ashabından müteşekkil olduğunun zikredilmesi, rivayeti yanlış okumaktan kaynaklanmaktadır. A. Müller (I, 367)'de, Yezid'e tamamen yabancı olan Peygamber'in meclisinden bazı garip yaşlı adamlardan bahsedilmektedir. Yezid doğal olarak İslam'ın en asil şehri olan Medine ve üst tabakadaki Arapların şahsiyetleri hakkında yeterli bilgiye sahiptir. Halife, bu şahıslar üzerinde kendine mahsus bir tasavvura maliktir. Ebû Mihnef, Yezid'in Medine'de orta- [153]

67 Taberî, II, 402.
68 Taberî, II, 405, 402 vd.; krş. 401 vd.
69 Krş. Taberî, 399, 18.
70 Taberî, II, 402 vd. Bu tarihlendirmeye paralel olarak Vehb b. Cerir (2, 422 vd.)'de 'Muaviye'nin ölümünden sonra' şeklinde farklı bir tarihlendirmeye gitmiştir.
71 Taberî, II, 419 vd. de farklıdır.
72 Aganî, 20, 106'da 'maymunlar' şeklinde geçmektedir.

mı yumuşatıp, insanların zihinlerini sakinleştirmek için son bir kez daha girişim yaptığından bahseder. Kendi ailesinin de yaşadığı bu şehre karşı zor kullanmak istememektedir. O yüzden buraya en uygun olan barış elçisi Numan b. Beşîr'i gönderir, fakat Numan burada anlatılanlara kulaklarını tıkamış insanlar bulur.

Kitabu'l-Eğânî'ye göre Medinelilerin isyanına zemin hazırlayan hadise, mescitte cereyan eden dramatik bir sahnedir. Medineliler ani bir öfkenin neticesinde bağlılıklarını koparduklarının alameti olarak âdet olduğu üzere cübbe, sarık veya ayakkabılarını çıkarıp attılar -öyle ki bu atılanlar küçük bir tepe gibi oldu.- Taberî'de bu olaya dair hiçbir rivayet yoktur. Ebû Mihnef,[73] Medinelilerin Yezid'e ve Ümeyye hâkimiyetine karşı mücadelelerinin Abdullah b. Hanzala'ya biat etmeleriyle başladığını zikreder. İbn Hanzala, Dımaşk'a giden heyete iş-
[154] tirak eden zattır. Ayrıca o ensardandı ve daha annesinin karnında iken, cesedi melekler tarafından yıkanan Uhud şehidinin oğlu olarak şöhret bulmuştu. İsyancılar ikinci adım olarak Medine'de bulunan Ümeyye oğullarına saldırdılar. Saldırıya uğrayan bu insanlar takriben 1.000 kişiydiler ve ailenin en yaşlısı ve nüfuzlusu olan Mervan'ın evine sığındılar. Mervan da içinde bulundukları durumu halifeye bildirdi: "Üzerimize çürük meyve atıyorlar, içecek suyumuz dahi kalmadı. Yardım et! İmdat!" Yezid, bunların feryatlarını her ne kadar hafife alsa da bir ordu göndermeye karar verdi. Bu orduyu Amr b. Sa'd kumanda edecekti, fakat o Kureyş'in (Medine) kanını dökmek istemediğinden komutanlığın Kureyş'ten olmayan birine verilmesini teklif etti. Bunun üzerine Yezid, babası Muaviye'nin sadık adamı Müslim b. Ukbe el-Mürrî'ye müracaat etti. Müslim, kendilerini kısa bir süre bile koruyamayan 1.000 kişinin yardıma müstahak ve layık olmadıklarını belirtmesine rağmen, Yezid'in akrabaları olması hasebiyle onları böyle kötü bir durumda bırakmak istemediğinden, bu işi üzerine alma-

73 Taberî, II, 405 vd.

yı kabul etti. Tam maaş ve buna eklenecek 100 dinar ücret karşılığında 12.000 Suriyeli toplandı.[74] Bu arada Medine'de kuşatma altında olan bu insanların serbestçe çıkıp gitmelerine izin verilmişti. Onlar da Suriye'ye doğru yola çıkmışlardı. Mervan'ın karısı da isyana iştirak etmeyen az sayıda Kureyş- [155]
liden birisi olan ve Kerbela'da ölümden kurtulan Hüseyin'in tek oğlunun himayesinde Taif'e gitti. Müslim, Medine üzerine yürüyüşü sırasında Medine'den kaçan Ümeyye oğullarıyla Vadi el-Kurâ'da karşılaştı. Bu adamlar daha önceden yemin ettikleri için Müslim'in sorduğu soruları cevapsız bıraktılar. Müslim [bunlara] daha önceden de kızgın olduğu için kafilenin reisini neredeyse kılıçtan geçirecekti. Allah'tan! Abdülmelik b. Mervan o kafiledeydi ve Müslim'in öfkesini yatıştırmaya muvaffak oldu. Müslim, Abdülmelik'in tavsiyelerinden memnun kaldı ve yapacağı harekâtı onun direktiflerine göre yönlendirdi. 63 yılı Zilhicce ayında Medine önüne gelerek şehrin kuzeydoğusundaki Harre'de karargâh kurdu. Müslim âsilere üç gün mühlet verdi. Onları bırakıp Mekke'deki münafıkların üzerine yürümek arzusunda olduğunu ve Medinelilerin İslam'ın ve devletin kökleri olması hasebiyle kanlarını dökmek istemediğini belirtti. Dahası üç günün sonunda iyilikle onları yola getirmek için girişimlerde bulundu. Onun bu girişimlerine küfürle karşılık verildi. Medineliler şehrin açık tarafı olan doğu köşesini sur ve hendeklerle çevirmişlerdi. Orduları dört birlikten oluşuyordu; bunlara iki Kureyşli, bir Eşca'î ve aynı zamanda tüm ordunun kumandanlığını yapan İbn Hanzala el-Ensarî önderlik yapıyordu.

Bu noktadan itibaren Taberî'deki Ebû Mihnef'in rivayeti, [156]
onunla hiçbir zaman uyuşmayan Avâne ve diğerlerinin rivayetleriyle tamamlanmaktadır. Medineliler Harre'de bulunan Suriyeliler üzerine yürüyerek, bir rivayete göre at üzerinde, başka bir rivayete göre hasta olarak, bir sedyenin içinde yatan

74 Orduya katılan bu adamlar muhtemelen mutat olduğu üzere Kelb kabilesindendiler. Kayslılerin reisi Züfer b. Haris, onlara karşı İbn Zübeyr'in safında savaşıyordu. Ayrıca bkz. Chabarig, s. 54.

Müslim'in bulunduğu yere kadar ulaştılar. Buna rağmen yine de mağlup oldular. Aralarında 8 oğluyla birlikte savaşan İbn Hanzala'nın da bulunduğu ensar ve Kureyş'ten pek çok kimse öldürüldü. Mağlubiyet, Vehb b. Cerîr[75] ve Semhûdî'ye[76] göre Benî Hârise'nin ihaneti sebebiyle, bir Suriye birliğinin şehrin mahalle aralarını kullanarak Medine'yi savunan kimselere arkadan saldırdığı için gerçekleşmiştir. Tarih olarak Vâkıdî[77] 26 veya 27 Zilhicce 63 Çarşamba (26 Ağustos 683 Çarşamba)'yı verir. Peygamber ve halifelerin şehri olan Medine üç gün boyunca Suriyeli askerlerin yağmalamalarına maruz kaldı. Bu adamlar bu süre boyunca ne istedilerse yaptılar. Ebû Mihnef[78] ve Semhûdî'ye göre böyle, Avâne'ye göre ise hadise başka türlüdür. Ona göre Müslim, savaş gününde Medine'nin önde gelen eşrafını Kuba'da biat etmeye zorlamıştır. Bu sırada aralarında birkaç Kureyşli ve Ma'kîl b. Sinan el-Eşcâ'î'nin da bulunduğu bir kısım Medineli, Mervan'ın protestosuna
[157] rağmen isyancıların reisini idam ettirmiştir.[79] Savaşın vuku bulduğu günde gerçekleşen bu cesurca hareketle, şehrin üç gün boyunca askerin arzusuna bırakılarak terk edilmesi hadisesi pek birbiriyle uyuşmamaktadır. Semhûdî'ye göre böyle bir yağma ve tecavüzlerin yaşanması ve neticesinde de bin tane babasız bebeğin dünyaya geldiğine dair anlatılanların doğruluğuna inanmak biraz zordur. Vehb b. Cerîr de (423, 15 vd.) böyle bir hadiseden bahsetmez.

75 Taberî, II, 423.
76 Skizzen 4, 26.
77 Vâkıdî, II, 422.
78 Taberî, II, 418.
79 Ma'kîl onun gibi Gatafan kabilesinden olup, eskiden beri Müslim'in dostuydu. Fakat yaşanan son hadisede ona kızmıştı. "Yezid'in yanından döndüğüm esnada Taberiye'de karşılaştığımızda bana şöyle dedi: Bir aydan beri yollardayız, şimdi de ellerimiz boş dönüyoruz. Şehrimize varınca bu Allah düşmanına isyan edip, Mugîre'nin oğullarından birisine biat edeceğiz. Gatafan ve Eşcaî'nin halife tayin ve azledilmesiyle ne alakaları var! Sana bir savaşta rastlar ve imkân bulursam kafanı kesmeye yemin etmiştim." 420, 3'deki 'fîma' ve 'min' lafızlarından sonra bir soru işareti konması gerekmez.

Müslim, Medine'de işini bitirdikten sonra Mekke'ye yürüyüşüne devam etti. Fakat Muşellel mevkiine kadar gelebildi. Allah'ın rızasına uygun bir iş gördüğü düşüncesiyle, gönül rahatlığı içinde orada son nefesini verdi. Servetini oğullarına değil, soyuna ve karısına vasiyet etmişti. Ordunun komutanlığını hiç istemediği hâlde sırf halife öyle kararlaştırdığı için Husayn b. Nümeyr el-Sekûnî'ye bıraktı ve ona, hiçbir Kureyşlinin sözlerine kulak asmamasını tembih etti. Avâne'nin Taberî'deki rivayeti[80] Ebû Mihnef'in rivayeti ile tevafuk etmektedir. Ebû Mihnef, Müslim'in vefatını 64 yılı Muharrem ayının sonu olarak vermektedir. Fakat gerek Avâne gerekse Vâkıdî'ye göre Husayn, Muharrem ayında Mekke önünde karargâhını kurmuştu.

Daha sonraki yazarların Müslim b. Ukbe'nin karakteri ve kişiliğine dair tasvirleri garip bir şekilde öncekilerin anlattıklarından ayrılmaktadır. Dozy, konuyla alakalı olarak şunları [158]
aktarır: "Eski dönemleri ve Cahiliye prensiplerini belki de hiç kimse onun kadar şiddetle temsil etmiyordu. Onun ruhunda imanın gölgesi bile yoktu. Müslümanlar için kutsal olan her şey onun için gayri mukaddesti. Buna karşılık putperestlik ve batıl itikatlara sıkı sıkıya bağlıydı. Kehanet tarzındaki rüyalara, Garkad çalılıklarından gelen esrarlı sözlere inanıyordu. Yezid'e bu vazifeyi almayı teklif ettiğinde Medine'nin sadece kendisi tarafından itaat altına alınabileceğini, zira rüyasında bir Garkad çalılığından, 'Müslim vasıtasıyla' sözünü işittiğini söylemişti!"[81] Aynı şekilde A. Müller (I, 367)'de Müslim b. Ukbe, toplumda Şemîr'i Hüseyin'in katili yapan, İslam'a ve bu dinin eski müminlerine karşı kin besleyen kimse olarak tanınmaktaydı. İhtiyar ve hasta olmasına rağmen uzun zamandan beri beyhude bir şekilde özlediği, putperestliğin düşmanı olan bu adamları bertaraf etme fırsatı doğduğundan, bir süreliğine kuvvetini toparladı. Çıktığı seferin sonu-

80 Taberî, II, 424 vd.
81 Dozy, Histoire des Musulmans d'Espagne, c. I, s. 97.

nu görememesi hâlinde ona halef olarak, kısa süre öncesine kadar Kûfe'de Ubeydullah b. Ziyad'ın sağ kolu olan, Kâbe ve Peygamber Mescidi'ne göstermesi gereken saygı bakımından içi boş ceviz kabuğundan farkı olmayan Husayn b. Nümeyr gönderilecekti.[82]

[159] *Kitabu'l-Eğânî*'ye göre (I, 14), aslında ne olduğuna bakılmaksızın, sadece rüyasında gördüğü[83] Garkad çalılığı yüzünden Müslim b. Ukbe, mutaassıp bir putperesttir. Medinelilere karşı duyduğu derin kin ve nefret nedeniyle, hasta bir ihtiyar olmasına rağmen onları kılıçtan geçirmek için fırsat kollamıştır. Eski rivayetlerde bu anlatılanlara dair bir şey yoktur. Taberî'ye göre[84] Müslim, ölüm döşeğindeyken en kıymet verdiği şeyin Allah ve Peygamber'e iman olduğunu söylemiştir. Yezid'in vermek istediği o vazifeye talip olmamış, hatta hiç istemeyerek de olsa üzerine almıştı. Cesaret ve öfkesini Peygamber şehrinde bastırmak istemiyordu, son ana kadar onu bu akıbetten korumaya çalışmıştı. Zafer kazandıktan sonra şehri üç gün yağmalattırdığına dair haberler de şüphelidir. Medinelileri biata zorlamış, fakat bunu yaparken alışılmadık veya insanları küçük düşürecek şekilde yapmamıştır.[85] Efendisine sadık bir hizmetçiydi ve asileri itaat altına alması gerekiyordu. "Gerçek halifeliğin kimin hakkı olduğunun sorgulanması, Gatafan'ı ne ilgilendirir?" demişti. Gatafanlı biri olarak kendisi için böyle bir meselenin varid olmayışından memnundu. Siyasi iddiaları, her iki kutsal şehirde saklanan hırs
[160] sahibi müfsitlere bırakmıştı. Buna uygun olarak da hareket etti. Yaşanan hadiselerin üzerinden zaman geçtikçe, yapılanlar korkunç bir cürüm ve mukaddesata tecavüz olarak değer-

82 Aslında bu durum, Suriyeli Husayn b. Numeyr el-Sekûnî'nin Kûfeli Husayn b. Temim al-Temimî ile karıştırılmasından ibarettir. Bu yüzden birincinin günah kefesi daha da ağırlaştırılmış oluyor. Şemîr hakkında bkz. Shia, s. 70.

83 Buna paralel olarak Taberî, 829, 15'de Haccac zikredilir.

84 Taberî, II, 425.

85 Dozy, I, 107'de bu şekilde kabul edilmektedir. Buna mukabil bkz. Taberî, 418, 18.

lendirilmeye başlandı. Bu nedenle Müslim, Dozy ve Müller'de yer aldığı şekliyle putperest bir korkuluk hâline getirildi.

Dozy, Garkad çalısına bağladığı iplikle ağını örmeye şu şekilde devam etmektedir (I, 108): "Suriye Arapları, Arabistan'ı babalarının kanıyla sulayan radikal fırkaların oğullarıyla hesaplarını görmüşlerdi. Eski asalet, yenisini imha etmişti. Mekke'nin eski aristokrasisinin temsilcisi sıfatıyla Yezid, gerek halife Osman'ın gerekse Hz. Muhammed'in kumandası altında, dedesi Ebû Süfyan'ın uğradığı hezimetin intikamını Medinelilerden almış oluyordu. Putperestlik prensibinin İslam prensibine karşı reaksiyonu, zalimce ve merhametsizdi. Ensar böyle bir darbenin tesirinden hiçbir zaman kurtulamadı, kuvvetleri ebediyen kırılmıştı. Şehir neredeyse tamamıyla boşaldığından, şehrin merkezi bir süreliğine köpeklere, civardaki araziler ise vahşi hayvanlara mesken oldu. Zira halkın büyük bir kısmı uzak memleketlerde kendilerine yeni yurt arayışına girmişler, bir kısmı da Afrika ordusuna iltihak etmiştir. Halkın bir bölümü de acınacak duruma düşmüşlerdi. Ümeyyeliler onlara kin ve nefretlerini göstermek, onları küçük düşürmek ve hayatlarını zorlaştırmak için her fırsatı değerlendiriyorlardı." Müller (I, 368 vd.) Bu düşünceyi benimsemiştir, ancak anlatılanlar tamamıyla hatalı ve büyük bir kısmı da yanlıştır.

Medine'ye asıl darbe önceki meşru halife Osman'ın katle- [161]
dilmesiyle vurulmuştu. O hadiselerin ardından insanlar başka eyaletlere göç etmek zorunda kalmalarına rağmen bu durum, şehir üzerinde diğeri kadar etkili olmadı. Medine tenhalaşmadı, Ümeyyeliler sonraki yıllarda bir kez daha kovulacakları Medine'ye geri döndüler. Medine yine neşeli bir şehir, sadece dindar geleneğin değil zerafet ve zevk sahibi asil Arapların ikamet mahalli olarak kaldı. Bu sebeple toplumdan kendini çeken ve zevk için yaşamak isteyenlerin tercih ettiği muganni, musikişinas ve tufeylilerin randevu mekânı oldu. *Kitabu'l-Eğâni*'nin meşhur makaleleri, bu hakikati doğrular niteliktedir.

Bunlardan Ebû Katife, Eş'ab ve özellikle Peygamber'in torunu Hüseyin'in kızı güzelliği, asaleti ve ilimde çok zeki oluşuyla meşhur Sükeyne bint Hüseyin hakkında gelen rivayetler buna örnek olarak verilebilir. Ayrıca Harre Vakası'nın sonucunda sadece ensarın zarar gördüğünü düşünmek yanlıştır. En basitinden ensar, Medinelilerle bir tutulmamalıdır. Zira Medine, uzun zamandan bu yana onların şehri değildi. Orada gelenek olarak birbirlerine eşit, fakat nüfus ve iktidar olarak onlardan üstün olan muhacirlerle birlikte yaşamaktaydılar. Onlar arasında ilk mevkii Kureyş'e aitti. Hicretin 8. yılından itibaren Mekkeliler büyük topluluklar hâlinde Medine'ye hicret etmişler ve devletin başkenti, onların yurdu hâline gelmişti. Yezid'e karşı girişilen isyana en az ensar kadar onlar da iştirak etmişlerdi. [162] Onlar arasındaki mevcut, İslam olmalarındaki önceliğe göre bulunan asalet farkı, bu isyanda gözetilmedi. Zaten onların arasında Yezid'in bir grubu olmadığı gibi, Yezid, aristokrat bir kabileden gelmekle birlikte eski aristokrasilerinin temsilcisi de değildi. Bu adamlar daha önceden babası Muaviye'ye karşı oldukları gibi, şimdi de Hicaz'da ona karşı cephe almışlardı. Mesela, asaletli Mahzum kabilesinin mensuplarının tamamı Abdullah b. Zübeyr'in tarafındaydılar. Hatta Medine'deki Ümeyyelilerin bir kısmı Yezid'le uzlaşabilmiş değildi. Bunlar asiller ile aralarının bozulmasını istemiyorlar ve bu yüzden Abdullah b. Zübeyr'e kur yapıyorlardı. Müslim b. Ukbe, özellikle bu şekilde davranan adamlara kızmakta haklıydı. Sadece Suriyeliler Yezid'in tarafındaydılar. Birkaç bin kişilik bu orduyu da normalinden çok fazla paralar vererek toparlamıştı. Nasıl ki kendisi isyancılara karşı büyük bir kin hissetmiyor, onların yaptıklarına sabrediyorsa, Suriyeliler de savaşmaya çok da istekli değildiler. "Arabistan'ı babalarının kanıyla sulayan radikal dinî gruplara" karşı duydukları derin öfkenin neticesinde silahlarına sarıldıklarını öğrenselerdi, bu duruma şaşar kalırlardı. Her ne kadar Ridde savaşlarında en fazla Suriyelilerin, özellikle Kelb kabilesinin kanı dökülse de Ehl-i Ridde kökenli Iraklılar, Medinelilere karşı daha fazla

kin gütmekte kendilerini haklı görüyorlardı. Dozy anlattıklarıyla, sadece hayallerinin ve yaptığı edebiyatın dizginlerini alabildiğince salmış ve bu nedenle takipçilerinin de zihnini bulandırmıştır. Şu bir hakikattir ki Suriyeli Araplar, diğer bütün Araplar gibi İslam'a boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Fakat burada mesele dinî olmaktan ziyade siyasi değişikliğin sayesinde oluşudur. Bu şekildeki bir geçiş başlangıçta onların hoşuna gitmemişti, fakat bu his kısa zamanda telafi edildi. Çünkü bu durumdan çok büyük faydalar elde ettiler. İslam olmadan şu an bulundukları mevkilerin hiçbirine kavuşmaları mümkün değildi. İslami devletin yönetiminde görev yapma imkânı tanındı. O hâlde bu nimetlere kavuşmalarına sebep ve yardımcı olan bu insanlara karşı derin bir kırgınlık duymaları söz konusu olmamalıydı. Müller'in tabiriyle, 'Sünni Müslümanlardan' Medinelilere karşı, Suriyelilerden derin bir kin gütmeleri beklenmez. Onlar dinî vecibeleri ve öğretilerini umumda ve özel hayatlarında yaşamaya özen gösteren Medine halkıyla, dinin emirlerini belki de daha fazlasıyla yerine getiren ve hassaten çok daha fazla konuşan, fakat genellikle gözü, gönlü kararmış yaşlı ve radikal dinî grupların mensuplarıyla tam bir tevafuk hâlindeydiler. Modern dönemde 'Sünni İslam' kavramı, birbirine düşman partiler arasındaki ilişkilerin tamamıyla yanlış tefsir edilmesine yol açabilir. Bizim teokrasi dışı düşüncelerimize göre aradaki tezat -hilafet hakkının kime ait olduğu sorusunun cevabına binaen- sadece siyasiydi. İslamî asaletin mensupları konumundaki Hüseyin ve İbn Zübeyr gibi en eski ve asil altı sahabenin oğulları, bu hakkın kendilerine ait olduğu iddiasındaydılar. Bu manada halkın geneli ve Kureyş'in büyük çoğunluğu onların tarafındaydılar. Ensarın da Osman'a karşı yapılan ayaklanmada olduğu gibi devletin eski merkezine elden çıkarılmış olan eski hâkim konumunu tekrar kazandırmak için onların lehinde çalıştıkları düşünülebilir. Medine'deki isyanın İbn Zübeyr tarafından körüklendiğine dair ipuçları vardı. En azından Müslim b. Ukbe meseleyi bu şekilde değerlendiriyordu. Dı- [163] [164]

maşk'taki Süfyanîler zorba olarak görülmekteydiler. Sadece Suriyeliler yaşadıkları eyaletlerini müdafaa etmek adına iktidardaki Emevilerin tarafını tutuyorlar, hilafetin kimin hakkı olduğu ve meşruiyeti gibi meselelere pek kulak asmıyorlardı. Aslında bizim için tamamıyla siyasi olan hak ve meşruiyet meselesi, teokratik İslam yönetimi için dinin bir parçasıydı. İddiacılar bu hakkı dinî sebeplere dayanarak istemekteydiler. "Yezid de o dinî sebeplerden ötürü hilafete layık değildir," şeklinde feveran eden kimselerin söyledikleri sebepler, sadece bahaneden ibaretti. Gerçek hareket sebepleri, mevki
[165] ve hükmetme hırsından kaynaklanmaydı. Onlar Yezid'i şarap içip, eğlendiği için değil, onun bulunduğu konuma erişmeyi ümit ettikleri için, onu hilafet koltuğundan atmak istiyorlardı. Hilafetin kimin hakkı olduğu ve meşruiyeti meselesinde münafıkça bir metot takip edildiğini düşünen ve bunu bir iktidar sorunu olarak değerlendiren Suriyeliler, haklıydılar. Onlar tarafından ortaya atılan ve dünyevilik ithamına maruz kalan fırkanın münafıklık olarak itham edilmesi bu düşünceden ötürüydü.

Mekke'nin 64 yılında kuşatılması hususunda en yetkili ağız Avâne'dir.[86] Harre'deki savaştan sonra 'tüm Medine' Mekke'ye gelmiş olmasına rağmen, sadece birkaç Kureyşli ismen zikredilmiştir.[87] Daha önceki yıllarda da Yemame Hâricîleri, Necde b. Amir kumandasında Suriyelilerin saldırısı karşısında kutsal mabede yardım için orada hazır bulunmuşlardı.[88] Husayn b. Nümeyr 64 yılı Muharrem ayında Suriyelilerle birlikte şehrin önüne gelmişti. Maalesef ilk çatışmada müdafiler başarısız oldular. Avâne'ye göre 3 Rebîülevvel 64 (31 Ekim 683)'de Suriyeliler attıkları yağlı paçavralarla Kâbe'yi yaktılar.

86 Taberî, II, 424 vd.
87 Taberî, 404, 20; 426, 10; 528, 12.
88 Ebû Mihnef'in verdiği tarih (Taberî, 401 vd.) çok erkendir. Krş. Chavarig, 20, Shia, 75, Hamasa 312, 22.

Avâne'nin verdiği bu son bilgi doğru değildir. Aslında Kâbe o sırada zaten yanmış, Hacerü'l-Esved çatlamış ve kararmıştı. Fakat bunu yapanlar Suriyeliler değildi. Ebû Mihnef[89] pasif bir dil kullanarak bu işin faili konusunda sessiz kalmıştır. Va- [166]
kıdî'ye göre[90] İbn Zübeyr'in adamlarından birisi mızrağının ucunda bir yerden ateş getirmiş ve esen rüzgâr onu Kâbe'ye doğru sıçratmıştır. Medâinî'ye göre[91] bu işin başına geldiği bedbaht, bizzat İbn Zübeyr'dir. Avâne'nin aktardığı rivayette ise (426, 15) ateşten bahsedilmez ve Hamasa (319)'da başka bir hadiseyi zikrederken Suriyelilerin Kâbe'yi, Mekke'nin Haccac tarafından muhasarası esnasında taşla da olsa gerçekten dövdüklerini ima etmektedir.[92] O hâlde Avâne bazı hususlarda taraf tuttuğunu belli ederek hadiselerle alakalı değiştirmeler yapmış gibi görünmektedir.

14 Rebîülevvel'de vukubulan Yezid'in ölüm haberi Mekke'ye ulaşıncaya kadar kuşatma devam etti. Vâkıdî'ye göre kuşatmanın sona ermesi 1 Rebîü'l-ahir 64 Salı Kâbe'nin yakılışından 27 gün[93] sonra gerçekleşmiştir. Buna karşılık haberin ulaşması, Ebû Mihnef'e göre (529, 7) ancak 15 Rebîü'l-ahir'de, Avâne'ye göre de (429, 18) Yezid'in ölümünden 40 gün sonradır. Haberin gelişini en kısa gösteren tarih tercihe şayandır. Avâne'ye göre haberi önce İbn Zübeyr almıştır. Suriyeliler, başkaları tarafından da teyit edilinceye kadar gelen bu habere inanmamışlardır. Yezid'in ölüm haberinin ardından Husayn b. Nümeyr, İbn Zübeyr'le müzakere yapmak için bir araya geldiler. Husayn, Mekke ve Medine'de dökülen kanları [167]
hesaba katmaksızın, hâkimiyetin Suriye'de kalmasını temin etmek için kendisiyle birlikte Suriye'ye gittiği takdirde İbn Zübeyr'i, daha iyisi mevcut olmadığından halife olarak tanı-

89 Taberî, 528, 17; 529, 4.
90 Vâkıdî, 427.
91 Agânî, III, 84)
92 Taberî, II, 844 vd. 1542, 43.
93 Taberî, 427, 28. Hafta günü ay günü ile uymuyor, bu yüzden 29 yerine 27 olarak okunmalıdır. Çünkü Kabe'nin yanışı, rivayetlerin ittifakıyla 4 Rebîülevvel'de vuku bulmuştur.

mak istiyordu. En sonunda İbn Zübeyr ilk şartı kabul etti, fakat ikinci şarta razı olmadı. Zira buna razı olması bir nevi intihar etmesi demekti. Bundan dolayı müzakereler sona erdi ve Husayn çekilip gitti. Askerleri, Yezid'in ölümünden itibaren artık bir imama sahip olmadıkları ve kimin için savaştıklarını bilmediklerinden cesaretlerini yitirmişlerdi -siyasi tavır ve hareket bu derecede şahsi olarak biata bağlı bulunmaktaydı.- Medine'de Ümeyyeliler, kendilerini artık Hicaz'da güvende hissetmedikleri için onlarla birlikte Suriye'ye dönmüşlerdir. Fakat buna bizzat Avâne (469, 3), Ebû Mihnef (481, 10) ve Vâkıdî (467,10) muhalif beyanda bulunmaktadır. Aslında Ümeyyeliler kendi istekleriyle gitmemişler, İbn Zübeyr tarafından Medine'den kovulmuşlardır. Buna dair *Continuatio Byz. Ar.* 29'da şunları söyler: "Mervan bizzat Abdullah tarafından tuzağa düşürülerek, bütün çocukları ve akrabasıyla birlikte Medine sınırlarından kovuldular."

Mervan b. Hakem

Ebû Ma'şer, Vâkıdî ve Elias Nisibenus'a göre Yezid, Huvârin'de (Dımaşk'ın yakınında bir yer) 14 Rebîülevvel 64 (11
[168] Kasım 683) salı günü öldü.[94] Hilafetin gayri meşru vârisi Yezid b. Muaviye, Hz. Hüseyin'in katledilmesi ve kutsal şehirlere yapılan tahribata varan saygısızlıkların suçlusu olarak müslümanların hafızasında kötü bir yer edinmiştir. Aslında Yezid zor kullanmaktan hoşlanan birisi değildi, kılıcını mümkün mertebe kınında tutmuştu. Bizans'la yapılan ve uzun yıllar süren savaşlara son vermişti. Âmme işlerine karşı enerjisiz ve alakasız oluşu, onun bu şekilde itham edilmesine sebep olmuştur. Özellikle veliahtlığı sırasında bu meselelere karşı duyarsız kalması, babasının kendisine hilafeti temin için yaptığı gayretleri bir nevi boşa çıkarmıştır. Ancak zoraki de

94 Taberî, 428, 8; 488, 14. Ayrılan rivayetler 437, 3; 506, 7 hatalıdır. 63 yılı (468, 15. krş. 412, 9) zühul eseridir, Zührî ve Vâkıdî, Yezid öldüğünde 38 veya 39, İbn Kelbi ise 35 olarak verir. Krş. Nöldeke DMZ. 1901, s. 683 vd.

olsa 49 yılında İstanbul'a karşı yapılan büyük sefere iştirak etmiştir.[95] Hilafete geldikten sonra yine eski alışkanlıkları olan şarap, musiki, av ve diğer sporlardan geri kalmamıştır. *Continuatio*'nun 27. paragrafında onun hakkında şunlar yazılıdır: "Fevkalade hoş ve hâkimiyeti altına girmiş kuvvetlerce çok sevilen bir kimse olarak ve umumun âdeti olduğu şekilde, şahsı için saltanat ihtişamı adına hiçbir şey arzu etmeyerek ve bütün teb'ası arasında efendice yaşamıştır." Başka hiç kimse bu şekilde methedilmemektedir, bu sözler kalpten gelmektedir.

"Ey Benî Ümeyye! Hâkimiyetinizin sonu Huvarin'de ebedi istirahate dalmış bir cesettir. Yezid yastığının yanında [169]
bir kadeh ve bir şarap tulumu olduğu hâlde burnundan kan gelerek, mukadder akıbetini buldu." İbn Arâda, Horasan'da bunları teganni ediyordu.[96] Yezid'in ölümüyle ailesinin hâkimiyeti her yerde çöküşe geçer gibi görünüyordu. Valiler de aileyi desteklemiyorlardı. Her ne kadar muvakkaten de olsa Horasan'da Selm b. Ziyad ve Basra'da Ubeydullah b. Ziyad insanların biatlerini kendi adlarına almışlardı. Bununla birlikte Suriye'de, en azından Dımaşk'ta halife olarak Yezid'in veliaht olarak düşündüğü, ama henüz çok genç olan II. Muaviye tanınmıştı. O da cülûsunda, "devletin bütün eyaletlerine" haracın üçte birini bağışladığını ilan etti.[97] Hilafet makamında çok kısa bir süre kalan II. Muaviye de vefat etti. Avâne[98] ve Belâzûrî'ye göre[99] II. Muaviye vefatından önce hilafetten çekilmiştir. Vâkıdî[100] buna dair bir şey söylememektedir. Bu rivayet belki de Emevi hanedanının daha eski kolu olan Süfyanîlerin, daha genç kol olan Mervaniler tarafından haksız

95 Göttinger Nachricten 1901, s. 423. Bir defa savaş meydanına çıktıktan sonra cesur ve çalışkan olduğunu ispat etti. Agânî, 16, 33.
96 Taberî, II, 488.
97 Cont. Byz. Ar. paragraf 27. Böyle durumlar cülûsta âdet olan işlerdendir.
98 Taberî, 2, 468.
99 Belâzûrî, 229, 3.
100 Taberî, 577, 1.

olarak makamından atılmış olduğu vakasını karanlıkta bırakmak gayretiyle alakalıdır. Muhtelif eski listelerde II. Muaviye genellikle halifeler arasına dâhil edilmemiştir. Bu listelerde hilafetin Yezid'den sonra doğrudan Mervan'ın ismiyle devam etmesi bu sebeptendir. İncil kroniğinde Isboseth'in hâkimiyetinin atlanarak Davud'un doğrudan doğruya Talut'a bağlanması gibi.[101]

[170] Şimdi bahsine başlayacağımız Suriye'de yaşanan karışıklıklar, II. Muaviye'nin hâli hazırda hayatta olduğu zamanda başlamış gibi görünmektedir. Bu karışıklıklar özellikle eyaletin doğusunda ve Mezopotamya'da Fırat'ın iki yakasında Kınnesrîn, Karkısiyye ve Harran'da ikamet eden[102] Kayslıların başının altından çıkmıştır. Bütün Suriyeliler arasında yalnızca bunlar II. Muaviye'ye biat etmemişlerdir. Kays kabilesi mensupları, her ikisinin de anneleri Kelb kabilesinden olan[103] Yezid ve oğlunun, Kelbli olanlara tolerans göstermelerini hazmedemiyorlardı. Mesela Yezid'in dayısı Hasan b. Malik b. Bahdal el-Kelbî devlette çok önemli bir makamda bulunmaktaydı ve II. Muaviye'nin de sağ kolu durumundaydı. Bu zatın kardeşi Sa'id ise Kınnesrîn Valisi'ydi. Kendi şehirlerinde bir Kelbli tarafından idare edilmek Kayslılara büsbütün acı vermekteydi. Bu sebeple Züfer b. Haris el-Kilabî[104] kumandasında valiyi şehirden kovdular. Züfer daha önceden İbn Zübeyr için Yezid'in ordusuna karşı savaşmıştı[105] yani İbn Zübeyr yanlısıydı ve Kayslılar komşu Irak'ta halife olarak tanınınca Züfer'e uydular. Fakat İbn Zübeyr Partisi, Suriye'de başka muhitlerde de ilerleme kaydetmekteydi. Sadece İbn Bahdal -aslında Hasan b. Malik b. Bahdal- II. Muaviye'nin ölümünün ardından, kız kardeşinin çocuklarının tarafını tutmaya devam

101 Krş. Nöldeke, in the Epimetrum to Mommsen's Ausgabe der Cont. Isidor.; ve DMZ 1901, s. 683 vd.
102 Taberî, 708, 4.
103 Hamasa, 319, 2, 4.
104 Agânî, 17, 111.
105 Hamasa, 319, 22.

etmiştir. Dımaşk'a yakın olmak için görev yaptığı Filistin or- [171]
dugâhından Ürdün'e gitti. Buna karşılık Emesa Valisi, yakından tanıdığımız Numan b. Beşîr el-Ensarî ve aynı şekilde İbn Bahdal'ın terk etmesinden sonra Filistin'i ele geçiren Nâtıl b. Kays el-Cüzâmî, İbn Zübeyr'e biat ettiler. Devletin başkentinde Dahhak b. Kays el-Fihrî iktidarı elinde tutmaktaydı ve insanlara karşı müteredditi, ikiyüzlü bir tavır takınmıştı. Fakat iki koltuk arasında boşluğa oturma tehlikesi belirince, en sonunda kesin olarak İbn Zübeyr tarafına geçmeye mecbur kaldı.

Merc-i Rahıt'taki kanlı savaşa kadar yaşanan hadiselerin nasıl geliştiğine dair gelen rivayetlerin tamamı birbirinden farklıdır. Avâne'ye göre[106] II. Muaviye'nin vefatından sonra Medine'den kovulan Ümeyyeliler ve Basra'dan kaçan Vali Ubeydullah b. Ziyad, Dımaşk'a gitmişlerdi. Orada hâkim olan ve aslında İbn Zübeyr'e temayülü bulunan Dahhak, gerçek düşüncesini onlardan sakladı. Fakat Ümeyye taraftarı Kelb ve Yemenlilerin reisi olan İbn Bahdal, tilkiyi ininden çıkardı. Emevilerin hizmetlerini hatırlattığı, halifelik iddiasındaki İbn Zübeyr'e karşı çok dikkatli olunmasını talep ettiği bir mektubu mescitte okutması için gönderdi. Fakat Dahhak bu mektubun okutulmasına müsaade etmedi. Nagide isimli Kelb kabilesinden bir ulak, böyle bir durum karşısında kullanmak üzere mektubun ikinci bir kopyasını beraberinde getirmişti ve bunu Cuma namazı esnasında cemaate okudu. Bunu 'Yevm-i [172]
Ceyrûn' diye adlandırılan bir hadise takip etti.[107] Kayslılar ve Kelbliler mescidde birbirleri aleyhinde atışmaya başladılar. Ümeyyeliler de muhtelif tarafları tutmaktaydı. Velid b. Utbe b. Ebî Süfyan, İbn Bahdal'ın yazısını methediyor, Amr b. Ye-

106 Taberî, II, 468 vd.

107 'İlk Ceyrûn Günü' doğru bir isimlendirme değildir. Zira 'İkinci Ceyrûn Günü' olarak anlatılan hadise (471, 13-19) sadece farklı bir varyanttır. Ceyrûn, Cuma namazından sonra insanların birbirine girerek mudarebenin vuku bulduğu binanın adıdır. Ana mescidin bir kapısı Ceyrûn Kapısı adını taşır. Bkz. Hamasa, 654, 4.

zid b. Hakem de aleyhinde duruyordu. Namazın bitmesinin ardından Kelbliler, Amr b. Yezid'i dövdüler. Bunun üzerine Dahhak kargaşa çıkarıp İbn Zübeyr aleyhinde konuşanları tutuklattı. Bu adamlar Kelbliler tarafından derhal kurtarıldılar. Sadece Velid b. Ukbe, bağlı bulunduğu kabilesi orada olmadığı için beklemek zorunda kaldı. Nihayet II. Muaviye'nin küçük kardeşleri Halid ve Abdullah, Kelblileri, onu da kurtarma hususunda ikna ettiler. Ertesi gün Dahhak yaptıklarına pişman oldu, Ümeyyelilerden özür dileyerek onlarla beraber Cabiye'ye gitti. Orada İbn Bahdaş ile aralarından birisini halife seçmeleri konusunda müzakere yapmak için randevulaştı. Fakat son anda Kayslı Sevr b. Ma'n es-Sülemi'nin telkinleriyle yeniden cephe değiştirdi ve beraberindekilerle Dımaşk yakınındaki Merc-i Rahıt'ta karargâh kurdu. İbn Zübeyr tarafın-
[173] da olduğunu ilan etti. Dımaşk ve Yemen'den pek çok kimse ona katıldı. Hıms, Kınnesrîn ve Filistin karargâhlarındaki İbn Zübeyr taraftarı emirler ona yardımcı kuvvetler gönderdi. Ümeyyeliler İbn Bahdal'ın yanında yer almak için Cabiye'ye gittiler. O vakte kadar saltanatta hüküm süren Süfyanîlere karşı topluluğun en yaşlısı Mervan b. Hakem tarafından temsil edilen kalabalık bir toplulukla karşı karşıya geldiler. Yani onlar da kendi içlerinde iki gruba ayrılmışlardı.[108] Yezid'in reşit olmamış çocuklarının vekili İbn Bahdal, bu adamlar tarafından kazanılınca, Mervan ile anlaşma yaptığını ilan etti. Fakat Mervan'ın veliahtı olarak Halid b. Yezid ve ailesi tarafından halifeliği talep edilen Amr b. Said isimleri, tayin edildi. Bunun üzerine Mervan, Ürdün'deki Kelbliler, Sekasekiler, Sekûniler ve Gassanlılarla birlikte Merc-i Rahıt'a yürüdü. Birbirine düşman ordular karşılıklı mevzilenmişlerdi ki, Gassanî İbn Ebî Nims, Dımaşk'ı ele geçirerek Mervan'a para ve silah-

108 Ümeyyelilerin bir yan kolu vardır: 'Abalât. Kendileri ise Anâbis ve A'yâş olarak ikiye ayrılırlar. Süfyanîler Anâbis'e, diğerleri ise A'yâş'a mensupturlar. Mervan İbn Hakem ve yeğeni Osman b. Affan Ebü'l-Âs'a, Amr b. Said ise el-'Âs'a mensuptur. Ümeyye, Abd Ümeyye, el-Âs ve Ebü'l-Âs da gibi aynı isimler önemsiz küçük farklarla tekerrür ederler. Bkz. Agânî, I, 8 vd. (84, 10), 10, 103 vd. 7, 62; Taberî, I, 2535.

larla yardım etti. Merc-i Rahıt Savaşı 20 gün sürdü. Büyük zayiatlar veren Kayslılar kaçtılar. Dahhak ve onunla hareket eden Kayslıların 2.000 dirhem maaşlı, hil'at sahibi asilzadelerinden 80 kişi öldürüldü.

Avane'nin bu rivayetine karşılık Ağânî'nin[109] farklı bir ri- [174]
vayeti daha mevcuttur. Medâinî, Ceyrûn Günü hakkında bir şey söylemez, Mervan'la alakalı da bazı değişik rivayetler aktarmaktadır. Fakat neticede Avâne ile tamamıyla aynı görüşte olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre Mervan, Medine'deki Ümeyye oğullarıyla birlikte Dımaşk'a geldiğinde, öncelikle Dahhak tarafından İbn Zübeyr namına kazanılmış ve Suriyelilerin biatını ona takdime razı olmuştu. Fakat Amr b. Said, Ubeydullah b. Ziyad, Malik b. Hubeyre es-Sekûnî ve Hüseyin b. Nümeyr es-Sekûnî,[110] Mervan'ı kendisine biat alması konusunda ikna ettiler. Bu gelişmeleri haber alan Dahhak, yeniden taraf değiştirdi, Ümeyyelilerden özür diledi ve Cabiye'de İbn Bahdal'la birleşerek onunla birlikte halife seçimine gitmeyi teklif etti. İbn Bahdal Ürdünlülerle birlikte Cabiye'ye geldi. Dahhak ve Ümeyye oğulları da Dımaşklılarla Cabiye'ye doğru yola çıktı. Fakat son anda Dahhak, Kayslılar tarafından sorguya çekildi: "Sen, bizi, başka her yerde tanınmış olan İbn Zübeyr'e biata davet ettin. Şimdi de kız kardeşinin oğluna[111] biat etmek için bu Kelbliyi mi takip ediyorsun?" dediler. Bundan [175]
dolayı Dahhak geri dönmeye ve açıkça İbn Zübeyr taraftarı olduğunu ilan etmeye mecbur kaldı, sonrasında da Merc-i Rahıt'a karargâhını kurdu. İbn Bahdal ve Mervan, Dımaşk'a girdiler. Yemenliler de orada onlara katıldılar ve onlarla birlikte Merc-i Rahıt'a yürüdüler. Bunların yanında 7.000, Dahhak'ın maiyyetinde ise 30.000 kişi bulunmaktaydı. Yapılan savaşta Dahhak ve Kays'ın ileri gelenleri öldü. Züfer b. Haris, Karkısiyye'ye kaçtı. Hâzir Savaşı'ndan sonra ölünceye kadar Mer-

109 Agânî, 17, 111.
110 Avâne'nin rivayeti Taberî, II, 474'de biraz farklıdır. Krş. 487.
111 Bu bilgi pek doğru görünmemektedir. Zira İbn Bahdal'ın kız kardeşinin oğlu olan yeğeni Halid b. Yezid'dir.

van'a sadık kalmış olan Umeyr b. Hubâb el-Sülemi de Karkısiyye'de Züfer'e katıldı.

Ebû Mihnef'in rivayeti bu anlatılanlardan başkadır.[112] Dahhak, İbn Zübeyr namına hüküm sürdüğünden Mervan ve İbn Zübeyr tarafından Medine'den kovulan Ümeyye oğulları Dımaşk'a değil, Kelblilerin merkezi Tedmür (Palmira)'e gitti. Ubeydullah b. Ziyad da Basra'dan Tedmür'e doğru yola çıktığı esnada Mervan, İbn Zübeyr'e gidip onun kabul edeceği şartlarla bir anlaşma yapma konusunda ikileme düştü. Ubeydullah, Mervan'dan kendi adına halktan biat almasını söyledi. Amr b. Said de Mervan'a katıldı ve Yezid'in dul karısını Mervan'a nikâhlamasında yardımcı oldu. Mervan, Tedmür'de biat aldıktan sonra 6.000 kişilik bir orduyla Dahhak'ın üzerine
[176] yürüdü. Dahhak, Merc-i Rahıt'a kadar ona karşı koydu. Züfer b. Haris ve diğer İbn Zübeyr taraftarları da oraya geldiler. Savaşta Dahhak öldürülünce ordusu da dağıldı. Züfer, kendilerini onun için feda eden iki genç tarafından kurtarıldı.[113] Daha sonra Karkısiyye'de kendini yeniden toparladı. Natil b. Kays, Mekke'ye kaçtı. Numan b. Beşîr, Merc-i Rahıt'ta olanları haber alınca çocuklarıyla birlikte Hıms'tan kaçtı. Fakat Hımslılar tarafından takip edildi ve öldürüldü. Bu başarıdan sonra Mervan tüm Suriye'de tanındı.

Ebû Mihnef ile Avâne–Medâinî arasında orta bir yol tutan Vâkıdî'nin rivayetleri, Taberî'nin eserinde farklı yerlere serpiştirilmiştir. Bu rivayetler şu şekilde toparlanabilir: II. Muaviye vefat edeceği zaman yerine bir halef tayin etmediğinden (577, 1) Müslümanlar bir halife üzerinde karar kılana kadar, (468) Dımaşk'ta geçici olarak Dahhak'a biat edildi. Dahhak kendi hâkimiyetini kurmaya çalışırken Kureyşliler onu İbn Zübeyr'e biat etmesi için zorladılar. (473 vd.) Mervan onun maiyetine girmişti. Husayn b. Nümeyr tarafından ikna edi-

112 Taberî, II, 479 vd.

113 Bu durum bizzat onun mısralarıyla teyit edilmekte olup doğru bir haberdir. Krş. Anon. Ahlw. 253 vd.

len Dahhak, İbn Zübeyr'in zorla Suriye'ye girmesinden önce onun yanına gitmeye karar verdi. (467 vd.) Tam o sırada [177] Ubeydullah b. Ziyad, Dımaşk'a gelerek Ümeyyelileri takviye etti. (468) Bunun üzerine Mervan, İbn Bahdal ve Yemenlilerle ittifak ederek Cabiye'ye gitti. Orada Ümeyye oğullarının en yaşlısı olması hasebiyle kendisine biat edildi. Zira Suriyeliler bir çocuğa biat etmek istemiyorlardı. (472 vd.) Mervan, Yemenlilerle birlikte Dımaşk üzerine yürüdü. 64 yılında Kayslılar Merc-i Rahıt'ta mağlup oldular. Kendilerinden evvel hiçbir ordunun uğramadığı kadar zayiat verdiler. (473, 1)

Bu rivayetlerde farklı olan en önemli ayrıntılar şunlardır: Dımaşk'taki gerginliğin ilk defa patlak verdiği Ceyrûn Günü'ne dair rivayet, sadece Avâne'de mevcuttur. Hamâse, 656, mısra 4'teki mısralar ile bu hadisenin vuku bulduğu kesinlik kazanıyor. Scholion tarafından bu hadise (aslında I. Muaviye döneminde) şeklinde yanlış verilmektedir. Buna mukabil krş. 657, mısra 3'de Medine'den çıkarılan Ümeyyelilerin Tedmür'e gittikleri ve orada kendilerine Ubeydullah'ın da katıldığı, sadece Ebû Mihnef rivayetinde mevcuttur. Bu rivayet, yer olarak Dımaşk'ı zikreden diğer bütün rivayetlere muhaliftir.[114] Aslında Ceyrûn sahnesi Dımaşk'ta cereyan etmiş ve birkaç Ümeyyeli de buna iştirak etmiştir. Anlatılanlardan, Medineli tüm Ümeyye soyunun orada bulunduğuna dair bir sonuç çıkmaz. Mervan ve Amr b. Said'in isimleri ne zikredilir ne de umulduğu gibi hadiselerin tasvirlerinde yer alır. Tüm bu [178] rivayetlerin ışığında Ebû Mihnef'in rivayeti geneli itibariyle hatalıdır. Zira onun mekân olarak Tedmür'ü vermesi sadece Dımaşk'ı değil, Cabiye'yi de hesaba katmadığını göstermektedir. Aslında Ebû Mihnef, Cabiye'de gerçekleşen Mervan'a biat hadisesi belki de Kelblilerin merkezi Cabiye değil de Tedmür olduğu için, hadisenin orada yaşandığını haber vermektedir.

Avâne, Mervan'ın fikir değiştirdiğinden hiç bahsetmemektedir. Bu değişikliğin Ubeydullah'ın gelmesinin ardından

114 Ayrıca bkz. Cont. Byz. Ar. paragraf 29'da bu şekildedir.

gerçekleştiğini sadece Ebû Mihnef ve Vâkıdî söylemektedir. Bu ikisinin anlattıkları Medâinî'nin rivayetiyle benzerlik arz ettiğinden daha güvenilirdir.[115]

Avâne ve Medâinî'ye göre Dahhak her ne kadar belli etmese bile başından beri İbn Zübeyr'in tarafındaydı. Ebû Mihnef'e göre o, İbn Zübeyr'in Dımaşk Emiri'ydi. Fakat Dahhak'ın çocukları, yakınları, bunun İbn Zübeyr'in bir yalanı olduğunu Vâkıdî'ye söylemişlerdir. (473, vd.) Onlar, Dahhak'ın bizzat başa geçebilmek için tarafsız kalmak istediğine, ancak dışarıdan yapılan baskılar neticesinde İbn Zübeyr'e biat ettiğine inanmaktadırlar. Tıpkı Müslim b. Ukbe gibi Muaviye'nin sağ kolu olan Dahhak, Yezid döneminde de bulunduğu mevkii muhafaza etmiştir. Tahtın boşalması üzerine Dımaşk'ta hilafetin geçici naibi olmuştur. Fakat kendisini partiler üstünde
[179] tutmayı beceremeyiştir, uzunca bir süre tereddütlerin ardından Kayslıların ve İbn Zübeyr'in tarafına geçmiştir. Dahhak'ın tarafsızlığını bırakmasının arkasında Kelb kabilesi, eski rakibi ve şu anki en tehlikeli düşmanı Hasan b. Malik b. Bahdal'ın tahriklerinin olduğu aşikârdır. Evliliğinden dolayı Yezid'in akrabası olan İbn Bahdal, geçici bir süre Yezid'in ailesinin hakkını savunmak için Ümeyye bayrağını tek başına elinde taşımıştı. Başlangıçta Medine Ümeyyelileri, aralarından hilafet iddiasıyla birisini çıkaramadıklarından İbn Bahdal'a bu hususta itaat etmemişler, ne pahasına olursa olsun İbn Zübeyr'le anlaşmak zorunda olduklarını zannetmişlerdir. Onların bu düşüncelerinin değişmesinde Ubeydullah b. Ziyad rol oynamıştır. Ubeydullah, Mervan'ı, onun sadece reşit olmayan oğulları ile İbn Zübeyr arasında bir tarafı seçmesinin değil, bizzat kendisinin hâkimiyeti ele almasının mümkün olduğuna ikna etti. Bunu elde etmenin tek yolunun da İbn Bahdal'la anlaşmaya varmakla mümkün olacağı tezahür etti. Zira İbn Zübeyr'le baş edebilecek kuvvete sahip olan İbn Bahdal'dı.[116]

115 Taberî, II, 459.
116 Taberî, 708, 4.

Cabiye'de bir araya gelinmesinin maksadı da buydu. Buraya gelinmesini belki Dahhak da söz vermişti, Cabiye'de uzun pazarlıkların ardından Medineli Ümeyyelileri hedefe ulaştıracak kararlar alındı. Her ne kadar Ebû Mihnef, Cabiye toplantısını zikretmese bile, böyle bir toplantının vuku bulduğu tarihî bir gerçektir. Çünkü İbn Bahdal olmaksızın bir şey yapılması [180] mümkün değildi. Kırk gün boyunca Cabiye'de imamlık yapmıştı ve Merc-i Rahıt'ın da gerçek galibiydi.[117] Theophanes 6175 *Yaratılış Yılı* vekayiinde şöyle demektedir: "Fenikeliler ve Filistinliler de toplanarak Damaskos'a ve Tabitha'ya Emir Hasan'a gelirler, Mervan'a sağ ellerini verirler ve onu hükümdar ilan ederler."

Özellikle Dozy'nin başını çektiği modern dönem yazarları, Kays ile Kelb kabileleri arasında tasavvur edilemeyecek kadar eski zamanlara dayanan ve kökleri takip edilemeyecek derecede ezeli bir düşmanlığın varlığından bahsederler. Fakat İslam öncesi rivayetlerde böyle bir düşmanlığa dair hiçbir iz görebilmek mümkün değildir. Suriye'nin Müslümanlar tarafından fethedilmesi ve Kayslıların oraya göç etmesinden önce aslında böyle bir düşmanlık söz konusu değildi. Kudâa ile Kays arasındaki soy ve şecereye dair farklılık eskiden bu yana vardı. Bu durum zehirleyici bir öfkenin fitilini ateşledi. Eskiden beri Suriye'de yaşayan Kudâalılar, Kayslıların Suri- [181] ye'ye muhacir olarak gelmesi ve Kelb kabilesinin akraba olması hasebiyle hanedanlıkla sıkı ilişkiler içerisinde olmaları, aradaki zıtlaşmaların artmasına neden oldu. Neticede Kayslılar kendilerinin ikinci plana atıldıkları hissiyle Kelb kabilesini kıskanmaya başladılar. Yani ilk fenalığı yapan Kayslılardır. Yezid'in ölümünden sonra İbn Zübeyr yükselince, Kelb kabilesi Ümeyye'ye bağlılığını muhafaza ettiği hâlde Kayslılar, İbn Zübeyr'in tarafına geçtiler. Bu sebeple kabileler arası ihtilafla, yüksek politik sorunlar birbirine karıştı. Böylece

117 Krş. Hamâsa, 319, 7; İnsanlar ya İbn Bahdal ya da İbn Zübeyr grubundandır. Özellikle Hamâsa 658, mısra 2'de: Eğer Cavlân'daki Cabiye'de İbn Bahdal mevcut olmasaydı, Mervan ve Abdülmelik'in hiç önemi olmazdı.

etnik gruplar tam olmasa da kendilerinden müstakil olan siyasi partilerle aynı mahiyeti aldılar. Eski dönemlere ait şarkılarda anlatıldığına göre Merc-i Rahıt'ta Kays grubuna mensup olan Süleym, Âmir (Havazin) ve Zübyân (Gatafan) lılar, Dahhak'ın emri altında İbn Zübeyr için çarpışmışlardır. Kelb, Gassân, Sekûn, Sekasek, Tenûh, Tayy ve Kayslılar İbn Bahdal kumandasında Mervan için savaşmışlardır. Çekirdek kadroyu Kudâ'a'nın ana kabilesi olan Kelblilerin oluşturduğu
[182] bu grup, biraz karışıktı. Bu grubun altında toplananlar bazen Yemen şeklinde umumileştirilerek isimlendirilirlerdi. Fakat Kudâ'a'nın Yemen kabilelerinin şemsiyesi altında sıralanmaya başlanması yeniydi ve bütün Suriye'deki Yemenliler de Kelblilere iltihak etmemişlerdi. Kays iki veya üç misli daha fazla kuvvete sahip olmasına rağmen Merc-i Rahıt savaşı Kelblilerin zaferiyle sonuçlandı. Fakat bu savaş, yani Kays ile Kelb kabileleri arasındaki mücadele, Kays'ın daha evvelki maktullerin intikamını alınması için yapılmamıştı. İşte Dozy ve benzeri modern yazarlar, Merc-i Rahıt'tan sonra teşekkül eden düşmanlığı izah ederken, tarihsel olmayan pek çok hadise zikrederek, ezelden beri bir düşmanlığın mevcut olduğunu ve bunun her geçen gün daha da derinleştiğini iddia ederler. Kan davaları ve bundan mütevellit kin ve öfke, yaşanan her hadisede yenilenmiştir. Hatta politik sebeplerden doğan ayrılıklar zamanla unutulsa bile eski düşmanlıklar daima bir yangın hâlinde varlığını devam ettirdi. Bunun sorumlusu Merc-i Rahit'tir ve bu savaşın kahreden tarafıyla, önemi burada yatmaktadır. Zira bu savaş Emevilere zaferi sağlamış, fakat aynı zamanda onların hâkimiyetlerinin temellerini sarsmıştır.

Mervan, biatları Cabiye'de 3 Zilkâde 64 (22 Haziran 684) çarşamba günü kabul etmiştir. Merc-i Rahıt Savaşı sonrasında ise (64 sonu) Dımaşk'ta 65 yılı Muharrem ayında (Temmuz-Ağustos 684) düzenlenen daha umumi ve resmî bir törenle ikinci kez biatları kabul etti.

Aslında Mervan halifeliği istemediği hâlde, kendi gayreti olmaksızın, Medine'den kovulması sayesinde Dımaşk'ta tahta kurulmuş oldu. Bu durum halkı olarak *Continuator Byz. Arab.*'a biraz tuhaf gelmiştir: -Mervan entrikalar sonucu Medine'den [183] kovulduktan sonra ordudan bazı kimselerin anlaşması ve Tanrı'nın izniyle iktidara getirilmiştir.- Böylece Ümeyye ailesi hâkimiyetlerini muhafaza etmiştir. Fakat Süfyanîler, Mervaniler tarafından bir köşeye itilmişlerdir. Yezid'in dul bıraktığı eşi Fâhite[118] ile evlenen Mervan'ın amacı, Süfyanîler ile ittifaktan ziyade mirasa el koymaktı. Bu suretle üvey oğlu Halid b. Yezid'i gücendirmiş oluyordu.[119] Ayrıca Mervan, her fırsatta onu, insanların yanında küçük düşürmekten de geri kalmıyordu. Son olarak Cabiye'de ona veliahtlık konusunda verdiği sözden döndüğünü beyan etmesinin ardından, kendi oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz adına biat aldı. Halid onlardan sonra veliaht olacaktı.[120] Mervan'ın bu şekilde sözünden dönmesi neticesinde, muhtemelen Amr İbn Sa'id de bertaraf edilmişti. Bundan dolayı İbn Bahdal da bu duruma karşı çıkmamıştır. Ayrıca bir hayli yaşlı olan Mervan'ın yakın zamanda ölmesi hâlinde Halid b. Yezid hilafete geçecek yaşta değildi. Arap düşüncesine göre daha o çocuk yaştaydı. Bu sebeple hâkimiyet öteden beri tahta geçmeyi ümit eden Amr b. Sa'id'e geçecekti. Fakat Fâhite, oğlunun böyle yanlış bir muameleye maruz bırakılmasını hazmedemeyerek, bunun intikamını kocasını yatağında boğarak aldı.[121]

Abdullah b. Zübeyr

Taberî 577, 17'ye göre Mervan, Ramazan ayında ve 576, [184] 16'daki habere göre bu ayın ilk günü, Elias Nisibenus'e göre 27 Ramazan 65 (7 Mayıs 685) pazar günü ölmüştür. Yaşı hakkındaki rivayetler, Taberî 577 vd. geçtiğine göre 61 ile 81 arasında değişen yılları zikreder. Theophanes 9 ay, Taberî ise

118 Bu hanım mağrur bir bedevi değil Kureyşliydi (A. Müller, I, 375).
119 İbnü'l-Esîr, 4, 275 ve buna ilaveten 296, 8'deki mısraya bakınız.
120 Bunun zamanı ve yeri hakkında bkz. Anon. Ahlw. 151, 164 vd.
121 Taberî, II, 576 vd. ve Vâkıdî bu şekilde rivayet eder.

9 veya 10 ay hüküm sürdüğünü zikreder. *Continuat. Byz. Ar.* mısra 29'da, Mervan'ın mücadele dolu bir yılın ardından öldüğü kayıtlıdır. Mervan'ın verdiği mücadeleler sadece başlangıcı teşkil ettiğinden ve bunun sınırları genellikle doğru bir şekilde tayin edilemediğinden, (onu) oğlu ve halefi Abdülmelik dönemindeki mücadelelerle birlikte değerlendireceğim.[122]

İbn Zübeyr'e karşı yapılan, yani en azından onun halifeliğini tanıyan ve onun memurları tarafından idare edilen eyaletlere karşı büyük mücadeleler verildi.[123] Ana hatlarıyla ülkenin genel durumu, Osman'ın katledilmesinden sonrakinin aynısıydı. Suriye tek başına, İslam dünyasının diğer eyaletlerine karşı teyakkuz hâlindeydi. Fakat Suriye hâkimi olan devlet başkanı, bir zamanlar Muaviye'nin olduğu kadar bu eyaletten emin değildi. Merc-i Rahıt'tan sonra Filistin ve Hıms, sessiz sedasız muzaffer olan tarafa iltihak etmiş ve Kınnesrîn de teslim olmuştu. Fırat'ın kıyısındaki Kayslılar inatla direnmekteydi ve bunların
[185] reisleri Karkısiyye'deki Züfer b. Haris'ti. Tüm bu gelişmelere rağmen Mervan ve Abdülmelik, belki de iç huzursuzluklarla, özellikle Irak'tan daha ziyade[124] İbn Zübeyr'e karşı başlangıçtan itibaren muhalif durumda görünmektedir.

Mervan'ın zamanında Mısır geri alınmış ve İbn Zübeyr'in genç kardeşi Musab'ın Filistin'e yaptığı bir saldırı geri püskürtülmüştür.[125] Medine'yi kazanmak için yapılan girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[126] Mervan, dinî ve siyasi partiler tarafından parçalanmış olan bölgesinin birliğini sağlamak için ilk adım olarak Irak'a Ubeydullah b. Ziyad'ı gönderdi. Rivayete

122 Taberî, 558, 14; 578,9; 708, 4'te Mervan ve Abdülmelik devri mücadeleleri arasındaki sınır kesinlikle yanlış çizilmiştir.

123 Horasan hakkında krş. Taberî, 806, 831 vd. ve bu kitapta 8. bölüme bakınız.

124 Daha sonraki gelişmelerle alakalı bkz. Chavarig, s. 32 vd.; Schia, s. 72 vd.

125 Vâkıdî, 467, 10; Ebû Mihnef, 481; Avâne, 576. Bu taarruzlar, Mervan daha henüz oğullarına biat ettirmezden evvel Amr b. Sa'id tarafından gerçekleştirildi. Anon. Ahlw. 174, 17.

126 Avâne, 578 vd. 642; Anon. Ahlw. 155, 2; 180, 2; İbn Küteybe 201'e göre Haccac buna iştirak etmiştir.

göre Mervan, İbn Ziyad'a işgal edeceği bütün toprakların valiliğini vaad etmiş ve Kûfe'yi üç gün boyunca yağmalamasına müsaade etmiştir.[127] Bu seferin başlangıcında, Ubeydullah b. Ziyad henüz Menbiç yakınındaki Fırat Köprüsü'nde bulunduğu sırada, İbn Ziyad'ın komutanlarından Husayn b. Nümeyr, Re'sü'l-Ayn yakınlarında 24 Cemaziye'l-evvel 65 (6 Ocak 685) tarihinde Süleyman b. Surad komutasındaki Kûfeli Şiîleri kılıçtan geçirmiştir.[128] Bu tarihten sonra en az bir yıl boyunca Ubeydullah, Züfer b. Haris ve Kayslılara karşı verdiği mücadelelerden dolayı yolundan alıkonulmuştur.[129] 686 yılında [186] Ubeydullah askerî güzergâhtan Irak'a, Musul üzerine yürüdü. Bu arada Muhtar da Kûfe'de hâkimiyetini tesis etmişti. Ubeydullah'ın ilerlemesi üzerine, Muhtar'ın Musul Valisi Tekrit'e doğru geri çekildi.[130] Muhtar, boş durmayarak Ubeydullah üzerine bir ordu gönderdi ancak 10 ve 11 Zilhicce 66 (9 ve 10 Temmuz 686) tarihinde gerçekleşen kanlı bir savaşın ardından Muhtar'ın ordusu bozguna uğradı. Fakat 67 yılı başında İbrahim b. el-Eşter komutanlığındaki ikinci Şiî ordusu Hâzir Savaşı'nda kazandı.[131] Savaşta ölenler arasında Ubeydullah'ın kendisi ve Husayn b. Nümeyr de vardır.[132] Bunun üzerine doğal olarak Karkısiyye'deki Kayslılar da başkaldırdılar. Bunlar o zamana kadar Suriye ordusunda görev yapmakla birlikte ya Hâzir Savaşı'nda ya da savaşın ardından ordudan ayrılan Umeyr b. Hubâb komutasındaki kabiledaşları tarafından takviye edildiler. Ubeydullah'ın başarmak için iki yıl boyunca uğraştığı bu iş boşa çıkmıştı ve her şeye yeniden başlanması gerekiyordu. Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Irak Valisi Mus'ab b. Zübeyr'in bizzat kendi topraklarında, dışarıdan bir saldırı

127 Taberî, 578, 642.
128 Taberî, 559, 4, 20.
129 Taberî, 643; Van Gelder (Muchtar, s. 96, 152) yeterli miktarda delili olmamasına rağmen bu haberi yanlış addetmektedir.
130 Taberî, 643.
131 Ağustos 686; Tenbih, 312, 17'deki verilen kesin tarihe De Goeje dikkatimi çekti.
132 Taberî, 714, 1.

savaşını aratmayacak kadar Şiî ve Hâricîler tarafından kuşatılmış olması, Abdülmelik için büyük bir şans olmuştur.

Abdülmelik, Mus'ab b. Zübeyr'in kardeşi Abdullah'tan bağımsız olarak yönettiği Irak'ı geri almak yani Ubeydullah'ın üstesinden gelemediği bu meseleyi halletmek üzere harekete
[187] geçti. Tabi böyle bir girişim için uzun zaman bekleyen Abdülmelik, Mus'ab'ın üzerine gitmeden bir kez daha ayaklanan Nâtil b. Kays'ın isyanını bastırmak zorunda kaldı.[133] Fakat her şeyden evvel Bizanslılar yaptıkları anlaşmalarını bozdular ve Amanoslar'daki Maronîleri Araplara karşı isyana teşvik ettiler.[134] Tüm bunlardan ötürü 72 yılına kadar Mus'ab'ın hâkimiyetine son verilemedi. Ancak 73 yılında ülkede iç savaşlar sona erdi. Ubeydullah'ın öldürüldüğü 67 ile 72 yılı arasındaki hadiselere dair gelen rivayetler yetersiz ve eksiktir. Burada yapılacak en önemli iş şimdilik karanlıkta olan bu kronolojiyi tespit etmektir. Ayrıca o dönemde Müslümanların takvimine göre yıl değişiminin yaz aylarına gelmesi ve hemen hemen her yıl düzenlenen seferlere kışın ara verilmesine rağmen[135] bunun iki hicri yıla taksim edilmesi hususu göz önünde bulundurulmalıdır.

67 yılında Mus'ab Muhtar'a karşı harekete geçtiğinde, Iraklıların birbirleriyle didişmelerine Abdülmelik'in hiç sesini çıkarmaması, anlaşılabilir bir durumdur. Taberî[136] ve Elias'a göre 68 yılında Suriye'de büyük bir kıtlık oldu. Bu yüzden askerî seferler düzenlenemedi. Theophanes de bu durumdan 6179 *Yaratılış Yılı* vekayisinde bahsetmektedir.
[188] (Selefkî 998/h. 68). (188) Bu kıtlığın çok daha sonraki yıllarda vuku bulduğunu ifade eden Medâinî'nin rivayeti kabul edilecek türden değildir.[137]

133 Ya'kûbî, 2, 321; Mes'ûdî, 5, 225. Fakat burada kronolojik bir hata da bulunması mümkündür.
134 Göttinger Nachrichten, 1901, s. 428 vd.
135 Taberî, 797, 10.
136 Taberî, II, 765.
137 Agânî, 17, 161, 26.

Araplar ve Elias'e[138] göre Abdülmelik'in Mus'ab'a karşı ilk seferi hicri 69/70 miladi 689 yaz mevsimidir. O yıllarda[139] Abdülmelik'in karargâhı, ordusunun toplanma yeri ve askerî harekâta çıkış noktası Kınnesrin bölgesindeki Butnân Habib olmuştur. Buna karşılık Mus'ab'ın ordugâhı ise Tekrit yakınındaki Bâcumayra idi.[140] Bu yerler, Suriye'den Irak'a giden ana yolun sınır bölgeleriydi. Mezopotamya, bir ara bölge olup Abdülmelik'ten ziyade Mus'ab'ın hâkimiyeti altındaydı. Zira Fırat'ın kenarında yaşayan Kayslılar, Mus'ab'a sadakatle bağlıydılar. Abdülmelik, serbest hareket edebilmek için Bizans'la barış imzalayıp pek çok tavizler vermişti.[141] Cabiye'de [189]
kendisine hilafet hakkı sözü verilen Amr b. Said, bu hakkın geri alınması sebebiyle Dımaşk'ta isyan etmişti ve Abdulmelik için ciddi tehdit oluşturmaktaydı. Abdülmelik de geri dönerek bu tehlikeli düşmanı kılıçla halletmenin yoluna gitti ve bizzat kendisi hainçe, işkencelerle ve nefreti mucib ettirecek şekilde Amr'ı öldürdü.[142] Rivayetler[143] bu olayların kısmen 69, kısmen de 70 yılında olduğunu anlatır. Bunların tamamının birbiriyle alakalı olduklarında şüphe yoktur ve aynı yaz mevsiminde vuku bulduğu unutulmamalıdır. Abdülmelik'in (Dımaşk'a dönmeden önce) kuzeydoğuda nereye kadar ulaş-

138 Theophanes'te o yıllardaki Arap vekayiinin düzeni o kadar içinden çıkılmaz hâlde karışıktı ki, onun Ziyad (İbn Ziyad), Muhtar, Said (İbn Said) ve Mus'ab hakkındaki haberlerini ancak bütün kronolojiden soyutlamak suretiyle kullanabilmek mümkündür.

139 Abdülmelik'in 67 yılında ordusuyla birlikte Butnân'da olduğuna dair olan haber, daha evvelki, bu yıl içinde onun kıtlık yüzünden sefere çıkmamış olduğuna dair gelen rivayetle uyuşmamaktadır. Butnân adı, o zamanlar kuraklıktan sonra yağan yağmur yüzünden orduda 'Pis-Butnân' isminin yayılmış olduğu hikayesine bağlamak için burada zikredilmektedir. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi herhâlde kronikleşmiş pisliktendir. Landdrostei Lünebûrg'deki Dreck-Harburg'da olduğu gibi.

140 Yakût I, 664'e göre Abdülmelik kışı Butnân'da; Mus'ab Maskîn'de geçirmekteydiler. Maskîn hemen hemen Bâcumayra ile aynı coğrafî-askerî manaya gelmektedir. Krş. Belâzûrî, 149, 8.

141 Göttinger Nachrichten 1901, s. 428.

142 Taberî, 805.

143 Taberî, 783vd., 796; Anon. Ahlw. 250.

tığı konusunda rivayetlerde kesinlik yoktur. Vâkıdî[144] ve Elias'a göre Abdülmelik, Aynu'l-Verde yani Ra'sü'l-Ayn'den geri dönmüştür. Yine Vâkıdî'ye[145] göre o henüz Butnân Habib'den dahi çıkmamıştı. Avâne[146] de bu sonuncu rivayeti benimsemiş görünmektedir. Ona göre Abdülmelik, Karkısiyye'de bulunan Züfer b. Haris üzerine sefer düzenleyecekti.[147] Fakat kendisine Butnân'a kadar refakat eden Amr b. Said buradan gece-
[190] leyin gizlice başkalarını da yanına alarak Dımaşk'a hareket etmiş ve şehri ele geçirmişti. Bundan dolayı Abdülmelik çıkacağı seferden vazgeçmek zorunda kaldı. Ya'kûbî de hadiseyi buna benzer şekilde aktarmaktadır.[148]

Ertesi yıl 70/71 (690) yaz mevsiminde sefer tekrarlandı. İki baş düşman yine karşılaşamadılar. Mus'ab bir seferdeyken, Abdülmelik de Basra'da Bekr veya Rebîa -Cüfrîye adıyla tanınır- isyanıyla meşguldü.[149] Mus'ab ve Züfer'e karşı girişilen mücadeleye Kûfeli asilzade Ubeydullah b. Hurr el-Cûfî[150] ve Basralı vahşi Ubeydullah b. Ziyad b. Zibyân el-Bekrî,[151] Abdülmelik'i sevdiklerinden değil, Mus'ab ve Züfer'e kinlerinden dolayı sefere iştirak ettiler.

Yapılan bu mücadelelerden hiçbir netice alınamadı. "Abdülmelik, Bâcumayra'da karargâh kuran Mus'ab'a karşı Butnân'a kadar -bayağı uzak bir mesafe- yürüdü, kış mevsimi gelmesi üzerine her iki taraf da yerlerine geri döndüler."[152] Bu hadisenin 69/70 yılında cereyan eden başka bir vukuatın yanlışlıkla tekrarı olmasından şüphe edilebilir. Taberî'nin

144 Taberî, 783.
145 Taberî, 796.
146 Taberî, 783 vd.
147 Hamasa 658 mısra 6'da, geri püskürtülmesi sadece Kelblilerin üzerine kalan Kayslıların Butnân'a düzenledikleri bir baskından bahsedilmektedir.
148 Ya'kûbî, II, 321 vd.
149 Taberî, 798-803.
150 Taberî, 305, 388 vd. 765 vd.
151 Taberî, 800, 807-10; İbnü'l-Esîr, 4, 255, 268; Agânî, 11, 62.
152 Taberî, 797.

71 yılı içinde vuku bulduğunu söylediği Caferiye İsyanı'nın[153] başka yerde 70 yılında olduğu zikredilir. Vâkıdî,[154] bunun Amr b. Said'in Dımaşk'taki isyanıyla aynı zamanda olduğunu ifade eder ve yapılan ilk seferi değil son katî seferi 70/71 ola- [191]
rak tarihlendirir.[155]

Tüm bu rivayetlere göre toplamda sadece iki seferin mevcudiyetinden söz edilebilir. Fakat bu da yeterli bir bilgi değildir. Rivayetlerden görebildiğimiz kadarıyla tarihlendirmeler geriden yapıldığında bu durum ortaya daha net çıkıyor ve doğrudan doğruya bu hadiselerin içinde olanların şehadetleri de bunlara delalet ediyor. Mesela aynı döneme ait bir mısrada[156] Mus'ab'a şu şekilde hitap edilmektedir: "Yıllar geçmesine rağmen sen Bâcumayra'dasın, bizimle sefere çıkıyor, fakat hiçbir şey yapmıyorsun." Başka bir mısrada ise[157] Bâcumayra'dan bahsedilirken zaman kavramı çoğul olarak kullanılmaktadır. Medâinî[158] tam bir tarih vererek birbirini takip eden üç yıl boyunca yapılan üç seferden bahseder. Ona göre Abdülmelik'e, iki yılı seferde geçirmesinin ardından bir yıl istirahat etmesi, hatta lanetlenmiş Irak'ı da Mus'ab'a bırakarak Suriye ile yetinmesi tavsiye edilmiştir. Fakat Abdülmelik bu tavsiyeleri dikkate almadı ve üçüncü yılın sonunda yaptığı seferle hadiseleri kendi lehine döndürdü.

Hicri 71/72, 692 yılı yaz mevsiminin büyük bir kısmını Abdülmelik, (yer adı verilmemiş, eksik bilgi)'yi itaat altına almakla geçirdi. Uzun kuşatmalardan sonra Karkısiyye'de Züfer b. Haris teslim olmuş, oğlu Hüzeyl de orduya katılmaya mecbur kalmıştı.[159] İbnü'l-Esîr'de, Emesa valisi Abân b.

153 Krş. Taberî, 813, 11 vd; 798, 5.
154 Taberî, 805.
155 Taberî, 81.
156 Agânî, 17, 162; Mes'ûdî, 5, 241.
157 Taberî, 1038, 4.
158 Agânî, 17, 161 vd.
159 Anon. Ahlw. 24, 17 vd; İbnü'l-Esîr 4, 265. Theophanes 6178 Yaratılış Yılı vekayiinde Circesium'un alınması yanlış bir bağlantıyla anlatılmaktadır.

Ukbe b. Muayt'ın Karkısiyye'ye karşı daha önceden kalkış-
[192] tığı ve netice alamadığı bir sefer hakkında detaylı bilgiler içeren haberler mevcuttur.[160] Buna göre Züfer, Kelb ve Kudâa ordusu karşısında boyun eğmemiş, aksine tamamıyla kendi özgür iradesiyle halifeye katılmıştı. Aslında bu, doğal olarak sonraki zamanlarda küçük düşürülmenin acısını hafifletmek için Kayslıların uydurdukları bir medhiyedir. Fakat Karkısiyye'den başka Ümeyr b. Hubâb'ın mukavemet ettiği Ra'sü'l-Ayn[161] ile Nisibis'in de itaat altına alınması gerekiyordu. Aslında bu adamlar Muhtar'ın taraftarlarından ve -Haşebiye- adı verilen bir grup Arap'tan başkası değildiler. Onlar da teslim olarak orduya alındılar.[162]

Abdülmelik ile Mus'ab arasındaki nihai çarpışma vuku bulduğunda yaz mevsimi bitmek üzereydi. Savaş yeri olarak bir zamanlar Muaviye'nin yaptığı gibi Abdülmelik'in de karargâh olarak benimsediği Maskin ile Mus'ab'ın ordugâhı Bâcumayra arasında bulunan Deyre'l-Câsalik belirlenmişti.[163] Savaş, Cemaziye'l-evvel veya Cemaziye'l-âhir 71/72 yılına tekabül
[193] eder.[164] Vâkıdî ve Elias 71, diğerleri ise 72 yılını verirler.[165] Bütün anlattıklarımız bir tarafa, bu sonuncu tarih Abdülmelik'in Irak'taki zaferini ve Haccac'ın Hicaz'a gönderilmesi hadisesinin öncesinde olduğunu teyid etmektedir. Haccac'ın Hicaz'a gönderilişinin 72/73 yılı olduğunda şüphe yoktur.[166]

160 İbnü'l-Esîr, 4, 275 vd.

161 Barhebraeus (nşr. Bedjan) 111; Hubâb aslında İbn Hubâb'tır. Krş. İbnü'l-Esîr, 4, 254.

162 Mes'ûdî, 5, 241. Krş. 5, 155; 8, 33; 11, 47; ve Schia, s. 80, n. I, 84; n. 3.

163 Taberî, 805.

164 Anon. Ahlw. 8; Taberî, 813.

165 Mesela Medâinî (Taberî, 813, 1466, 9 ve Agânî 17, 161); Anon. 26'da İbn Kelbî (dedesinden ve Ebû Mihnef'ten) ve Mes'ûdî, 5, 242.

166 Bununla birlikte Medâinî'nin Taberî'deki rivayetine dayanılarak (813) savaşın 13 Cemaziye'l-evvel veya Cemaziye'l-âhir Salı günü 71 yılında vuku bulduğu kabul edilebilir. Medâinî bu hususta 72 yılını zikreder. Fakat bu mezkûr yılda Cemaziye'l-evvel veya Cemaziye'l-âhir'in 13. günleri Salı'ya isabet etmez. Buna karşılık 71 yılının Cemaziye'l-âhir ayında Salı günüdür. Buna rağmen bana Irak'a yapılan seferi ikiye indirmek ve sonra da Deyr el-Câsalik savaşının neticesi olan Kûfe'nin

Savaşın nasıl cereyan ettiğine dair birbiriyle münasebeti bakımından pek çok tartışmalara sebep olmuş derleme rivayetler mevcuttur. Ahlwardt'ın yayınladığı Belâzûrî'nin *Kitabu'l-Eşrâf*'ının bir kısmından ibaret olan tarih eserinde, verilen rivayeti İbnü'l-Esîr'in bu konudaki rivayetiyle (4, 263 vd.) mukayese eder ve İbnü'l-Esîr'de konuyla alakalı nakledilen haberlerin büyük bir kısmının Belâzûrî'den iktibas edildiği kanaatine varır. Nöldeke birçok hâllerde olduğu gibi İbnü'l-Esîr'in kaynak olarak Taberî ile yetineceği düşüncesiyle bu duruma itiraz etti. Brockelmann, yayın hayatına kazandırdığı Taberî'nin serisinde İbnü'l-Esîr'in Taberî ile iktifa etmediğini ispat etmiştir.[167] Nöldeke bu seriyi henüz görmediği için farklı düşünmekteydi. Bu durumda mesele kısmen [194]
de olsa ancak Ahlwardt'ın lehine halledilmiş oldu. Ahlwardt, Nöldeke ve Brockelmann tarafından gözden kaçırılan diğer bir rivayet, anonim tarzda muhteva olarak diğerleriyle hemen hemen aynı olmasına rağmen müstakil bulunan ve Zübeyr b. Bekkâr tarafından toplanmış rivayetler de dikkate alınmalıdır.[168] Tüm bu anlatılanlardan şöyle bir sonuca varılabilir: İbnü'l-Esîr sadece Taberî'yi takip etmekle yetinmez, fakat *Kitabu'l-Eğânî*'nin bu makalesinden ve anonim eserinden de habersiz olduğu ortadadır. Her ikisiyle ortak olduğu bölümlerde, bazen birisiyle diğerine nazaran daha çok uygunluk göstermesine rağmen eserini öyle bir hazırlamıştır ki, hangisinden doğrudan iktibas yaptığının anlaşılmasını imkânsız hâle getirmiştir. Bazen o da (tabi Taberî'den iktibas ettikleri dikkate alınmazsa) her iki rivayetin muhtevasını aşacak tarzda şeyler anlatmaktadır. Mesela İbn Dıbyan'ın Mus'ab'a olan düşmanlığının hikâyesinde olduğu gibi. Buna

alınışı ile Mekke'nin işgalinin arasından iki yıl geçmiş olması tarihî kesinliğine şehadet edilen vakalarla tezat hâlinde ve imkânsız görünmektedir. Bu meseleye tekrar döneceğim.

167 Anon. Ahlw. Önsöz s. XII vd.; Göttinger Gel. Anz. 1883, s. 102. Brockelmann'ın İbnü'l-Esîr-Taberî ilikisine dair doktora tezi (Strassburg 1890), s. 49 vd.

168 Bu rivayet için bkz. Agânî, 17, 161 vd.

göre İbnü'l-Esîr, büyük kısmı itibariyle aynı kaynaklardan istifade ederken bazı derleme eserlere de müracaat etmiş gibi görünmektedir.[169] Gerek *Anonymous Work* gerekse *Kitabu'l-Eğânî*'de zikredilen raviler, Taberî'dekilerin aynısıdır. Sadece Taberî, Vâkıdî'yi zikretmekte ve sayfa 804, 15'den 808, 2'ye kadar devam eden esas rivayetini ona dayandırmaktadır.

[195] Rivayetler arasında tarihsel bakımdan önemli farklılıklar pek yoktur. Savaştan önce ordular birbirine yakın mesafede bulunan Maskîn ve Bâcumayra ordugâhlarında karşı karşıya durmaktaydılar. Abdülmelik de bir zamanlar buna benzer durumlarda Muaviye'nin aynı yerde uyguladığı taktiği hayata geçirerek, yani düşman karargâhıyla irtibat kurarak, bu durumdan istifade etti. Yukarıda bahsi geçen mısralarda görüldüğü gibi Iraklılar savaşa istekli değillerdi. Zaten bu adamlar hiçbir zaman disiplin ve itaate alışamamışlardı. Son yıllardaki grup içinde yaşanan vahşet dolu mücadeleler bile onları ıslah etmemişti. Siyasi ve askerî sadakat nedir kesinlikle bilmiyorlardı. Fahişe kadınların zampara değiştirmekten hoşlandıkları gibi ellerinden gelse onlar da her gün emir değiştiriyorlardı.[170] Onlara, sadece İbn Zübeyr ve kardeşi Mus'ab için değil, Irak'ın geleceği için de mücadele ettikleri ve açgözlü Suriyelilerin zengin verimli Irak topraklarına girmelerine izin vermemeleri gerektiği anlatılmaya çalışıldı, fakat bunların hiçbirisi de faydalı olmadı.[171] Mus'ab en iyi birliklerini Mühelleb'in kumandasında Basra'yı Hâricîlere karşı koruması için geride bırakmıştı.[172] Mus'ab'ın yanındaki Basralılar arasında ise bir yıl evvel isyanlarını bastırmaya mecbur kaldığı ve hiç güven-
[196] mediği Rebîalılar vardı.[173] Ordusunun büyük bölümünü, se-

169 Burada mesele, hiç tarihî olmayan sadece edebî mahiyeti bulunan metnin tafsilatlı olarak ispat edilmesine gidilmemesidir. Derleme eserlerin birbirleriyle olan ilişkileri konusu daima karışık bir hüviyete sahiptir.
170 Agânî, 162, 17; İbnü'l-Esîr, 265, 23.
171 Taberî, 806; İbnü'l-Esîr, 265 vd.; Anon. 14.
172 Taberî, 806; İbnü'l-Esîr, 265 vd.; Anon. 14; Chavârig, s. 36 vd.
173 Taberî, 807 vd. Agânî, 162.

fere çıktığı Kûfe'den getirmişti.[174] Kûfeliler ona karşı sempati duymuyorlardı, çünkü daha önceden Muhtar'a karşı verilen mücadelede resmî emirle yardıma çağrılmışlar ve gerçekleşen savaşta Muhtar'ın taraftarlarının sel gibi kanını akıtmıştı. Bundan dolayı Mus'ab'a kin tutuyorlardı. Bu durum Abdülmelik'in işini kolaylaştırdı. Kûfelileri elde etmek üzere harekete geçti.[175] Abdülmelik'in üzerine titrediği ordu kumandanlarının isimlerinden Kûfeliler olduğu anlaşılmaktadır.[176] Onların ihanetlerine karşılık mükâfat olarak vadettiği İsfahan bölgesi[177] aslında Kûfe'ye aitti ve Kûfeliler tarafından idare ediliyordu. Mus'ab, Abdülmelik'in anlaştığı bu hainlere karşı ciddi tedbirler alma konusunda kararsız kaldı. Defalarca uyarılmasına rağmen onları bulunduğu mevkilerinde bıraktı. Onu ikaz eden ve hainlerin idam edilmesini isteyenlerin başında, Hâzir Savaşı'nın galibi İbrahim b. el-Eşter geliyordu. İbrahim, Abdülmelik'ten aldığı mektubu açmadan Mus'ab'a teslim etti ve diğer kumandanların da benzer içerikli mektuplardan almış olabileceklerini belirtti. Babası Sıffîn'in fatihi olan ve seçkin [197]
bir muhitte yetişen İbrahim b. el-Eşter'in, Kûfe'nin en sadık ve aynı zamanda en seçkin şahsiyeti olduğunda şüphe yoktu. Onun Deyrü'l-Cesâlik'te vuku bulan savaşın daha başında öldürülmesi, Mus'ab'ın da mağlubiyetini hızlandırmıştır. Attab b. Varkâ el-Temimî, süvari kuvvetleriyle birlikte firar etti, diğer kabile kumandanları veya kabile reisleri küstahça sözlerle Mus'ab'a itaat etmekten imtina ettiler, hatta birliklerini savaşa hiç sokmadılar. Böylelikle Mus'ab harp meydanında yalnız kaldı. İşte bu tuhaf durumdan dolayı bu savaş şöhret kazanmıştır. Savaşın nasıl geliştiğini anlamak için taktik veya stratejik herhangi bir bilgiye sahip olmaya gerek yoktur. Henüz küçük yaşta olan oğlu -çünkü babası da 36 yaşındaydı- gözleri önünde öldürüldükten sonra bizzat Mus'ab, aldığı ok

174 Taberî, 804, 807; İbnü'l-Esîr, 264 vd.

175 O döneme ait bize kadar intikal eden mısralar için bkz. Anon. 11 vd. Bu mısralar, Kûfelilerin ihanetinden dolayı oluşan korkuyu ifade etmektedir.

176 Anon. 13, 21-23, 27, 14.

177 Anon. 13, 32.

yaralarından kanlar akarken Kûfeli Sakiflilerden Zaide b. Kudâme tarafından, "Bu Muhtar'ın intikamıdır!" naralarıyla öldürüldü. Ubeydullah b. Ziyad b. Dabyan cesedin kafasını kesti.

Hiç de onurlu ve şerefli olmayan böyle bir zaferin ardından Abdülmelik Kûfe'ye girdi. Kabilelerin biatını kabul ederek, yeni itaat altına alınan eyaletlere memurlarını tayin etti.[178] Muaviye'nin daha önceden kaldığı Nuhayle'deki ordugâhta 40 gün kaldı. Bu zaman zarfında Haccac b. Yusuf'u Hicaz'a,
[198] İbn Zübeyr'e karşı mücadele için gönderdi. *Anonymous Work*, 18, 1'de Haysem b. Adî bu şekilde rivayet etmektedir. Vâkıdî de aynı görüştedir. O, Taberî 830 ve *Anon.* 38'de, Mus'ab'ın alaşağı edilmesinin ardından Haccac, Cemaziye'l-evvel ve Cemaziye'l-âhir aylarında, yani Cumada ismi iki ayı birden kapladığı için ya Deyre'l-Cesâlik Savaşı'nın cereyan ettiği ya da onu takip eden ay içerisinde, 2.000 Suriyeliyle birlikte Mekke'ye gitmek için emir aldığını ifade eder. Yıl olarak hicri 72'yi vermektedir. Zaten başka türlü de olması mümkün değildir. Çünkü ona göre Mekke'nin kuşatılması ancak 72 yılının sonlarına doğru başlamış, 73 yılının ilk aylarına kadar uzamıştır. Fakat o, bu hâlde nasıl olur da savaşın 71 yılında olduğuna dair daha önceki bir tarihi verebilir? Onun rivayetlerinden bize kadar intikal edenlerle bu bilmecenin çözüme kavuşması mümkün değildir. Irak ve Hicaz hadiselerinin birbirine yakın tarihlerde vuku bulması ve bununla Mus'ab'ın mağlubiyeti için verilen kesin tarih 72 yılıdır.

Vâkıdî'ye göre Haccac, doğrudan Mekke üzerine yürümeyip önce Taif'e gider, Şaban ayında oraya ulaşan Haccac, Taif'te birkaç ay kalır.[179] Burada kaldığı süre içinde İbn Zübeyr taraftarlarıyla sık sık Arafa Ovası'nda küçük çarpışmalar yapmış ve hemen hepsinde galip gelmiştir. Daha sonra Haccac, kutsal şehre saldırmak için halifeden bizzat izin alır

178 Horasan hakkında buradaki ve diğer durumlarla alakalı bilgiler krş. VIII. Bölüm.

179 Mes'ûdî, 5, 259; Anon. Ahlw. 139.

ve aynı zamanda takviye kuvvet ricasında bulunur. Abdülme- [199]
lik'in emriyle Medine'yi zapt eder, oradan İbn Zübeyr'in valisini kovan Tarık b. Amr kendisine yardıma gelir.[180] Vâkıdî'ye göre[181] muhasara 1 Zilkâde 72 (25 Mart 692)'de başlar. Şehre ve mukaddes Kâbe'ye mancınıklarla taşlar atılır. O esnada zuhur eden korkunç bir fırtına her ne kadar dinî bazı endişelere sebep olsa da Haccac bu endişelerin üstesinden gelmiştir. İbn Zübeyr her geçen gün adamları tarafından terk edilir. İbn Zübeyr'in oğulları da dâhil olmak üzere bu adamların tamamı silahlarını bırakarak Suriyelilerden eman aldılar. Fakat 73 yaşındaki İbn Zübeyr eman istemekten utandı. Annesiyle vedalaşarak tek başına son mücadeleye girdi ve bunun sonucunda öldü.[182] Vâkıdî'ye göre İbn Zübeyr'in ölümü muhasaranın başlamasından 6 ay 17 gün sonra 17 Cemaziye'l-evvel 72 (18 Eylül 692) yılında gerçekleşmiştir.[183] Burada verilen gün gerçek tarihle uyuşmamaktadır. Bu yüzden Taberî, 851, 10 ve Anon. 57'ye göre ay Cemaziye'l-evvel değil Cemaziye'l-âhir idi. Elias, 17 Cemaziye'l-âhir ayı Pazartesi tarihini vermektedir. Aslında gün bu tarihlendirmeye de uymamaktadır.

Mekke'nin bu şekilde düşüşü sözün son noktasıydı.[184] Zira Osman'ın katlinden sonra mukaddes şehirler ölü bir zaviyeye dönüşmüştü ve tekrar siyasi hayatın merkezi hâline getiri- [200]
lemezdi. Aslında İbn Zübeyr'in niyeti de bu minval üzereydi. Sayesinde yükseldiği hareket tarzına göre bu gayesinin peşinden gitmeliydi.[185] Dünyanın nimetleri ona açılmasına rağmen o, sığındığı mukaddes mekânı terk etmemiş, hilafetin kutsal karakterini ileri sürerek Kâbe'ye iltica etmiştir. Fakat bunun neticesi olarak kendi şahsiyeti arka planda kalırken, onun adı bu fitnede ön plana çıktı. Verilen mücadeleler onun

180 Taberî, 818; Anon. 34 vd.
181 Taberî, 844 vd.
182 Anon. 38 vd.; Hamasa 319.
183 Taberî, 2, 844 vd.
184 Bu konuda söylenenler için bkz. Hudh. 259, 17 vd.
185 İbn Zübeyr'in hareketine ilişkin yukarıda geniş bilgi verildi.

adına cereyan ediyor fakat o buna iştirak etmiyordu, sonuca onsuz gidiliyordu. Arabistan'da bile Hâricî Necde b. Amir el-Hanefî'den daha az nüfuza sahipti.[186] Sonunda gizlendiği binada kendini yakalattı ve oradan çıkarıldı. (Onlara göre) İbn Zübeyr'in öldürülmesiyle birlikte büyük fitne sona erdi ve Müslümanlar arasında birlik yeniden tesis edildi.

186 Taberî, 737, 8; Chavarig, s. 29 vd.

IV. BÖLÜM
İLK MERVANİLER

Abdülmelik b. Mervan

İbn Zübeyr'e karşı verilen uzun mücadelelerin son bulma- [201]
sıyla Irak'taki fırtınalar dinmedi. Zaten bu karışıklıklar Abdülmelik'in hâkimiyet döneminin tamamını kaplamıştı. Kays ve Kelb kabileleri arasındaki ihtilaflar sebebiyle Suriye'de de bir cadı kazanı kaynamaktaydı. Aslında Züfer b. Haris, Karkısiyye'de Mus'ab'ın mağlub olduğu yıl silahları bırakmışlardı, fakat bununla birlikte kabileler arası kan davaları yine de son bulmamıştı. Kan davaları büyük savaştan sonra da sürüp gitti. Bu hadiseleri birbirine bağlı şekilde değerlendirebilmek için Merc-i Rahıt'a kadar geri gitmek gerekir.[1] Pek çok insanın hayatına mal olan bu savaşın ağır faturasını Kayslılar ödemişti. Arap düşünce dünyasında kaybedilen kan bedelini galip gelenlere ödetmek gerekirdi. İntikam alma sırası onlardaydı ve hiç vakit kaybetmeden karşı atağa geçtiler. Kelbliler sadece saldırılara cevap verdiler. Kayslılardan bu işe Doğu Suriye'den, el-Cezire'nin güneyindeki Fırat'ın her iki yakasındaki sahilden özellikle Âmir ve Süleym, onların yanı sıra Gani ve Bâhile de katıldı.[2] Kelbliler tarafında ise diğer Kudâa ka- [202]
bileleri[3] bulunmakla birlikte, sadece Kelbliler harekete katılmış gibi görünmektedir. Uzun yıllar süren kan davalarından kaynaklanan savaşların cereyan ettiği tek tek ya da kısmen birbirinden uzak 'Eyyâm' hakkında rivayetler ve kaynaklar İbnü'l-Esîr, *Kitabu'l-Eğânî*, Hamâse ve Medâinî vasıtasıyla

1 Agânî, 11, 61, 31.
2 İbnü'l-Esîr, 4, 256, 10; 15; 258, 18; 259, 17; 260; 24; 256, 10'da 256, 15'de olduğu gibi A'şur okumalı.
3 Züfer'in İbnü'l-Esîr 256, 18'de kaydedilmiş olan bir mısraında Kudâalılar Yemenli olarak isimlendirilmişlerdir.

bize intikal etmiştir. Bunlar genellikle aynı döneme ait ğınalar ve bunlara bağlı hikâyelerdir. Haberler çoğunlukla itimat edilecek kadar sahih olmakla beraber, kısmen bağlantısız ve kronolojiden yoksundur. Bunları düzenli bir şekilde bize ulaştıracak pek çok malzeme elde mevcuttur.

Kitabu'l-Eğânî'ye göre kan davası, Karkısiyye'deki emirlerin reisi Züfer b. Haris el-Kilâbî'nin, Kelblilerin Musayyah'ta bulunan köylerinden birisine baskın yapıp 20 kişiyi öldürmesiyle başlamıştır.[4] Kelbliler meşhur Hasan b. Malik b. Bahdal'ın[5] yeğeni Hümeyd b. Hüreys b. Bahdal'ın önderliğinde Tedmür'de kendi idarelerindeki 60 Numeyrli'yi öldürmek suretiyle bunun intikamını aldılar. Bunun üzerine Züfer'in Yevmü'l-İklîl'de 500 hatta 1.000 Kelbliyi öldürttüğü, böyle büyük bir katliamın ardından Hümeyd'in yetişmesine fırsat kalmadan Karkısiyye'ye giderek kendisini emniyete aldığı rivayet edilir. Fakat başka bir yerde,[6] İklîl baskını Züfer'e değil,
[203] Süleymlerin reisi Umeyr b. Hubâb'e izafe edilir. Her ne olursa olsun burada kesin olan, Züfer'in Kelb'den intikam almak için düzenlenen baskınlarda baş muharrik olduğudur. Züfer çöldeki bu büyük kan davalarından, Irak-Suriye arasındaki hilafet mücadelelerine çekilmiştir. Bundan dolayı Abdülmelik'in saldırılarına maruz kalmış ama buna rağmen Mus'ab'ın sınır boylarındaki komutanı olarak uzun yıllar görev yapmıştır.

Umeyr'in tarih sahnesinde ortaya çıkışı kronoloji bakımından bize yardım etmektedir. Çünkü o Hâzir Savaşı'nda Suriye ordusundaydı, ancak bu savaştan sonra Züfer'le ittifak etti. Yani buna göre 67 yılından önce olması mümkün değil. Onun şecaati ve intikam almalarına dair pek çok "Eyyam"dan bahsedilir ki, bunlar Semâva'nın muhtelif mahallerine göre adlandırılmıştır. Hümeyd bile atının hızlı koşması sayesinde Kabe'de Umeyr'in elinden kurtulmuştur. Baskın bölgesinde

4 Agânî, 20, 120 vd.
5 Scholion, onu Hamasa 658 mısra 2'de bununla karıştırmıştır.
6 122, 17 vd.

yaşayan Kelbliler, en sonunda bölgeyi terk ederek bir süreliğine Filistin ve Gor'a hicret etmek zorunda kaldılar.

Bunun üzerine Umeyr, Fırat'ın gerisine çekildi ve kabiledaşları Süleymlilerle birlikte Habur bölgesine yerleşti. Bu bölgede de Dicle ve civarında yaşayan Hristiyan Tagliblilerle Kayslıların birbirlerine girmelerine sebep oldu. Tağlibliler Züfer'e başvurarak; kendilerine rahat vermeyen sürekli kavgaya sebep olan Süleymlilere Habur bölgesini terk etmelerini istediler. Züfer böyle bir emir vermeye kendisini yetkili görmedi. Bu suretle Tağlib ile Süleym kabilesi arasında kan davası başladı. Züfer, Tağliblilerin Suriyelilerin kucağına düşmelerini istemiyordu. Bu yüzden her iki tarafın arasını bulmaya çalıştı. Fakat gittiği yere kötülük götüren Umeyr ona oyun oynadı. Mus'ab'ın arkasına saklandı ve Hristiyan olan Tağliblileri Suriye'ye (Ümeyye oğullarına) karşı sempati duymakla itham etti. İbn Zübeyr idaresinin adına, bunlara karşı harekete geçmek ve onlara karşı beslediği düşmanlığı sınırsızca kullanma yetkisini elde etti. Mâkis veya Mâkisîn mevkiinde Tağlibliler çok kötü bir katliama maruz kaldılar.[7] Züfer'in, hiç arzulamadığı hâlde bu mücadeleye katılmak zorunda kaldığını rivayetlerden öğreniyoruz. Bu hadisede pek çok baskın ve çatışmalar yaşanmıştır; Ahtal'ın şiirlerinde[8] zikredilen yerler Habur, Belh, Sarsar kenarında ve Dicle civarında bulunmaktadırlar. Tekrit bölgesi yakınlarında güneyde Dicle'ye karışan Sarsar Nehri'nin kenarındaki Haşak mevkiinde 70 yılında her ne kadar Tağlibliler Umeyr'i mağlup edip, kafasını da Dımaşk'ta Abdülmelik'e gönderdilerse de Züfer, Kayslıların ısrarı ile Umeyr'in intikamını üzerine almış ve Dicle'nin kıyısındaki Kuheyl şehrinin yakınlarında Tağliblilere ağır bir darbe indirmiş ve elindeki 200 esiri de idam ettirmiştir. 71 ve 72 yıllarının büyük hadiselerine sahne olan el-Cezire'de bu kanlı savaşa son verilerek, Tağlib kurtarılmıştır.

[204]

[205]

7 Agânî, 20, 120 vd.deki haber burada kesilmektedir. Hadisenin devamı İbnü'l-Esîr, 4, 255 vd. ve Agânî, 11, 51 vd. 61 vd.de devam etmektedir.

8 Kutamî, (nşr. Barth)'i dikkate almadım.

Kays ve Kelb kabileleri arasındaki kan davası daha sonra başka bir yerde yeniden patlak verdi.[9] Umeyr'le yapılan savaşlar esnasında Kelblilerin reisi Humeyd b. Hüreys b. Bahdal[10] Arabistan'da bulunan -Medine'nin doğusunda yaşamaktaydılar- Fezarelilere, Fırat'ın kenarında yaşayan ve kendisinin erişemediği Süleym ve Âmirlilerin cinayetlerini ödetmesi daha kolay geldi. Aslında Fezareliler o ana kadar kan davası hadiselerine karışmamışlardı. Fakat onlar büyük Kays kabilesinden kabul edilmekteydiler ve eski hanedanlarına mensup olan ve Kûfe'ye yerleşen Züfer ve Umeyr'e yardım etmişlerdi.[11] Humeyd, büyükannesi Kelb kabilesinden olan Halid b. Yezid'den, Abdülmelik adına belli kabilelerden hayvan vergisi toplayabileceğine dair resmî bir emirname
[206] aldı. Devletin yetkili memuru sıfatıyla Kelb kabilesinden Abd Vudd ve Üleymlilerden kalabalık bir grupla çölden geçip gözüne kestirdiği Fezarelilere kuvvet ve kudretini hissettirdi. Sudan bahanelerle onlara karşı zorbalık yaptı. Birçok kimse özellikle Âh adlı bir mahalde yaralandı ve öldürüldüler. Haksızlığa maruz kalan bu insanlar Abdülmelik'e şikâyetlerde bulundular. Abdülmelik dökülen kanların parasını ödemek suretiyle bunlara yöneticilik vazifesini yaptığını zannetti. Fezareliler parayı kabul ettiler. Bununla silah ve at satın alarak intikam savaşına hazırlandılar. Semâve'de Benât Kayn kuyuları yakınlarındaki Kelb kabilesinin karargâhına baskın düzenlediler ve Abd Vudd'lardan 19, Üleymlilerden 50 kişiyi öldürdüler. Abdülmelik bu olanlara çok öfkelendi ve Vali Haccac'a Fezarelilerden bunun intikamını almasını emretti. O sırada bu işin başındaki iki kişi, kendi iradeleriyle teslim oldular ve kabilelerini tehdit eden bu tehlikeyi önlediler. Kelbliler bunların idam edilmeleriyle yetinmek zorunda

9 Krş. Hamasa 260 vd.; Medâinî, 14, 85 (Freytag'ın tercümesi çok da tatmin edici değildir); Agânî, 113 vd.; Yakût, I, 739.

10 Medâinî'de İbn Habib yanlışlıkla onun yerine babası Hureys'i zikreder. Bununla alakalı bkz. Hamasa, 260, mısra 2; Agânî, 17, 133 alttan 114, 28.

11 İbnü'l-Esîr, 4, 258, 19 vd.

kaldı. Benât Kayn baskını bütün Kays ve Kelb kabilelerindeki kan davası içinde en meşhur "Yevm"dir. Bu hadise ancak Haccac'ın Medine Valisi olduğu günlerde (73 ve 74 yıllarında) vuku bulmuştur. Buna sebep olan Âh Katliamı'nın da bu hadiselerin hemen öncesinde gerçekleşmiş olması gerekir.[12] Buna göre hikâyenin bütün versiyonlarında bahsedilen, Mervan'ın birbirine düşman iki oğlu Bişr ve Abdülaziz'in Benât Kayn Günü'nde ve sonrasında Dımaşk'ta bulundukları haberi yanlıştır. Onlardan birisi uzun zamandan beri Kûfe'de, diğeri ise Mısır Valisi'ydi. Belki kısa bir süreliğine ziyaret için Dımaşk'ta bulunmuş olabilirler. [207]

Süleym ve Tağlibliler arasındaki kan davası, hilafet mücadelesi sona erip, gruplar arasında barış tesis edilmesinden sonra da bir ara yeniden canlandı.[13] Şair Ahtal, Abdülmelik'in sarayında, kabilesi fertlerinin Süleymlerden, Umeyr'in kumandasında Tağlib'e karşı yapılan savaşa katılan Cahhâf b. Hukeym'e karşı kahramanlıklarıyla öğünmek için şiirler okuyarak onu tahrik etti. Bunun üzerine Cahhâf da bir zamanlar Kelbli Humeyd'in yaptıklarını tekrarladı. El-Cezire'de Tağlib ve Bekr bölgelerinde vergi toplamak için bir emirname almaya hak kazandı. Bu resmî sıfatıyla, yanındaki Kayslı süvari ordusuyla el-Cezire'ye gitti. Yolda arkadaşlarına mümkün olduğu kadar çok Tağliblinin kanını dökmekten başka bir amacı olmadığını açıkladı ve onlara: "Beni takip ederek cehennemi, etmemek suretiyle de şerefsizliği seçeceksiniz!" dedi. Onlar [208] cehennemi, şerefsizliğe tercih ettiler ve 73 yılında Bişr (veya Râhub) yakınlarında Tağliblilere baskın yaparak acımasızca katlettiler. O sırada Ahtal'ın da bir oğlunu öldürdüler. Bizzat Ahtal'ı da ele geçirmelerine rağmen köle zannettikleri için serbest bıraktılar. Daha sonra Cahhâf, Bizans topraklarına

12 İbn Habib'in Medâinî'de bildirdiğine göre bu hadise cemaatin tekrar tesisinden önceki bir tarihte olması imkânsız bir şey değildir. Fakat Dozy (I, 120) Benât Kayn gününü tamamen yanlış bir şekilde Muaviye dönemine atfederek anlatmaktadır.

13 Agânî, 11, 59 vd. İbnü'l-Esîr, 4, 261 vd.

kaçtı. Kayslıların müdahale etmesi üzerine Abdülmelik onu affetti. Fakat Tağliblilerden, Bişr'de döktükleri kanların diyetini ödemelerini istediler. Cahhâf'ın serveti bu diyeti hiçbir şekilde ödemeye yetmeyeceği için o dönemde Kayslıların en ileri gelen şahsı olan Haccac'tan bu diyeti ödemesini rica etti. Hayatının sonlarında Cahhâf dindar bir adam oldu. Kendi adamlarıyla birlikte burunlarında halkalar asılı olduğu hâlde Allah'tan günahlarının affını istemek üzere hacca gitti.

Arapların Suriye ve el-Cezire steplerinde yeni şartlar altında da değişmediklerini görmekteyiz. Ne İslam ne Hristiyanlık onları, kabilelerini ve bunun yanında intikamlarını her şeyi üstünde tutmaktan alıkoyamamıştır. Cehennemi bile şerefsizliğe tercih etmişler ve iş işten geçtikten sonra vicdan
[209] azabı duymuşlardır. Cahiliyyede yaptıklarından daha acımasız davranabilmişler, düşüncesizce daha büyük günahlar işleyebilmişlerdir. Aslında Arabistan'da uygulanan âdetlerden olmayan, fakat Suriye'de, mevcudiyeti Peygamber Amos dönemine kadar ulaşan, esir alınan kadınların karınlarını deşme âdetini uygulamışlardır. İktidar mücadelesinin sona ermesinin ardından sulh olmasına rağmen bu vahşi hareket -başkentin giriş kapılarında- halifenin gözü önünde ve bazen de onun otoritesini kötüye kullanmak suretiyle, uygulanmaya devam edilmiştir.

Kabile[ler arası] kin ve düşmanlıklarının ikinci ocağı da Doğu'da zuhur etti. Basra'da Temim ve Rebîa kabileleri arasında, eskiden beri mevcut olan gerginlik, Muaviye'nin son ve Yezid b. Muaviye'nin dönemlerinde vuku bulan Umman'daki Ezdlilerin oraya göç etmeleriyle birlikte yeniden hortladı. Rebîalılar, Ezdliler, Temimliler de Kays ile anlaşarak burada iki büyük grup kurdular. Yezid'in ölümünden sonraki fetret döneminde şehirde kan davası meselesinden ortalık karışınca, Vali Ubeydullah b. Ziyad kaçmak zorunda kaldı. Valilikten boşalan makamı Ezd'in lideri Mesud b. Amr almak istedi. Bunun için Ezd ve Rebîa kabilelerinin yardımıyla yaptığı bas-

kın sonucunda kale ve mescidi ele geçirdi. Fakat minberde bulunduğu sırada Temimliler zorla içeri girerek onu oradan indirip öldürdüler. Öldürülen İbn Amr'ın kan davasından ötürü şehirdekiler tehdit altındaydılar. Bunun üzerine Temim kabilesinin akıllı lideri Ahnef, yüklü miktarda diyet ödemek suretiyle şehirde barışı sağladı. Fakat kabileler arasındaki ih- [210]
tilaflar baki kaldı. Basra'daki kabileler arası ilişkilerin aynen intikal ettirildiği ve önemli bir kısmının Basra'ya ait olduğu sorunlar yüzünden, Horasan'da da kan davaları durup durup yeniden başlıyordu. Bunlar öncelikle Temim ve Rebîa arasında başlamış, daha sonra Horasan'da Mühelleb ile Ezdliler sahneye çıkınca, Mudar (Temim ve Kays) ile Yemen (Ezd ve Rebîa) arasında sürüp gitmiştir. Sonuçta Doğu'daki grupların düalizmi, doğuda ve batıda benzer şekilde temsil edilen ve her yerde birbirine sıkıca bağlı olan Kayslılar yüzünden, Batı'daki düalizmle birleşti ve diğer ihtilafların tamamını bertaraf ederek, tüm Arap âlemini iki kutup hâlinde birbirinden ayırmak için uğraştı.

Bu gruplara meyledilmesi sebebiyle idareciler bile zehirlenmişti, bunun tesirinden kurtulmak çok zordu. Mesela Kayslılar, yöneticileri kendilerinden kabul ettikleri zaman bir valinin elinden ne gelebilirdi ki! Onları reddetmesi hâlinde mevkilerinden olma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Hatta Abdülmelik'in sarayının prensleri bile anneleri tarafından şu veya bu tarafa çekilmelerine göre kısmen de olsa, bir tarafı asabiyet duygusuyla tutmuşlardır.

İslam'ın siyasi düşüncesindeki, "Müslümanların birliği ve ayrılmazlığı" fikrinin bir tesiri olmalıydı. Bu tesirin fıtrî temsilcileri ise Kureyşlilerdi. Bunlar hukuk bakımından kabileler [211]
üstü ve rekabet dışıydılar. Hüküm süren Kureyşliler (Ümeyye), İbn Zübeyr taraftarı Kayslılara karşı tutunabilmek için Suriye'de Kelblilerin insafına sığınmak zorunda kaldılar. Fakat hepsinden öte onlar kan bağıyla Kays kabilesine bağlan-

maktaydılar.[14] Bundan dolayı orta bir yol bularak tavır takınmaları kolay oluyordu. Abdülmelik bu durumun kazandırdığı avantajı fark ettiğinden, kabileler üstü kalmaya gayret etti. Kays kendisine karşı muhalefetten vazgeçince onlara dostane muamele göstererek, barış ortamını temin etmeye çalıştı. Züfer b. Haris ve ondan sonra oğulları Hüzeyl ve Kevser, Dımaşk Sarayı'nın en nüfuzlu şahsiyetleri olarak kabul edildiler.[15] Doğal olarak Kelbliler bu durumdan hiç de memnun değildiler. Fakat Abdülmelik'in onlara karşı yeterince minnettarlık göstermediğine dair ithamları[16] aslında onu methetmeleridir. Onun Kelb kabilesinden yüz çevirip Kays tarafına geçtiği
[212] iddiası, aslında yanlış bir ifadedir. Zira sonraki zamanlarda İbn Bahdal ve Revh b. Zinbâ gibi Kelb kabilesine mensup nüfuzlu kimseleri onun çevresinde görmekteyiz. Abdülmelik bir halife ve bir siyasetçi olarak yapması gereken şeyi yaptı. Ümeyyeliler Suriyelilere dayanmaktaydılar, onların yardımıyla tüm Müslümanları kendilerine itaat ettirmişlerdi ve onların yardımıyla makamlarında tutunuyorlardı. Attıkları temeller çatırdamaya başladığında, yani Suriye'de bir çatlak meydana geldiği takdirde devlet üzerindeki hâkimiyetlerinin elden gideceğinin farkındaydılar. O dönemde Horasan henüz çok gerilerde, arka plandaydı. Burada yaşanan çatlaklar ve parçalanmaların tesiri, merkeze uzak olduğundan henüz hissedilmiyordu. Fakat Suriye cihetinden durum bambaşkaydı. Bizzat kendi makamlarını muhafaza için hanedanla birlikte hareket etme mecburiyeti hisseden Suriyeli Araplar, kendilerini soyutlayamıyorlardı. Bu his, kabile düalizmine göre farklı tesirler oluşturuyordu. Bu sayede diğer eyaletleri itaat altı-

14 Taberî, 487, 19 vd.; "Halife olmasaydı Kudâa efendi, Kays köle olurdu." Halife hiç olmazsa Mudar'a mensup olduğu ve Kudâa veya Yemen'den olmadığı için Kayslı kabul ediliyordu.

15 Krş. Taberî, 2, 1360 vd. 1455; Anon. Ahlw. 173, 253; Agânî, 16, 42, 153 vd. Bu rivayetlerle Kayslı liderlerin mevkiilerinin Emeviler Dönemi'nde ne kadar parlak olduğu görülmektedir. Fakat onlar bunu suistimal etmediler.

16 Hamasa, 656 vd.

na almışlardı ve mensup oldukları topluluk, hâkim olanlardı. Hilafet ve hâkimiyete sahip olmanın getirdiği maddi menfaat onlara, özellikle monarşinin iç ve dış düşmanlarına karşı devlet ordusu sıfatıyla savaşmak zorunda kaldıklarında, siyasi olarak aynı kadere sahip olmakla birlikte birlik duygusu bahşetmekteydi. -böyle mücadele ve savaş anları için sık sık fırsat bulmaktaydılar-

Suriye'nin siyasi bakımdan ağırlığını daha da kuvvetlendirmek için ibadetin ağırlık merkezi oraya nakledilmeye çalışıldı. Aslında buna fırsat ve sebep olacak nedenlerin başında, kutsal mekânların başında yer alan Mekke'nin İbn Zübeyr tarafından işgal edilmiş olması ve hanedanlarına bağlı oldukla- [213]
rı nispette Suriyeliler için çok güç ulaşılır bir mekân olması geliyordu. Abdülmelik bu durumu bahane ederek teb'asına Mekke'ye hacca gitmeyi yasaklayarak, onun yerine Kudüs'e hac yapmaları tavsiye ve talebinde bulundu. En azından Eutychius[17] böyle bildirmektedir. Kesin olan şudur ki; Abdülmelik, Kudüs'e İslamî bir kült mekânı olarak daha fazla önem vermiştir. Felsendom'un rivayetine göre Abdülmelik orayı inşa ettirmiştir, binanın en eski kısmında hâlâ mevcut olan inşa kitabesiyle de bu hakikat teyit olunmaktadır. Her ne kadar o kitabede şu anda Abbas oğullarından Me'mun'un bunu inşa ettirdiği söylense bile, Vogue'ye göre bu isim ancak tashih yoluyla oraya konulmuştur.[18] Eski tarih böyle bir tashihe maruz kalmamıştır. Buna göre asli metin şu şekildedir: "Allah'ın kulu, Müminlerin Emiri Abdülmelik, bu kubbeyi 72 yılında inşa etti." Suriye'nin Kudüs'ü, dünya üzerinde Mekke ile rekabet edebilecek yegâne noktaya sahipti.[19] Burası sadece Yahudi ve

17 Annales (nşr. Pococke), 2, 265. Eutyehius, Mervan (2, 362) hakkında da aynı şeyi tekrarlamakta, I. Velid (2, 373) hakkında da buna benzer bilgiler nakletmektedir.

18 Temple de Jerusalem, 1864, s. 85 vd. Ayrıca krş. Gildemeister Zeitschrift des Deutschen Palastinavereins, 1890, s. 14; bu makalede sayılardaki yazım hataları, basımı esnasında vefat etmiş olan müellife mal edilmemelidir.

19 Taberî, 1666, 3.

Hristiyanların değil, ilk dönemlerdeki Müslümanların da kut-
[214] sal mekânıydı. Arap putperestliğinin sona erdirilmesiyle birlikte Hz. Muhammed Mekke'yi ikame merkezi yapmıştır. Halife Ömer, Kudüs'ü ziyaret ederek şereflendirmiş ve bu suretle Iraklıların kıskançlıklarını körüklemiştir. Muaviye de önce orada kendisini halife ilan ettirmiş, bu münasebetle Gethsemane, Golgatha ve Meryem'in kabrinde dua etmiştir. Şayet Abdülmelik Mekke'nin yerine Kudüs'ü koyma fikrine gerçekten düşmüş olsa bile kendisi sadece Suriye ile yetineceğinden bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Diğer bölgelerde bulunan Müslümanların tamamına böyle bir uygulamayı tatbik edebilmesi mümkün değildi.[20] Diğer taraftan Abdülmelik, sonraki yıllarda Suriye'nin dinî cazibesini yükseltmek için Medine'nin üzerinden bir şeyler yapmak istedi. Ondan evvel de Muaviye, 50 yılında Medine'deki Hz. Peygamber'in minberini oradan kaldırtarak Suriye'ye götürmek için hazırlıklar yapmıştı. Fakat halktan gelen tepkiler ve güneş tutulup her yer karardığı için bu fikrinden vazgeçti: "Sadece tahta kurtları tarafından yenip yenmediğini görmek istemiştim" demişti. Abdülmelik de aynı planla hareket etmeyi düşünüyordu, fakat mühürdarı onu bu fikrinden vazgeçirdi. Vâkıdî'nin rivayetine göre oğlu I. Velid de boşu boşuna böyle bir şeye teşebbüs etmiştir.[21] Ümeyye oğulları Medine'yi Mekke gibi görüp gözetme gereği hissetmiyor-
[215] lardı. Zira Medine'dekiler onlara karşı düşmanca tavır sergilemişler ve sonuçta Ümeyye oğullarının hepsini Medine'den çıkarmışlardır. Onlar bunun kinini kalplerinde saklıyorlardı. Bu yüzden Abdülmelik buraya gönderdiği valilerinden bazısını özellikle kötü olanlardan seçmiştir. Onlar arasında Mahzum kabilesinden Hişam b. İsmail (82 yılından itibaren) vardır ki, bu adam özellikle alçaklık ve kötülükleriyle tanınmaktadır.

Abdülmelik, İslam'a karşı ailesi cihetiyle seleflerine nazaran tamamen ayrı bir konumdadır. O, teokrasinin tarihi

20 Halid el-Kasrî, şayet halife emrederse Kabe'yi yerinden kaldırıp Kudüs'te yeniden inşa edeceğini söylemiş (Agânî, 19, 60).

21 Taberî, II, 923 vd.

boyunca devam eden hadis ve sünnetin büyük bir gayret ve istekle muhafaza edildiği, müstakbel bir endüstrinin konusu hâline getirildiği Medine'de dünyaya gelmiştir. Onun İslam'a ve Hz. Peygamber'in şahsına ayrı bir bağlılığı vardır. Daha küçük yaşlardan itibaren İslamî ilimleri tahsil etmiş ve Kur'an'ı ezberlemiştir. Tahta oturmasının ardından onda bazı değişiklikler meydana geldiği zikredilir.[22] O andan itibaren Abdülmelik her şeyi siyasetin arkasında ikinci plana atmış, hatta Kâbe'nin tahrip edilme tehlikesine karşı sessiz kalmıştır. Fakat bu siyaset yüzünden o, bir zamanlar Yezid'in dikkate almadığı teb'asının dinî hassasiyetlerini göz önünde bulundurarak hareket etmiştir. Abdülmelik, dinî meselelere Yezid'den çok daha iyi vakıftı ve tehlikelere karşı nasıl korunacağını biliyordu. İleride ismini daha fazla duyacağımız Recâ b. Hayve el-Kindî, eskiden beri Abdülmelik'in yanında nüfuz sahibiydi.[23] Hz. Muhammed'in Peygamberliğini savun- [216]
ma adına Abdülmelik, kendisinin peygamber olduğunu iddia eden bir adamı idam ettirmiştir.[24] Ayrıca o, Dımaşk'taki Yuhanna Kilisesi'ni yanındaki camiye katmak istemiş, fakat bunu Hristiyanlara saygısından dolayı yapmamıştır.[25] Onun

22 Anon. Ahlw. 164, 167, 190.

23 Anon. 193. Bu zat Kudüs'teki Felsenmoschee'nin inşasında veznedardır (Zeitschrift des Deutschen Palastinavereins, 1890, s. 21).

24 Anon. 253. Hâlid adında bir adam Abdülmelik b. Mervân'ın hilâfet yıllarında nübüvvet iddiasıyla ortaya çıkmıştı. Halife bu adamın canlı olarak çarmıha gerilmesini emretti. Hazırcevap bir karaktere sahip olan sahte nebi infaz sırasında 'Siz bir insanı, sırf "Rabbim Allah'tır" dediği için öldürmeye mi yelteniyorsunuz?' (Ğâfir:28) ayetini okudu. Adamın bir Kur'an ayetini bu şekilde münasebetsizce kullanmasına öfkelenen meclisteki zevattan biri, mızrağıyla adama bir yanından dürtmek istedi, ancak mızrak kırılıverdi. O sırada infazı seyretmeye gelen sahte peygamberin inananları bunu bir mucize addederek hemen secdeye kapandılar. Duruma öfkelenen Abdülmelik yere bir çizgi çekti ve o sırada yanında duran Ebû Zur'a'ya "Mızrağını al ve adamın sol tarafından sok! Zira herifin sağ tarafını şeytan kolluyor" dedi. Ebû Zur'a mızrağı eline aldı, adamın bel hizasından sokup ucunu sırt bölgesinden çıkardı. Bunun üzerine Abdülmelik de 'Hak geldi, batıl zâil oldu.' (İsrâ:81) ayetini okudu. Belâzûrî, *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî, Dâru'l-fikr, 1. Baskı, Beyrut, 1996, VII, 262.

25 Eutychius, 2, 365.

Hristiyan teb'asına karşı nasıl davrandığına ve ilişkilerine dair herhangi bir hükme varabilmek için yeterli malzeme bulunmamaktadır. Tağlibliler ve onların şairi Ahtal'ın Hristiyan olmaları herhâlde onun gözüne batmıyordu. Theophanes'in 6186 *Yaratılış Yılı* vekayiinde zikrettiğine göre Suriye'de domuzların imha edilmesi her ne kadar Hristiyan düşmanlığından doğmuş olsa bile bu, halifenin emriyle icra edilmemiştir.

İslam, Arapçılık ile birlikte yürütüldüğü zaman halifeye kolaylık sağlıyor ve devletin amaçlarına yönelik hizmet ettiriliyordu. Abdülmelik devletin içindeki karışıklıkları ve isyanları bastırıp Müslümanlar arasında birliği sağlamasının ardından, yaklaşık 15 yıldan beri durma noktasına gelen Bizans'a karşı savaş işini, fetih hareketlerini yeniden ele aldı.[26] II. Justinian Kilikya'da Sebasta veya Sebastopolis yanında 692 yılı
[217] mayıs ayı sonunda (H. 73) bozguna uğratıldı. Abdülmelik'in komutanı, kardeşi el-Cezire ve Ermeniyye Valisi Muhammed b. Mervan'dı. Bu zat ayrıca Anadolu ve Ermeniyye'deki savaşları idare ile de sorumluydu. Muaviye döneminde olduğu gibi her sene Doğu Roma topraklarına küçük büyük pek çok seferler düzenlenmekteydi. Bu seferlerden önemli sonuçlar alınmasa bile en azından askerlerin sürekli hareket hâlinde olmasından dolayı Suriye ve el-Cezire Arapları için faydalı bir okul vazifesi görüyordu. Bizans'a karşı düşmanlığın yeniden başlamasıyla birlikte hem dinî hem de millî menfaatleri muhafaza adına Abdülmelik kendi adına sikke bastırılmasına karar vermiştir. Bunun sebebiyle alakalı olarak Belâzûrî şu bilgileri aktarır;[27] Rumlara kâğıt Mısır'dan ihraç edilirdi. Buna karşılık altın dinarlar Araplara Rumlardan gelmekteydi. Kâğıtların üzerinde önceleri Hristiyanlık dinine ithafen onların yazıları ve haç işaretleri bulunmaktaydı. Fakat Abdülmelik zamanında bunlar "Kul hüvallâhu ahad" ayetiyle değiştirildi. Bunun üzerine Bizanslılar dinarların üzerine Peygamber'e

26 Göttinger Nachrichten, 1901, s. 431 vd. Afrika'da savaş yeniden başladı (Aynı eser, Yahya, s. 434 vd.).

27 Belâzûrî, 240, 465 vd.

hakaret içeren kelimeler yazmakla Müslümanları tehdit ettiler. Abdülmelik 74 yılında Dımaşk'ta kendi altın sikkelerini bastırdı. Haccac da Kûfe'de 75 yılı sonunda gümüş sikke bastırmaya başladı. O zamana kadar Bizans altını, İran gümüşü ve az miktarda da Himyeri gümüş sikkeleri (üzerinde Atina baykuşu resmi vardır) tedavüldeydi. Vakıdî'ye göre[28] Abdül- [218]
melik ancak 76 yılında gümüş dirhem ve altın dinar darbına başlamıştır. Eğer Theophanes (*Yaratılış Yılı* 6183 vekayiinde) II. Justinian tarafından Dımaşk'ta bastırılan altın sikkelerin geri çevrilmesinin Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki savaşın tekrar patlak vermesine sebep olduğu konusunda haklıysa, o zaman Belâzûrî'nin verdiği tarihi aşağı indirmekten ziyade yukarı çıkartmak daha doğru olacaktır. Yeni sikkelerin üzerinde Allah'ın adı yazılıydı. Ayrıca Allah'ın birliğini ve Rasûlü'nün salahiyetini ifade eden ayetler bulunmaktaydı.[29] Araplar her ne kadar Abdülmelik'ten önce de gümüş ve bakır sikkeler basmış olsalar da bunu Bizans ve İran'ı taklit ederek yapıyorlardı. Aslında Abdülmelik'in tatbik ettiği şeyi Muaviye de yapmak istemiştir. Nöldeke'nin *Syrian*'a göre Muaviye altın ve gümüş sikke darbettirmiş, fakat onların üzerinde haç işareti bulunmadığından kimse kabul etmemiştir. Abdülmelik'in altın sikkeleri de silik altın ayarında olduğu için özellikle Medine'de kuşkuyla karşılandı.[30]

Yabancı tesirlerden bağımsız kalma hususunda atılan en [219]
önemli adımlardan birisi, maliye divanının Arapça olarak tutulmaya başlanması oldu. Devletin yönetimle alakalı faaliyetlerinin büyük bir kısmı maliye divanına münhasırdı. O döne-

28 Taberî, 2, 939.

29 Mutaasıp dindarlar Haccac'ın bastırdığı paraların arka yüzünde (tura tarafında) Allah'ın adından sonra kendi adını koyduğu için kınadılar.

30 Belâzûrî, 466 vd.; ayrıca krş. İbnü'l-Esîr, 4, 337 vd. İslam Devleti'nde hakiki bir sikke ve ölçü biriminin mümkün olmadığı Yahya b. Adem'in *Kitabu'l-Harac*'ında s. 52'de Hz. Peygamber'in şöyle buyurmasından dolayıdır: Irak inatla dirhem ve Kafiz'ine, Suriye dinar ve Modius'a, Mısır dinar ve Ardab'ına bağlı olarak sizler günün birinde yeniden eski ihtilaf ve parçalanma hâllerinize, eski particiliklerinize döneceksiniz.

me kadar hesap işlerinde resmî dil olarak Dımaşk'ta Grekçe, Kûfe'de Farisî lisanı kullanılmaktaydı. Belâzûrî'ye göre bu uygulama ilk olarak Kûfe'de başlamıştır.[31] Zâdenferruh b. Piri[32] veya onun oğlu Merdanşâh, son İranlı kâtiptir. Onun yardımcısı Salih b. Abdurrahman, Haccac'a hesapları Arapça yapma teklifini götürmüştür. Her ne kadar kesirlerin söylenmesinde güçlükler yaşansa bile -o şekiller Kûfe'de kullanılmamış görünüyor- bunda muvaffak oldu. Dımaşk'ta divanın neden Arapçalaştırıldığına dair Belâzûrî ilginç şeyler anlatmaktadır: Grek lisanında yazan kâtiplerden birisi su bulamadığından mürekkep hokkasına işemişti. Abdülmelik de bunun üzerine divanı Arapçalaştırmaya karar verdi. Bu hususta emir alan Süleyman b. Said, bir yıl içinde bu işi tamamladı. Ödül olarak 180.000 dinar tutan Ürdün'ün arazi vergisini aldı. Doğal olarak Grek ve Pers sistemi muhafaza edildi, ama
[220] sadece dil değişmiş oldu. Hiç şüphesiz Arapça bilen Bizans ve İran kâtipleri de yerlerinde kaldılar. Kûfe'deki yazı dilinin değişimini takip eden Salih b. Abdurrahman, bizzat Sicistanlı bir İranlıydı.[33] Metinleri Arapçaya tercüme edebilmek için Farsça ve Grek dillerini de bilmek gerekiyordu. Dımaşk'ta Bizanslı Sergius, Muaviye ve Yezid dönemlerindeki nüfuzlu mevkiini Abdülmelik zamanında da muhafaza etti.[34] Theophanes (*Yaratılış Yılı* 6199) divan dili olarak Grek dili yerine Arapça'nın uygulanmasını I. Velid zamanına atfetmektedir.[35] Ayrıca Arapların Grek rakamlarını ve işaretlerini muhafaza etmek zorunda kaldıklarını ve noterliklerin hâlâ Hristiyanlar tarafından yürütüldüğünü ifade eder. Aslında Bizanslı tarihçi eserini Abbasiler döneminde yazdığı için Hristiyan müşavirler, her zamankinden daha fazla nüfuzlu, kudretli ve nefret edilen şahıslardı. Bununla birlikte Araplar genellikle teknik

31 Belâzûrî, 300 vd.; Fihrist, 242 vd.
32 Taberî, II, 1034; Anon. Ahlw. 343, 352.
33 Belâzûrî, 393, 15.
34 Taberî, 837, 11.
35 Velid 87 yılında Grekçe değil Koptik dili yerine Arapçayı divan dili olarak Mısır'da uygulamaya başladı (Makrizi, Hitat, I, 98).

konularda bilgileri az olduğundan vergi idaresinde pek işe yaramıyorlardı.[36]

Abdülmelik'in yaptığı reformlarla devleti başka yönlerden de tamamıyla ayrı bir istikamete tevcih ettiği görülmektedir. Her ne kadar Abbasiler Dönemi gibi olmasa da devletin idaresi daha hiyerarşik bir mahiyet almış görünmektedir. Bazı [221]
büyük memuriyetler ilk kez onun zamanında getirilmiştir. Aslında bunların daha önceden hiç olmadıkları söylenemez. Fakat ilk halifelerin karakteristiklerini ifade için kullanılan unvanlar ona uymamaktadır. O memurlarına, hatta Muaviye'nin Ziyad'a yaptığı gibi, kendisinin de tamamen ayrı muameleye tabi tuttuğu pek çok hizmeti olan Haccac'a bile ciddi, bazen kaba tavırlar sergilemiştir. Abdülmelik eski geleneklerin öngördüğü, cemiyetine dâhil ettiği ve kendileriyle istişarelerde bulunduğu asil kimselere de bir zamanlar sadece aklî melekelerini kullanarak her şeyin üstesinden gelen Muaviye gibi, kendisiyle laubali münasebette bulunulmasına izin vermedi. Süfyanî hükümdarların en çok övülen ve gerek onlarda gerekse herhangi bir Arap seyyidinde fıtrî olarak değil de kendisini alıştırdığı bir fazilet olan sevimlilik ve nezaket ne onun ne de halifelerinin bir özelliği olarak görülmüştür. Aksine Abdülmelik, ciddi ve asık suratlı bir efendi olarak tanınmıştır.[37]

Abdülmelik hilafetle alakalı bir mesele olduğunda kimseye tolerans göstermezdi. Halife olma girişiminde bulunan yeğeni Amr b. Said'i kendi elleriyle boğazlamıştır. Oğullarının veliahtlıklarına engel teşkil eden kardeşi Abdülaziz'i kötü akibetten ölümü kurtarmıştır. Diğer taraftan Abdülmelik, seleflerinden daha fazla imkânlar tanıdığı Ümeyyeli akrabalarına saltanattan paye sunmayı da ihmal etmemiştir. Tah- [222]
ta oturduğu ilk dönemlerde valiliklerin tamamına yakınına Ümeyyeli akrabalarının tayin etmişti. Mısır ve Afrika'ya belki de kendisine Abdülmelik'ten sonra halife olmak üzere biat

36 Taberî, 458, 1470.
37 Anon . 178.

ettirdiği ve Mervan'ın da vasiyetini yerine getirmek adına Abdülaziz hükmediyordu.[38] Bizans'a karşı yapılan savaşlardan dolayı önemli bölgelerden el-Cezire ve Ermeniyye'yi Muhammed b. Mervan yönetiyordu. Henüz çok genç olan Bişr b. Mervan'a Kûfe ve sonradan ona ilave olarak Basra verilmişti. Ondan önce Basra'yı yine başka bir Ümeyyeli, Asid'in torununun oğlu Halid idare ediyordu. Ümeyyeliler, Mervan'la birlikte Medine'den Dımaşk'a hicretinden bu yana saray hayatına daha fazla iştirak etmeye başlamıştı. Burada Halid b. Yezid'in rolü büyüktü. Abdülmelik onu hukuka aykırı bir şekilde veliahtlıktan çıkardıktan sonra onu kendine bağlamak ve gönlünü almak için kızını ona vererek teselli etmişti. Bizzat kendisi de Yezid'in Atike adlı kızıyla evlendi. Atike, onun en gözde hanımı oldu ve ona karşı çok müsamahakâr davranmaktaydı.

[223] Emevi hanedanının bu en meşhur hükümdarı hakkında pek çok hikâye, Ahlwardt'ın anonim eserinde kaydedilmiştir. Bu ve benzeri şahsiyetlerin günlük hayatlarındaki ilginç yönleri, pek çok ilgi çekici hususları da muhteva ettiğinden bilgi dağarcığımızı zenginleştirmektedir: Abdülmelik'in mevsimlere göre yaşadığı mekânlar, hanımları ve ailesi, günlük rutin meşguliyetleri, oğullarının talim terbiyesi üzerine gayretleri, faziletleri, zaafları, kusurları -mesela ağzı kokardı- ve unvanları hakkındaki bilgiler. Abdülmelik çok çabuk ihtiyarladı ve henüz 60 yaşındayken 14 Şevval 96 (9 Ekim 705) perşembe günü Dımaşk'ta vefat etti.[39]

38 Cont. B. A. 29: Marvan antequam moreretur... Aegyptum vel (et) ulterioris Aethiopiae partes, Tripoleos Africae et usque ad Gaditana freta adiacentes provincias Habellaziz filio dereliquit (Mervan ölümünden önce, Mısır'ı, uzak Habeşistan bazı kısımlarını, Afrika'daki Trablusu ve Cebelitarık Boğazı'na kadar olan eyaletleri, oğlu Abdülaziz'e bıraktı). Abdülmelik'in Abdülaziz'den Mısır vergilerini kendisine göndermesini istemesi bir hakaretten ibaretti (Anon. 239). Abdülaziz'in annesi başka bir hanımdı (Aynı eser, 261).

39 Vâkıdî (Ebû Ma'şer'den Taberî, II, 1172; krş. Anon. 264) vefat tarihi olarak Şevval ortasında Perşembe gününü vermektedir. Wüstenfeld'e göre Perşembe Şevval'in 14'üne rasgelmektedir. Elias Nisibenus'un verdiği tarih de aynıdır. Medâinî (Taberî, 1173) ve Anonymus'a göre

Velid b. Abdülmelik

Kendisinden sonraki Emevi halifelerinden sadece ikisi doğrudan onun evlatlarından olsa bile dört oğlu hilafete eriştiği için Abdülmelik, "hükümdarların babası" olarak anılır. Ondan sonra veliahtlığa Abdülaziz tayin edilmiş ve bu sıfatla ona biat dahi edilmişti. Abdülmelik devleti bizzat kendi evlatlarına bırakabilmek için Abdülaziz'in bu hakkından feragat etmesi için boş yere her yolu denemiştir. Zira Abdülaziz ne [224] korkuyor ne de vaadedilenlere inanıyordu. Allah'tan Abdülmelik'ten önce öldü.[40] Artık halifenin büyük oğlu I. Velid tahta çıkabilirdi. Onun zamanında Arab orduları yenilenmiş bir kuvvet kazandılar. O kadar ki İstanbul üzerine bile büyük bir sefer hazırlığına giriştiler. Fetihlerde yeni bir devir açtılar. Mâverâünnehir ve İspanya itaat altına alındı. Ülkenin içerisinde sükûnet sağlandı. I. Velid babasının gayretlerinin semeresini görüyordu. Bundan dolayı onun izini takip etti. Doğu'da pek çok düşman kazanmış olan ve bir manada hizmet ettiği halifelerin devletlerinde farklı bir yere sahip Haccac'ı yanında tutmuştur. İhtişamlı bir kral ve efendi gibi görünmeye büyük öncem veren Velid'in, bununla mağrurlanan ilk halife olduğu zikredilir.[41] "Benden nefret etsinler ama yeter ki bana itaat etsinler," sözleri ona isnad edilerek nakledilir.[42] Belki de dinle derin bir ilişkisi bulunduğundan İslam'ı devletin dini olarak yükseltti. Medine'de dindar insanların Vali Hişam b. İsmail tarafından gördükleri işkencelere son verdirerek, oradaki ulemanın gönüllerine göre bir zat olan yeğeni Ömer b. Abdülaziz'i vali tayin etti.[43] Babasının tüm teessüflerine rağmen kutsal kitap Kur'an Arapçasının halk arasında konuşulma-

62 veya 63 yaşında, Ebû Ma'şer (Taberî, 1173), 60 yaşında, Vâkıdî ve (diğer ravilere) göre 58 yaşında (Taberî, 1153; Anon. 165 ve doğru okunmasından sonra Anon. 152) olarak verilmektedir. Taberî, 467, 11'de geçtiğine göre 60 yaşı ifade edilir.

40 Taberî, 1165, krş. 1171.

41 Anon. 243.

42 Taberî, 1178.

43 Taberî, 1182 vd.

masına mukabil[44] Velid, herkeste Kur'an bilgisi arar ve buna
[225] önem verirdi.[45] Daha önceden babasının aldığı fakat sonra terk ettiği rivayet olunan bir kararı uygulattı: Dımaşk'taki Yuhanna Kilisesi'ni Hristiyanların elinden alarak onunla bitişik olan ana mescidi büyüttü ve muhteşem bir şekilde restorasyon yaptırdı.[46] Baalbek'teki bir Hristiyan kilisesinin yaldızlı tunçtan kubbesini kaldırtarak mukaddes kaya üzerindeki Kudüs mescidine koydurdu.[47] Medine'deki mescidin de baştan aşağı her yerini tadilattan geçirtti.[48] Gerek yukarıda anlatılan işleri yapmakla gerekse 91 yılında Medine'de minberde hutbe irad ederken ayakta durmayıp Şam'da alışkın olduğu şekliyle oturarak hutbe vermesinden dolayı, mutaassıp dindarları kızdırdı.[49] Her çeşit inşaat işlerine, büyük çiftliklerin tesis ve ıslah edilmelerine aşk derecesinde tutkundu ve o, bu özelliğini etrafında olanlara da sirayet ettirmişti.[50] Haccac ona Issus Körfezi'ndeki bataklık bölgeler için Hind mandaları temin ederek göndermişti. Ayrıca Velid, çaresiz kalan zavallı kimselere de yardımını esirgemiyordu. Cüzzamlı, kör ve kötürümleri dilenmeye muhtaç olmayacak kadar görüp gözetiyordu.[51] Suriyeliler, halifeler arasında en çok I. Velid'den fayda gördüler ve bu yüzden onu halifelerin en iyisi ilan ettiler.[52] Onun Suriye'de Kelbliler aleyhinde ve Kayslılar lehinde taraftarlık gösterdiğine dair bir şey olduğunu söylemek çok
[226] zordur. Zaten onun döneminde buna da ihtiyaç yoktu. Eski tarih yazarları bunun için hiçbir şey bildirmemişlerdir. Annesi Vallâde'nin Kays'tan[53] ve Kayslı Haccac'ın onun sağ kolu olmasından böyle bir neticeyi çıkarmak doğru değildir. Modern

44 Anon. 236 vd. 260.
45 Taberî, 1271.
46 Belâzûrî, 125 vd.; Taberî, 1275.
47 Eutychius, 2, 373.
48 Belâzûrî, 67.
49 Taberî, 1233.
50 Taberî, 1272.
51 Taberî, 1271.
52 Taberî, 1271, 3.
53 Anon. 172, 191 vd.; Hamasa, 672.

dönem yazarlarının tamamı herhangi bir gruba meyyaldirler ve Dozy de onlara uymaktadır. Velid, 96 yılında Cemaziye'l-âhir ortasında cumartesi günü 40 küsur yaşında vefat etti.[54] 13 Cemaziye'l-âhir (23 Şubat 715) Cumartesi günüdür.[55]

Haccac bin Yusuf es-Sakafî

İslam tarihinin en mühim hadiselerinin yaşandığı Irak, Abdülmelik ve Velid'in halifelikleri dönemlerinde uzun yıllar, evvela Mekke ve Medine'de vazife yapan Haccac b. Yusuf b. Hakem b. Akîl es-Sakafî'nin idaresindeydi. Haccac oraya tayin edildiğinde kendisini ağır vazifelerin beklediğinin farkındaydı. Eyalet yalnız yıllarca süren hilafet mücadelesinden dolayı değil, daha pek çok sebepten ötürü cadı kazanı gibi içeriden kaynamaktaydı. Kûfe'de Muhtar'ın idaresinde mevâlî ile birleşen Şia'nın çıkardığı büyük isyan, her ne kadar bastırılsa bile, insanların gönüllerinde alev alev yanan izler bırakmıştı.[56] Basra, yıllardan beri kapılarının önünde [227] kendilerini tehdit eden Hâricîlerden bir türlü kurtulamamıştı.[57] Onlarla Mus'ab baş edememişti. Onlar, Mus'ab'ı Suriye ile mücadelesinde kötürüm hâle getirmişlerdi. Mus'ab, Basra'yı Hâricîler'den korumak için en iyi komutanını orada bırakmak zorunda kalmıştı. Mus'ab, uzak diyarlarda Dicle'nin kenarında Abdülmelik'e karşı mağlup olup öldürülürken, Mühelleb Ezarika'ya karşı savaşıyordu. Mühelleb, durumu değerlendirerek galip olana hizmet edeceğini bildirdi. Abdülmelik de onu liyakati karşılığında ödüllendirdi. Fakat vali olarak Irak'a gönderdiği Ümeyyeli prensler, emek sarf etmeden meyvesini görmeyi arzulayan kimselerdi. Basra'ya gelen Halid b. Asîd, Mühelleb'i bir kenara iterek tehlikeli radikal gruplara karşı

54 Taberî, 1269 vd.

55 'Ayın ortası' kavramı belki de eski zamanlarda sadece, şu an genel kabul gördüğü şekliyle ayın 15'ini ifade için kullanılmıyordu. Fakat Elias Nisibenus Velid'in ölüm tarihi olarak 14 Cemaziye'l-âhir 96 Pazar gününü vermektedir.

56 Shia, s. 74 vd.

57 Chavarig, s. 32 vd.

savaşı öncelikle kendi idaresine aldı. Daha sonra da kardeşini bu vazifeye gönderdi. Bunun neticesinde ise devletin orduları ağır yenilgiler aldılar. Bunun üzerine halife bizzat duruma müdahale ederek Mühelleb'i tekrar eski görevine dönmeye ikna etti. Fakat Halid'in azledilip kardeşi Bişr'e Kûfe'ye ilaveten Basra'yı da vermesi Mühelleb'in işini kolaylaştırmıyordu. Zira Bişr, şahsına münhasır ve mağrur bir gençti, selefinden de daha iyi olması söz konusu bile değildi. Kumandasını kendisinden değil de doğrudan halifeden aldığı için Mühelleb'i kıskanıyordu. Aslında halifenin emrinden dolayı Mühelleb'i Kûfeli birliklerle takviye etmiş, fakat yardımcı birliğin komutanından resmen Mühelleb'e karşı kafa tutmasını talep etmiş-
[228] tir. Bu akılsız gencin söylediklerine komutanın başını sallayarak mukabelede bulunması, onun böyle bir şey yapmaya kalkışacağı anlamına gelmiyordu. Allah'tan Bişr, 74 yılında öldü[58] ve Abdülmelik de Irak'a Mühelleb'i memnun edecek bir vali olan Haccac'ı gönderdi. Mühelleb vazifeye 75 yılının ilk aylarında başladı.[59] Ebû Mihnef genel olarak bu bilgileri aktarmaktadır.[60]

Haccac hemşehrisi ve Basra'daki halefi Ziyad'ın hutbesi kadar meşhur bir vaazla Kûfe'de kendini takdim etti.[61] Henüz genç yaşta olan Haccac, oradakilerin tanımadığı, gösterişsiz bir kimse olarak minbere çıktı ve uzunca bir süre hiçbir şey konuşmadan sessizce bekledi. Mecliste hazır bulunanlardan bir zât içi çakıl taşlarıyla dolu elini kaldırarak ona gösterdi,[62] fakat görünüşü zavallı olan bu hatip konuşmaya başlayınca taşlar elinden yere döküldü. Yeni valinin ilk vazifesi Kûfe ve

58 Vâkıdî'ye göre (Taberî, 852, 8, 854, 1) 73 yılındadır, fakat bu mümkün değildir.

59 Taberî, 872'de yazıldığı gibi ancak Ramazan ayında değil; krş. 944, 9, 876, 3; Anon. Ahlw. 270, 1.

60 Taberî, 821 vd. 855 vd.

61 Bu hususiaki haber (Taberî, 683 vd.) Ömer b. Şebbe'dendir (Ebû Gassan ve Medâinî'den). Bununla Anon. Ahlw. 266 vd. ve Kâmil, 665 vd.'deki rivayetler mukayese edilmelidirler.

62 O hâlde Ziyad, mescidin tabanını pekiştirirken biraz çakıl taşı bırakmış olmalıdır.

Basra'daki orduda görev yapan askerlerin disiplinini yeniden sağlamaktı. Bunlar Bişr'in ölümünü işaret kabul ederek Mühelleb'in Râm-Hürmüz'deki karargâhını izin almaksızın terk etmişlerdi. Zaten çoluk çocuktan ayrı, uzak diyarlar- [229]
da savaşmak hoşlarına gitmiyordu, memleketlerinde bolluk içerisinde yaşamaya alışmışlardı.[63] O gün Haccac minberden şunu ilan etti: "Ordudan kaçanlardan her kim üç gün sonra şehirde görülürse kanı ve malı helaldir." Yaptığı bu tehdit insanlar üzerinde tesir bıraktı ve işe yaradı. Kûfe'de uyguladıklarını Basra'da da tatbik eden Haccac, burada da başarılı oldu. Muvazzaf birlikler Râm-Hürmüz'e girebilmek için Dicle köprüsü'ne saldırdılar. Haccac da onlarla birlikte toplanma yeri olan Rustakabâd'a kadar gitti. Orada 75 yılının Şaban ayında maaşların azaltılmasından dolayı çıkan ve zahiren göründüğünden çok daha tehlikeli bir isyanı bastırdı. Artık Ezarika'ya karşı yeteri kadar techizat ve vasıtaları temin edebilirdi. Bununla birlikte Haccac'ın bu sorunları tamamen yok etmesi iki yılını almıştır.[64]

76 yılı başında henüz doğuda Ezarika bölgesi itaat altına alınmadan, Irak'ın batısındaki Fırat'ın sağ yakasında bulunan Kûfe ve Basra'nın çöllerinde yaşayan ve kısa süre öncesinde de yaşadıkları yerlerden Kuzey el-Cezire'ye göç eden ve Bekir kabilesinin Benî Şeyban kolundan olmakla mağrurlanan [230]
yeni birtakım kimseler olan Hâricîler ayaklandılar. Bunların en meşhur ve tehlikeli liderleri Şebib b. Yezid'di.[65] Bu zat çok hızlı hareket eden, süvarileriyle birlikte hem her yerde hem de hiçbir yerdeydi. 76 yılında el-Cezire'den Irak'a geçerek Haccac'ın gönderdiği pek çok birliği bozguna uğratmış ve

63 Taberî, 865, 12 vd.

64 Chavârig, s. 39 vd.

65 Şebib'in ailesi Musul yakınlarında yaşıyordu. Aile buraya Kûfe Çölü'ndeki Lasâf Nehri'nin kenarından göç etmişti (Kûfe üzerinden Taberî, 977; Hamasa, 15); Şebib'in ailesi orada kalan akrabalarını sık sık ziyaret ediyorlardı (Taberî, 915, 978). Şeybanilerin yerlerinden göç etmeleri belki de kendi tercihleri değildi, Muaviye tarafından icra edilme ihtimali vardı.

Irak merkezinin kapısını çalar hâle gelmişti. Şebib, genelde Hâricîlerin klasik yerleri olan Nehrevân yakınındaki Cuha bölgesi ve kuzeydeki dağlık bölgeleri mesken tutmuştu. 77 yılının ikinci yarısına kadar dağlık Azerbeycan bölgesinde bir fasıla vermesinin ardından, o bölgeden topladığı adamlarla birlikte Kûfe'ye kesin bir saldırıda bulunmak üzere güneye indi. Şebib'e karşı koymak için Kûfe'de genel seferberlik ilan edilmesine rağmen o, tüm Kûfe ordusunu çok feci şeklide dağıttı ve askerler firar etmek zorunda kaldılar. Haccac, Şebib'le başedemeyeceğini anlamıştı. Halifeden Suriyeli birlikleri göndermesi ricasında bulundu. Bunlar tam zamanında yetiş-
[231] tiler ve Şebib'i geri püskürttüler. Şebib önce Cuha'ya, oradan da müstahkem kale konumunda olan Ezarika'da Kirman'ın içlerine gitti. Kısa süre sonra oradan hareket ederek Ehvaz'da Duceyl yakınlarında, arkasından gönderilen Suriye ordusuyla karşılaştı. Geri çekilmek isterken 77 yılı sonunda (697 ilkbaharı) nehirde boğularak öldü. Suriyeliler bu şekilde Kûfe'yi kurtarmış oldular. Onların bu yardımlarının ne kadar pahalıya mal olduğunu göreceğiz.[66]

78 yılında Irak'ın doğusunda ve batısında Hâricî tehlikesi ortadan kaldırıldıktan sonra Haccac, Irak Valiliği'ne ilaveten Horasan ve Sicistan'ı da hâkimiyeti altına aldı.[67] Horasan eyaletini, Ezarika galibiyetiyle, o bölgede meşhur olan Mühelleb'e verdi.[68] Mühelleb, ölümüne kadar (82 yılı sonu) orada kaldı. Elde ettiği tüm kuvvetini ailesine ve kabilesine bıraktı.

Haccac, Sicistan'a[69] Ziyad b. Ebîh gibi meşhur bir adamı çıkartan Sakif kabilesinden Basralı Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi gönderdi. Ubeydullah 79 yılında devlete haracını vermekten yüz çeviren Kâbul ve Zâbul'deki Zunbil'e karşı bir sefer dü-

66 Taberî'deki 881-1002, Şebib hakkındaki detaylı bilgiler Ebû Mihnef'in rivayetleriyle gelmektedir. Chavârig, s. 41 vd.
67 Taberî, 1032 vd.; Anon. 310 vd.
68 Belâzûrî, 432.
69 Sicistan'ın önceki tarihi hakkında krş. Belâzûrî, 392 vd.

zenledi.[70] Zunbil onu şehrin iç taraflarına çekerek geri dönüş [232]
hatlarını kesti. Özellikle Kûfeli birlikler pek çok zaiyat verdiler ama Ubeydullah yine kuşatmayı delmeye muvaffak oldu ve ordusunu perişan bir vaziyette geri götürdü. Bu seferin ardından kısa süre sonrasında 79 yılında öldü.[71] Sicistan'ın tecrübeli bir valiye ihtiyacı vardı. Haccac boşalan bu makama o dönemde komşu Kirman'da bulunan[72] eski Kinde krallarının soyundan gelen Kûfeli Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı gönderdi. Beraberinde Basra ve Kûfelilerden oluşan, maaşları fazlasıyla ödenmiş, olağanüstü donanıma sahip, Tavus ordusu olarak bilinen bir ordu gönderdi.

Abdurrahman b. el-Eş'as

Sicistan'daki Irak ordusunun Haccac'a karşı Emevi devletini derinden sarsan isyanının patlak verişi bu durumda oldu. Konuyla alakalı olarak Taberî, hadiselerle yakından ilgilenen [233]
Ebû Mihnef'in canlı ve tafsilatlı rivayetini kullanmayı tercih etmiştir. Benzer şekilde *Anonymus Ahlw. 308 vd.*'de oldukça tafsilatlı olarak verilen rivayet, muhtelif raviler aracılığıyla gelmektedir. Dedesine nisbet edilerek İbn Eş'as olarak zikredilen Abdurrahman, selefinden ayrı bir usulle hareket etti ve baskın düzenlemek yerine muntazam bir sefer düzenle-

70 Rutbil değil Zunbil (isim ve aynı zamanda unvan olarak) okunmalı (Cunningham, Verhandlungen des 10, Internationalen Orientalisteneongresses I, 244; Justi, Namenbuch 385; Mrquart, Eranschahr, 37). Krş. Taberî, 1652, 18; 3, 194, 3; 1, 1855, 16'da bir Yemenli bir Zankbil geçmektedir. Türklerin reisi Zubil olarak isimlendirilmektedir. Taberî, 2, 1132 vd. 1037, 2; 1042, 12. Aslında halk İranlı, fakat Hanedanlar (ve askerler) Türk idiler. Krş. Farazdak, (nşr. Boncher), 206, 10.

71 Anon. 320 veya 80; Taberî, 1046.

72 Ebû Ubeyde'ye (An. 320 vd. Taberî, 1046) göre bu zat orada Bekr kabilesinden Himyân b. Âdi el-Sadûsî (krş. An. 342) isyanını bastırmak ve diğer rivayetlere göre ise (An. 318, 2; 320, 10) Hâricîlere karşı savaşmak için bulunuyordu. Anon. 309'a göre İbn Eş'as Sicistan'a gitmiş ve orada hafif meşreb bir kadın olan Mâhânôş ile tanışmıştı. An. 334 vd. ifade edildiğine göre aslında bu kadın Kirman'da oturuyordu ve meşhur bir Arab onu elde etmek için uğraşmıştı. Bu kadın uğrunda atının eğerini bile satan bu şahsı tekrar süvari olarak görebilmek için İbn Eş'as eğerin parasını verip kurtarmıştı. Krş. Farazdak, 209, 12.

di. Ele geçirdiği yerlere garnizonlar kurup, irtibatı sağlamak üzere posta memurları vazifelendirdi. Bölgenin bir kısmını işgal ettikten sonra askerlerinin dağ havasına alışmaları için bir müddet konakladı ve durumlarını Haccac'a bildirdi. Fakat Haccac her zaman olduğu gibi sabırsız ve aceleci davranarak İbn Eş'as'ı azarladı ve defalarca emirnameler göndererek hiç vakit kaybetmeden ordunun ilerlemesini istedi. Aksi takdirde kumandayı kardeşi İshak'a bırakması söyledi. Bunun üzerine İbn Eş'as, beraberindeki komutanlarını topladı ve onlara Haccac'ın gönderdiği mektupların içeriğini aktardı, sözlerinin sonunda; "Şayet ilerlemek istiyorsanız, ben de ilerlerim; yürümek istemezseniz, ben de yürümem," dedi. Iraklılar, Haccac'dan nefret ediyorlardı, memleketlerinden uzak bu diyarlarda uzun ve güç bir savaş ihtimali de canlarını sıkmaktaydı. Yurtlarına dönebilmek için her fırsatı değerlendirmek için hazırdılar. İbn Eş'as onların ne cevap vereceklerini gayet iyi biliyordu: "Allah'ın düşmanına itaat etmeyeceğiz. Firavun gibi
[234] bizi uzak seferlere gönderiyor ve çoluk çocuğumuzu bir daha göremeyeceğimiz bu yerlerde tutuyor. Zaten her hâlükârda kazanan o, galip gelecek olursak fethedeceğimiz ülke onun olacak, mağlup olursak da bizden kurtulmuş olacak" dediler. Haccac'ı devre dışı bırakmak şartıyla komutanların tamamı İbn Eş'as'a biat ettiler. İçlerinden en azılıları Abdurrahman'ın mensup olduğu Kûfe Yemenlileriydiler.[73] Bu arada İbn Eş'as'ın kardeşleri onun tarafında yer almamışlardır.[74]

Zunbil ile barış yapılıp Sicistan'ın ana kentleri Büst ve Zerenc'e vekil valiler tayin edildikten sonra ordu, 81 yılında harekete geçti. Yolda eyaletteki garnizonları teşkil eden Basra ve Kûfeli milisler de İbn Eş'as'a katıldılar. Fars'a vardıklarında Haccac'ı Abdülmelik'ten ayırmanın imkânsız olduğunu

73 Farazdak, Rebîa ve Mudar'ın ayrı kalmadıklarını itiraf etmekle birlikte esas suçu Yahudi Muhtar'ı (211, 10) şimdi de dokumacı İbn Eş'as'ı başlarına geçirmiş (208, 9;209, 16, 211, 11) olan Kûfe Yemenlilerine yüklemektedir. Ezd Umman'ın balıkçı ve gemici lakabıyla alay edildikleri gibi Dokumacı lakabı da Yemenlileri küçük düşürmek için kullanılırdı.

74 An. 326 vd.

anladılar. Bunun üzerine İbn Eş'as, Abdülmelik'e itaatten ayrıldı. Kendisine halife ve Suriyelilerle mücadele edilmesi için biat edildi. İbn Eş'as'ın hiç acelesi yoktu, ama acil harekete geçmesi için tazyik ediliyordu. Davet edip etrafında topladığı bu insanları kovması da mümkün değildi. Sanki her şeyi beraberinde sürükleyen bir çığ gibi harekete geçilmişti.

Horasan'da bulunan Mühelleb bu harekete katılmadı. [235]
Onun, Haccac'a, sel gibi akan Irak ordusunun önüne geçilmemesini ve yurtlarına varmalarında onlara engel olunması için saldırıya geçilmemesini, tavsiye ettiği rivayet olunur. Zira onlar hanımlarına ve çocuklarına kavuştuklarında, yenilmezlikleri sona erecekti.[75] Haccac bu tavsiyeye uymadı. Abdülmelik'in gönderdiği Suriyeli takviye kuvvetlerle birlikte asilere karşı harekete geçti. Duceyl kenarında Tuster ve Rustakabâd yakınlarında ilk çatışma vuku buldu. 10 Zilhicce 81 (25 Ocak 701) tarihinde İbn Eş'as nehri geçerek bu orduya karşı galip geldi. Mağlup olan askerler Basra'ya kaçtılar, İbn Eş'as ordusuyla Basra'ya kadar takip etti ve hiçbir mukavemetle karşılamaksızın şehre girdi. Haccac, şehrin varoş bölgesinde yer alan Zâviye'de tutundu. Basra'daki Sakifliler ve Kureyşliler burada ona katıldılar. Haccac geri dönmektense, öldürülse bile orada kalmaya kararlıydı. Bir ay boyunca Haccac, Kelb kabilesinden Süfyan b. Ebred[76] kumandasında Suriyelileri toplayarak, Hureybe'de karargâhı bulunan[77] Iraklıların saldırılarına karşı savunma yaptırdı. Nihayet 82 yılı Muharrem ayında (Mart'ın ilk günleri 701) onları kesin bir yenilgiye uğrattılar. Mağlu- [236]
biyetin ardından İbn Eş'as, Kûfelilerle birlikte geri çekilmek zorunda kaldı.[78] Eyaletlerdeki bütün Iraklı garnizonların top-

75 Taberî, 1059 bu şekildedir. An. 343'e göre bu tavsiye Haccac'a sonraları ve başka bir münasebetle İranlı kâtibi Zâdanferrûh veya Abbâd b. Hüseyin tarafından yapılmıştır.

76 Şebib'e karşı galib gelen adam. Krş. An. 338, 342.

77 An. 355.

78 An. 349, 1'e göre bunlar sadece 1.000 kişiydiler. Buna göre onun ordusundaki Kûfelilerin büyük çoğunluğunun daha evvel şehirlerine döndükleri kuvvetle muhtemeldir.

landıkları isyanın asıl merkezi Kûfe'ye gitti. Basra'da kendine vekil olarak Kureyş'ten Abdurrahman b. Abbas el-Haşimi'yi bırakmıştı. Bu zat mücadeleye sadece birkaç hafta daha devam edebildi. Zira Basralıların çoğunluğu Haccac'ın özür dilemesini kabul etmişler[79] ve onun Basra'ya girmesine müsaade etmişlerdi. 82 yılı Safer ayının ilk günlerinde (702 Mart ayı ortası) Haccac, Kûfe üzerine yürümek için bir fırsat buldu. İbn Abbas el-Haşimî, silahlarını bırakmak istemeyen bazı Basralılarla birlikte hareket etti.

Kûfe'de Medâinli bir komutan Matar b. Naciye el-Temimî, İbn Eş'as'tan evvel gelmiş ve Suriye garnizonunu ele geçirmiş ve kaleyi kuşatmıştı. Bu zat ancak Hemdânlılar kaleyi zorla yeniden zaptedince, istemeyerek de olsa İbn Eş'as'a biat etmek zorunda kalmıştı. Belki de İbn Eş'as'ı Basra'dan buraya sevk eden nedenlerden birisi de bu durumdu.[80] Fakat Haccac gelmeden bu rakibin işini bitirmesi gerekiyordu. Haccac çöl-
[237] den, Fırat'ın sağ tarafından ilerledi ve Suriye ile daha kolay irtibat kurabileceği, fakat ihtiyaçlarını temin etmek için sadece Ayn Temr ve Falâlic'e sahip olduğu Kûfe yakınlarında Deyr Kurre'de karargâh kurdu. Asi Iraklılar eski Arap âdetleri üzere şehrin dışına çıkıp Suriyelilere karşı, Deyr Cemâcim[81] yakınlarında müstahkem bir karargâha yerleştiler (82 yılı Rebiülevvel ayı ilk günleri/ 701 yılı Nisan ayı ortası). Bunlar rivayete göre 100.000 asker ve bir o kadar da köleden oluşmaktaydı. Aylarca süren günübirlik çatışmalar vuku buldu. Fakat bunların hiçbirisi sonuca ulaştırmıyordu. Abdülmelik telaşlandı, kardeşi Muhammed ve oğlu Abdullah kumandasında yeni bir Suriye ordusu sevk etti.[82] Aynı zamanda Iraklılara kendisine itaat etmeleri şartıyla vaadlerde bulundu.

79 An. 349, 5.
80 An. 348, 355.
81 Golgatha Manastırı mı?
82 Orduyu oraya sevk etmesi sonucu Bizans'a karşı hududu açık bırakmış oldu. Onlar da bu durumdan istifade ettiler. Bkz. Göttinger Nachricten 1901, s.433.

Maaşları Suriyeli askerlerin seviyesine çıkarılacaktı. Haccac azledilecek ve İbn Eş'as'a istediği bir eyalet, hayatı boyunca yönetmesi için verilecekti. Fakat Iraklılar, reislerinin bu teklifi kabul etmeleri için yapığı tavsiyelere rağmen reddettiler ve Abdülmelik'ten yeniden uzaklaştılar. Zira yakın zamanda Suriyelilerin erzaklarının tükeneceğini ümit ediyorlardı. Iraklılar bu düşüncelerinde yanılmışlardı. Suriyeliler sabredip tahammül gösterdiler. Yüz gün süren mücadelenin ardından vazgeçen Iraklılar oldu. 82 yılı Cemaziye'l-âhir ayı ortasında [238] (701 yılı temmuz sonu) yoktan sebeplerle savaş meydanını terk ettiler. Arzu, istek ve heyecanları, düşmanlarının disiplini kadar devam etmemişti. Oradaki kumandanlarından birisi kesin netice alınmasıyla beraber Süfyan b. Ebred'in önünden kaçtı. Böyle bir ihanet, askerler arasında korku ve umumi bir panik yaşanmasına neden oldu. İbn Eş'as firarlara engel olamıyordu. Haccac bu kaçışları fırsat bilerek Basra'da bilinen ve başarılı olunan bir taktik uyguladı. Evlerine ve garnizonlarına geri dönenlere eman veriyordu ve Suriyeli askerlerini de Iraklıları takipten men ediyordu. Böylece çok fazla kan dökülmeksizin hedefine ulaştı ve galip gelen bir komutan edasıyla Kûfe'ye girdi. Silahlarını bırakanlardan biatlarını kabul etti. Biat edenler merasim sırasında isyanları ile İslam'ı inkâr ettiklerini itiraf etmek zorunda kaldılar. Ancak pek az kimse hayatları pahasına da olsa kendilerini bu şekilde küçük düşürmek istemediler.

Kûfe'de dağılan Iraklıların çoğu başka yerlerde yeniden bir araya geldiler. İbn Eş'as önce, Kureyşli Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abdişemsî'nin yeniden ele geçirdiği Basra'ya yöneldi. Fakat burada uzun süre kalmadı ve Düceyl kenarındaki Maskin'e gitti.[83] Orada kendisine katılan çok sayıda as- [239] kerî birlikleri de yanına alarak, kendisini takip eden Haccac'a karşı koymak için bir kez daha karşısına çıktı (Şaban 82/Ey-

83 Burası Weil ve Müller'in tahmin ettikleri, Musul ve Tekrit arasındaki değil, İzkubâd'da bulunan başka bir Maskîn'dir (Taberî, 1099, 1123; Yakût, 4, 529, 531).

lül-Ekim 701). Savaş çok sert, çetin ve uzun süre devam etti. Nihayetinde Suriye ordusunun, bölgeyi iyi bilen bir ihtiyarın rehberliğinde bataklıklar arasından Iraklıların arka tarafına dolaşmaları ve onları geceleyin ansızın baskına uğratmaları neticesinde savaş son buldu.[84] Iraklılar Düceyl üzerinden kaçtılar. Bu esnada kılıçtan ziyade suda boğulup ölenler sebebiyle çok zayiat verildi.

İbn Eş'as, Doğu tarafına çekilmeye devam etti. Ümare b. Temim el-Lahmî kumandasında onu takip eden Suriyeliler, Sus ve Sabur yakınlarında ona iki kez yetişmeyi başardılar. Ancak İbn Eş'as onlardan kurtuldu ve Kirman'a ulaştı. Orada uzunca bir süre kaldıktan sonra Sicistan'a gitti (82 yılı sonu veya 83 başı). Zerenc'te bıraktığı vali, şehrin kapılarını ona kapattı ve Büst'teki valisi Haccac'a teslim etmek üzere, onu tutuklattı. İşte o anda ona sığınacak yer bahşetmek üzere anlaştığı Zunbil, İbn Eş'as'ı kurtararak yanındaki takipçileriyle birlikte Kabil'e götürdü ve ona büyük hürmet gösterdi. Bu arada pek çok Iraklı, firar eden reislerinin arkasından gelmişler ve Ubeydullah b. Abdurrahman el-Abdişemsî el-Kureyşî ve Abdurrahman b. Abbas el-Haşimî kumandasında Sicis-
[240] tan'da toplanarak İbn Eş'as'ı oraya geri çağırmışlardır. İbn Eş'as onların davetine uydu ve geri döndü. Başkent Zerenc'i zaptedip ve kendisine ihanet eden valiyi cezalandırdı. Umâre'nin kumandasındaki Suriyelilerin ordusu yaklaşınca, İbn Eş'as'ın birlikleri onlardan kurtulma ümidiyle Horasan bölgesine geçtiler. İbn Eş'as da bu durumu bahane ederek ve askerlerini yalnız bırakarak tekrar Zunbil'in yanına döndü. İbn Abbas el-Haşimî'yi başlarına kumandan olarak tayin eden bu birlikler, Herat şehrini işgal ettiler ve 82 yılında babasının yerini almış olan Yezid b. Mühelleb'in oradaki memurunu öldürdüler. Bundan dolayı Yezid hiç istemediği hâlde onlara karşı harekete geçmek zorunda kaldı ve yaşanan kısa süreli çarpışmaların ardından onları mağlup etti. Yezid, esir düşen

84 Taberî, 1123 vd.

pek çok asil kimselerden Yemenli kabile akrabalarını serbest bırakıp, geri kalanları da Vâsıt şehrini inşa ettirmekle meşgul olan Haccac'ın yanına gönderdi (83 yılı). Haccac bunları kanlı bir muhakemeye tabi tuttu. Ebû Mihnef'e göre olayların cereyan ediş şekli bu minval üzeredir.[85] Medâinî ise bazı yerlerde ayrılmaktadır.[86]

Suriyeli kumandan Umâre de geride kalan Iraklı isyancıları teslim olmaları için ikna etti ve Sicistan bu şekilde itaat altına alındı. Yalnızca İbn Eş'as tehlike arz etmekteydi. Bunun üzerine Haccac, tehditler ve verdiği sözlerle Zunbil'i, kendisine iltica eden İbn Eş'as'ı teslim etmesi için ikna etmeye çalıştı. Zunbil'den 7 veya 10 sene boyunca harac vergisi alın- [241]
maması kaydıyla anlaştı. Fakat İbn Eş'as'ı canlı ele geçirmeye muvaffak olamadı. İbn Eş'as'ın sadece kellesi teslim edildi. Rivayetlere göre 84 veya 85 yılında vuku bulan bu hadisede İbn Eş'as'ın ya eceliyle ya da intihar ederek öldüğü zikredilir.[87]

Aslında bu dönemde vuku bulan hadiselerin bazılarının gün ve ayları zihinlere nakşolmasına rağmen kronoloji olarak sıralamasında netlik yoktur. Mesela Tuster Savaşı için isyanın başladığı senenin sonundaki arefe günü ve Basra yakınlarındaki çarpışmalar için ertesi yılın Muharrem ayı, Kûfe yakınlarındaki savaşlar için Rebi' (Rebîü'l-evvel ve Rebîü'l-âhir) ve Cumada (Cemaziye'l-evvel ve Cemaziye'l-âhir) ayları, Meskin Savaşı için de Şaban ayı gibi.[88] Fakat seneler hakkındaki rivayetler ihtilaflıdır. Ben, Basra ve Kûfe'deki isyanın 81 yılında, Meskin savaşlarının 82 yılında, Sicistan ve Horasan'daki çarpışmaların ise 83 yılında yapıldığını merkeze alarak tarihsel kronoloji oluşturdum. Başka kronolojilerde bu hadiseler

85 Taberî, 1101-6.
86 Taberî, 1106-10.
87 Taberî, 1138.
88 Vâkıdî'nin Deyr Cemâcim Savaşı'nı 82 yılı Şaban ayı olarak vermesi ve isyanın başlangıcını da yine aynı yıl olarak zikretmesi çok da önemli değildir. Özellikle Tuster için arefe günü kesindir.

bir yıl sonrasına alınarak 82, 83 ve 84 yılları verilmektedir.[89]
[242] Buna göre İbn Eş'as'ın 84 veya 85 yılındaki ölümü, Suriyelilerin Sicistan'ı işgalinin hemen akabinde vuku bulmuştur. Bu durum sadece görünüşte bir avantaj sağlayabilir. Zira her iki hadise arasında uzunca bir zaman aralığı olabilir. Buna karşılık rivayetlerin ittifakıyla İbn Eş'as'ın 80 yılında Sicistan'a gelmiş olması, daha sonra hiç vakit kaybetmeden Zunbil'e karşı sefere çıkması ve işte bu sefer esnasında onu isyana sevk eden Haccac'ın hakaretine maruz kalması daha makul görünmektedir. Buna göre isyan, 80 yılının ikinci yarısında patlak vermiş olamaz. Ayrıca daha önceden de ifade edildiği gibi, Herat'ta esir alınanların henüz Vâsıt'ın inşası bitmeden bu şehre getirilmeleri de dikkate alınmalıdır.[90] Haccac, Vâsıt şehrini 83 yılında inşa ettirmiş, 84 yılında orada yaşamaya başlamıştır. O hâlde Sicistan ve Horasan'daki çarpışmalar 84'te değil 83 yılında yapılmış olmalıdır. Sıkça verilen gün isimlerinden dolayı kesin bir neticeye varılamamaktadır. Çünkü ay ve günler beraber zikredildiğinden, o tarihler 81, 82 ve 83 yıllarına tevafuk etmemektedir.[91]

89 Ebû Mihnef, isyanın başlangıcını ve Tuster Savaşı'nı 81 yılına, buna karşılık Zaviye (Basra) yakınlarındaki mücadeleleri Taberî'ye göre (1101) 83 yılına ve Kûfe yakınlarındaki çarpışmaları da buna uygun olarak ifade ederek, muhtelif tarihlendirmeleri birbirine karıştırmış görünmektedir.

90 Taberî, 1119 vd.

91 Anon.Ahlw.'a göre Tuster yakınlarındaki savaş 10 Zilhicce 81 Cuma günü yapılmış (340, 10) ve 23 Zilhicce 81 Perşembe günü Haccac, Zâviye karargâhı'na ulaşmıştır (342, 10). Burada verilen günler ne 81 ne de 82 yıllarındaki zikredilen aylara değil, ancak hiçbir rivayette geçmeyen ve düşünülmesi bile imkânsız olan 80 yılına tekabül etmektedir. Ebû Mihnef'e göre (Taberî, 1094) Kûfe yakınlarındaki 100 günlük savaşlar 2 Rebîülevvel 83 Salı günü başlayıp, 14 Cemadiye'l-âhir 83 çarşamba günü son bulmuştur. Burada da, verilen günlerle zikredilen aylar ne 82 ne de 83 yıllarındakiyle uyuşmaktadır. 81 yılı için ise belki, zira burada da sadece bir günlük fark vardır. Böyle küçük bir farklılık da çok fazla önemli değildir. Ay veya gün başlarının (akşam veya sabah gibi) değişmesiyle izah edilebilir. O hâlde bu olaylar ne 82, 83 ne de 81, 82 yılları olmayıp da 80, 81 yıllarında vuku bulmuş olmasın? Theophanes'in 6192 Yaratılış Yılı vekayiindeki tarihler de bunun aksine bir şey söylememektedir.

Alfred von Kremer, İbn Eş'as isyanına farklı açıdan bakıp [243]
yeni bir yorum getirerek A. Müller ve G. van Vloten (*Recherches Sur la Domination Arabe*, Amsterdam 1894) gibi araştırmacıların gözlerini kamaştırmıştır. Von Kremer'e göre bu isyan, mevâlînin, yani Kûfe ve Basra'da ihtida etmiş teb'anın, hâkimiyet süren asalet sınıfıyla -Araplarla- hak ve hukuk bakımından eşitlik elde etmek, cizyeden kurtulmak ve o zamana kadar sadece Arap asaletinin kayıt defteri olan maaş listesine dâhil olabilmeleri için yapılmıştır. Yine Von Kremer'e göre mevâlînin vergiden muaf tutulması ve maaşlarının artırılması neticesinde devletin gelirlerinin azalması gibi bir durumun önüne geçmek isteyen Haccac, çok sayıdaki mühtedi mevâlîye, Müslüman oldukları için ödememeleri gereken cizyeyi yeniden yükleyerek isyan ateşini körüklemiştir. "Haccac, ihtida edenlerin, yani sayı bakımından büyük rakamları bulan yeni Müslümanların, cizyeyi ihtida etmeden önce olduğu gibi ödemeye devam etmelerini emretmişti. Yeni mühtedi ve bunla- [244]
rın mevâlîsinin[92] korkunç isyanlarına Basra'dan pek çok kimse, mevâlî, kurra ve eski mücahidler katıldılar. Bir rivayette, isyancılardan 100.000 kişinin maaş listelerinde kayıtlı, yani ücretli olarak orduda görev yaptıkları ve ayrıca bir bu kadar kimsenin de isyana iştirak ettiği ifade edilir. Haccac, çıkan isyanı bastırdı ve isyancıları darmadağın etti.[93] Bundan sonra mevâlî sınıfındakilerin bu şekilde toplanarak isyan çıkartmalarını önlemek maksadıyla hepsini başka yerlere dağıtmayı kararlaştırdı. Onları huzuruna getirterek: "Sizler sefil yabancı ve barbarlarsınız. Köylerinizde kalmanız sizin için daha hayırlı olacaktır," dedi. Daha sonra onların köylere taksim edilmesi emriyle, mevâlî fırkalaşmasını tam manasıyla dağıtmış oldu. Onlardan her birinin gönderildikleri köylerden başka yerlere göç etmelerini engellemek için köylerinin adlarını el-

92 Wellhausen, 'bunların mevâlîsi' ilavesinin ne demek istediğini anlayamadığını zikretmektedir.

93 Kremer meseleye Haccac'dan daha fazla kökten yaklaşıyor.

lerine ateşle dağlattı."[94] Kremer ayrıca bu hususta, özellikle Cahız ve İbn Abd Rabbih'in *Ikd* eserinde (nşr. Bulak, 1302, II, s.93) zikrettiği mevâlî ve Araplar hakkındaki bilgileri referans göstermektedir.[95]

[245] Muhtar'ın öldürülmesi, yeni mühtedilerin sonraki yıllarda yapacakları çıkışları etkilemiştir. Haccac, mevâlînin İslam'ı kabul etmeleriyle onların siyasi durumları ve vergilendirmeleri yönünden ortaya çıkan sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Muhtar Ayaklanması'nda olduğu gibi İbn Eş'as İsyanı'nın gerçek yuvasının Kûfe olduğunda şüphe yoktur.[96] Fakat bu isyanın mahiyet bakımından sadece Muhtar İsyanı'nın devamı olduğu hakkında Taberî ve Ahlwardt'ın *Anonymous Writer* gibi ilk dönem kaynaklarında bir bilgi yoktur. Aslında mevâlîyle beraber pek çok mevla da isyana iştirak etmesine
[246] rağmen, isyanın karakterini mevâlî teşkil etmiştir. Ebû Mihnef,[97] Deyrü'l-Cemâcim ordugâhında 100.000 paralı askerin

94 Bu konuda Kremer'in ifadesi böyledir. Culturgeschicte des Orients, 1875, I, 172; ve Culturgeschichtliche Streifzüge, 1873, s. 24.

95 "İbn Eş'as ve Abdullah b. Carûd, Haccac'a isyan etmişlerdi. Zaten Haccac Iraklılardan hiç de memnun değildi. Onun için en tehlikeli olanlar alimler, mücahidler ve mevâlîsiyle birlikte Basralılardı. Bunlar sayıca çok fazla ve kuvvetli oldukları için Haccac onların maaşlarını kesmek ve bir daha bir araya gelmelerini önlemek için her yere dağıtmak istedi. Onun için mevâlîye, "Siz barbar ve yabancısınız. Kendi kasaba ve köylerinize geri döneceksiniz," dedi. Bu surette onları taksim etti ve topluluklarını kendisi nasıl istiyorsa öyle dağıttı. Her birini istediği yere gönderdi ve ellerinin içine gönderildikleri köyün adını damgalattı. Buna göre Mevâlînin köylerine gönderilmesi Haccac'ın daha önceden edindiği tecrübeye göre, tehlikeli gördüğü haddinden fazla büyük olan Basra'nın nüfuzunu kırmak için aldığı tedbirlerden birisiydi. Edinilen bu tecrübelerden birisi İbn Eş'as İsyanı, bir diğeri ondan bir kaç yıl evvel çıkan İbn Carûd Ayaklanması'ydı (Anon. 280 vd.; İbnü'l-Esîr, 4, 309 vd.). Rivayetlerde bunların haricinde başka bir şey söylenmemektedir. Aslında Taberî, 1122, 1435'e göre Haccac tarafından Basra'dan kovulan mevâlî kendilerine sempati duyan kurra ile birlikte İbn Eş'as tarafını tutmuşlardı. Fakat isyanın bunlardan başladığına dair Taberî'de bir kayıt yoktur.

96 Bundan dolayı Ferezdak, Kûfeliler nasıl ki daha önceden Muhtar'ın (Sebeî) tarafındaydılar, şimdi de yine asi İbn Eş'as'ın tarafındadırlar diyerek Kûfelilerle alay eder.

97 Taberî, 1072.

yanı sıra mevâlînin de bulunduğunu bildirir. Fakat bunlar Arap efendilerinin maiyetinde görünmektedirler. Araplardan mevlaya sahip olanlar, onları da beraberinde savaşa götürürler, kendileri at üzerinde savaşırken onları da yaya olarak çarpıştırmaları âdetlerindendi. Orta çağda şövalyeler ve at uşakları ilişkisine benzer bir gelenek hâkimdi. O hâlde mevâlînin savaşlara iştirak etmesi, bu mücadelenin karakterini tayin etmez. Bunların Arap milliyetçiliğinin bel kemiğini oluşturan Suriye idaresine karşı düşmanca hareketlerinden dolayı menfaatleri olabilirdi, fakat oynadıkları rol, sadece mücadeleye şahitlik yapmaktı. İsyan bunların arasından değil, diğer eyalet garnizonlarının iltihak ettikleri ve başkentleri Kûfe ve Basra'nın kapılarını açan Iraklıların Sicistan'daki Tavus ordusundan çıkmıştır. İsyana en asil ve nüfuzlu Araplar da iştirak etmiştir. Kinde'nin reisi İbn Eş'as, Hamdân reisi Cerîr b. Saîd b. Kays,[98] Temîm kabilesi reisi Abdülmümin İbn Şebes b. Rib'î,[99] Bekr kabilesi reisi Bistâm b. Maskala b. Hübeyre,[100] gibi kabilelerin reisleri; Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkas,[101] Ubeydullah b. Abdurrahman b. el-Abdşemsî, Abdurrahman b. Abbas el-Haşimî gibi Kureyşliler; Kadı el-Şa'bî ve tarihçi Muhammed b. Sa'ib el-Kelbî (Ebû Mihnef'in arkadaşı)[102] gibi âlimler katılmıştır. Bu isimler arasında sadece bir tane mevla- [247]
nın ismi geçmektedir. O da Sibuht'un oğlu[103] ile aynı şahıs olan zengin Sicistanlı Feyruz Hüseyin'dir. Arap aristokrasisi, devlet kudretinin temsilcisi olan aşağı halk tabakasından, Haccac'ın hâkimâne ve alaycı tavırlarına karşı ayaklanmıştır. "İbn Muhammed (b. Eş'as)'ın gururu ve kökleri Semud'dan daha eski bir kral hanedanından neş'et eden bu kabile kölelikten gelen Sakiflilerin hâkimiyetleri altında kullanılmaya Allah'ın

98 Anon. 340.
99 Taberî, 1056.
100 Taberî, 1088-1099.
101 Taberî, 1099.
102 Taberî, 1096.
103 Farazdak, 206.

müsaade etmeyeceği düşüncesindeydiler.[104] İbn Eş'as'ın dedelerinden kaç tanesi parlak alınlarında taç taşımışlardır! Muhammed (İbn Eş'as) ve Sa'id (b. Kays), şan ve şerefin yurdu Aşacc ve Kays[105] arasında bulunmaktadır." Hemdân ve Kinde onların bayrağını takip ettiler. "Bizim Kays'ımız gibi Kays, bizim Sa'id'imiz gibi Sa'id yoktur." Hemdânlı şair A'şa işte bu mısralarla idare eden muhitlerin düşünce dünyalarını ifade etmektedir.[106] Bunların reislerini Arap kabilelerinin reisleri, ordunun alayları takip ediyordu. Bunu da şevkle yapıyorlardı, zira uzak diyarlarda uzun savaş ve garnizon hizmetlerinden nefret ediyorlardı. Evlerini, çocuklarını ve yurtlarını özlüyor-
[248] lardı. Kûfe'de Yemenlileri temsilen Kinde, Hemdân ve Mezhic kabileleri nüfuz olarak ağır basmaktaydı. Bunlar Kûfe'de Abdurrahman b. Eş'as'ı kendilerinden addediyorlardı. Bununla birlikte Kûfe ve Basra'daki diğer kabileler de bu işin dışında kalmadılar. Özellikle kurra tabakasının böyle durumlarda kavlen ve fiilen ön safta bulunarak insanları teşvik etmeleri, onların öteden beri arzuladıkları işlerdendi.[107] Teokrasi yönetiminde hâkim iktidarın haksızlığı ve gayri meşru oluşuna karşı ayaklanabilmek için din tarafından teyidi ve tasdiki gerekiyordu. Fakat İbn Eş'as isyanının hiçbir dinî sebebi veya dayanağı yoktu. Bu daha ziyade Iraklıları, Suriye boyunduruğundan kurtarmak için ümitsizce girişilen bir isyan hareketinden başka bir şey değildi. Haccac bu boyunduruğu onlar için daha da tahammül edilmez hâle getirmişti. Zira o Suriyeli askerleri getirterek Şebîb'e karşı zor kullanmalarını emretmiş ve ülke dışındaki meseleler yerine iç karışıklıkları bastırma yoluna gitmiştir. Bu askerler, yabancı hâkimiyetinin

104 Haccac gib Sakifliler kastedilir.

105 Burada Aşacc'dan kasıt İbn Eş'as'tır. Krş. Anon. 335. Kays Hemdânlı meşhur Sa'id'in babasıdır ki, bunu torunu Cerîr, Eş'as'ın torunuyla işbirliği yapmıştır.

106 Agânî, 5, 153.

107 Bunların hizmetleri tercihen belirtilmektedir. Ebû Mihnef (Taberî, 1086 vd.) dindar Cebele'nin öldürülüşü hadisesi için sanki Deyr'ül-Cemâcim'in en önemli olayı gibi tepki göstermektedir. Krş. Chavarig, s. 9 vd.

somut uygulayıcısıydılar.[108] Iraklı savaşçılar daha az maaşla yetinip, üstelik Suriyelileri de doyurmak zorunda kalmışlardır. Kendileri uzak seferlerde ve garnizon bölgelerinde kullanılırken, Suriyeliler karargâhlarında ailelerinin yanında kalıyorlardı. Aslında verilen mücadelenin ruhu ve tabiatı açıkça [249] anlaşılabiliyordu. Buna göre mevâlînin isyanı Araplara karşı değil, Iraklı Arapların Suriyeli Araplara karşı verdiği bir mücadeleydi.[109] Yani Arap devletinde, ezeli rakip olan iki eyaletin mücadelesiydi. Kökeni ne olursa olsun Iraklı olan herkes bu işte birleşmişti. Suriyeli askerler de bu yabancı memlekette birbirlerine kenetlenerek birlik olmuşlardı. Bu askerlerin çoğu, Kelb ve Kudâa'ya mensuptular. 'Ak ve Eş'ar, bütünü temsil eden, tek anlamında, bu askerleri barbarlar gibi göstermek suretiyle, onları aşağılamak istiyor gibidir.[110] Taberî'de bunlara Kıptîler ve Nebatîler denilerek, buradaki manaya göre akılsız ve aptal olarak isimlendirilirler.[111]

Tüm bu gelişmelerin neticesinde Haccac, Irak'ta Suriye askerî hâkimiyetini sağlamlaştırmak için daha da sertleşti. Haccac, 83 yılında Kûfe, Medâin, Ahvaz ve Basra yollarının ortasında müstahkem Vâsıt şehrini inşa ederek, burayı idari merkez hâline getirdi. Suriyeli askerlerin büyük bölümünü buraya sevk etti. Bunun, Kûfe ve Basra iskân bölgelerindeki askerlerin disiplinsiz davranışlarına mâni olmak için yapıldığı söylendi. Gerçek neden ise onları Iraklılardan uzaklaştırmak[112] ve emirlere itaat eden kimseler olarak, sürekli elinin [250] altında bulundurmaktı. İdare merkezini cemaatin ortasından çıkarıp askerî bir karargâha nakletmekle, kendisini bir düşman memleketindeymiş gibi telakki ettiğini göstermişti. İda-

108 Daha sonraki dönemlerde Suriyeli askerlerin Afrika ve İspanya'ya çağrılmaları, halk arasında muazzam bir heyecan uyandırmıştır.
109 Taberî, 1089.
110 Taberî, 1102.
111 Taberî, 1393.
112 Benzer sebeplerle Iraklıların etkisi altında kalmamaları için onları Horasan'dan uzak tutmuş ve Iraklıların bulunmadığı Hindistan'a göndermişti (Taberî, 1257, 1275).

reyi, üzerinde büyüdüğü ataerkil yapısından ayırarak, kuvvete ve zora dayanan askerî yapıya bina ettirdi. Irak üzerinde Emevi hâkimiyetinin muhafaza edilebilmesi için başka çare yoktu.

Yezid b. Mühelleb

İbn Eş'as'ın mağlubiyetinin ardından doğudaki eyaletlerde isyanlar da son bulmuş ve bölge Haccac'ın ayakları altına serilmişti. Sadece Horasan'da Mühelleb oğulları başlarını yukarıda tutuyorlardı. Bunlar kendileriyle birlikte Horasan'a gelen ve Basra'da olduğu gibi Ezd'lerin Re'bia ile birlikte (Yemen) ve Temîm'in de Kays ile (Mudar) grubunu oluşturan kabileleri Ezd Umman'a dayanmaktaydılar. Mühelleb oğullarının ve Yemen grubunun reisi, bölgenin valisi olan Yezid b. Mühelleb'di. Aslında Yezid, Haccac'ın emrindeydi. Fakat hadiselerden anlaşıldığı kadarıyla Yezid, kendisini görevinden azlettirecek bazı şeyler yapmasına rağmen Haccac onu görevden alacak kuvvete haiz değildi. Yezid, Herat'ta İbn Eş'as taraftarlarına istemediği hâlde zoraki son darbeyi indirmiş, sonrasında da esir düşen asi reislerine karşı yumuşak davranarak hiç olmazsa onların arasındaki Yemenlileri korumuş-
[251] tur. Tirmiz, (Belh'in yakınlarında) Musa b. Abdullah b. Hazım kumandasında tutunmuş olan Kayslı asileri sürgün edilmeleri emrini, bunların tehlike arz ettikleri müddetçe Haccac'ın kendisini mevkiinde bırakacağı ve yerine hiçbir Kayslıyı tayin etmeyeceğini düşünerek ertelemiştir. Vâsıt'a gelmesi için yapılan davetleri her defasında önemli işleri olduğu bahanesiyle özür dileyerek geri çevirmiştir. Haccac, halife üzerine yaptığı güçlü baskılar neticesinde 85 yılında onu bertaraf etme iznini almıştır. Hiç vakit kaybetmeksizin Yezid'i hapsettirmiş ve Abdülmelik'in 86 yılında ölümünün ardından kardeşini mevkiinden uzaklaştırmıştır.

Hiç olmazsa Abdülmelik, Haccac'a karşı onun efendisi ve hâkimi olduğunu göstermişti. Haccac'ın veliahtlığı için büyük gayretler sarf eden I. Velid, onu hâl ve hareketlerinde tama-

men serbest bıraktı. Hatta Velid, kendi idarî bölgesinde bile onun arzularını tatmin edecek işler yaptı. Haccac'ın teşvik ve entrikalarının neticesinde Ömer b. Abdülaziz'i görevinden azlettirdi. Zira onun idaresindeyken Hicaz bölgesi, siyasi suçluların, özellikle dini kullanan isyancıların bir sığınağı olmuştu.[113] 89 veya 91 yılında Mekke'ye Halid b. Cerir b. Abdullah el-Kasrî, 93 veya 94 yılında Medine'ye Osman b. Hayyân el-Mürrî gönderildi. Her ikisi de şüpheli şahısların tasfiye edilmeleri için büyük bir şevkle çalıştılar. Haccac, Abdülmelik devrinde gördüğü ağır vazifelerin meyvelerini Velid zamanında topladı. Irak kontrol altına alınmış ve bölgede derin bir sükûnet hâkimdi. Yaklaşık 20 yıldır devam eden iç savaşların memlekette açtığı yarayı tamir etmek için iyi bir fırsat doğmuştu. Haccac da Velid gibi büyük bir ziraatçıydı. Haccac, aşa- [252]
ğı Fırat ve Dicle bölgesindeki sulak arazinin veriminin bağlı bulunduğu kanal sistemlerine büyük ihtimam gösterdi.[114] Vâsıt şehrini, bataklık olan arazilerin üzerine inşa ettirdi. Bataklık bölgelerdeki nüfusun şehirlere göç etmesine engel olmaya

113 Taberî, 1254.

114 İran kralları aşırı sulak olan arazileri kurutarak buralarda mirî arazi tesis etmek için uğraşmışlardır. Bataklığı kurutup ondan tarla yapan her kimse, oraya kendi adını veriyordu. Kubâd zamanında Kesker yakınlarındaki bir sed yıkılmış ve o bölge su altında kalmıştı. Anuşirvân bu problemi çözünceye kadar bu araziler ihmal edildiler. Hicretin 6 veya 7. yılında çekilen sedlerin pek çoğu yıkıldı. Perviz'in engel olmak için gösterdiği çabalar da boşa gitti. Arap fetihlerinin karışıklıkları arasında bataklık olan yerler daha da genişledi. (Acem rabbatı); dihkanlar (çiftlik sahipleri ve bölge amirleri) kendi imkânlarıyla bu problemin önüne geçemiyorlardı. Ancak Muaviye, I. Velid ve Hişam dönemlerinde durum değişti. Haccac, Nil ve Zâbi kanallarını inşa ettirdi. Bir bölümünü Kilikya'ya gönderdiği Hind mandalarını bu bataklık bölgeye getirtti. Haccac'ın daha fazla bir şey yapamaması, imkânlarının sınırlı olmasındandır. Sedlerin tamiri için halifeden 3 milyon talep etti. Velid bu miktarı çok fazla buldu. Fakat kardeşi Mesleme'ye kendi hesabına bu işi yapması için izin verdi. Mesleme bu yatırımdan çok kazandı. Haccac ve Hişam devrinde tesisleri inşa eden tekniker Hassan el-Nebatî idi. Haccac'ın, İbn Eş'as'a sempati duyduklarından şüphelendiği dihkanları cezalandırmak için, zamanında vuku bulan bir isyanın neticesinde oluşan hasarı kasten tamir ettirmediğine dair rivayetin sahihliği tartışmalıdır. Krş. Taberî, I, 960 vd.; Belâzûrî, 292 vd.; Mes'ûdî, I, 225 vd.; İbn Hurdadbeh, 240 vd.; Yakût, III, 174 vd.

çalıştı. Hatta köylülerin saban sürmelerini muhafaza etmeleri
[253] için sığır kesmelerini bile yasakladığı rivayet edilir.[115] Bundan sonraki dönemlerde Haccac, sadece dış düşmana karşı savaşmaya odaklandı. Mühelleb oğullarının Horasan'da halefi olan Kuteybe b. Müslim el-Bahilî onun devrinde Mâverâünnehir'i, Muhammed b. Kasım es-Sakafî İndus bölgesini fethettiler. Haccac bu komutanların layık oldukları yerlere gelebilmelerini kendisine vazife addetmişti. Bu yüzden onları Uzakdoğu bölgelerine gönderdi ve orada da adından korkuyla bahsedilir kimse oldu.[116] Haccac bizzat seferlere çıkmıyordu, fakat birliklerin en küçük ihtiyaçlarıyla bile ilgileniyor ve onları temin ediyordu.[117] Parayı müsrifçe harcamaktan çekinmiyordu, bu da ganimetin beşte biri ile bol bol telafi ediliyordu. Hindistan'a yapılan on sefer, Haccac'a 60 milyona mal olmuştu, fakat bu seferden 120 milyon kazanç elde etmişti.[118] 20 yıl boyunca aynı vazifede kalan Haccac, öteden beri arzuladığı gibi Velid'den önce 95 yılı Ramazan ayının sonunda veya Şevval'de[119] (Haziran veya Temmuz 714) 53 veya 54 yaşında öldü. Velid kendisine halef olarak bizzat Haccac'ın teklif ettiği zatı tayin ettiği gibi onun bütün memurlarının mevkilerini onayladı. Haccac'ın ailesi daha sonraki yıllarda da Kûfe'deki nüfuzlarını ve mevkilerini muhafaza ettiler.[120]

[254] Emevilerin Irak'taki iki muhteşem genel valisi Ziyâd b. Ebîh ve Haccac'a sahip oldukları için Abbasiler, Emevileri bu bakımdan kıskanmıştır. Zira her iki vali de kendilerini mülkün sahibi olarak, oradan beslenen değil, aksine temsil ettikleri devlet nizamının, -Sultanın- temsilcisi olarak hissetmişlerdir.

115 Belâzûrî, 290, 375; İbn Hurdâzbih, XV, 241; *Kitabu'l-Eğânî*, XV, 98; Yakût, III, 178.

116 Krş. Belâzûrî, 400 vd. 435; Reiske, Adnot, 194 (Abulfeda, I, 427). Reiske'nin yerini tayin edemediği Hind Kurkları hakkında krş. Taberî, III, 359, 370; ve Göeje, Bijdrage tot de Gesch. der Zigenners, s. 5.

117 Belâzûrî, 436.

118 Belâzûrî, 440.

119 Taberî, 1217, 1268.

120 Taberî, 1699, 5; 1711, 7-10; 1712, 7.

Kendilerine geniş yetkiler ve iktidar bahşeden devlete karşı görevlerini yerine getirmek adına halkın ne düşündüğüne veya onların takdir edip etmediklerine aldırmaksızın, ölümlerine kadar hükümdarlarına hizmet etmişlerdir. Sultana olan itimatları ve makamlarının icabını sadakatle yerine getirdikleri için de mükâfatlandırılmışlardır. Her iki valiyi de mukayese ederek anlatmak daha yerinde olacaktır. Ziyad, Muaviye tarafından ittifak yapılmasından önce de önemli mevkilerde vazifeliydi. Haccac ise Abdülmelik'in keşfettiği bir isim olarak mütalaa edilebilir. Ziyad, yerli kabileleri birbirlerine karşı dengede tutarak kendisi için çalıştırmayı başararak, işlerini daha kolay yürütmüştür. Ömer b. Abdülaziz, Suriyelilerin yardımına ihtiyaç duymaksızın Irak'ı bu suretle elinde tutan Ziyad'a hayrandı.[121] Haccac sadece yabancı hâkimiyeti metotlarıyla, yani Suriyeli birliklere dayanarak orada tutunabilmiştir. Bundan dolayı Suriye ile Irak arasındaki gerginlik her geçen gün daha da artmıştır. Haccac başarıları konusunda Ziyad'dan geride kalır değildir. Hatta ölümünden sonra bile siyasete tesiri devam etmiştir -mesele onun fikrine uygun olup olmadığıdır-. Sikke darb edilmesi, ölçüler[e standart be- [255]
lirlenmesi], vergi meseleleri ve ziraatın ilerlemesi konularında aldığı idari tedbirler, yeni bir devir açıcı mahiyettedir.[122] Sürekli devam eden savaşlar sebebiyle zayıf ve ikinci plana düşmüş olan Irak'ta devlet gelirini aynı seviyede tutmak hakikaten çok zordu. Buna rağmen Haccac, devlet hazinesinde daima yeterli miktarda kapital bulundurmaktaydı.[123] Arapça'nın belagatına hâkimdi ve bu konuda kendisiyle gurur duyar, ondan üstün birisinin olmasına tahammül edemezdi.[124] Onun Kûfe'ye geldiğinde verdiği ilk hutbeyi ravilerin bazı kelimeleri seçerek süslemeleri, sebepsiz yere yapılmamıştır. Cesaretini hiçbir zaman ve durumda yitirmezdi, hatta felaket

121 Kâmil, 595.
122 Yahya b. Âdem, *Kitabu'l-Harac*, s. 99 vd.
123 Taberî, 1062; Anon. 217.
124 Taberî, 1132.

zamanlarında daha da fazla cesur olurdu. Bununla birlikte biraz aceleci ve peşin hükümlüydü. Emirlerini uygulayanlara bile sabredemezdi. Onun demir yumruğunda hiç yumuşama olmazdı, hâl ve tavırları da karşı tarafın sempati duyabileceği türden değildi. Bazen sert ve kaba tavırlar sergilemesine rağmen o, ne zalim ne aşağılık ne de bağnaz bir adamdı. Esir düşen asil bir isyancıya ceza vereceği yerde, hakikati söylediği için affedip serbest bırakırdı.[125] Yalancı ve sahtekâr Muhtar'ın büyüklüğünü takdir eder ve ona olan hayranlığını açıkça ifade etmekten çekinmezdi. Kâbe'yi mancınıkla dövdürdüğü esnada düşen yıldırımları -görünüşe göre böyle ahlaksızca bir girişimin Allah'ın gazabı[yla cezalandırılma] olarak anlamak yerine- zaferin semalar tarafından da müjdelenmesi olarak
[256] tefsir etmişti. Haccac batıl itikatlara karşı önyargılı ve döneminin insanları gibi geleneklere bağlı bir kimse olmamasına rağmen, dinsiz veya münafık da değildi. Hem hayattayken hem de ölürken vicdanen rahattı. Fakat onun Mekke'deki ihtilaf yuvasını korkusuzca temizlemesi, Kûfe ve Basra'daki dindarların isyanlarına izin vermemesinden dolayı, Hicaz ve Iraklıların zihinlerinde onun zalim bir adam olduğu izlenimi bıraktı. Ona izafe edilen diğer kötü işler ve cinayetler aslında uydurmadır. Düşmanlarının ona karşı bitmeyen öfkelerinin tezahürüdür. Mesela ravisi meçhul olan bir rivayete göre Haccac, Basra'da Zaviye Savaşı'ndan sonra 11.000 hatta hayatı boyunca 120 veya 130 bin kişiyi öldürtmüştür.[126] Kremer ve Vloten de böyle saçma bir rivayete inanmış görünüyorlar. Kendi teorilerine göre Haccac, bu kana susamışlığını gidermek için kurbanlarını mevâlî arasından seçmektedir. Fakat eski ve sahih rivayetler bunun tam aksini bildirmektedir. Haccac gerek Kûfe gerekse Basra'da zaferden sonra o anda savaşı terk edenler için genel af ilan ettirmiş ve Suriye askerlerinin işgal edilen şehirlerde taşkınlık yapmalarına müsaa-
[257] de etmemiştir. Haccac, yalnızca onun affını kabul etmeyenleri

125 Taberî, 1112.
126 Taberî, 1123

ve sonradan eline düşen kimseleri idam ettirmiştir -Vâsıt'ta Yezid b. Mühelleb tarafından kendisine teslim edilen birkaç Kureyşli ve asaletli isyancı reislerini idam ettirdiği gibi-. Haccac bu hükmü verirken şahsi hukuka riayet etmiş, mesela son anında bu hususta vasiyette bulunan zengin Mevla (Feyrûz Hüseyin)'in servetini müsadereye açtırmamıştır.[127]

Süleyman b. Abdülmelik

Kardeşi I. Velid'in ölümünün ardından tahta geçen Süleyman, 96 yılı Cemaziye'l-âhir (715 yılı Şubat sonu) tarihinde biat almıştır. Süleyman öncelikle Velid döneminde Bizans'ın başkentine karşı büyük bir darbeye hazırlanan orduyu, başarılı olmasa bile sefere çıkartarak İstanbul'u muhasara altına aldırmıştır.[128] Bu konuda kardeşini takip eden Süleyman, diğer meselelerde tam ters yönde hareket etmiştir. İlk olarak Velid'in Haccac'a verdiği nüfuz ve yetkilerden memnun değildi, büyük ihtimalle Süleyman veliahtlığı döneminde bu hususta Velid'e muhalefet etmiş olmalıdır. 90 yılında Yezid b. Mühelleb, Haccac'ın zindanından Süleyman'ın maiyetinde bulunan Filistin'deki Remle'ye kaçmıştı. Süleyman onu himayesi altına aldı ve ondan talep edilen paranın ödenmesini üzerine aldı. Velid'in yanında Yezid'in affı için o kadar ısrar etti ki en sonunda halife, Haccac'a Yezid'den vazgeçmesini emretti. Süleyman, Yezid'i 9 ay boyunca yanında tuttu. Bu süre zarfında Yezid'in tesirinde kalan Süleyman'ın, Haccac'a olan kini ve öfkesi daha da arttı. Haccac, Süleyman halife olduğu tak- [258]
dirde ona neler yapacağını gayet iyi biliyordu. Bundan dolayı Haccac, Velid'in veliahtlığı kendi oğluna bırakmasına destek verdi. Bu suretle Süleyman'ın daha da öfkelenmesine sebep oldu.[129] Süleyman tahta geçtiği takdirde fenalıklar yapması

127 Cerîr ve Farazdak'ın Haccac'a medhiyeleri günümüze kadar intikal etmiştir.

128 Göttinger Nachrichten, 1901, s. 439 vd.

129 Genel kabule göre Süleyman'ın Haccac'a karşı duyduğu kinin sebebi buydu. Fakat bu hareketin bu kinin neticesi olması ihtimali de vardır. Çünkü Velid'in böyle bir niyetinin olduğundan ancak onun hilafetinin

için nedeni de vardı. Haccac, Velid'den önce canını alması için Allah'a dua ediyordu.[130] Duası kabul oldu ve Süleyman tahta çıkmadan öldü. Haccac öldüğü için Süleyman'ın onun şahsına bir şey yapabilmesi söz konusu değildi. O da Haccac'ın dostları ve memurlarına yapacaklarıyla kendini teskin edebilirdi. Medine'de Osman b. Hayyân el-Mürrî, Mekke'de Halid b. Abdullah el-Kasrî'yi görevlerinden azletti.[131] Horasan'ın kudretli valisi Kuteybe b. Müslim, kendisini tehdit eden bu kuvvetten evvel davranmak istedi. Zaferlerle dolu mazisine güvenerek birliklerini yeni halifeye karşı isyana sürüklemeye çalıştı. Fakat bu beyhude bir çabaydı. Kuteybe'ye öfkelenen Temimliler onun aleyhine döndüler. Diğer kabileler de kendisine yardım etmedikleri için mağlup oldu. İndus bölgesi fatihi Muhammed b. Kasım el-Sakafî ise Suriyeliler kendisine yardıma hazır olmalarına rağmen[132] isyan etmedi. Vâsıt'a götürülerek orada bir müddet zindanda tutulduktan sonra idam edildi.

[259] Haccac'ın en büyük düşmanı Yezid b. Mühelleb, onun makamına getirildi. Süleyman dönemini Velid döneminden ayıran en önemli fark budur. Dozy bu makam değişikliğini, her iki halifenin büyük kabile gruplarına karşı takındıkları zıt tavrın bir neticesi addeder. Ona göre Velid baştan aşağı Kays, buna karşılık Süleyman ise Yemen taraftarıydı.[133] "Velid'in hilafeti Kayslıların iktidarını zirveye ulaştırmıştı. Onun ölümüyle birlikte onların da saltanatları çöküverdi. Bu durum onlar için çok kötüydü." Yezid b. Mühelleb, Ezdli olması hasebiyle Kays kabilesine karşı Yemenlilerin partisinin tarafındaydı. Buna karşılık Haccac ise sadece onun ve İbn Eş'as yüzünden Yemen'e karşı Kays lehinde tavır takınmaya mecbur kaldı. Aslında Haccac, Kaysîlere mensup Sakif kabilesinden oldu-

son zamanlarında bahis vardır (Taberî, 12745, 1283 vd.). Aslında Süleyman ve Haccac arasındaki gerginlik daha eski olup, Yezid'in Remle'ye kaçışına sebep olarak 90 yılına kadar uzanmaktadır.

130 Taberî, 1272.

131 Taberî, 1282, 1305.

132 Taberî, 1275, 3.

133 Historie des Mus. d'Espagne, I, 211, 215.

ğunu inkâr etmiyordu. Bundan dolayı yakınında bulunacak insanların yine kendi kabilesinden olmasını tercih ediyordu. Fakat onun bu tutumu, prensip olarak Kays taraftarı olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Bizzat Kayslıların onu kendilerinden addetmiş olmalarından, onun Kayslı bir idare inşa ettiği sonucuna varılamaz. Zira Arap kabileleri kendilerine uzaktan bile intisap noktası buldukları her kudretli kimseye bağlanma temayülündeydiler. Özellikle Abdülmelik'in Hac- [260]
cac'ı böyle bir makama getirmesi ve Velid'in onu orada muhafaza etmesinin sebebi, Haccac'ın Kays'a mensup oluşu değil -zaten o nüfuzlu bir aileden değildi- aksine onun şahsi istidat ve kabiliyetindendir. Süleyman da kinini onun şahsına ve şahsi nüfuzuna yöneltmiştir. Bu arada Süleyman'ın kulağına Haccac'ın Iraklıları teskin edecek bir adam olmadığı, bilakis Iraklıları Emevilere karşı kışkırttığı da fısıldanmış olabilir.[134] Süleyman, Haccac'ın vali ve memurlarını Kayslı eğilimlerinden dolayı değil, onlar Haccac'ın yarattığı bir topluluk olduğu için azletti. Diğer taraftan Halid el-Kasrî, Yemenlilere mensup olarak kabul ediliyordu.[135] Kuteybe, tarafsız kabile olan Bahile'ye mensuptu. Suriye'de Bahile'nin de aralarında bulunduğu el-Cezire Kayslıları tarafından sevilirken,[136] Horasan'da baş düşmanları Yemenliler değil Mudar kabilesiydi. İspanya'daki Musa b. Nusayr Yemenliydi; güya onun da bu sebeple Velid tarafından kötü muameleye maruz kaldığı zikredilir.[137] Fakat Süleyman bunun oğluna karşı, Velid'in Mudar kabilesine yaptıklarından çok daha sert davranmıştır. Bu durum
Dozy ve talebeleri[138] için hoşa gitmeyen bir vakadır. Süley- [261]
man, Yezid b. Mühelleb gibi Yemenli tavrını açıkça belirtmedi. Onun Suriye'de de Yemen lehinde ve Kayslıların aleyhinde partizanlık yaptığına dair hiçbir delil yoktur. O, Kuteybe'ye karşı takındığı tavırla Suriye Kayslılarını rencide ettiğine piş-

134 Taberî, 1337.
135 Agânî, 19, 61.
136 Taberî, 1300.
137 Krş. Belâzûrî, 231; Contin. Isid. Hisp. Paragraf 76.
138 A. Müller, I, 429 vd.

man olmuştu. Annesi, Velid'in de annesi olan Abs kabilesinden Kayslı bir hanımdı. Kanını inkâr edebileceği, inanılacak bir şey değildir. Arap dünyasının kabile ayrılıkları yüzünden iki kutupta toplanması o dönemde başlangıç aşamasındaydı. Nüfuzlu kimselerin şahsi düşmanlıkları bu konuda önemli rol oynadı. Hiç kimse tarih öncesindeki yaşananları tarihin bir tür prensibi olarak nakledemez.

Haccac'ın ölümünden sonra Sicistan'ın Zunbil'i haraç ödemeyi terk etmişti. Ayrıca Haccac'ın haleflerini kendine göre ne kadar hafife aldığına dair açıkça beyanlarda bulunmaktan çekinmiyordu.[139] Haccac ve ardından Velid'in ölümüyle Iraklılar rahat bir nefes aldılar. Fakat yönetimde şahısların değişmesiyle sistemin değişmeyeceğini kısa zamanda anladılar. Yezid her ne kadar Haccac'ın yakınlarına kötü muamelede bulunsa da[140] idare konusunda ondan ayrı bir yol takip etmiyordu. O da Vâsıt da hüküm sürüyor ve Suriyelileri memleketlerinde alıkoyuyordu. Haccac'ın Arapları kendisine kinlendiren vergi usulünü de gelirlerin düşmemesi için değiştirmeye
[262] imkân olmadığını da görmüştü. Fakat halkın kin ve nefretini üzerine çekmek istemediğinden, halifeden vergilerin idaresini bir başkasına vermesini rica etti. Bunun neticesi onun düşündüğünden farklı oldu. Zira Süleyman, o zamana kadar divanda çalışan Haccac'ın eski maliye memurlarından birisini müstakil hâle getirerek, onu vergi işlerinin başına geçirdi.[141] Bu şahıs Arapçayı divanda ilk uygulayan Sicistanlı Mevla Salih b. Abdurrahman'dı. Yezid'den bağımsız 400 Suriyeli asker de onun emrine verilmişti. Salih, Yezid'in müsrifçe yaptığı har-

139 Belâzûrî, 400 vd.

140 Taberî, 1359.

141 Ebû Mihnef'in rivayetine göre böyledir (Taberî, 1306 vd.). Dozy'nin bunu kendisine göre nasıl düzenlediğini görmek isteyen onu okuyarak anlasın (Aynı eser, I, 226). İbn Kuteybe, 183'deki ifadelerine göre, Maliyenin idaresi Haccac ile Yezid arasındaki ara dönemde valilikten ayrılmıştı. O hâlde bu ayrılık Yezid vali olunca yeniden kaldırılmış ve sonra onun isteğiyle yeniden tesis edilmiş olmalıdır. Uygulamanın bu şekilde olduğunun kabul edilmesinde hiçbir sakınca yoktur.

camaları hazine hesabına geçirmeyi reddetti. Bu ve benzeri anlaşmazlıklar Yezid'in Irak'ta kalışını anlamsız kıldı. İşlerini Horasan'da kendisine tevcih edilmesini sağlayacak şekilde idare etti. Kendisinin eski eyaleti olan Horasan'da ikamet etmesine izin verildi. Burada onun neler yaptığına karışan kimse yoktu.[142] Fakat Horasan'da âtıl bir şekilde durmak da işine gelmiyordu. - Şehvet ve lüks düşkünü olan bu şişman adamın Kuteybe ile kıyaslanması hoşuna gitmiyordu- Cürcan [263] ve Taberistan'ı itaat altına almak suretiyle Kuteybe'nin önüne geçmeyi denediyse de netice elde edemediği bir zafer kazandı. Kendisini övmek için elde ettiği ganimetleri abartılı bir şekilde halifeye bildirmesi yüzünden kendi sonunu hazırlamış oldu.

Süleyman halife olduktan sonra da Filistin, Remle'de ikamete devam etti. Kendisi burada çok seviliyordu.[143] Fakat sık sık İstanbul'a düzenlenecek büyük sefer için savaş hazırlıklarının yapıldığı Suriye'nin doğusundaki toplanma merkezi Dabîk'te de bulunuyordu. Hilafetteki üçüncü senesini doldurmadan 99 yılı Safer ayında (Eylül 717) ve Elias Nisibenus'a göre 8 Safer salı günü, Ebû Mihnef'e göre[144] 10 Safer Cuma günü öldü.[145]

Velid döneminde yüksek tabakanın sohbetlerinin temel konusunu, yeni binalar ve kurulan çiftlikler oluştururken, Süleyman döneminde gündemin konusunu verilen ziyafetler ve kadınlar oluşturmuştur. Süleyman bizzat kendisi müsrif olmasının yanı sıra Medine'deki sefahate karşı tedbir alınması emrini vermişti. Muhtemelen Medine Valisi emri yanlış anlamış olmalı ki serkeşlik yapanlara makul bir ceza vermek

142 97 yılındadır. Fakat Irak Valiliği'ni de kendi idaresinde muhafaza etmiştir.
143 Taberî, 1831.
144 Taberî, 1336.
145 Wüstenfeld'e göre 9 Safer Salı ve 11 Safer Cuma olmalıdır. Böyle bir günlük farklar sıkça vuku bulmaktadır. Bu gibi farklara çok da önem verilmemektedir.

yerine onların zevk alma organlarını sünnet ettirmiştir.[146] Süleyman'ın şehvetine düşkünlüğü, onun dindar insanlara te-
[264] mayüllü olmasına engel değildi. Ehl-i Beyt'e yüz vermesinden (1338, 7), Medine'ye ensardan birisini, Osman'a karşı yapılan isyana katılan Amr b. Hazm'ın bir torununu vali tayin etmesinden ve en çok da sarayın din âlimi Recâ'ya kulak vermesinden anlaşılan odur ki Allah'ın adını kullanan zalim Haccac'ın yönetimine karşı olan Iraklılarla daha önceden söz birliği yaptığı açıkça görülmektedir. Emevi halifelerinin bu adama sundukları mevkii onların İslam ile alakalarının da ölçüsünü gösterir niteliktedir. Recâ'nın nüfuzu Abdülmelik devrinde başlamış, Velid zamanında artmış ve Süleyman döneminde en yüksek noktaya çıkmıştır. Recâ, Ömer b. Abdülaziz'e hilafetin devredilmesi hususunda Süleyman'ı ikna etmişti. Bu konuda Vâkıdî ve Taberî'nin mevcut rivayetleri bize kadar ulaşmıştır.[147]

Abdülmelik, Velid ve Süleyman'dan sonrası için oğlu Yezid'i veliaht tayin etmişti. Her iki oğlundan da bu konuda söz almıştı. Süleyman buna aldırmaksızın evvela kendi oğlu Eyyüb'ü veliaht tayin etti. Fakat Eyyüb kendisinden önce öldü. Süleyman, ikinci oğlu Davud'u[148] İstanbul muhasarasına gönderdiğinden, onu veliaht tayin edemeden ölüm kendisini ya-
[265] kaladı.[149] İşte o anda Recâ harekete geçerek Allah'ın rızasını kazanacak bir vasiyetname yazmaya onu ikna etti. Öncelikli olan tüm varislerini atlayan Süleyman, yazdığı vasiyetnamede dindar yeğeni Ömer b. Abdülaziz'i halife tayin etti. Yezid b. Abdülmelik ise ondan sonra halife olabilecekti. Recâ, ölüm

146 Agânî, 4, 59 vd.

147 Taberî, 1, 340 vd. Vâkıdî'nin büyük amcası çocukluğunda Dâbik'te bulunmuş ve Ömer b. Abdülaziz'in cülûsunda birkaç altın sikke kazanmıştı (Taberî, 1361).

148 Oğullarına verdiği peygamber isimleri belki de bu halifenin dindarlığına bir delil teşkil edebilir. Zira bu tarz isimler konulması o dönemde Benî Ümeyye arasında yaygın değildi. Kendi isminin Süleyman olarak konulması tabi ki onun bir seçimi değildi.

149 Taberî, 1335, 1341.

döşeğindeki halifenin yanında kaldı. Onu kıbleye doğru çevirdi ve gözlerini elleriyle kapadı. Daha sonra halifenin öldüğünü kimseye söylemeden Ümeyyelilerin Dabîk Mescidi'nde toplanmalarını istedi. İsim vermeksizin Süleyman'ın vasiyetnamesinde zikredilen yeni halifeye biat etmelerini talep etti.[150] Onlar Recâ'nın dediklerini yaptıktan sonra Süleyman'ın ölümünü ve onun tarafından tespit edilen yeni halifenin adını söyledi. Tabi bu herkes için sürpriz bir durumdu. Ömer, Abdülmelik tarafından ikinci plana atılan ailenin diğer koluna mensuptu ve şimdi bizzat Abdülmelik'in oğullarından birisi, ailede başka prensler olmasına rağmen halife olarak onu tercih ediyordu. Böyle bir şeyi kimse hayal bile etmiyordu. Süleyman'ın dahi hatırına gelmeyen bir düşünceydi. Recâ'nın aldığı tedbirlerin neticesinde ona karşı hiçbir muhalefet olmadı. Hişam b. Abdülmelik her ne kadar biat hususunda biraz tereddüt gösterse de kılıçla tehdit edilince aklını başına aldı. I. Velid'in oğlu Abdülaziz, Dabîk'te değildi. Süleyman'ın [266]
ölümünü haber alınca kendi zamanının geldiğini zannetti, fakat Ömer b. Abdülaziz'in halife olduğunu öğrenince bunu sükûnetle karşıladı.

150 Vâkıdî'nin rivayetine göre bizzat ölüm döşeğindeki Süleyman, Recâ'nın onun ölümünden sonra mescidde tekrarlamış olduğu işi yapmıştı. Sadece açıktan tekrar edilmiş oldu.

V. BÖLÜM
ÖMER B. ABDÜLAZİZ

Ömer b. Abdülaziz (II. Ömer)

II. Ömer, uzun yıllar valilik görevinde kalan Abdülaziz b. [267]
Mervan'ın oğluydu. Anne tarafından Ömer'in neslindendi ve buna büyük kıymet atfederdi. I. Yezid zamanında Medine'de doğmuştu[1] ve gençliğinin büyük bir bölümünü burada geçirmişti. Peygamber yurdunun gelenekleriyle beslenmişti. Babasının ölümünden sonra (84 veya 85) Abdülmelik, onu Dımaşk'a çağırmış ve kızıyla evlendirmişti. I. Velid, seleflerinin kötü izlenimlerini silmek ve Medinelileri Ümeyye ile barıştırmak maksadıyla Hicaz Valisi olarak onu Medine'ye göndermişti. Ömer b. Abdülaziz, orada büyük bir gelişme gösteren teoloji ve hadis ilimlerinin âlimleri ile bunların Emevi yönetimi, özellikle Haccac'ın hareket tarzına itiraz edilen pek çok meselede üzerine alınmadan, yakın ilişkilerine devam etti. Bunun neticesinde Irak ihtilalcileri Hicaz'da sığınacakları bir kapı bulmuş oldular. Bu durum Haccac'ın hoşuna gitmedi ve Ömer, Medine'den geri çağrıldı. Bu gelişmeler onun durumunu etkilemedi. Zira Ömer, [268]
Velid'in hanımının kardeşiydi ve halife tarafından seviliyordu. Süleyman'ın yanında da yüksek bir itibara sahipti.

Anladığımız kadarıyla İslam, hâkimiyetteki bu hanedan sayesinde ilerleme kaydetmekteydi. Muaviye, Abdülmelik, Velid ve Süleyman bir anlamda [devletin gücü açısından] yükselen bir sıra teşkil etmektedirler. Ömer b. Abdülaziz ise bunların zirvesindedir. Fakat onun dindarlığı seleflerininkine benzemiyordu. Bu dindarlık tamamen başka bir mahiyette, onun hayatına nüfuz etmiş ve onun resmî icraatlarına dam-

1 Taberî, 1361.

gasını vurmuştu. Süleyman lüks düşkünü, müsrif bir hayat yaşamıştı. Ömer ise dünyaya karşı zahiddi. Hâkimiyet Süleyman'a sınırsız zevk ve safa vasıtası olurken, Ömer'e ağır bir sorumluluk yüklemişti. Yaptığı tüm icraatlarında gözünün önüne kıyameti alıyor ve daima Allah'ın emirlerini yeterli derecede yerine getirememekten korkuyordu.

II. Ömer, fetih hareketlerine biraz soğuk bakıyordu. Onun böyle düşünmesine sebep de yapılan fetihlerin Allah yolundan ziyade ganimet için olduğu düşüncesinden dolayıydı. Bununla birlikte İstanbul'u muhasarasındaki İslam ordusunun onun tarafından geri çağrıldığına dair bilgiler çok net değildir. O, Bizans'a karşı yapılan cihadı da prensip bakımından sonlandıramadı. Fakat ileri karakolları kaldırarak onların birliklerinin geri çekilmelerini emretti. Az da olsa birkaç şehirde İslam yerleşmemiş olsaydı, Mâverâünnehir'i bile mem-
[269] nuniyetle bırakırdı. Fakat o bölgede sınırların daha da fazla genişletilmesini yasakladı.[2] Tüm dikkatini iç siyasetteki gelişmelere verdiğinden, ülke içerisinde Süleyman ve Velid dönemlerinden çok farklı ve önemli gelişmeler yaşandı.

İdarî

II. Ömer önemli mevkilere yeni tayinlerde bulundu. Nefret ettiği Yezid b. Mühelleb'i, kendisini övmek için miktarını çok yüksek gösterdiği Hazar sahillerindeki ganimetin beşte birini ödeyemediği için görevinden azlederek tutuklattı. Horasan'a Cerrah b. Abdullah el-Hakemî, Basra'ya Adî b. Ertât el-Fezârî, Kûfe'ye I. Ömer'in ailesinden Abdülhamid b. Abdurrahman el-Kureyşî, el-Cezire'ye Ömer b. Hübeyre el-Fezârî, Hindistan'a Kuteybe'nin kardeşlerinden Amr b. Müslim tayin edildiler. Cerrah[3] ve Amr aslında Haccac'ın okuluna mensuptular. Adî ve İbn Hübeyre de Kayslıydılar. Fakat II. Ömer bu şahısları selefine karşı parti değiştirmekten, Kays veya Haccac'ın

2 Bununla birlikte II. Ömer döneminde İspanya'dan gönderilen birliklerle Narbonne bölgesi fethedildi ve Müslümanlarla orası kuvvetlendirildi.

3 Taberî, 1354.

adamlarını tercih ettiğinden dolayı değil, onları dirayetli ve adil olarak gördüğü için tayin etti.[4] Taraf tutmadıklarını ve itaat altına alınanlara merhametli davranacaklarını bildiği için, İspanya'ya Yemenli Semh b. Malik el-Havlanî ve Afrika'ya da İsmail b. Abdullah'ı gönderdi. Kendisine uygun bu valileri seç- [270]
mekle iktifa etmeyen II. Ömer, ödemeleri gereken parayı göndermelerini şart koştu ve onların yönetimde istedikleri gibi hareket etmelerine müsaade etmedi. Toplumun her işinden kendini sorumlu hissediyordu. Kalbinden geçen şey, iktidarın fazlalaştırılmasından ziyade, hak ve hukukun toplumda tesis edilmesiydi. Devletten ayrı, müstakil ve o zamana kadar iktidara karşı düşman bir hak ve hukuk partisi olan ulema, onun şahsında nüfuz sahibi oldular. Buna bağlı olarak kadılar da onun döneminde daha müstakil ve önemli bir mevkiye kavuşmuş görünmektedirler. II. Ömer, Horasanlı Ukbe b. Zür'a'ya gönderdiği bir mektubunda devletin direkleri olarak;

I. İcrayı elinde bulunduran valiyi,

II. Kadıyı,

III. Vergi memurunu,

IV. Halifeyi zikreder.

Meşhur Hasan, II. Ömer döneminde Basra'da Amr el-Şa'bî Kûfe'de kadı idiler. Vali Abdülhamid'in yanına hukukçu Ebû Zinâd'ı kâtip olarak vermişti.

Malî

İslam devletinde eyaletlerin idaresi demek, mali idareyi elde tutmak anlamına geliyordu. II. Ömer öncelikli olarak vergi sisteminde reform niteliğinde yenilikler yapmak istiyordu. Fakat mali sahada onun aldığı tedbirler ve tarzı üzerinde kesin bir fikre varmak kolay değildir. Bu konuda Alfred von Kremer tarafından ortaya atılıp August Müller'in de aynen ondan kopyaladığı düşünceler pek çok yanlışlarla doludur.

4 Taberî, 1383, 3.

[271] Kremer ve Müller'e göre II. Ömer'in yapmak istediği vergi reformu sadece eskiden uygulanan ilk hâline geri dönülmesiydi.[5] Onlara göre Ömer b. Abdülaziz'in örnek aldığı Ömer

5 Ömer b. Abdülaziz dinî olarak bazı peşin kanaatlere sahip olduğundan, her türlü siyasi yargılama ve uygulamalara karşı kapalı kalmıştı. Emeviler'de bazı valiler İslam'ı bir din olarak büyük kitlelere daha hızlı yayılmasını temin etmişlerdir. Fakat II. Ömer, her yönüyle dünyevileşmeye doğru yol alan devleti temelden organize etmeye çabalamıştır. Eski zamanlardan bu yana siyaset alanında olağanüstü kabiliyete sahip Romalılar, "Devletlerin inşa edilmesinde yardımcı olan amiller, onun bekasını da sağlayacaktır," sözünü boş yere söylememişlerdir. Ancak II. Ömer, Muaviye'nin haleflerinin uyguladığı daha realist olan devletin prensipleri yerine, Kur'an ve hadislerden çıkardığı hükümlerle yönetmek istiyordu. Övünerek uygulamak istediği bu hükümleri, hiç olmazsa devletin gerçek durumunu birazcık görerek yapsaydı! Dindar halifenin çevresi teolojik sloganlarla o kadar örülmüştü ki, Kur'an'ın temel düşüncelerini bu kötü dünyaya makul bir şekilde tatbikine teşebbüs bile etmedi. Onun mantığı basit bir şekilde şöyle diyordu: "Meseleler şöyle ya da böyle olsa da, Allah'ın dilediği olmalıdır. Geçmişte olduğu gibi şimdi de onun emirleri uygulanabilirdi. Allah, halifeliğin nasıl yürütülmesi gerektiğini müminlere, kulları Ebû Bekir ve Ömer aracılığıyla, İslam'a önce Araplar, sonrasında bütün İran, Suriye ve Mısır'ı itaat ettirmek suretiyle açık olarak göstermiştir." Bu sebeple onun ideali, liyakati olmayan haleflerinin en önemli noktalarda, Allah'tan korkmadan değiştirip tanınmaz hâle getirdikleri sistemi, Hz. Ömer'in devlete verdiği mekanik bir gücün benzerini uygulamak istemesiydi. Yapılan değişikliklerin hiçbirinin, keyfi bir şekilde olan bir takdirin değil, korkunç hadiselerin ağırlığıyla zorla elde edildiğini hatırlayacak olursak, Abdülmelik ve Haccac'ın devleti üzerine eski prensipleri ancak yumruğun göze uyduğu kadar uyguladıkları, kendiliğinden anlaşılıyordu. Fakat bu fevkalade dindar adamın iyi niyeti, bu şekilde görüşlerin herhangi birisini bile aydınlatmıyordu. II. Ömer tahta geçtiğinde ilk cülusun ardından, ihtida eden mevâlînin, hazinenin menfaati için eski baş vergisini ödemelerine devam edileceğine dair Haccac'ın vazettiği kanunun kaldırıldığına dair bir emirname yazdırttı. Bu sayede ihtida etmek diğer din mensupları için de faydalı hâle geldiğinden, bütün eyaletlerde İslamî faaliyetler ve vaazlar artırıldı. Dindar Halife II. Ömer, kısa zamanda ülkenin doğusunda batısında İslam'a girenlerin sayısının milyonları bulduğunu görebilmenin mutluluğunu yaşadı. Bunlar ilk planda her ne kadar zahirî ihtidalar ise de İslam hukukuna göre irtidadın başlangıçta cezasının ölüm olduğu, yani bir kez Kur'an'a kazanılan için geri dönmenin imkânsız olduğu unutulmamalıdır. İlk nesilden zaten bir şey beklenmiyordu, ama hiç olmazsa onların çocukları olan gelecek neslin ekserisi iyi Müslümanlardan terekküp edecekti. Allah'a inananların diğer inançlara karşı üstünlüğü Ömer'in fermanıyla büyük çapta çoğaltılmış oluyordu. Fakat bu durum devlet hazinesi için hiç de iyi değildi ve bu sıkıntı başka bir emirle orantısız bir şekilde takviye edilmiş oldu. Bununla birlikte müminler için eskiden uygulanan toprak sahibi olabilme yasağının hiç olmazsa -mesela 70 yılı aşkın bir zamandan beri eyaletlerde mülk edinenlerden geri alınması şeklinde- yeniden tatbikinin

b. el-Hattab'dı. Onun uyguladığı sisteme geri dönerek o vakte [272]
kadar hüküm süren Emevi hükümdar ve valilerinin yüzünden vergilerin uğradığı tahribatı ortadan kaldırmak istiyordu. Bu durumda hemen şöyle bir soru akla gelmektedir; onun kopyalayarak uygulamak istediği vergi sisteminin yapısı nasıldır? Ömer b. el-Hattab dönemindeki bazı uygulamalar ve onun [273]
aldığı bazı tedbirler II. Ömer döneminde de söz konusudur. Ömer, Arapların fethedilen eyaletlerde toprak edinmelerine müsaade etmiş ve teb'anın, yani itaat altına alınmış acemlerin İslam'ı kabul etmeleri durumunda yeni mühtedilerden sadece baş vergisinin kaldırılmasını, fakat haracın arazi üzerinde baki kalmasını emretmişti. Hakikatte o, ne bunu ne de ötekini uygulamıştır.

Allah ve adalet için fetih olunan arazilerin ganimet hukukuna göre ait olduğu Arap mücahidlere taksim edilmesi gerekiyordu. Fakat bu araziler bazı sebeplerle taksim edilmeyip ya hazine ya da Müslüman arazisi olarak kaldı. Eski

mümkün olmadığı, Ömer tarafından anlaşıldı. Bunun uygulanması çeşitli sebepler ve teknik bakımdan mümkün değildi. Bundan dolayı toplum için gerçekten tehlikeli olabilecek bu tecrübe bir kenara bırakıldı. Fakat 100 yılından itibaren Müslümanlara arazi satın almaları yasak edilirken halife, Müslümanlar ve mevâlî arasındaki kendi mutaassıp görüşüne uymayan eşitsizliği ortadan kaldırmak için, Müslüman mülk sahiplerinin ne de olsa haksız bir şekilde işgal edilen araziyi, o zamana kadar tahsil edilen haraca değil, çok daha az olan öşüre tabi tuttu. Bunun neticesinde doğal olarak devletin gelirlerinde çok büyük miktarlarda düşüş oldu. Bu uygulama o vakte kadar arazi edinmemiş ve bundan sonra da edinemeyecek olanlar için bir himaye ve onların kinlerine bir berat sağlıyordu. Ruhsat niteliğinde olan bu uygulama, işe yaramaz bir tedbirden öteye geçmedi. Bu sonuncular için yıllık maaş sisteminin tam uygulanmasıyla bir tür tazminat vücuda getirilmeye çalışılması pek kıymet taşımıyordu. Çünkü bu maaşlar kitleler hâlinde ihtidaların artması sebebiyle devlete muazzam meblağlara mal olmasına rağmen yine de yeterli değildiler. Hazineyi hissedilir derecede zarara sokan bu tedbirlere bir de insanî fakat akıl dışı bir adalet hissinin doğurduğu, kanunsuz tazyiklerle teb'adan haksız olarak tahsil edilmiş bütün paraların zarar gören insanlara geri iade edilmesi emri de eklendi. Bu emrin bazı münferid hâllerde bile uygulanıp uygulanmadığını bilmiyoruz. Fakat devletin kasalarını ceza görmeden yağmalamak için bu kadar güzel bir fırsatı en hain memur bile düşünemezdi. A. Müller, Geschichte des Islams, I, 439 vd.'de Kremer, Culturgeschichte des Orients, I, 174 vd.

sahipleri tarafından boşaltılan ve savaşmadan ele geçen -hanedan, asilzadeler ve ölü araziler mesela- posta ve ateşgede emlakı hazineye veya hükümdara kalıyordu. Özellikle Mirî arazi (Savâfî), maliye bakımından en ziyade göz önünde bulundurulan eyalette,[6] yani Irak'ta (Sevad) büyük bir
[274] alanı kapsıyordu. Buna karşılık Arap savaşçılarının savaş neticesinde kazandıkları her şey, tüm Müslümanların ortak mülkü sayılıyordu. Bunlar, haraç karşılığında itaat altına alınanların elinde bırakılıyordu. Aslında haracın, yıllık kazanç olarak sermayenin haklı sahipleri arasında taksim edilmesi gerekirdi. Fakat devlet buna el koymuştu ve Müslüman savaşçılara sadece kendisinin istediği miktarda belirli maaş ödüyordu. Bu suretle mirî ve haraç arazisi arasında fark kalmamıştı. Her ikisinin gelirleri aynı şekilde devletin hazinesine kalmaktaydı. Bu uygulamaya büyük fetihlerin başlamasından sonra başlandı. Ömer b. el-Hattab bunun idaresini üstlendi ve daha sonrasında da meşrulaştırdı. O, haraç arazisinde
[275] hiçbir hususi mülk bırakmayacak kadar ileri gitti. Eyaletlerde arazi sahibi olma hususunda genel bir yasak, Araplar arasında hiçbir zaman uygulanmamıştı.[7] Bizzat Hz. Peygamber ve bunun yanında halefleri Ebû Bekir ve Ömer de dâhil olmak üzere devlet malı üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunmuşlar, o arazilerden bazılarını (Katâî) liyakatli ve asil kimselere tımar olarak değil, her türlü mükellefiyetten muaf tutulan mülk olarak hediye etmişlerdir. Ali, Talha ve Zübeyr

6 Kudâme, (Mâverdî, nşr. Enger, s. 301)'de geçtiğine göre; "Sevad arazisinin büyüklüğü 10.000 fersah kareye ulaşmaktadır. Fersah 10.000 Âdî veya 9.000 Haşimi arşınıdır. 1 fersah kare 22.500 cerib olursa o hâlde 10.000 fersah kare 225 milyon ceribtir. Bundan tahminen tepe, tuzla, bataklık, yol, nehir kolu, şehir ve köy kenarı vs. olarak üçte biri yani 75 milyon çıkarılırsa, 150 milyon kalır. Bunlar münavebe yoluyla yarısı boş kalır yarısı ekilir. Fakat vergilendirebilmek için buna arazinin tamamı (yani işe yaramaz 1/3'de dahil) üzerine dağılan hurmalıklar, bağlar, bahçeler ve diğer ağaçlar (ki bunlar tarlalara uygulanan kanuna göre vergilendirilmezler) eklenmelidir," diyor. Bu arazilerin burada yanlış ve çok fazla rakamlar verilerek tahminlerde bulunulduğunu Hermann Wagner göstermiştir. Göttinger Nachricten, 1902, s. 224 vd.

7 Krş. Juynboll, Indischen Gids. February 1899.

bu şekilde büyük servetlere sahip olanlardandır.[8] Tabiatıyla Mısır'da Arap savaşçılar da mülk sahibiydiler. Onların sadece ev ve çiftlikleri yoktu, civar köylerdeki araziler de onlara aitti. Ömer b. el-Hattab döneminde bu adamlar savaş ve ganimeti ilk sıraya koymuşlardı. Fakat sonraki barış yıllarında durum değişti. Onlardaki arazi edinme arzusu,–Cahiliye Dönemi'ne kadar uzanmaktadır. Onların bu hisleri Hz. Muhammed ve İslam tarafından da bastırılmamış, aksine teşvik edilmiştir. Bu da fetih hareketlerinde etkili olmuştur. Daha önceden işgal edilmemiş bir toprağın, onu işleyenin malı olmasına dair eski kanunlar, sadece Arabistan'da değil diğer eyaletlerde de yürürlükteydi. O kanun burada istismar edilmekteydi. İtaat [276] altına alınan köylüler, mükellef tutuldukları haraç vergilerini ödemelerine rağmen [sahip oldukları] arazi ve mülkler, hırsı sebebiyle ya satış ya da başka yollarla Arap efendilerinin ellerine geçiyordu. Araplar böyle bir uygulamadan, kanun yoluyla men edilmişlerdi. Bundan dolayı kendileri hiçbir yerde görünmüyorlardı. Ömer b. el-Hattab döneminde başlatılan ve o güne kadar olumsuz neticeler vermeyen bu uygulamalara karşı çıkılması için hiçbir sebep yoktu.

Ömer döneminde, haraç sahibi Müslüman olsun ya da olmasın araziye bağlı olduğu sürece vergi ödemek zorundaydı. Zira İslam'ı kabul etmekle cizyeden kurtulmuş oluyorlardı. Baş vergisi sıfatıyla alınanlar ise şahsın durumuna göreydi ve Müslümanlar ile mağlup olanlar arasında bir fark gözetilerek düzenlenmemişti. Aslında her iki grup da birbirinin aynı olarak kabul edilmekteydiler, fakat toprağa bağlı köleler teokrasinin vatandaşlarına -krallığın çocuklarına-[9] haraç ödemeliydiler. Bu ikinci kısımdakiler ne şahısları ne de ektikleri tarlaları için vergi ödemekle mükelleftiler. Sadece mahsullerinden onda birini insanlara değil, Allah'ın hakkı olduğu için (de) vermek zorundaydılar. Araziye değil de yalnızca şahsın üzeri-

8 Yahya b. Âdem, *Kitabu'l-Harac*, s. 42, 56 vd. 61, 67.
9 Matth. 17, 25.

ne yüklenen verginin, Müslümanı küçük düşürücü olabileceği fikri hiçbir zaman akıllara gelmemiştir. Zaten eski dilde haraç ile cizye arasında fark gözetilmiyordu. Bunların her ikisi de aynı anlamda, yani gayrimüslimlerin vergisi manasınaydı. Bir bölgeden toplanan cizyeden bahsedilirken aynı zamanda
[277] şahısların ödedikleri haraçtan da bahsedilirdi.[10] Özellikle bu vergiler başlangıcından itibaren düzenli ve sabit bir miktarda, birbirine bağlı bir topluluğa yüklendiğinden, Araplar için çok da önemli değildi. Burada münferit vergi mükelleflerinin hisselerini hangi isim altında topladıkları sorusu sorulabilir.

O hâlde başlangıçtaki uygulamalar, İslam'ın vergiye katılımları ortadan kaldırdığı ve Arap bir Müslümanın eline geçtiği[11] veya Acem olan bir Müslüman olduğu durumlarda haraca tabi tutulan arazinin vergi ödenmesinden kurtulduğu şeklindeydi. Fakat bu suretle mülk sahibi Arapların köylüleşmesine, diğer taraftan da vergi mükelleflerinin ihtidasına ödül verilmiş oluyordu. Her iki hâlde de sınıflar ve mülkün şekilleri arasındaki Ömer b. el-Hattab'ın maliye sisteminin ilk şartı olan fark siliniyordu -bu durum sıkıntıları, güçlükleri ve uygunsuzlukları beraberinde getirmekteydi-. İslam'ı kabul edenlerin sayıları arttıkça vergiler kaldırıldığından, devlet hazinesi de zarara
[278] uğruyordu. Fakat verginin eski sabit tutarında götürü olarak tahsiline devam edilecek olursa ihtidalar sebebiyle vergi vermek, iktidarı azalmış olan cemaatin yükünü ağırlaştırıyordu. Yeni mühtedilerin sıkça ve düzenli aralıklarla köylerini ve arazilerini bırakıp Arap şehirlerine hicret etmeleri pek de akıllıca bir hareket değildi. Bu nedenle araziler üzerinde çalışılacak iş kuvveti azalıyor ve oraların bakımsız kalması tehlikesiyle kar-

10 Krş. Glossar de Goeje'de Taberî ayrıca Belâzûrî, 65,7; 66, 15; 351, 1; 351, 5, 13. Horasan'da diğer bölgelerde daha ağır basan harac (Taberî, 1354, 1364 vd. 1507 vd.) tabiri değil, daima cizye kelimesi kullanılmaktadır. Yahya b. Adem'in vergi kitabında bile fark gözetilmeksizin her iki kelime de kullanılmaktadır. Orada genellikle Arap cizyesi denilmektedir.

11 Aynı şekilde bizde de (Almanya'da) bir köylünün arazisi asilin eline geçtiğinde vergiden muaf oluyordu. Çünkü yeni sahibi asil olma sıfatına sahipti.

şı karşıya kalınıyordu. Şehirlere göç tasvip edilmeyen bir hareketti. Kûfe ve Basra'da -Irak ve bu gelişmelerin tamamı hakkında detaylı bilgilere sahibiz- zaten yeterince Müslüman ve mevâlî mevcuttu; aslında bunlar çoğunluğu İran kökenli savaş esirleriydi. Bunlar Arap efendiler ile Arap olmayan teb'a arasında kalmışlardı. Yani ne arazi ne de baş vergisi ödüyorlardı. Mukatile divanına da kaydedilmiyorlardı. Hizmet etmekle mükellef oldukları eski efendilerinin gözetiminde savaşlara katılmalarına rağmen maaş almıyorlardı. Bu ortada kalma vaziyeti onları doğal olarak rahatsız ediyordu. İslam'ı kabul ettikleri için toplumda tam bir eşitlik elde etme çabasındaydılar. Muhtar'ın önderliğindeki isyanları, Arap devleti için ne kadar büyük tehlike olduklarını göstermişti. Onların bu isyanları pek çok hayatın son bulmasına neden olmuştu. Kılıcın açtığı [279]
gedikler aynı sınıftan olan ve benzer menfaatlere sahip köy ve kasabalardan şehre hicret eden ve daha barışçıl düşünen yeni Müslümanlarla doldurduldu. Ömer b. el-Hattab döneminde açılan bir gedikle ordu ve idare, şehirlerinin kısa zamanda hususi Arap karakterini kaybettiler.

Ömer b. el-Hattab'ın basit, yalın ve genel hatlarıyla kendine özgü idare sistemi, halifenin de önceden tahmin edemediği şekilde bir yükseliş yaşadı. Zira onun döneminde bu hususta ki dezavantajlar henüz gün yüzüne çıkmamıştı; Arapların kazanma düşünceleri o zamanlar genellikle arazi ve çiftlik elde etmekten ziyade başka istikametteydi. Ayrıca vergiyle mükellef Arap olmayanlar (Mevali), o dönemde ganimetle taşacak kadar dolu olan hazineye ve sonraları, olduğu kadar büyük istekleri karşılamakla sorumlu olmayan devlet hazinesine tesir edecek oranda, İslam'a dâhil olmuyorlardı. Onlardan sonraki yeni nesille birlikte, yani Emevi devrinde işin mahiyeti değişti. Rivayete göre devlet hazinesinin uğradığı zararı ortadan kaldırmak için evvela Haccac, uygulanmakta olan vergi sistemine müdahale etmiştir. Haraç bölgelerinde mülk sahibi Arapları vergiden muaf tutmadığı gibi daha ön- [280]
ceden kurtulanlara da bu vergiyi yeniden yüklemiştir. Haccac

büyük ihtimalle köylerinde kalıp tarlalarını muhafaza eden yeni mühtedilere de vergiye iştirak etmeleri hususunda başka türlü muamele etmiş olmalıdır. Yeni mühtedilerin İslam ve Arap hâkimiyetinin merkez şehirlerine hicretlerini de yasakladı. Belki de onlardan bazılarını zorla eski memleketlerine göndermiştir. Onun bu yeni uygulamaları o vakte kadar umumun hakkı olarak kabul edilen şeylere uymamaktaydı ve sanki İslam'ın suratına indirilen bir tokat gibi bu tedbire maruz kalan Arap ve mevâlînin bir ağızdan feryatlarına sebep oldu. Fakat Haccac bunların hiçbirisine aldırış etmedi.

Ömer b. Abdülaziz düşünce yapısı sebebiyle farklı bir yol tutmak zorundaydı. Aslında o da amaç olarak Haccac'dan çok fazla ayrılmıyordu, ama hedefine İslam hukukunun belirlediği kuralları çok fazla zedelemeden ulaşmak istiyordu. Bu yüzden o her şeyi eski şeklinde muhafaza etti, yani bir Müslümanın, ister birinci sınıf Arap isterse ikinci sınıf mevâlî olsun, ne baş ne de arazi vergisiyle mükellef olmayacağı şeklinde hüküm koydu. Fakat devlet gelirlerinin azalmasının önüne geçmek için büyük ihtimalle Medine'deki ulemanın da onayını alarak harekete geçti. Buna göre; öteden beri haraç arazileri, ön saftaki Müslümanların katılım mülkü ve ikinci planda da bunların intifa hakkı karşılığında kendilerine teslim ettik-
[281] leri cemaatlerin ortak mülkü olarak kabul edilmekteydi. O hâlde bazı arazi parçalarının, bütünden ayrılıp Müslümanların mülküne geçmesi sebebiyle, vergiden muaf, hususi mülk statüsüne dönüştürülmemesine hükmetti. Bu sebeple hicri 100 yılından itibaren haraç arazilerinin Araplara ve Müslümanlara geriye dönük gerçekleştirilen satışları yasaklandı. Ömer b. Abdülaziz, haraç ödemekle mükellef arazi sahibinin İslam'a girmesi hâlinde, onun mülkünün ait olduğu cemaate düşeceğini kabul etmiş gibi görünmektedir. Böyle bir kimse kiracı olarak arazisinde kalabilirdi. -kira ödenmesi vergi değildi- Aynı kişi (Haccac buna müsaade etmemişti) şehre göçme salahiyetine de sahipti. Fakat bu durumun bazı sıkıntıları da beraberinde getirme şüphesi vardı. Zira şehre taşınan yeni

mühtedinin bu hicretiyle maaşa bağlanıp bağlanmadığı meselesi yuvarlak bir cevapla geçiştirilmeye müsait değildi.

Müslümanların teb'a vergisinden muafiyetlerinin tanınmasıyla eski ve henüz tamamıyla sökülmemiş bu âdet kanuna konulurken, haraç arazisinin yeni sahiplerine satılması yasağı, derin izler bırakan yeni birtakım kanuni tedbirleri içermekteydi. Bu durum haraç arazilerinin tarihî kökenlerine dayanmaktaydı ve fütuhat devrinde arazilerin ganimet muamelesi görmemesi ve taksim edilmemesi daha uygun görülüyordu. Fakat o dönemlerdeki tatbikatda bunun hangi neticeleri doğuracağı çok fazla düşünülmemişti.

II. Ömer bu konuda muvaffak olamadı; onun uygulayacağı [282]
ve alacağı tedbirlerle maliyenin zararı telefi edilemezdi. Haraç arazilerinin satılamaması prensibi tatbik edilemedi. Arazinin el ve sahip değiştirmesinin, din değiştirmede olduğu gibi önüne geçilemedi. Daha sonraki yıllarda uygulamalarda şeklen değişikliklere gidilerek Haccac'ın metoduna geri dönüldü. Yapılan değişiklik şu şekildeydi; haraç ile cizye arasında önceleri mevcut olmayan bir farklılık meydana getirildi. Buna göre cizye şahsa bağlanıyor, sadece gayrimüslimlere tahmil ediliyordu, ihtida ettikleri takdirde bu vergi kaldırılıyordu. Buna mukabil haraç tarlaya bağlıydı ve onun ödenmesi kişiyi küçük düşüren bir şey değildi. Haraç arazilerinin Müslümanlar tarafından işlenmesi gerekiyordu. Verginin ana temasını oluşturan tarla ve araziler, cizye ile kıyaslandığında hakikatte feda edilen az bir şeydi.[12] Zira bu sayede devlet hazinesi meşru olarak İslam'ın isteklerini karşılamış oluyordu. Bu hukuki bir incelikti ve ihtiyaca binaen ortaya çıkan bir açmazdı. Çünkü insanın mantığına göre, vergiyi ödeyen tarla değil elbette sahibiydi.

12 Kûfe ve Basra'da yeni mühtedilerden, mevâlîden hiçbir zaman baş vergisi talep edilmemiştir. Bunlar sadece mukatile divanına kabul edilmemek ve maaşa dahil olmamaları sebebiyle kendilerini ihmal edilmiş olarak görüyorlardı. Onların tahrikatı daima bu manada eşit haklar elde etmeye matuf bulunmaktaydı.

[283] Horasan'daki son Emevi valisi Nasr b. Seyyar'ın bir vergi reformu hakkında bilgi sahibiyiz. O, verginin sabit bir şekilde sadece arazi vergisinden tahsil edilmesini emretti. Bunun için ister Müslim ister gayrimüslim ister Arap ister İranlı olsun tüm arazi sahipleri mülkleri oranında vergi ödeyeceklerdir. Baş vergisi bundan ayrı tutulmaktaydı. Yeni ihtida edenlerden değil, sadece Zerdüşt, Yahudi ve Hristiyanlardan tahsil olundu. Bunun yekûn tutarının artan ihtidalar neticesinde azalacağı da hesaplanmıştı ve arazi vergisinin kendi başına hazine için gerekli miktarı temin etmesi muvacehesinde bir mana taşımıyordu. Bu usul yeni olup, daha önceden mevcut değildi. Horasan'da uygulanan bu sistem daha sonraları İslam Devleti'nin halkları için akıllıca düşünülmüştü ve onların menfaatlerine yönelik vergiden muaf olmaları tüm İslam devletinde yayıldı. Bu usulün doğmasında hukukçuların payı büyüktür. Fakat hakikatte komplike ve birbirine zıt istekler arasında arabuluculuk yapan bir prosedürün neticesinde hukukçular, bunu evvelden beri yürürlükte olan bir hak ve kai-
[284] de gibi mütalaa ettiler. Şayet bu şekil, hakikaten öteden beri mevcut bulunsaydı, hiçbir güçlük çıkmaması gerekirdi.

İslam hukukçuları zamanla ortaya çıkan ihtiyaç ve temayüllerin getirdiği sorunları, her yerde bir yolunu bulup başlangıç devrine geri giderek, Hz. Peygamber'in sünneti, dört halifenin amelleri ile karşılaştırarak sonuç elde etmeye çalışıyorlardı. Vergi ve idare hukukunun sistemleştirilmesinde uzun süre tereddütlerin ardından vardıkları neticede, bu alanda ilk ve temel adımları atmış olan Ömer b. el-Hattab'a irca ettiler. Haccac ve Ömer b. Abdülaziz'in yönetimleri hakkında adaletle hükmedebilmek için tarihsel dogmalara karşı uyanık olmalıyız. Bu konuda ilk olarak hadiselere hürmetkâr olup, kısmen vesikalara dayanan ve üzerinde düşünmeksizin genelleştirilmesi uygun olmayan ferdi kararları, yöneticilerin prensiplerinden daha fazla kaydeden gerçek tarihçilere, doğal olarak bunların en eskilerine dayanmak lazımdır. Böyle bir kontrol sağlandığında, hukukçular aralarında kendi görüşlerine uymayan ve onların

temayüllerinden bağımsız pek çok bilginin bulunduğu tarihî olayları ispat edecek nitelikte vesikaları da değerlendirmek mümkün olacaktır. Böylesine zor ve tartışmalı mesele hakkındaki kanaatim zamanla ve gayri ihtiyarî olarak gün yüzüne çıktı. Bu görüşümün dayandığı delilleri hemen bir anda toplamadım. Elimde olanları burada bir araya getirdim. Bundan dolayı [285]
daha önceden yazdığım özet bölümünde dile getirmediğim bazı meselelerin ilavelerine fırsat doğdu.

Haccac, eski sahiplerinin İslam'a girmesi veya Arapların eline geçmesi sebebiyle vergiden muaf tutulan Mesene arazilerine yeniden haraç vergisi yüklemiştir.[13] Ayrıca mevâlî olan halkı şehirlerden kasaba ve köylerine geri göndermiştir.[14] Haccac, mevâlîye şöyle hitap etmiştir: "Sizler barbar ve yabancılarsınız, kendi köy ve kasabalarınızda kalmalısınız." Böylece onları istediği yere gönderdi ve hepsinin ellerine de Hiraş b. Cabir el-İclî tarafından sevk edildikleri mahallin isimlerini dağlattırdı. Bundan dolayı bir mısrada; "Sen, İcl'in elini dağladığı şahıssın ve senin baban Hakem'in[15] yanına kaçtı," yine başka bir mısrada; "Develerin sürülmesinin ne demek olduğunu anlamayan bir kız,[16] barınağından ve gölgeliğinden Haccac tarafından çekilip alındı; şayet Amr ve İbn Habal orada olsalardı, kızın elleri büyük bir kavga olmadan dağlanamazdı," denilmektedir. Sonraki yıllarda bir Mevla olan Nuh b. Darrâc, Basra Kadısı olduğunda onun hakkında şu mısralar yazıldı; "Kıyamet günü gelmiş ola- [286]
cak, çünkü Nuh kadı oldu! Şayet Haccac burada olsaydı, Nuh'un eli Haccac'ın vurdurtacağı mühürden kurtulamazdı."[17] Haccac vergilerin azalmasını engellemek için Basra ve diğer merkezlere mektuplar göndermiş ve köylerden şehirlere hicret eden mevâlînin kendi memleketlerine dönmelerini emretmiştir. Bunun üzerine Basra'dan sürülen ve nereye gideceklerini bilme-

13 Belâzûrî, s. 368.
14 İbn Abd Rabbih, el-'Iqd el-Ferīd, s. 153.
15 Hakem b. Eyûb el-Sakafî Basra'da Haccac'ın naibiydi.
16 Şimdiye kadar hiç seyahat etmemiş.
17 Ömer b. Abdülaziz devrinde kadı olan Hasan el-Basrî de mevlâ idi.

yenler bir araya geldiler ve Hz. Peygamber'in adını yâd ederek ağlaştılar. Dindar kurra da onlarla birlikteydi. Bundan dolayı bu şahıslar, İbn Eş'as Basra'ya geldiğinde onun tarafına geçen kurraya katıldılar.[18]

Belâzûrî'ye göre Ömer b. Abdülaziz, Haccac'ın Müslümanları da haraca dâhil eden emrinin uygulanmasını iptal etti. Bunu sadece Mesene bölgesine değil, tüm ülkeye uyguladı.[19] Taberî'de nakledilen bir habere göre Kûfe valisi'ne yazılmış bir emrinde II. Ömer, şu temel prensibi vazetmektedir: "İslam'ı kabul edenlerden haraç vergisi alınamaz."[20] Theophanes'in 6210 *Yaratılış Yılı* vekayiinde zikredildiğine göre II. Ömer, İslam'ı kabul eden Hristiyanları vergiden kurtarmıştır.

[287] II. Ömer, gelecek dönemlerde de haraç arazilerinin Müslümanlara satışını yasaklamıştır.[21] Ömer b. el-Hattab ve Hz. Peygamber'in önde gelen sahabileri, fethedilen topraklardaki arazilerin işlenmesi ve haraçlarının ödenmesi karşılığında, Müslümanlara verilmesini kararlaştırdılar. Onlardan ihtida eden olursa, haraç vergisi kendisinden (baş vergisi) kaldırılıyordu.[22] Fakat adamları ve hayvanları kendisinde kalmasına mukabil, haracı ödenmesi şartıyla arazi ve evi köyün sakinleri arasında taksim ediliyordu. Bundan sonra ihtida eden Müslümanlar, ordu ve maaş listelerine kabul edilerek[23] hak ve vazife bakımından diğer Müslümanlarla eşit hâle getiriliyordu. Ömer ve sahabiler yeni mühtedinin kendi toplumunda Müslüman sıfatı ile mülkü üzerinde hak sahibi olmasını, köy arazisinin bütünü

18 Bu hadise Taberî, 1122, 1425 ve Anon. Ahlw. 336'da teyid edilmektedir.
19 Belâzûrî, 368.
20 Taberî, 1366.
21 II. Ömer'in aldığı tedbirler hakkında Alfred von Kremer, *Culturgeschichtliche Streifzüge*, s. 60 vd.'de Arapça metnin verdiği ve *Culturgesch des Orients*, I, s. 76'da kısmen tercüme ettiği, İbn Asâkir'in Dımaşk tarihi'ndeki bir kayıtla teyid edilmektedir. Bu kayıt Suriye hakkındadır ve orada da hakkında daha fazla bilgiye sahip olduğumuz Irak'taki gibi aynı prensiplerle hareket edildiğini göstermesi bakımından önemlidir.
22 Burada da arazi ve baş vergisi için aynı tabir kullanılmaktadır.
23 Yeni ihtida edenlerin Arap ordugâh şehirlerinden birisine hicretleri doğal karşılanmaktaydı. Sadece putperestler eski dinlerinde kalıyorlardı.

ile Müslümanların ortak mülkiyetine intikal etmesini doğru bulmaktaydılar. Hristiyan olarak kalan ve Müslümanların hi- [288]
mayesini kabul edenlere ise zimmî deniliyordu. Ömer ve diğer sahabiler, hiçbir Müslümanın zor kullanarak ehlü'z-zimme'den arazi satın almasını istemiyorlardı. Çünkü onlar, Müslümanlara karşı savaşmadıklarını ve bunların düşmanlarını yani Bizans'ı desteklemediklerini iddia ederek haklarını isteyebilirlerdi.[24] Bundan dolayı dört halife ve sahabiler onlara karşı zor kullanmaktan ve ellerinden mülklerini almaktan çekindiler. Fakat bunlar kendi istekleriyle teklif edilen arazilerin de Müslümanlar tarafından satın alınmasına karşıydılar. O arazileri satanlar hakiki mülkiyet hakkına sahip olmadıklarından ve arazinin tamamını mücahidlere, henüz mağlup edilmemiş olan müşriklere karşı sefer düzenlenmesine imkân sağlanması için, ortak mülk olarak muhafaza etmek istiyorlardı. Bu sebeple bu araziler özel mülkiyet gibi satılmaz ve miras bırakılamazdı. Çünkü halifeler ve sahabiler Bakara 189 ve Enfal 40. ayeti kerimelerinin emrini yerine getirmeye kararlıydılar.

Buna rağmen[25] bazı Müslümanlar eski dönemlerde Suriye'de özel mülklere, yani bilinen adıyla Katâî'ye sahip oldular. Bu araziler Suriye'nin fethi esnasında kaçan aristokratlara ve [289]
savaşta ölenlere aitti. Bunlar mirî arazi (Savâfî) olarak hazineye kalmış ve gelirleri ilk zamanlarda haraç gibi devlet hazinesine aktarılmaktaydı. Fakat Muaviye, Suriye Valisi olduğu dönemde eyaletin giderlerini karşılayamayınca, Osman'dan bu arazilerinin gelirlerini kendisine tahsis etmesini rica etti. Osman da bu arazilerin gelirlerinin tamamı olmasa bile büyük bir kısmının Suriye'de kalmasını temin etti. Sonraki yıllarda Muaviye, halife sıfatıyla bu arazileri satılamaz çiftlikler olarak bizzat kendi ailesinin ve diğer Müslümanlardan olan ihtiyaç sahiplerine tahsis etti. Fakat zamanında Osman'ın ona tevcih etmediği mirî arazileri, kendisine bu hususta ricada bulunan

24 Kremer'in buradaki tercümesini anlayabilmiş değilim.
25 Bu kısım kısaltılarak verilmiştir. Kremer'in metninin pek çok kısmı okunamaz hâldeydi, fakat genel olarak ne demek istediği anlaşılıyordu.

Kureyşlilere ve diğer Araplara tımar şeklinde değil de, Katâî olarak satabilecekleri ve miras bırakabilecekleri serbest bir mülk olarak taksim etti. Bu arazilerin geri kalanları hakkında Abdülmelik de aynı şekilde hareket etti. Abdülmelik, sahipleri ölmüş bulunan arazileri de geri almış ve öşür arazisi olarak Müslümanlara dağıtmıştır. Bu suretle o arazilerden haraç düşmüştür. Bununla birlikte ne Abdülmelik ne de ilk iki halefi, haraç arazilerini sahiplerinden zorla alarak Müslümanlara verme yönünde hareket ettiler. Fakat o arazileri satın alma imkânlarına sahiptiler. Bedel, devlet hazinesine giriyor ve köyün haracında o miktarda indirim uygulanıyordu. Yeni Müslüman olan arazi sahipleri ise sadece öşür ödüyorlardı.

[290] Ömer b. Abdülaziz bu konuda farklı hareket etti. Her ne kadar 100 yılına kadar olup bitenleri eski hâline irca etmese de o zamana kadar satış yoluyla Müslümanların eline geçen haraç arazileri üzerine cizye[26] konulmayacağını, bunlardan sadece öşür alınacağını emretti. Gelecekte ise bu çeşit satın almaların gayri meşru bir alışveriş olduğunu ve tanınmayacaklarını ilan etti. Onun en yakın iki halefi II. Yezid ve Hişam da aynı şekilde hareket ettiler. Bundan dolayı hicretin 100. Yılı, "Mühlet yılı" olarak anılmaya başlandı. Tabi bu uygulama uzun süre devam etmedi. Eski alışveriş eski yöntemiyle yeniden başladı ve Müslümanlara satılan araziden cizye değil sadece öşür alındı. Fakat haracın miktarı azaldığı için bu duruma Mansur müdahale etti. Aslında o, II. Ömer'in koyduğu kanunun hilafına, satılan emlakı eski sahiplerine iade etmek istiyordu. Fakat bunu gerçekleştirmek bir hayli zordu. Bundan dolayı Katâî ve 100 yılına kadar haraç arazisinden satın alınan arazilerin sadece öşür, fakat bu tarihten sonra satılanların haraç ödemelerini emretti. 141 yılında araziyi bu bakımdan tespit etmek ve vergiye bağlamak üzere Suriye'ye memurlar gönderdi.

Hicr VI. asrın müelliflerinden İbn Asakir'in ifadelerine göre, Hz. Muhammed'in vefatından sonra fetihler sebebiy-

26 Burada cizye, arazi vergisi anlamında kullanılmaktadır.

le yeni zuhur eden şartlar gereğince ortaya çıkan sorunlara hüküm vermekle yetkili Ömer b. el-Hattab ve sahabiler, başlangıçtan itibaren bütün meselelerde geleceğe yönelik hareket tarz ve ölçülerini belirlemişlerdir. Ayrıca İbn Asakir, [291] mirî arazinin hediye edilmesi, haraç arazisinin satılması gibi ölçü ve kaidelerin suistimal edilmesinin, Osman ve daha sonra Emevilerin gerileme döneminde vuku bulduğunu öteden beri umumiyetle kabul gören görüşün tesirinde kalmıştır. Fakat naklettiği bilgilerin bir kısmında bu görüşün tesirinde kalmadığını göstermiş ve eski kaynaklardan sahih rivayetleri aktarmıştır. Buna göre biz, Ömer b. Abdülaziz'in devlet ve halkın arazilerinde selefleri zamanında başlayan parçalanma ve dökülme prosedürüne karşı bir tepki olarak, haraç arazisinin satışını yasakladığına inanabiliriz. İbn Asakir'in ifadelerine göre II. Ömer, mirî araziyi bir arada tutup bundan hiç kimseye bir parça bile hediye etmemiştir.[27]

Şimdi bu halife, haraç arazilerinin satış yoluyla devletin [292] elinden çıkmasına karşı geldiyse, herhâlde bunun din değiştirme yoluyla da gerçekleştirilmesini istememiştir. O, hiçbir mühtedinin vergiye tabi tutulamayacağı temel prensibinin devletin hazinesine ne kadar zarar vereceğinin bilincinde olarak, bunu telafi edecek maddi önlemlerden daha çok manevi ehemmiyeti olan tedbirler almış gibi görünmektedir.[28] II. Ömer'in ihtida edenler için haracı öşüre tahvili reddettiği,

27 İbn Asakir'in mirî arazinin kaybolması hakkında söyledikleri, Belâzûrî, 272 vd. ve Yahya, 45'te bulduğumuz dikkat çeken bir haberle tamamlanmaktadır. "Ömer b. el-Hattab, Sevad'da savaşta öldürülenlerin, kaçanların, İran şahının ve adamlarının, postasının arazisini ve sulak, mahsul veren kısımları mirî arazi yaptı. Bunların geliri 7 milyon dirhem tutarındaydı. Fakat Haccac döneminde, Cemâcim Savaşı'ndan sonra halk, divan'ı (kadastro ve mülkiyet vesikalarının arşivi) yaktı ve herkes eline geçeni aldı." O hâlde mirî araziyi sadece halifelerin hediye etmeleri söz konusu değildi. Halk arasında devlet, hükümdar ve erkân arazisine karşı büyük ve umumi bir öfke duyulmaktaydı. Bunlar nefret ettikleri mülkiyet hakkının dayanağı olan tarihî unvanları tahrip ve gölgelemek istiyorlardı.

28 II. Ömer döneminde vergiden kurtulmak için milyonlarca kişinin İslam'a girdiği iddiaları hakkında deliller bulmak ve ispat edebilmek oldukça zordur.

aksine bunlardan kim kanalı[29] başında kalırsa vergisini evvelden olduğu gibi ödemeye devam edeceği, fakat kim şehre göçerse onun arazisinin oranın ahalisine ait olmasını emrettiği kayıtlıdır. Aslında arazisi yanında kalan yeni ihtidaların haraç ödemeye devam zorunluluğu, bizim bilgilerimizle pek uyuşmamaktadır. Şayet ödemelerin, vergi olarak değil de kira addedildiği[30] kabul edilecek olursa, aradaki tezat kaybolmak-
[293] tadır. Adı geçen bu bölgede halifenin haraç arazisi ve bundan akıp doğan devlet geliri müessesesinden memnuniyetine dair kayıtlar muhakkak doğrudur. II. Ömer, her ne kadar bu hususta şimdiye kadar vuku bulan ekonomik sıkıntıları giderip işleri eski hâline irca edememiş olsa bile, gelecek için feyin mevcudiyetini olduğu gibi muhafaza etmek istiyordu. Gerek yeni gerekse eski Müslümanların vergi muafiyetine prensip olarak dokunmamasına rağmen sonradan yapılan değişikliklerle hakların zedelenmesini ve hakikatte ammenin satılması yasak ortak mülküne dâhil olan tarlaların serbest şahsi mülk hâline dönüştürülmesini arzulamaktaydı.

Devletin sınırlarının genişlemesiyle İslam'ın uygun gördüğü ganimet paylaşımı anlayışında da bazı değişimler söz konusu olmuştur. İşte bu anlamda II. Ömer, yaklaşık bir asır evvel fethedilen eyaletlerin vergilendirilmesinde nasıl bir uygulama tatbik ediliyorsa onun temellerini muhafaza etmiş ve bunu tehdit eden unsurlara karşı kanunu korumaya çalışmıştır. Kendi zamanında ancak saldırılan ve hiç olmazsa henüz tamamen itaat altına alınamayan bölgelerde -Mâverâünnehir, Hindistan, Afrika ve İspanya'da- farklı uygulamalarda bulunmuştur. Onun bu bölgelerde takip ettiği hareket şekli tamamen kendisine mahsustur. Diğer bölgedekilerle karıştırılmamalıdır, yani bu uygulama birbirine benzer bakış açısına

29 Yahya b. Âdem, s. 44. Irak'taki haraç arazileri kanallarla sulanmaktaydı. Sadece alüvyonlu toprakların haricinde kalan yerler öşür arazisidir.

30 Yahya 43'e göre Ali, Aynü't-Temr'de yeni Müslüman olan bir arazi sahibine şöyle demiştir: "Senin arazin Müslümanlara düşer; istersen şehre göç eder maaş alırsın, istersen kiracı (kahrumân) olarak köyde kalır ve mahsulünün bir kısmını bize verirsin."

sahip değildir. Şayet bir kavme karşı savaş yapılacaksa öncelikle onlar, İslam'a davet edilir ve Allah'a itaat etmeleri tale- [294]
binde bulunulması zorunludur. Şayet o kavim teklifi kabul eder ve Müslümanların taleplerine uygun hareket ederlerse, onlar tam bir hukuka sahip olarak teokrasiye dâhil olurlar ve vergi ödemekten muaf tutulurlardı. Böyle yapılması İslam'ın şartıydı; fakat bu husus pek ciddiye alınmaz olmuştu. Zira cihad, para ve ganimet getiriyordu. Yani gaye bunun gibi şeyler olmuştu, inancın yayılması değil. II. Ömer böyle bir cihad tarzından nefret ediyordu. O, toplumların ve milletlerin sulh içerinde İslam'a girmelerini arzuluyordu. Bundan dolayı mühtedilerden haraç talep etmiyordu. Burada feyden vazgeçme söz konusu değildir, zira bu gibi durumlarda fey zaten yoktur.

II. Ömer, İndus bölgesi hükümdarlarını İslam'a davet etti ve onlara Müslümanlarla eşit muamele vadetti; bunun üzerine onlar da ihtida ederek Arap isimleri aldılar.[31] Ayrıca Mâverâünnehir bölgesindeki pek çok hükümdar onun döneminde İslam'a girdiler. Böylece hem vergi ödemekten kurtuldular hem de maaşlardan pay sahibi oldular.[32] Horasan ordusundaki 20.000 mevâlî'nin, Araplarla birlikte müşriklere karşı savaşmalarına rağmen maaştan hariç tutuldukları şikâyet edildiğinde II. Ömer bu sorunu da halletti. Üstelik halife, İslam'ı kabul eden herkesten haracın kaldırılmasını emretti. Bunun üzerine o zamana kadar putperest kalan Sogdlular, hâkim dinin topluluğuna sel gibi akıp katıldılar. Başkent Semerkant, [295]
oradakilerin İslam'dan yüz çevirmeleri üzerine geri alınmıştı. Yıllar önce vuku bulan bir hadiseyi halifenin değiştirmesine imkân olmadığı için burayı Sogdlulara geri vermedi.[33]

II. Ömer tarafından İslam'a davet edilen Berberîler de davete icabet ettiler. Bundan dolayı halife de onların çocuklarının tesliminden ibaret olan vergiyi onlardan kaldırdı. Daha önceden teslim edilen kızlar hakkında, onların efendilerinin

31 Belâzûrî, 441.
32 Belâzûrî, 426.
33 Taberî, 1354.

kendilerini ya hukuki manada hanımı olarak kabul etmeleri ya da ailelerine geri göndermeleri yönünde hüküm verdi.[34]

II. Ömer, İspanya valisi olarak gönderdiği Semh bin Malik isimli şahsiyetin de hiç şüphesiz kendi düşünce yapısına uygun
[296] biri olmasına özen göstermiştir.[35] O dönemde fethedilen arazinin bir kısmı vergi karşılığında oranın eski sahibine bırakılırken, diğer kısım ve o zamana kadar hususi olarak ayrılan kısım, beşte bir çıkarıldıktan sonra orduya taksim ediliyordu. Burada hususi olarak ayrılmış kısmın hangi cins olduğu bilinmiyor; belki de bu Irak ve Suriye'de mirî arazi olarak hazineye kaydedilen arazilerden oluşuyordu.[36] II. Ömer, İspanya'da biraz daha serbest hareket imkânına sahipti. Aslında takip ettiği usulde, Arap savaşçıları, arazi mülkiyeti yoluyla İspanya'ya bağlamak istiyordu. Bu uygulamasında Ömer b. el-Hattab'ı örnek alıyordu. Ömer b. el-Hattab, mücahidlere Hindistan'da gayrimenkul vermemiş olsaydı oranın müdafaası imkânsız hâle gelirdi.[37] Aslında Ömer'in Hindistan'la hiçbir alakası yoktu ve o daha ziyade ganimetin mümkün olduğu kadar büyük kısmının hazineye mal edilmesi örneğini vermişti. Fakat her ne kadar o dolambaçlı yollarda hareket ediyor gibi görünse de daima örnek model olma rolünü oynamak zorundaydı. Bununla birlikte eski rivayetlerde geçen Arapların eyaletlerde hiçbir şekilde arazi mülkiyetine sahip olamayacaklarına dair zorunlulukların, yeni düşünce ve rivayetlerdeki ortak yanları ne kadar da azdır.

II. Ömer'in öncelikli olarak Müslümanlara yönelik mali tedbirlerine dair birkaç haberi de buraya eklemek istiyorum.

34 Belâzûrî, 422; Taberî, 1364 vd.

35 Contin. Isid. Hisp. paragraf 186. Mommsen'in İnterpunktion'ununda bazı yerleri değiştirdim ve preda'yı predia; res mobilis – manualia; res immobilis-predia yaptım. Buradaki metnin tercümesi şu şekildedir: Zama, uzak ve yakın İberia'yı haraç vermesi için kendi anlatımıyla tasvir eder. Mülkleri, menkul eşyayı ve Arap milletinin daha önceden İspanya'da batı yolu üzerinden bölünmemiş olarak elinde bulundurduğu her şeyi kura ve müttefikler arasında taksim ederek, tüm menkul ve gayr-i menkul eşyadan bir kısmını devlet hazinesine kattı.

36 Ayrılan beşte bir, herhâlde böyle değildi.

37 Dozy, Recherches, 1881, I, 76.

Medine yakınlarındaki Fedek arazisi o vakte kadar, hüküm [297]
süren halifelerin mülkü olarak kabul edilirdi. Ömer b. Abdülaziz burayı Hz. Muhammed'in hususi mülkü olması hasebiyle Ehl-i Beyt'e tevcih etti. Bu suretle, ilk iki halifenin kölesi gibi onlara bağlı olmadığını göstererek Fedek arazisiyle alakalı kararlarını kaldırmış oldu.[38] Talha'nın ailesine de kendilerinden alınan Mekke'deki mülklerini geri verdi.[39]

Yemen'i idare eden Haccac'ın kardeşinin, öşüre ilaveten topladığı ayrı bir meblağ vardı. II. Ömer onu da eski hâline getirdi.[40] Ummân'da ise, toplanan öşür Basra hazinesine intikal edilmekteydi. II. Ömer buna da müdahale ederek öşürün tahsil edildiği bölgede bırakılmasını ve oranın fakirlerine dağıtılmasını emrederek uygulamayı eski hâline getirdi.[41] Eski usul Arabistan'ın her yanında aynı değildi ve farklı bölgelerdeki kabilelerin başlangıçta İslam'ı kabulleri sırasında şartların müsait veya ağır oluşuna göre değişmekteydi.[42] II. Ömer'in, Horasan haracının orada kullanılmasına dair emrinin de[43] umumi bir emir olarak algılanmaması gerekir, Horasan'la alakalı bu emrin bazı özel sebepleri vardı.

Ordugâh şehirlerde ve garnizonlardaki Müslüman muhacirlerin maaşları hakkında yöneticiler öteden beri tamamen kendi arzusuna göre hareket etmekteydiler. Hoşlarına [298]
gitmeyen isimleri listeden siler, yerine başkalarını yazarlar, maaşları istedikleri gibi azaltır veya artırırlardı. Bu durumdan sürekli şikâyet edilirdi. Zira maaşların kaynağı olan fey, ganimet hukukuna göre tamamen fatih orduların varislerine aitti. Bundan dolayı ganimetten kendi paylarına düşen kısmın taksim edilmesini talep etmekteydiler. Kendisinden önce Ali'nin uyguladığı gibi bu hususta II. Ömer'in bu isteklere uy-

38 Belâzûrî, 30-32.
39 Taberî, 1483 vd.
40 Belâzûrî, 73.
41 Belâzûrî, 77 vd.
42 Skizzen, 4, 95.
43 Taberî, 1366.

muş olması imkân dâhilinde değildir. Bu kadar düşüncesiz bir adım atmış olamazdı.[44] Fakat yine de devlet kasasına karşı vuku bulan isteklerin karşılanması için çok ileri gitti. Daha önceden hiç olmadığı kadar devletten maaş alanları, Araplaların harici kimselere de taksim etti. Orduda bulunan ve putperestlere karşı yapılan seferlere katılan tüm Horasan mevâlîsi için sadece vergi muafiyetiyle yetinmedi, onlara iaşe ve atâ tahsis etti. Horasan haracı kifayet etmediği takdirde devletin hazinesinden yardımda bulunacağını beyan etti, fakat buna ihtiyaç hâsıl olmadı.[45] Bununla birlikte II. Ömer'in, köylerden Kûfe ve Basra'ya göç eden her yeni mühtediyi muhacir kabul ettiği ve onların, Arap fatihlerin mirasçılarına tanıdığı bütün haklara sahip olduklarına dair rivayetin doğruluğuna
[299] şüpheyle yaklaşılmalıdır. Zira böyle bir şeyin hukuki bakımdan müdafaası pek mümkün olmadığı gibi, tatbik edildiği takdirde ne kadar kötü neticeler vereceği de ortadadır. Mukatile'nin çocuklarına ve ailelerine maaş verme geleneği Muaviye tarafından sınırlandırılmış ve Abdülmelik döneminde de tamamen ortadan kaldırılmıştı. II. Ömer bu âdeti yeniden uygulamaya başladı.[46] O, Müslüman fakirleri, özellikle muhtaç hacıları ve bazı hastalıklar sebebiyle çaresiz durumda kalanları muayyen şekilde olan maddi bağışlarla himaye altına aldı. Bu hususta yaptığı hayır işlerini, I. Velid gibi sadece Suriye'ye mahsus kılmadı. Aksine Irak ve Horasan ağırlıklı olarak hiçbir fark gözetmeden tüm eyaletlerde uygulattı.[47]

II. Ömer'in diğer din ve milletlerin mensuplarına karşı nasıl davranışlar sergilediğine gelince, Theophanes 6210 *Yaratılış Yılı* vekayiinde şunları anlatır: "Aynı yıl içerisinde Suriye'de büyük bir deprem olunca,[48] II. Ömer şehirlerde şarabı yasak etti, Hristiyanları İslam'ı kabul etmeleri için zorladı. İslam'a gi-

44 Belâzûrî, 458 vd.
45 Taberî, 1354.
46 Belâzûrî, 458 vd; Taberî, 1367.
47 Taberî, 1337, 1364, 1367, 1854.
48 Deprem 15 Cemaziye'evvel 99 (24 Aralık 717)'de olmuştur. Aynı yılın Safer ayında (Eylül 717) Ömer b. Abdülaziz halife olmuştur.

renleri vergiden muaf tuttu. Fakat diğerlerini öldürttü ve pek çoğunu şehit etti. Bir Hristiyan'ın şehadetinin bir Arapla eşit olmayacağını beyan etti. İmparator Leo'ya onu İslam'a davet etme adına dogmatik bir mektup yazdı." Aslında bu hikâye- [300]
de doğru ile yanlış birbirine karışmıştır. Doğru olan yanı II. Ömer'in mutaassıp Müslüman oluşu ve bunu Hristiyanların da hissetmiş olmalarıdır. Fakat II. Ömer onları ölümle tehdit ederek Müslüman olmaları için zorlamamıştır.[49] Şayet o, böyle bir emir verseydi bu suretle mer'î olan hukuku zedelemiş olurdu ki, takva sahibi iyi bir Müslüman sıfatıyla böyle bir şey yapmazdı. Her ne kadar bazılarına göre durum farklı anlaşılsa bile II. Ömer, Hristiyanlara karşı tamamen hukuk çerçevesinde davranmıştır. Onların teslim anlaşmalarında neler temin edildiyse o dairede hareket etmiş, eski kiliselerine sahip çıkmalarını sağlamış, ancak yeni kiliseler inşa edilmesini pek hoş karşılamamıştır.[50] Sur haricindeki bölge savaşarak fethedildiği ve sulhen teslim edilmediği için hakikatte anlaşma haricinde sahip oldukları St. Thomas ve Sur Kapısı önündeki kiliselerinden feragat etmelerine karşılık I. Velid'in haksızlıkla el koyduğu Dımaşk'taki St. John Kilisesi'nin boşaltılmasını ve iade edilmesini istemekteydi. Hristiyanlar anlaşmayı kabul etmedikleri için bu kiliseyi diğerlerine karşılık teklif ettiler.[51]
Aslında onun burada uyguladığı metot İslam hukukuna dayan- [301]
maktaydı, yoksa İslam olmaksızın bu şekilde hareket edemezdi. Sadece paranın rol oynadığı yerlerde daha geniş kalpliydi. Aela ve Kıbrıs'taki Hristiyanların vergileri zamanla ve birta-

49 Diehl, *Historie d'Afrique*, 1896, s. 591'de II. Ömer'in Afrika'da Katoliklere ya ihtida ya da memleketi terk etmelerini emretmiş olduğunu iddia ediyor. Kaynak olarak Monum. Germ. Epistol, III, 267'yi göstermektedir. Fakat orada Papa Gregor, Bonifacius'a sadece öyle bir mektup yazar: "Çeşitli yerlerdeki kiliselerde rütbeler benimseyen Afrikalıları hiçbir surette desteklemeyin. Zira onlardan bazıları Maniheist, bazıları da yeniden vaftiz edilmiş oldukları pek çok kez ispat edilmiştir." Şayet II. Ömer şeriata mugayir olacak bir emir vermiş olsaydı delil olarak bu durum bile yeterdi?

50 Taberî, 1371.

51 Taberî, 1275; Belâzûrî, 125.

kım bahanelerle yükseltilmişti; bu vergileri de daha önceden tespit edilmiş rakamlara indirdi.[52] Yemen'deki Necranlıları Hz. Peygamber yılda her biri 40 dirhem değerinde 2000 parça mal ödemekle yükümlü tutmuştu. Buna karşılık onların Hristiyan olarak memleketlerindeki mal ve mülklerini muhafaza etmelerine müsaade etmişti. Ömer b. el-Hattab bu anlaşmayı çeşitli şekillerde iyi göstermeye çalışarak ihlal etti. Halife bunların arazilerini satın almak ya da gidecekleri yerde buna karşılık arazi vermek şartıyla Necranlı Hristiyanları kendilerine bağlanmış Yahudilerle birlikte Arabistan'ı terk ederek Irak veya Suriye'ye hicrete zorladı. Kûfe yakınlarındaki Necraniye bunların ana kolonisi oldu. Onlar vergilerini yine eski miktarda ödemek zorunda kaldılar. Necraniye'deki reisleri bu işten sorumlu olup, vergiyi aynı zamanda Suriye'ye göç eden arkadaşlarından da tahsil etmekteydi. Ömer'in halefi Osman da vergi miktarını, ölüm ve İslam'ı kabul yoluyla Necranlıların sayısı
[302] azaldığından 200, Muaviye de 200 parça indirdi. Fakat Haccac, bunların güya İbn Eş'as'a sempati duyduklarından şüphelendiği için vergiyi tekrar 200 parça miktarı artırmıştır. Ömer b. Abdülaziz halife olunca bunlar dertlerini ve problemlerini halifeye açtılar. Zira bunların nüfusu 40.000'den 4.000 kişiye düşmüştü ve sürekli devam eden savaşlar sebebiyle sefalet içindeydiler. Bunların durumlarına bir çare bulabilmek için II. Ömer, mükellef oldukları verginin kesin ve bir defa belirlenen miktarda (ellerinden zorla alınmış veya mübadele edilmiş) arazilerine değil, bunların aralarından ölenler ve Müslüman olanlar çıkarıldıktan sonra geride kalanlara tahmil edilmesini emretti. Bu prensibe göre miktarları onda bire indiği cihetle vergilerini de onda bire indirdi. Onlardan 2.000 parça yerine 200 veya 80.000 dirhem yerine 8.000 dirhem tahsil etti. Bu suretle Ömer b. el-Hattab döneminde başlatılan uygulama, fonksiyonu değiştirilerek icra edilmeye devam edildi.[53]

52 Belâzûrî, 59, 154 vd.
53 Belâzûrî, 67 vd.

Daha önceden zikredildiği üzere[54] II. Ömer, Kûfe valisi Abdülhamid'e gönderdiği mektubunda gayrimüslim teb'aya da adaletle ve hak üzere muamele edilmesini, vergiyi ekili ve ekilmemiş araziden aynı miktarda ve yüksek fiyattan tahsil edilmemesini emretmiştir. O, resmî vergi haricinde öteden beri gelen ve bir zamanlar İran'ın mülkü olan arazilerde yerleşen bütün diğer vergileri iptal etti. -Nevruz ve Mihrican [303] bayramlarında verilen hediyeler, küçük memurlar için muamele ücretleri, nikâh ücretleri, evrak mühürleme vergisi, ayin yani kelime manası itiyad, ayrıca mümkün olduğunca yüksek gümrük yani İngilizlerdeki custom gibi[55] vergilerin tamamı bu cümledendir- Bu şekilde suistimal edilen ve kontrolü şeklî olan bazı resmî yerler vardı ki, buraların gelirleri devlet hazinesine aktarılmamaktaydı. Bu sebeple onların men edilmeleri de şekilden ibaretti. Valiler yılbaşlarında veya diğer vesilelerle de boş el ile ziyaret edilmekten hoşlanmamaktaydılar.[56]

Haraç arazilerinin satılması yasağına Ömer, malî zaruretler neticesinde sevk edilmişti. Bu arazilerin vergiden muaf Müslüman mülkiyetine dönüşmesi suretiyle verginin azalmasının önüne geçmek istiyordu. Ayrıca köylüleşmenin de önüne sed çekilmiş oluyordu. Vergi mükellefi arazi sahiplerini, vergiden muaf oldukları cihetle arazinin eski sahiplerine nazaran daha fazla kıymete haiz olduğundan, Arap efendilerin mülkiyet hırslarına karşı korumuş oluyordu. Buna benzer uygulama Kuzeybatı Almanya'da vardır. Mesela Braunschweig-Lüneburg'ta krallar köylülerin arazilerinin asilzâdelerin eline geçmesini önlemeye çalışmışlardır; aksi hâlde arazi vergiden muaf tutuluyordu. Fakat onlar bu suretle köylü sı- [304] nıfını kurtarmış oldular. II. Ömer elbette böyle bir başarı elde edemedi. Doğu'da şartlar ve durumlar zaten başkaydı. Orada

54 Taberî, 1366 vd.

55 Müslümanlar vergi kanunlarında gümrük kavramına aşina değildiler, sadece haraç ve öşr'ü bilmelerine mukabil bunu seyyar tacirlerin vergilendirilmesi hususunda tatbik etmekteydiler.

56 Taberî, 1635 vd.

bizim anladığımız manada köylü sınıfı mevcut olmadığı gibi, gayri Arap mülk sahipleri de çoğunlukla çiftlik ve köy ağaları olup, fellahlar onların köleleriydiler.

Pek çok konunun izahsız bırakılmasına rağmen Dozy'nin yaptığı gibi II. Ömer'e ve yaptıklarına yukarıdan bakarak alaya almaya kalkışmanın, insanı komik bir duruma sokacağı muhakkaktır. II. Ömer teolojiden, bu manada fıkıhtan çok etkilenmiştir, vicdanî hassasiyeti onu çok defa kötürümleştiren bazı şüphelere de sevk etmiş olabilir. Müslümanlara hitap ettiği bir vaazını şu sözlerle bitirdiği rivayet olunur: "Hiçbir surette kendimi sizden daha iyi addetmeden sizlere bu uyarıları yapıyorum." Aynı isimdeki dedesinin sayesinde kendisini dünyaya saydırdığı şahsi otoritesini tam manasıyla müdrik oluş, II. Ömer'de yoktu. O sadece kendi nefsi için değil ammenin huzuru için uğraşırdı. Dindarlığı onu, devleti iyi bir şekilde idare etmeye ve bunun arz ettiği kuvvetle vazifelerini hakkıyla yerine getirmeye teşvik ediyordu.

Bununla birlikte onun iyi niyeti, genellikle iktidarını yü-
[305] rütmesi bakımından olumlu neticeler vermedi. Siyasi olarak kapasitesinin olmadığına delil olarak, onun maliyeyi ne kadar sıkıntıya soktuğu gösterilebilir. Bu meselenin nasıl olduğunu daha önceden gördük. İslam'ı kabul eden devlet ve milletlerden vergiyi kaldırmakla sadece ganimet için yapılan seferlerin önüne geçilmiştir. Fakat devletin gelirleri feda edilmemiştir. Zira balıklar henüz ağa takılmış değillerdi. Eskiden fethedilmiş ve fetih hukukuna göre vergilendirilmesi gereken eyaletlerde, mesela Sevad ve Mısır'da tarihî hukuk üzerinde ısrar ederek devletin mülk ve gelirlerinin azalmasına cephe alınmıştı. Buralarda yaşayan Müslümanlar için vergiden muafiyetin maliye üzerinde yapacağı zararları engellemeye çalışmadı. Kötüye kullanılan hediye ve benzeri vergilerin kaldırılmasıyla şüphesiz sadece bunları ceplerine aktaran memurlar muzdarip olmuşlardı. II. Ömer hemen her tarafa yaptığı veya yapmaya hazır olduğu yardımlar sebebiyle, devletin hazinesine lüzumundan fazla yüklenmesinden dolayı itham edilebilir.

Fakat o, devlet paralarından hiçbir şeyi şahsı için kullanmadığı gibi, İstanbul'a karşı düzenlenecek seferlere de israf ettirmedi. Bu hususta seleflerinin aksine tam ters yönde hareket etti. Aynı şekilde valilerin memuriyetlerini kendilerini zengin edebilmek için kullanmalarına fırsat verdirmedi. Bu sayede, yaptığı reformlardan dolayı azalan gelirleri muhtemelen iki misli telafi etmiş oldu. II. Ömer döneminde devlet parasının [306]
bir sihirbazın değneği değmiş gibi ortadan kalktığı, vergi gelirinin birdenbire azaldığı iddiası,[57] dalgınlıkla ortaya atılması meselesi bir tarafa bırakılırsa, hiçbir suretle doğru değildir. Abdülmelik ve Haccac'ın isyanlarla uğraştıkları dönemlerde maliye hakikaten kötü durumdaydı. II. Ömer döneminde bu durum yeniden düzeldi. Bundan başka malî menfaatler, devletin ilgilendiği tek ana konu değildir. Berberîlerden çocuklarının vergi olarak alınmasını men etmesi veya Necranlıların vergi yüklerini hafifletmesi, teb'asını memurlara karşı koruması ve eyaletlerin idaresinde malî istismarlara müdahale etme cesaretini, II. Ömer'den başka kim gösterebilmiştir ki!

Kremer ve Müller, II. Ömer'in sadece dindarlığı sebebiyle hayallerine uyarak pratikte ihtiyaç yokken maliyeye müdahale etmesinin normal gidişatı sekteye uğrattığını ve şimdiye kadarki gelişmelerin tayin ettiği istikametten zorla çıkardığını kabul etmekteler. Onlara göre gerçek durumdan onun haberi yoktur. Hakikatte ise bu çağdaş eleştirmenler o dönemin içinde bulunduğu şartları yanlış değerlendirmektedirler. Öncelikle o dönemin şartları tamamıyla istikrarsız olup, yeni bir nizama ihtiyaç duyulmaktaydı. Zaten vergi statüsünde karışıklık doğmasına sebep olan II. Ömer değildir. Bu karışıklık önceden beri vardı, ama daha fazla devam etmesine müsaade edilemezdi. Onun çözüme kavuşturmak istediği problemler muhayyel değil bizzat gerçek ve acilen harekete geçilmesi gereken cinstendi. Bu meseleyi önce Haccac ciddiyetle ele al- [307]
mıştı, fakat halkı tamamen karşısına alacak şekilde hareket etmişti. II. Ömer bunu daha başka bir yoldan ve temeli İs-

57 Müller, I, 441.

lam'da olan veya hiç olmazsa ona istinad eden hassasiyeti göz önünde bulundurarak halletmeye çalıştı. Her ikisinin önünde zamanın doğurduğu ve halledilmesi gerekli aynı problem vardı. Bu problem, haraç arazisinin yavaş yavaş vergiden muaf sahiplerin eline geçmesiyle ortaya çıkmıştı.

II. Ömer'in Emevi Devleti'nin temellerini sarsan nitelikte reformlar yaptığı iddiaları esasen bu delillerle çürütülmektedir. Zira devletin temelleri daha önceden sallanmaya başlamıştı; başlangıcından beri de biraz çürüktü. A. Müller'in eski Roma'daki tecrübelerden esinlenerek, her devletin sadece kuruluşunu borçlu olduğu aynı şart ve vasıtalar sayesinde yaşamaya devam edebileceği şeklindeki teorisine karşılık, II. Ömer, seleflerinin geleneklerinden ayrılarak eşit adaletli olunmasını Emevi hanedanının aleyhinde kullanmıştır. Aslında Emevilerin hâkimiyeti hiçbir şekilde Hz. Peygamber ve sahabesinin hâkimiyet esaslarını aynen devam ettirir nitelikte değildi. Kendilerinin de inkâr edemeyeceği İslam'ın bu temel esasları üzerinde durarak yürütmek yerine onu köklerinden ayırmıştır. Emeviler mütemadiyen, Allah ve din adına aleyhlerine zuhur eden
[308] muhalefeti ve isyanları bastırmakla meşgul oldular. Bazen de muazzam isyanlar hâlinde, nefret edilen Suriye zulmüne karşı ayaklanan Irak'ın barış tanımayan düşmanlıklarıyla da tehdit edilmekteydiler. Fakat bu sosyal hareketler sadece onlar için değil, tüm Arap hâkimiyetine sirayet eden en büyük tehlikeydi. Ömer b. el-Hattab İslam devletini, fütuhat hukukuna uygun olarak itaat altına alınanlar üzerinde bir Arap hâkimiyeti şeklinde kurmuştu. Bunu da din ve milliyet bakımından iki ayrı sınıfın, Müslüman Arap ve Arap olmayan diğer din mensupları, Araplardan harp asaleti olanlar ve Arap olmayıp da vergi ödeyen avam sınıflarının farkları üzerine tesis etmişti. Aslında vergilendirmenin böyle bir sınıflandırmayla tesis edilmesi hiç de sağlam bir kurgulama değildi. Zira efendiler ve köleler arasındaki paravan, kölelerin her geçen gün artarak İslam'a girmeleri neticesinde Arap ordugâh şehirlerine sızmalarıyla birlikte kapanmamak üzere yırtıldı. Tabii ve önüne geçilemez şekilde

itaat altına alınanların Müslüman olmaları, Ömer'in sistemini, onun zamanında olmasa da iktidarı devralan Emevilerde çözümlenmesi gereken bir sorun hâline dönüştürdü. Hiç olmazsa teokratik prensiplere uygun [kabul edilen] şekle, dinden sonra [işin içine] siyasi durum da girecekti. [Nitekim] teokraside vatandaşlık hakkını milliyet değil İslam bahşetmekteydi.

Mevâlî sınıfı, Araplarla hukuki olarak eşit haklara sahip olabilmek adına kapıları çalmaya devam etti. İslam, onların tarafındaydı ve İslam'a dayanan ihtilallerle insanları kendi [309]
saflarına çekmeye çabalıyorlardı. II. Ömer bunların isteklerini uygun bir şekilde yerine getirmeye çalıştı. Onun bu hususta hareket noktasını siyasi olmaktan daha çok dinî motifler teşkil etmekteydi. Fakat bunların ikisi birbirine mâni değildiler. İslam'ı bir kenara bırakmak mümkün değildi, onun söz sahibi olması zaruriydi. İslam'a karşı olabilecek bir düşmanlık, Emevi Devleti'nin yıkılışı demekti. O hâlde İslam'la anlaşmak, muhalefeti İslam'ın ittifakından -haklı şikâyetleri dinlemek ve yerine getirilmesi mümkün talepleri kabul etmek suretiyle- mahrum etmeye çalışmak için bir Emevi hükümdarının, ailesinin menfaati aleyhine hareket etmesi mümkün değildi. İşte II. Ömer'in uyguladığı program muhtemelen bu bağlamdaydı. O, gerek devlet gerekse buna karşı gelen düşman kuvvetleri için İslam'da müşterek bir temel aradı. Anlaşma ve barış politikasını bu nokta-i nazardan kurdu. Bunu sadece mevâlîye karşı yapmadı. Eyaletleri memnun etmek ve özellikle Iraklılardan Suriye'nin yabancı hâkimiyetinde bulundukları düşüncesini bertaraf etmek için uğraştı. Herkese eşit davrandı, aynı alaka ve ihtimamı gösterdi. Hatta Hâricîlere bile, onların delilleri üzerinde münakaşalar yaparak onları memnun edeceğini zannetti ya da hiç olmazsa onların kendi zamanında kılıçlarını kınlarında tutmayı başardı. Diğer suçlara sert davrandığı hâlde siyasi suçları cezalandırmadı. Ehl-i Beyt'e güzel muamelede bulundu, müsadere altında olan mülklerini onlara iade etti. Talha'nın varislerine de benzer muame- [310]
de bulunmuştu -ve hutbelerde Ehl-i Beyt'e lanet okunması-

nı yasaklattı-.[58] Fakat buradan, onların hilafet iddialarını II. Ömer'in kalben haklı gördüğüne dair bir şeyin çıkartılması mümkün değildir.[59] O, eski sahabe dönemi Müslümanı gibiydi. Eski İslam'ın aslında Şiîliğin meşruiyetine karşı herhangi bir antipatisi yoktur. Şayet başka hususlardan dolayı nefret edilmeseydi, böyle bir İslam'a, bütün gayri hukuki kökenine rağmen Emevi hanedanına karşı cephe alınmazdı. Abbasi Mansur, II. Ömer'in genellikle övülmeye layık bir yönetim sergilediğini, fakat ne de olsa bir Emevi olduğundan hanedanının hâkimiyet hakkına inandığını söylemiştir.[60]

II. Ömer, ordunun başında ne fazla bir şey başardı ne de başarısızlığa uğradı. Bununla beraber o kadar cömert ve sabırlıydı ki, günümüze kadar gelen yabancılar tarafından bile yaşayan ve iktidarda bulunan herhangi bir kimseye, ona verildiği kadar şan ve şeref bahşedilmedi. Isidor'un Arap-Bizans zeyl-
[311] cisinin halife hakkındaki hükmü bu şekildedir. Aslında o, yaptıklarında iyi niyetliydi ve belki de akılsızca işler yapan birisi olarak addedilemez. Neler yapabileceğini söylemek haksızlık olur, zira o sadece iki buçuk yıldan daha az bir süre hüküm sürmüştür. 39 yaşındayken 24/25 Recep 101 (9 Şubat 720) Cuma günü Dımaşk'ın yakınlarındaki Hunâsira'da hayatını kaybetti. Ebû Ubeyde'ye göre Hâricîlere hak vermesinden ve Süleyman tarafından kendisine veliaht tayin edilen Yezid b. Abdülmelik'i liyakatsiz olarak ilan etmesinden korktukları için Emeviler tarafından zehirletilmiştir. Fakat güvenilir tarihçilerden hiçbirisinin bu rivayetten haberi yoktur. Reformcu halifenin zamanından evvel genç yaşta ölümü ve bundan sonra eski idare şekline yeniden dönülecek olmanın yaşattığı travma herhâlde böyle bir rivayette bulunulmasına sevk etmiştir.

58 Ag. 8, 153; Ya'kûbî, II, 366. Weil'in bu rivayetin sahihliğinden şüphe etmesi yanlıştır. Ömer'in vefatından sonra da Ali'ye resmen lanet edilmesine devam edilmedi (Taberî, 1482 vd.).

59 *Kitabu'l-Eğânî*'deki Ömer bahsi, onu gizli bir Şiî olarak göstermek istemektedir. Fakat rivayete göre Şiîlerin akide bakımından tam zıddında olan Hâricîler de onu fikirdaş olarak kabul etmişlerdir.

60 Taberî, III, 534.

VI. BÖLÜM
SONRAKİ MERVANİLER

Yezid b. Abdülmelik (II. Yezid)

II. Yezid, Abdülmelik'in hanımı Âtike'den dolayı I. Yezid'in [312]
torunuydu. O, ekseriyetle annesine nisbetle Yezid b. Âtike olarak isimlendirilir.[1] Kendisini diğer Mervanilere göre daha asil olarak görür ve Süfyanî kanı taşımakla övünürdü. Her ne kadar dedesinin yumuşaklığı ve insanlardan hoşlanma huyu tevarüs etmese de anne tarafından damarlarında Ümeyye kanı taşımaktaydı.

II. Yezid'in insanlardan biat almasının ardından gerek onun idare dönemini gerekse sonraki dönemi etkileyecek bir hadise vuku buldu. Yezid'in, Haccac ile yakın münasebetleri olmuştu ve daha Haccac hayattayken kendisine sonradan halife olacak Velid'i doğuran, onun bir yeğeniyle evlenmişti. Bu hanımın ilk ve genç yaşta ölen oğlu Haccac adını taşımaktaydı. Bu hadiseye uygun olarak Yezid, Irak valisi sıfatıyla Haccac'ın ailesine kötü davranan Süleyman'ın gözde komutanı Yezid b. Mühelleb'e karşı düşmanca hisler beslemekteydi. Yezid'in [313]
tahta geçmesini Mühelleb'in oğlu iyi karşılamadı. Araya bazı adamlar konularak, hapsedildiği yerden kaçtı. Vâkıdî'ye göre bu kaçış II. Ömer'in ölümünden sonra, Taberî'nin baş ravisi olan Ebû Mihnef'e göre ise Ömer'in ağır bir şekilde hastalandığı haberi üzerine vuku buldu. Onun hedefinde ailesi olan Mehâlibe'nin ve mensup olduğu Ezd Uman kabilesinin yurdu olan Basra vardı. Kendisini takip eden Kayslılardan ve yolunu

1 O dönemde asil bir anneden dünyaya gelmeye çok daha fazla önem verilirdi. Kabiliyetli ve Emevi ailesinde nüfuzlu olmasına rağmen bir cariyeden dünyaya gelen Mesleme b. Abdülmelik, hilafet için hesaba katılmayan bir isimdi.

kesip onu yakalamak isteyen Kûfelilerden kurtularak küçük bir birlikle, bu arada ele geçirilen kardeş ve yeğenlerinin, kalesinde hapsedildikleri Basra önünde göründü. Vali Adî b. Ertât, onun şehre girmesine engel olmak için Basra birlikleri ile beraber şehrin dışına çıktı. Fakat Yezid b. Mühelleb geldiğinde herkes kendisine yer verdi. Ona karşı harekete geçmek isteyen Haccac ailesine mensup bir süvari birliği kumandanı bir kenara itildi. Yezid kimsenin engellemesiyle karşılaşmaksızın şehre girdi ve karargâhına ulaştı. Bu vesileyle yeni halife hiç de iyi bir başlangıç yapmamıştı. II. Ömer döneminde birlikler geri çekildiğinden ne Basra'da ne de Vâsıt'ta yeterli miktarda Suriyeli birlikler mevcuttu.

Yezid b. Mühelleb öncelikle kalede tutsak olarak tutulanların serbest bırakılmaları için valiyle müzakereye girişti.
[314] Bunda başarılı olamayınca işi zor kullanarak halletmeye çalıştı. Basra'da olduğu gibi Horasan'da da ittifak hâlinde olan Yemenli Ezd ve Rebîa kabileleri onun tarafındaydı. Zengin hediyeler vererek onların sadakatlerini takviye etti. Öteden beri Yemen'de rekabet hâlinde bulunan Temim ve Kays kabileleri valinin tarafını tuttular. Fakat titizliği sebebiyle devlet hazinesini cömertçe kullanmaktan çekinen vali, biraz tasarruf edeceğim derken insanları memnun edemedi ve partiler daha ilk karşılaşmalarında valinin etrafından dağıldılar. Vali kaçıp sığındığı kalede muhasara altına alındı. Orada tutuklu bulunan Mühellebîler, bulundukları zindanı sürgülediklerinden vali onlara bir şey yapacak durumda değildi. Birkaç gün içerisinde kale ele geçirildi ve vali esir edildi. "Allah'ın birlikleri"nin Suriyeli devlet ordularından duyulan korkuyla kendisinin kılına bile dokunulmayacağını ümit eden Adî b. Ertât, maneviyatını bozmadan kaderine boyun eğdi.

Yezid b. Mühelleb adına halifeden alınacak bir emannâme için çok geç kalınmıştı. Zira Yezid b. Mühelleb, açıktan açığa Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünneti namına, Suriyelilere, Türk ve Deylemlilere karşı yapılacak olanlardan çok daha elzem ve

sevap getirecek bir mücadeleye insanları davet etmekteydi. Onun düşüncesi, İslam'ı kendi amaçları doğrultusunda araç olarak kullanmaktı. Bu esnada Basra'da sesini bu davete karşı yükseltmeye cesaret eden bir adam vardı: -II. Ömer'in kadim dostu ihtiyar Hasan-. Hasan-ı Basrî, bu adamlar arasındaki sa- [315]
vaşın Allah için değil dünya ve onun kazanılmasıyla alakalı olduğu görüşündeydi. Bunun üzerine o, Suriyelilerin dostu, hain ve münafık olmakla itham edildi: "Bir komşusu kulübesinden bir parça saz koparsa[2] vuracağı yumrukla onun yüzünü kanatır; fakat şimdi [kalkmış] her şeyimizi ortaya koyup haksızlığa karşı korunmamızla bizi itham ediyor!" Buna benzer durumda bir zamanlar Eremias'ın yaptığı gibi, Hasan-ı Basrî Basra'da bu sözlere kanmadan, kendisine inananları isyana katılmaktan alıkoymaya devam etti. Özellikle Basra yakınlarındaki bazı köylerde yaşayan mevâlî üzerinde nüfuz sahibiydi. [Onun açısından] Teokrasi sahasında din ve siyaset birbirinden ayrı zeminlerde yer almaktaydı. Fakat etrafındaki insan sayısı tehlike oluşturacak nitelikte bir çoğunluk oluşturmuyordu. Yoksa ona da dokunulmadan bırakılması mümkün değildi. Başlarında kurra olduğu hâlde Basra'nın orta sınıf dindarları Yezid'in attığı yemi yuttular ve onları geniş bir mevâlî kitlesi takip etti. Bu suretle Yezid'in taraftarları muazzam şekilde artış gösterdi. Fakat bu sayıca çokluk, onların savaşma kapasitelerini gösteren bir şey değildi. Bu sayede [kullanıldığında] İslam'ın sebatkâr bir müttefik olduğu ispat edilmiş oldu.

Basra'ya bağlı bölgelerden Ehvaz, Faris ve Kirman'da isyancıların tarafına geçtiler. Sadece onun eski ve asıl eyaleti olan Horasan'daki Ezdliler, Temîm kabilesi tarafından tehdit edildiğinden Yezid b. Mühelleb'e katılmadılar. Yezid'e kolay- [316]
lıkla tutunabileceği Faris'te yerleşmesi tavsiye edildi. Fakat o, Irak'ı, üzerine yürümekte olan Suriyelilere bırakmamak için onlardan önce Kûfe'ye varma arzusundaydı. 101 yılı sonlarına doğru (720 Yaz mevsimi) eline geçirdiği Vâsıt ve Nil Nehri'nin

2 Basra evleri genellikle sazdan yapılmaktaydılar.

kanalları üzerinden Kûfe'ye yöneldi. Bu kanalın Fırat'la birleştiği yerde, çok sık kullanılan Akr (kale) adını taşıyan ve eski Babil'e yakın bir mahalde durdular.[3] Ona karşı Kûfe yolunu, diğer sahilde Nuhayle yakınlarında mevzilenen Kûfe valisi kesmeye
[317] çalıştı. Fakat aralarında sadece Yemenli ve Rebîalı değil, hatta Temimlilerden de meşhur isimlerin varislilerinin bulunduğu pek çok Kûfelinin Yezid tarafına geçmesine engel olamadı.

Aradan uzun zaman geçmemişti ki, Küçük Asya ve Ermeniyye seferlerinin yıllarca kumandanlığını yapan Mesleme b. Abdülmelik de Suriye'nin ana ordusuyla sahnede göründü. Yezid, onun Fırat'ı geçerek yaklaşmasına ve sükûnetle yakınında ordugâh kurmasına ses çıkarmadı. Zira kitle üzerinde büyük nüfuza sahip bulunan iki cemaatin lideri Samaida ve Ebû Ruba, onun, ne de olsa Müslüman olan Suriyelileri, Kur'an ve sünnete davet ederek doğru yolu bulmalarına imkân vermeksizin habersizce ve hatta belki de geceleyin baskı-
[318] na uğratmasına itiraz etmişlerdi.[4] Yezid bir zamanlar Sıffîn'de

3 Tenbîh, 322, I'deki mısraya göre savaş Babil ve Akr arasında cereyan etti. O hâlde burada kastedilen Akr, Babil gibi Fırat'ın doğu sahilinde yer alıyordu. Hindiya'nın batısında aranılması gereken Kerbela Akr'ı değildi. Burada güçlük çıkaran sadece Taberî, 1395'deki Mesleme'nin takip ettiği yolun tasviridir: "Mesleme, Fırat boyunca ilerleyerek Anbar yakınlarında durdu, daha sonra Fârit köyü karşısında nehir üzerine (aleyhi) köprü kurarak Yezid'in karşısında Akr yakınlarında duruncaya kadar ilerledi." Anbâr doğu sahilinde bulunduğuna göre Mesleme bu tasvire göre önce Fârit yakınında batı sahiline geçmiş ve oradan da tekrar doğu yakasına geçmiş oluyor. Sonradan Kahtabe'nın yaptığına benzer şekilde gerçekleşiyor. Fakat nehri yeniden bir geçiş hakkında hiçbir haber yoktur. Fakat yine de Suriyelilerin üzerinden geçerek Akr'a geldikleri ve arkalarında yaptıkları bir köprüden bahsediliyor. Nöldeke, Akr'ı Kasr olarak betimliyor. Bunda haklı olabilir. Çünkü eski Nil, Kasr ile Babil arasında yer almaktadır ve savaş meydanı da Akr ile Babil arasındaki Nil kıyısında bulunmaktaydı. Taberî, 1397'deki topografik bilgiler açıklamasızdır ve İbn Serapion ile de açıklanmış olmamaktadır.

4 Hadisenin aslı muhtemelen bu şekildedir. Ebû Mihnef, Mesleme'nin Fırat'ı geçmek zorunda olduğunu söylemez. Krş. Bundan evvelki dipnot. Mürcieler daha eski fırkaların şiddetini atarak Ehl-i Sünnet'e, sünnî inanışa yaklaşmaya çalıştılar. Emevi saltanatına bunlar da maruz kalmışlardı. Fakat "Ali veya Osman" sorusunun cevabını Allah'a bırakmışlardı. Bunlar, sahte bir imamı takip edenlerin de iyi Müslüman olabileceği

Ali'nin yaptığı gibi boyun eğdi. Fakat birliklerine karşı duyduğu bütün itimadını kaybederek, yüksek sesle bu sayısız kalabalık yerine Horasan'daki Ezdlilerin yanında bulunmadığına ümitsizce teessüf etti.

14 Safer 102 (24 Ağustos 720) cuma/cumartesi günü Mesleme, arkasındaki köprüyü de yaktıktan sonra saldırıya geçti. Iraklılar hiç mukavemet göstermediler, ilk kaçanlar Kûfeli Temimliler oldu. Sanki koyun sürüsüne kurt saldırmış gibiydi. Yezid bu gelişmeler karşısında çok da şaşırmadı. Sadık adamlarıyla birlikte Vâsıt'a çekilmeleri tavsiyesine de aldırış etmedi. Ölümü savaş meydanında aradı ve onu da buldu. Onunla birlikte iki kardeşi ve dindar Samaida da öldürüldüler. Özellikle karargâhına yapılan saldırıda birkaç yüz kişi esir alındı. Bunların büyük bir kısmı sonradan, firarlarıyla Suriyelilere zaferi kolaylaştırdıkları için boş yere teşekkür bekleyen birkaç Temimli ile idam edildiler. Buna karşılık Yezid'in oğullarından birisi, Vâsıt'ta bulunan ve aralarında Vali Adî b. Ertât'ın da bulunduğu muhalif partiye mensup otuz Basralıyı kılıçtan geçirdi.

Savaş meydanından kaçanlar dört bir yana dağıldılar. Müheller'in taraftarları sanki av hayvanları gibi takibe alındılar. Evvela yanlarında Eş'as ve Malik el-Eşter'in ailesinden bazı [319]
kimseler ve aslen Yemenli olan Kûfelilerle birlikte Basra'da toplandılar. Oradan gemilere binerek Hindistan Kandabil taraflarında kendilerine sığınacak bir yer aradılarsa da bulamadılar. İki kişi haricinde, içlerinde bütün silah taşıyan erkekler,

düşüncesindeydiler. Hâricîlerin sadece kendilerini Müslüman addetmelerini, bunların herkesin inanç durumu hakkında kesin hüküm vermelerini ve bu suretle Allah'ın hükmüne müdahale etmelerini protesto etmekteydiler. "Biz Müslümanlar, putperestlerin aksine hepimiz tek olan Allah'a inanırız ve İslam'la birleşmişiz; ne kadar dindar ve ciddi olurlarsa olsunlar, Hâricîler buna aykırı nazariyelerinde hataya düşmüşlerdir. Ali ile Osman arasındaki mücadele hakkında bir hükmün herhangi bir Kur'an ayetinde tebliğ edildiğini bilmiyorum. Onların her ikisi de Allah'ın kullarıdırlar ve Allah kıyamet gününde onları amellerine göre hükme bağlayacaktır." Bu Vliten tarafından DMZ 1891, s. 163'de doğru olarak tercüme edilmeyen bir Mürcienin imanının hakiki manasıdır.

takip edenler tarafından kılıçtan geçirildiler, onların kesilmiş kafaları Suriye'ye gönderilerek Halep'te teşhir edildi. Esir alınan çocuk yaştaki 11 delikanlı halifeye getirilerek idam edildiler. Diğer esir kadın ve çocuklar, İslam'ın tüm âdetlerine muhalif olarak Basra pazarında satışa çıkarıldılar. Ancak Cerrah b. Abdullah el-Hakemî, Emevilerin en muktedir ve sadık memurlarından birisi olarak, ne yapılması gerektiğini takdir ederek bu insanları kurtardı. Ailenin tüm malı mülkü ise açık artırma yoluyla satıldı.[5]

Irak, önce Akr galibi Mesleme b. Abdülmelik'e verildi. Mesleme, Kûfe, Basra ve Horasan'a yeni memurlar tayin etti. Fakat eyalet hazinelerinden artanları Dımaşk'a göndermediğinden[6] kısa bir süre sonra görevinden azledildi. Yerine II. Ömer döneminde Irak ve bütün Doğu'ya vali olarak el-Cezire'yi idare eden Kınnesrîn'den Ömer b. Hübeyre el-Fezârî
[320] geçti. Katıksız bir Kayslı olan bu zat, kabile anlayışına uygun şekilde yönetim sergiledi.[7] Ezdliler ve umumiyetle Yemenliler, özellikle Horasan'da bulunanlar, böyle bir idarenin altında çok sıkıntı çektiler, bu adamlar arka plana itilerek izzet-i nefisleriyle alay edildi. Mühelleb taraftarları veya şüpheli olanlar işkenceye tabi tutuldular ve mallarına da el konuldu. Kayslılar ise zafere ulaşmışlardı; Doğu'nun her tarafında kendilerini efendi addetmekte hak sahibiydiler. Bunlar kendi aralarında birbirlerine kötü oyunlar oynamakla birlikte, yabancı kabilelere karşı sadakatle ittifak edebiliyorlardı. Bu hususta Taberî'deki sahihliği tartışmalı olan bir rivayet ders çıkartılacak mahiyettedir.[8] Kays kabilesinden Horasan valisi

5 Reiske'nin Ebü'l-Fida I, not 207'sindeki Cerîr'in mısralarını krş. 1313 tarihli Mısır neşrinde bunlar yoktur.

6 Mısır'daki Abdülaziz b. Mervan da bunu yapmamış ve mecbur da tutulmamıştı. Belki Mesleme de zaferine mükafat olarak benzer ayrıcalıkla tayin olunmuştu.

7 Bizzat kendisi de Yemen'e değil Mudar'a mensup olmasına rağmen şair Farazdak, "Kala kala Irak, bir Eşca'lının idaresine kaldı," diyerek, alay etmekten kendisini alamamıştı. Kayslı Gatafan grubunun başı Fezâre, kuyruğu ise Eşça idi.

8 Taberî, 1453 vd.

Saîd b. Amr el-Haraşî, kendisi tarafından değil de doğrudan İbn Hübeyre tarafından tayin olunduğundan, ona itaat etme mecburiyeti duymayan başka bir Kayslı Ma'kil b. Urve'yi cezalandırmıştı. İbn Hübeyre, Haraşî'ye karşı cephe almış ve onu ölünceye kadar işkence yapması için düşmanına teslim etmişti. Ömer b. Hübeyre, âdeti olduğu üzere akşamları insanları toplar ve onlara Kays'ın en asil adamının kim olduğu sorusunu sorar ve onun kendisi olduğu cevabını alınca şöyle derdi: "Yok canım! En asil Kayslı, Kevser b. Züfer b. Haris'tir. [321]
O ıslık çalınca anında 20.000 kişi toplanır ve neden çağrıldıklarını bile sormazlar.[9] Tabi ki ben de Kays'ın en büyük hayırseveriyim, tüm gayretim Kays'a faydalı olmaktır. Kays'in en kahramanı ise öldürülmesini emrettiğim şu eşektir." Bunun üzerine bir bedevi; "En kahramanımızı öldürdüğün hâlde sen nasıl Kays'ın en hayırseveri olabilirsin," demiş ve bu söz üzerine, Ömer b. Haraşî'nin hayatta kalmasını emretmiştir. Daha sonraki zamanlarda durum tam tersine döndü; İbn Hübeyre, Halid el-Kasrî'den kaçmak isterken onun düşmanı olan el-Haraşî, İbn Hübeyre'yi takiple vazifelendirdi. Firariyi kaçtığı gemide yakalayan el-Haraşî, ona: "Seni ne yapacağımı düşünüyorsun?" O da: "Bir Kayslı olarak beni başka bir Kayslıya teslim etmezsin," diye düşünüyorum. El-Haraşî: "Haklısın! Haydi, kaç git, serbestsin," dedi.

Haccac'ın nüfuzu ölümünün ardından da devam etmesine rağmen, bu [şöhreti, yaşasaydı] onu hiç de memnun etmeyecek şekilde zuhur etti. Onun, İbn Eş'as ve İbn Mühelleb'e karşı düşmanlığıyla zehirlenen Kays ve Yemen arasındaki zıtlaşmalar, onun ölümüyle birlikte daha da arttı. Aslında bu [322]
durumu, hangi tarafı tercih ederlerse etsinler, halifelerin fırkalardan birini tutması körüklemişti. II. Ömer döneminde az

9 El-Cezire bölgesi Kays kabilesinin lideri Züfer b. Haris, genellikle asil ve tüm siyasi grupların üsünde bir şahsiyet olarak tasvir edilir. Oğulları Huzeyl ve Kevser onun nüfuzunu miras aldılar ve halifeden büyük itibar gördüler: Kri. Taberî, 1300, 1360 vd. Ag. 16, 42 ve Barth tarafından yeni yayınlanan Kutâmî'nin şiirleri.

biraz kabuk bağlamış olan bu yara, II. Yezid döneminde yeniden deşildi. II. Yezid, Haccac'ın tesirinde kalarak Mühelleb oğullarından kuşkulanıyor ve kalben onlara karşı öfke duyuyordu. Devletin doğu bölgesindeki hareket tarzından dolayı güvensizliğin baş göstermesinde haklılık payı vardı. Fakat bu öfkenin patlak vermesine, Mühelleb oğullarının isyanı sebep olmuştu. Emevi devleti, tarihinde eşi benzeri görülmemiş tedbirler alarak bu asil ve kudretli aileyi kanun dışı ilan etti. Bu da bir nevi Yemen'e karşı savaş ilan etmek demekti ve bunun sonucunda Emeviler, Kayslı bir fırka devleti hâlinde yozlaşmış oldu. Tabi bunun suçlusu halifeydi. Zira İbn Hübeyre'yi tayin eden ve onun bu kadar geniş bir bölgede serbestçe hareket etmesini temin eden halifeydi. Aslında onun amacı intikam almaktı; kendisi devlet adamı değildi ve icraat şeklinin hangi neticeler doğuracağını hesaplayamamıştı. Suriye'de Kays'ı Kudâa kabilesine tercih etmemişti. Akr'da zafer kazanan ordunun çekirdeğini Kudâalılar teşkil etmekteydi. Mesleme'ye saldırırken Yezid b. Mühelleb'i öldüren bir Kelbli idi ve kaçan Mühellebîleri takip edip öldüren de Kelblilerdi.

[323] II. Yezid, yakın selefinin uyguladığı kabileleri barıştırma politikasından vazgeçmişti. II. Ömer'in icraatlarından hoşuna gitmeyenleri yürürlükten kaldırmıştı.[10] Daha önceden umumi ve sistematik değişiklikler yapılmasına rağmen, halife olur olmaz Medine ve Afrika'ya yeni memurlar tayin etti. Vergiden muafiyet vaadi üzerine Müslüman olan Sogdlulardan vergi tahsil ettirmiş ve valisi Yezid b. Müslim'e de Berberîlere karşı aynı şekilde davranmasını emretmiştir. Fakat Berberîler bu şahsı öldürmüşler, yerine de selefini geçirmişler ve olanları usulüne uygun bir şekilde halifeye bildirmişlerdir.[11] Halife bu vaziyeti kabullenmek zorunda kaldı. O, emrettiğinden daha fazlasının gerçekleşmesine müsaade ediyordu; zayıf ve so-

10 İbn el-Esîr, V, 50.

11 Taberî, II, 1435; Belâzûrî 231'e göre vali, Berberî muhafız askerleri tarafından, bunların ellerine "harasiyyûn (nöbetçi)" kelimesini dağlattığı için öldürülmüştür.

runlara karşı alakasızdı. Aslında II. Yezid özel bir gaye veya sebepten dolayı II. Ömer'e karşı tezat duruma düşmemişti. Hatta II. Ömer'i örnek aldığı durumlar da olmuştur.[12] Fakat II. Yezid tamamen farklı tabiatta bir kişiliğe sahipti. Benliğinin temelini ciddiyet değil aristokratik bir hafifmeşreplik teşkil etmekteydi; halife olmaktan ziyade şövalye edasındaydı. Eyaletleri valilere bırakmıştı; zamanını devletin işlerine değil de [324] asilzâdelerin heves ve arzularının peşinde harcamaktaydı. II. Ömer döneminde kovulan birtakım serseriler onun yanında tekrar itibara kavuştular. II. Yezid temsil durumunda olduğu makamın şerefini muhafaza etmeye pek kıymet vermezdi. İçinde bulunduğu problemlerden kurtulmak için zahiren de olsa gayret etmezdi. Yaşadığı sarayda Selâme ve Hebâbe isimli iki şarkıcının çok önemli yeri vardı. Bir şey elde etmek isteyen, onların arkasına sığınırlardı. Hatta İbn Hübeyre bile yüksek mevkilere bu yoldan erişmiştir.[13] II. Yezid, Hebâbe'nin ölümü üzerine kendisini o derece bırakmıştı ki, Mesleme bu yakışıksız vaziyette hiç olmazsa halka görünmemesini rica etti. Rivayete göre sevdiği kızın ölümünün yedinci gününde kederinden kendisi de ölmüştür. Onun kalbinde bir miktar romantizm vardı; şiir ve musikiden anlardı ve bu ahlaklarıyla Süleyman'dan ayrılıyordu.

Theophanes, II. Ömer'in İmparator Leo'yu Müslüman yapmayı ümit ettiğini yazar. Ayrıca o, II. Yezid'e Fenike'deki Laodikealı bir Yahudinin, devletinin, Hristiyan kiliselerindeki resimleri tahrip ettiği takdirde, kırk yıl hilafette kalacağı kehanetinde bulunduğunu söylemektedir. Theophanes'e göre bunun üzerine II. Yezid aziz resimleri aleyhine genel bir emirname ilan ettirmiş, fakat kısa zaman sonra öldüğü için bu emirname tatbik edilmediği gibi pek çok çevrede de duyulmamıştır. İm- [325] parator Leo, bu kötü ve yanlış imanda onunla ortaktır. Kendisi Suriye'de Arapların eline esir düştükten sonra İslam'ı kabul

12 Agânî, 13, 157.
13 İbn el-Esîr, V, 75 vd.; Ag. 13, 157.

etmiş, serbest bırakılmasından sonra da, bu dini üzerinden tamamıyla sıyırıp atamamış olan Arap Bişr adında bir Hristiyan tarafından desteklenmiş ve takviye edilmiştir. Halifenin böyle şeytanî bir emirnamesinin mevcudiyetine dair pek az kimsenin bilgi sahibi olması, onun varlığıyla alakalı şüphe uyandırmaktadır. Bir Yahudi'nin kendisine kırk yıllık hilafet müjdelediğine dair basit bir haber, Taberî'de de vardır. Fakat kehanet doğru çıkmamıştır. II. Yezid sadece dört yıllık saltanatının ardından 24 Şaban 105 (26 Ocak 724) çarşamba günü Doğu Ürdün'de [bulunan] Arbad'da öldü. Öldüğü zamanki yaşı hakkında rivayetler 33 ile 40 arasında ihtilaflıdır.

II. Yezid veliahtlık için önce kardeşi Hişam ve ondan sonrası için de kendi oğlu Velid'i tayin etmişti. Zira Araplar arasındaki âdetlere göre tahta namzet olanların isimlerini hükümdarlar tayin ederlerdi. Öyle ki hükümdar ölünce dedikoduya mahal kalmaksızın onlar tahta geçerlerdi.[14] Veliahtlık silsilesinin vasiyetname ile tanzimi hususu, gerçekten dikkate şayandır.

Hişam b. Abdülmelik

Hişam b. Abdülmelik, dedesi olan Mahzum ailesinden Hişam b. İsmail'e nisbet edilerek adlandırılmış ve dayılarını öncelikli tutarak, onları himaye etmiştir. Hükümranlık alametleri olan asa ve yüzüğü, Suriye'de, Rakka yakınlarında kendisinin inşa ettirdiği bir Roma inşası olan ve Dımaşk'ı çok fazla güvenli bulmadığından halife olarak da kalmak üzere tercih ettiği
[326] Rusâfe'de aldı.[15] Genel biati ise devletin başkentinde kabul etti. Vefat eden kardeşine pek benzemiyordu. O her hususta daha dikkatli, namuslu ve her şeyi sorgulayan bir devlet adamıydı. II. Ömer'den de farklıydı, idealizmin zerresi onda yoktu.

Hişam ilk icraat olarak devletin doğusundaki küstah Kays idaresini ve liderleri Ömer b. Hübeyre'yi görevinden azletti.

14 Bu bilgileri İsidor'un İspanyol zeylcisi aktarmaktadır.
15 Buna mukabil Taberî, 1463, 16'ya göre Hıms (Emesa)'dır.

Onun yerine Şevval 105 (Mart 724) tarihinde Halid b. Abdullah el-Kasrî getirildi. Böylece Irak bir kez daha, Ziyad ve Haccac'tan sonra yeniden anılmaya layık bir valiye kavuşmuş oldu. Halifenin idari faaliyetlerinden daha ziyade, ağır sonuçlar doğurması hasebiyle bu zatın şahsiyeti bizim daha fazla ilgimizi çekmektedir.

Halid el-Kasrî

Halid b. Abdullah, kariyerine Haccac'ın emrinde vazifeliyken başlamıştır. Onun teşvikiyle Irak'ın siyasi suçlularının barınak bulmalarını engellemek için 91 yılında Mekke'ye gitmiştir. Ev sahiplerini evlerinde yaşayanlardan sorumlu tutarak, bu görevi hakkıyla yerine getirdi. Ayrıca mukaddes beldeye yaptırdığı bir suyoluyla faydalı oldu ise de bundan dolayı kazandığı teşekkür, bir zamanlar Kudüs suyolunun Pilatus'a kazandırdığının aynısını kazandırdı. Haccac'ın adamı olması [327] hasebiyle Süleyman tarafından azledildi ve daha sonra Hişam tahta geçinceye kadar devletin hiçbir kademesinde hizmete alınmadı. Haccac gibi Halid de Vâsıt'ta yaşıyordu. Kendisini barış ve huzuru sağlamak gibi sosyal işlere vakfetmişti. Yüksek bir enerjiye sahip olmasına rağmen kendisi tabiat olarak yumuşak huylu gibi görünmekteydi.[16] Kendisi bir savaş insanı olarak addedilmezdi, hatta korkak olduğu bile söylenirdi. Hatta bir gün minberdeyken Kûfe'de sekiz İranlının bir araya gelerek bir Şiî isyanı çıkardıklarını haber verirler, bunun üzerine Halid korku içerisinde kendisine bir bardak su verilmesi için feryat eder. Tabi bu olayı kurgulayanlar daha sonra onun

16 Weil, I, 620, Taberî'ye dayanarak Halid'in selefini işkenceyle öldürttüğünü haber vermektedir. Fakat Leiden neşrinde buna dair bir şey yoktur. Buna göre İbn Hübeyre, bilakis Halid'in takibinden kurtulmuş, sonradan kendi memleketi olan Kınnesrîn'de halifenin eline düşmüş; halife kendisine yüz sopa vurdurtmuş, buna rağmen daha sonra Yezid b. Ömer b. Hübeyre'nin kızını oğluna vermek istememesine içerlemişti. Aynı şekilde Halid bazı isyancılara da yumuşak muamelede bulunmuş ve ne ceza vereceğine dair uygulamayı yukarıdan aldığı emirle yapmıştır (Taberî, 1628). Bununla beraber şair Kumeyt'i Hişam'ın öfkesinden kurtarmak için onun kaçışına göz yummuştur.

korkaklığıyla alay etmişlerdir. Kılıcını kınından çıkarması için [döneminde aslında] hiçbir sebep yok gibiydi. Memuriyetinin sonlarına doğru birkaç Şiî ve Hâricî isyanı olduysa da bunlar-
[328] dan sadece bir tanesi büyükçe bir alanı kapsamıştır.[17] Fakat Irak toprakları onun idaresi altında hiç olmadığı kadar, alışılmamış derecede sessiz ve sakin bir dönem geçirmiş ve mali olarak da kalkınmıştır.[18] Buna rağmen Halid halk arasında sevilmemiş ve aksine en kötü düşmanlıklara maruz kalmıştır. Hakkında çıkarılan kötü dedikodulardan bazıları *Kitabu'l-Eğânî*'nin onunla ilgili maddesinde toplanmıştır.[19] Taberî'de de yeterli miktarda haber mevcuttur.

Halid'in mensup olduğu Kasr ailesi, Becîle'nin bir koluydu. Becîleliler Cahiliye Dönemi'nde aile içerisindeki ayrılıklar sebebiyle parçalanmış, önemlerini yitirmişler ve ancak İslam'la tanışınca bir dereceye kadar kalkınmışlardır. O hâlde Halid'in dayanabileceği kuvvetli bir ailesi, kudretli ve itibarlı bir kabilesi yoktur. Her ne kadar bu durum onun için bir dezavantaj gibi görünüyorsa da diğer taraftan Becîle'nin ne Mudarlılara ne de Yemenlilere mensup olmaları, onun memuriyeti açısından bir avantajdı. Yani ona kabile gruplarının düalizmi yoluyla herhangi bir mevki dayatılamazdı. Fakat İbn Hübeyre onları yerlerinden etmek ve hâkimiyetlerini ortadan kaldırmak üzere gönderildiğinden, doğal olarak Kayslılar onu düşman adde-

17 Rivayete göre Halid'in korkudan su istemesine sebep olan sekiz İranlı, aslında "büyücü" lakaplı Kûfe'deki bilinen isimleriyle Vusafâ idiler. Bunlarla Abbasilerin propagandaları arasında mutlaka bir münasebet söz konusuydu. Beraberindeki adamlarla Kûfe civarını kuşatan vezir el-Sahtiyânî (krş. Yahya b. Âdem, 34, 18)'de İranlı bir Mevla ve Şiî bir tarikat mensubudur. Buna mukabil Sahârî ve Behlûl, Arap Hâricîsi idiler. Meşhur Şebib'in oğlu olan birincisi, yanında 30 Bekr kabilesinden adam bulunduğu hâlde Dicle kenarındaki Cabbul'dan Halid'in malikânesi olan Mübârek'e bir akın düzenlemiştir. Behlûl b. Bişr, Musul'da ciddi bir isyan çıkartır ve kendisine karşı gönderilen birlikleri iki kez bozguna uğratır; ama Kuhayl Savaşı'nda mağlup olmaktan kurtulamaz. Taberî'de bu asiler hakkındaki hikayeler Ebû Ubeyd'den nakledilmektedir.

18 Taberî, 1778, 13 vd.

19 *Kitabu'l-Eğânî* 19, 52 vd.

deceklerdi. Görünüşe göre Mudar kabilesindeki diğer gruplar [329]
da onu isteyerek kabul etmemişlerdir. Onun Basra'daki valisi Ebû Musa el-Eşari'nin torunlarından olan bir şahsa karşı asi davranan bir Temimli, bu hareketini canıyla ödemiştir. Böyle bir durumda Halid tarafsızlığı muhafaza etmek için bile gelse, yine de fırka kavgaları devam edecekti. Mudar'ın düşmanca tavrı onu ister istemez Yemen tarafına çekti. Rivayete göre o başlangıçtan itibaren Yemenlilere meyletmişti. Mudar'a ve bunlara mensup Kureyş'e, hatta onların en yüksek mevkiinde bulunanlarına karşı kalbi kin ve onları hakir görme hisleriyle doluydu. Becîleli olmakla mağrurlanır ve buna dair hislerini açıkça ifade ederdi. Bu anlatılacaklar biraz abartılı olacaktır ama o bu hususta, Ezdlilerin gerçek ve tanınmış reisi olan Yezid b. Mühelleb ile hiçbir surette kıyaslanamaz. Yemenliler onun ismini ancak azlinden ve daha ziyade ölümünden sonra öne çıkarmışlar, arzu ve isteklerinin doğrultusunda çıkardıkları isyanlarda onu bahane etmişlerdir. Aslında Halid b. Abdullah, Emevilere tam manasıyla bağlı olduğunun bilincindeydi[20] ve kendisini bir kabile veya grup lideri olarak değil, Emevilerin hizmetkârı olarak görüyordu. Hanedana ve Hişam'a olan [330]
sadakatini, II. Yezid'in vasiyetnamesini hükümsüz bırakarak oğlunu veliahtlıktan azletmesine yönelik tavsiyede bulunarak göstermişti. Görevinden azledişinden sonra da onun namı bir ışık gibi parıldamaya devam etti.

Kays kabilesinin düşmanlığının yanı sıra Halid, yaptıklarıyla İslam'ın düşmanlığını da üzerine çekti. Annesi Hristiyandı ve dinini hiçbir zaman değiştirmedi. Halid onun için Kûfe'de bir kilise inşa ettirdi. Hristiyanlara yeniden kilise inşa ettirmeleri için izin verdiği gibi[21] Yahudilere de aynı şekilde müsamahalı davrandı. Pek çok Zerdüşt dinine mensup adamı maliye ve idareyle ilgili görevlere getirdi. Hâricîlerden Behlül

20 Taberî, 1656.

21 Fakat Kûfe'nin yanındaki bir Hristiyan şehri olan Hire'deki Hristiyanlar, Halid'in infaz edilişi esnasında tüm gayretleriyle onun aleyhinde durmuşlardır (Taberî, 1653).

onu, camileri tahrip etmek, kilise ve havralar inşa ettirmek, Müslümanlar üzerinde Zerdüştîlerin hüküm sürmelerini temin etmek, Hristiyan ve Yahudilerin Müslüman kadınlarla evlenmelerine müsaade etmekle itham etmişti. Hakkında korkunç hikâyeler anlatılmaktaydı. Onun Yahudi hatta Hacer kölelerinden geldiği, Medine'de en kötü muhitlerde yetiştiği ve zampara şair İbn Ebî Rebîa'ya aşk postacılığı yaptığı, zındık, imansız ve kötü ahlaklı olduğu rivayet edilir. Mekke'de su kanalı açtırarak kullanışsız hâle getirmek istediği Zemzem Kuyusu'na, acı ve böcekli su şeklinde iftiralarda bulunmuş,
[331] Kâbe, Hz. Peygamber ve ailesi, hatta Allah'ın Kitab'ı hakkında bile buna benzer saçma ağıza alınmayacak iftiralarda bulunmuştur. Dindar insanların aleyhinde tavır almak için akıllı olan hiçbir kimsenin Kur'an'ı ezberlemeyeceği şeklinde sözler sarf etmiştir. Kendisi akli melekelerinin üstün olduğu iddiasıyla farkındalık oluşturmaya çalışmıştır. Onun aleyhine kullanılacak şeyler bile olsa, sözünü söylemekten pek çekinmemiştir.

Halid başka alanlarda da pek çok yeniliklere imza attı. Ziraatte gösterdiği gayretle adından söz ettiriyor, hatta bu konuda Hişam'la bile yarışıyordu. Haccac'ın başladığı işi devam ettirmekteydi ve Haccac döneminde Vâsıt bölgesinde aşağı Dicle bataklıklarının kurutulmasını idare eden mühendis Hassân el-Nebatî, Halid'in emrinde de görev yapmaktaydı. Halid buralarda gereğinden fazla mesai harcayarak bataklıkları kuruttu ve bu sayede oldukça geniş ve verimli arazilere sahip oldu.[22] Bu arazilerin mahsullerinden muazzam bir gelir elde etmekteydi. Fakat para onun umurunda değildi; müsrifçe harcadığı paralarla kendisine çok sayıda adam bağlanmıştı ve ailesi için harcamalar hususunda da oldukça cömertti. Bir soylu, bir de-
[332] rebeyi gibi görünmek hoşuna gidiyordu. Fakat yemek esnasında misafirlerinin açgözlülüğüne katlanamazdı.[23]

22 Taberî, 1655'te sahip olduğu emlak isimleriyle zikredilmektedir.
23 *Kitabu'l-Eğânî*, 19, 62.

Doğal olarak insanlar bu ve benzeri meselelerden ötürü homurdanıyorlardı. Aslında insanların öfkelenmesine sebep olan problem, kanallar inşa edip bâkir topraklardan büyük arazilerin işlenebilir hâle getirilmesine izin verilenlerin, sadece belli zümredeki kimseler olmasıydı. Bu iş, o dönemde iktidarda bulunan hanedanın şehzadeleri ve özellikle Hişam tarafından yapılmaktaydı. Tabi [ondan dolayı] halifeye sataşmaya kimse cesaret edemiyordu. Geniş çevrelerde nefret edilen valiyle yetiniliyordu. Asıl mesele makamından dolayı olan nüfuzunu şahsi menfaatleri uğruna istismar etmesiydi. Sadece şahsi mülkiyet hakkına riayet edip vergilerden arta kalan paraları Dımaşk'a düzenli bir şekilde gönderse sorun yoktu. Ancak o, buğdayını satmayıp bekleterek fiyatları yükseltmekle itham edilmekteydi. Ayrıca her yana savurgan bir şekilde harcadığı paraların sadece emlak gelirinden sağlanmadığı, aksine devlet hazinesinden büyük miktarları zimmetine geçirdiği düşünülmekteydi. Serveti aracılığıyla dost kazanayım derken, hased ve tahrikler sebebiyle daha fazla düşman kazanmaktaydı.

Buna rağmen Halid 15 yıla yakın bir zaman, Haccac istisna [333]
edilecek olursa diğer bütün valilerden daha fazla Irak'ın valisi olarak kaldı. Halifenin onu bu kadar uzun süre görevinde tutmuş olması, ona itimat etmiş olmasındandır. Ancak o da en sonunda Halid'in düşmanlarının ısrarlarına boyun eğmek zorunda kalmıştır. Halid'in hatırlarını saydığı soylu kimseler ve Emeviler, onun aleyhine Kayslılarla iş birliği yaptılar.[24] Halid'i en iyi tanıyan Hassân el-Nebatî bile yapılan bir entrika üzerine Halid'in aleyhinde oldu. Aslında Hişam, siyasi bakımdan ondan şüphelenmiyordu. Fakat iktisadi olarak onu rakip görerek onu kıskanma ihtimali vardı. Halife onun mağrur, açık sözlü oluşuna ve bizzat kendisi hakkında uygun olmayan şeyler konuştuğuna içerlemiştir. Bundan dolayı onu görevinden azlederek yerine uzun yıllardan beri Yemen'i idare eden, Haccac'ın akrabalarından Yusuf b. Ömer es-Sakafî adında bir

24 Taberî, 1642, 1655 vd.

Kayslıyı getirmeye karar verdi. Bu çeşit memuriyet değişimlerinde azledilecek kimse bir emr-i vakiyle ansızın görevinden olurdu. Verilen karara itiraz edip, hesap sormaya fırsat bulmaması için, halefi kendisini takdim edene kadar bir şeyden haberi olmazdı. Fakat Hişam bu meselede gizliliği muhafaza adı-
[334] na daha da fazla ihtiyatlı davranmıştır. Bu hususta Taberî'de güzel bir hikâye anlatılmaktadır:[25] Halifenin emri üzerine Yusuf b. Ömer, yanına aldığı az bir adamla Cemaziye'l-evvel ayı 120 yılında (Mayıs 738)de aniden Kûfe'de göründü. Hire'deki Hristiyanlar ve Kûfe'deki diğer Mudarlılarla birlikte Sakif kabilesindekiler onun emrine girdiler. Kendisine kimse mukavemet göstermedi. Zira Halid Vâsıt'taydı. Tutuklandıktan sonra Kûfe'ye getirilerek hapsedilmesine sessizce razı oldu. Yusuf, yönetim merkezi olarak Vâsıt'ı değil Hire'yi tercih etti. Hristiyan nüfus ağırlıklı küçük bir garnizon şehri olan Hire, Müslümanların yaşadığı Kûfe'den daha uygun görünmüş olmalıydı. Zaten Hişam, Yusuf'un, Suriyeli askerleri Kûfelilerin yanına yerleştirmesini kati olarak yasaklamıştı. Halid, oğullarıyla birlikte 18 ay boyunca zindanda kaldı. Hiçbir Yemenli ağzını açıp da onun adına bir şey söylemedi, sadece Kays'ın Abs kolundan bir zat söylediği şiirle ona acıdığını bildirmiştir.[26] Halid'den devletin parasının hesabını vermesi, yani paraları zimmetine geçirdiğini itiraf ederek bunu geri ödemesi isteniyordu. Bu itirafı yaptırabilmenin tek yolu da işkenceydi. Hişam, böyle bir şeyin yapılmasına çok uzun süren ricalardan sonra bazı şartlarla müsaade etti. Şayet Halid işkenceye dayanamayıp öldüğü takdirde işkenceyi yapanı da öldürmekle tehdit etti. Şahsi muhafızlarından birisini, işkence esnasında hazır bulunması için gönderdi. Hişam, Halid'den bir şey elde edemeyeceklerini anladığından, Şevval 121 (Eylül 739)'da serbest bırakılmasını
[335] emretti. Bunun üzerine Halid, Rusâfe'ye halifenin yanına gitti. Fakat huzura kabul edilmedi. Yalnızca halifenin güvendiği adamlarından Kelb kabilesinden el-Abraş ile yazışmakla ye-

25 Taberî, 1640 vd.
26 Taberî, 1816.

tindi. Safer 122 (Ocak 740)'ta Dımaşk'a giderek oraya yerleşti. Bu arada Yusuf b. Ömer, pençesinden kurtulan avını takipten vazgeçmemiş, Halid'i teslim etmeye isteksiz olan halifeyi, hiç olmazsa Halid'in oğlu Yezid'in kendisine teslim edilmesi konusunda ikna etmişti. Yezid o esnada zindandan firar ederek kurtuldu. Dımaşk Valisi Külsüm b. İyaz el-Kasrî, her ne kadar Yusuf b. Ömer'le aynı anlayışa sahip olmasa bile, onunla ittifak hâlinde gibi hareket etti. Aslında Külsüm, Halid'in yeğenlerinden olup, memuriyetinin gereği olarak ona nezaret ediyordu. Hicri 122/740 yılında Anadolu seferine iştirak ettiği esnada Dımaşk'ta birçok mahallenin yanıp kül olduğu yangını çıkarmakla itham edildi.[27] Halid'in akrabalarına zarar vermeyeceği ihtimallerini düşünmeksizin halife, atfedilen suçlamalara inanarak Halid'in tüm yakınlarını ve takipçilerini tutuklattırdı. Fakat kısa bir zamanda, yangını çıkaran Iraklılarla Halid'in [336] hiçbir alakasının olmadığı anlaşıldı. Halid evine döndüğünde öfkesinden deliye döndü. Halifeye çok ağır hakaretlerde bulundu ve bu söylediklerinin ona iletilmesini de ilave etti. Yine başka bir zaman el-Abraş adındaki meddah vasıtasıyla büyük bir mecliste Hişam'ın küfrüne isnad edecek şekilde sözlerle hicvedilince halife, Halid'i sorguya çekmiştir. Bunun üzerine Halid çok fena öfkelenmiş ve halifeye karşı tüm sempatisini ve hürmetini bir kenara bırakmıştır. Halife tüm bu hakaretleri sineye çekmiş, onun aklının yitirdiğinden dolayı ne söylediğini bilmediğini ifade etmiştir. Halife sadakatinden şüphe duymadığı eski adamına karşı intikam alma hususunda çok zorlandı. Sonraki yıllarda yaptıklarından pişman oldu. Halid'in açıkça öfkesini göstermesini, onun haklılığından şüphesi olmadığına delil olarak kabul etti ve halife yaptıklarından utandı. Bu onun için bir şeref olarak sayılabilir. Hilafetinin son yıllarında halkın Halid'e teveccüh etmesinden dolayı çok memnun olmasa bile, yine de onu Dımaşk'ta rahat bırakmıştır.

27 Bu olay Theophanes tarafından 6232 Yaratılış Yılı vekayiinde zikredilmektedir. O hâlde bu hadise, bayağı bir heyecan uyandırmış olmalıdır.

Halid'in idaresi altında Irak'ta uzun yıllar boyunca barış hâkim olmasına rağmen, onun halefinin gelmesiyle birlikte
[337] çok ciddi isyanlar başgösterdi. Ali evladından Zeyd b. Ali b. Hüseyin, ailesinin yurdu olan Medine'den istemeyerek de olsa Kûfe'ye gitmek zorunda kalmıştır. Şiîler onu orada alıkoymuşlardır. Bu adamlar Zeyd'e, Ümeyyelilerin Kûfe üzerinde hâkimiyetlerinin kalmadığını, yüz binden fazla Kûfeli askere karşın az miktarda Suriyeli askerin onlara kafa tutamayacaklarını söylediler. Onların bu ahmakça sözlerine inandığından onların davranışlarına katlandı, ama karargâhın sürekli değiştirilmesi hususunda da uyanık davrandı. Yaklaşık on ay boyunca Kûfe'de kaldı. Bu zaman zarfında isyan hazırlıkları ile meşgul oldu. Basra ve Musul ahalisini de çıkaracakları isyana davet etti. Kûfe'den on beş bin kişi onun ordu listesine kaydoldu. Allah'ın kitabı, Peygamber'in sünneti üzerine hareket edileceği, haksız yere iktidarda bulunanlarla mücadele edileceği, zayıfların himaye edileceği, devlet gelirlerinin (fey) hizmet edenler arasında eşit bir şekilde dağıtılacağı, haksızlığa maruz kalanların haklarının tanzim edileceği, uzak diyarlara seferlere gönderilenlerin geri çağrılarak Peygamber ailesinin, ona karşı harekette bulunup haklarını inkâr etmiş olan herkese karşı müdafaa ve himaye edileceğine dair insanlardan biat aldı. Yusuf b. Ömer'in böyle bir hareketten uzun müddet haberi olmadı. Fakat zindana attırdığı iki ihtilalciden Zeyd'in çıkaracağı isyanla alakalı doğru ve yeterli bilgi sahibi
[338] oldu. Yapılan tutuklamalar nedeniyle Zeyd'in belirlenen tarihten önce 1 Safer 122 (6 Ocak 740) Çarşamba günü isyanı başlatacağını da öğrendi. Bunun üzerine mezkûr günden bir gün önce, yani Salı günü Kûfeli savaşçıları mescitte toplantıya çağırarak onları orada hapsetti ve başlarına da birkaç Suriyeliyi dikti. Kûfeliler yapacakları düşüncesiz hareket yüzünden başlarına geleceklerden koruyan bu himayeden dolayı memnun olmuş görünüyorlardı. Zeyd, oldukça soğuk olan çarşamba gecesinde bir araya getirmeye muvaffak olduğu 218 kişi ile mescittekileri kurtarmak için girişimde bulunduğunda,

onların hiçbirisi parmaklarını bile kıpırdatmadılar. Hire'den 2.000 kişilik Suriye ordusunun üzerine sevk edilmesiyle birlikte Zeyd, mescidin önünden geri çekilmek zorunda kaldı. Çarşamba ve Perşembe gün boyunca üzerine gelenlere karşı mücadele etti. Fakat akşam olunca yanındaki sadık adamları Suriyeli keskin nişancı [okçu]ların önünden şehre doğru çekildiler, Zeyd b. Ali isabet eden oklarla öldü ve cesedi Suriyelilerin eline geçti. Vücudu Kûfe'de çarmıha gerildi, başı ise Dımaşk ve Medine'de teşhir edildi. Yaşı çok genç olan oğlu Yahya, Horasan'a kaçtı ve uzun süre Belh'te saklandı. II. Velid döneminde saklandığı yer öğrenildi ve kanlı bir mücadelenin sonucunda o da öldürüldü.

Hüsran ve matem dolu bir şekilde son bulan Zeyd b. Ali İs- [339]
yanı'ndan sonra Şiî ayaklanmaları devam etmiş, Dımaşk Devleti'nin sonunu getirmekte önemli rol oynamıştır. Yahya'nın öldürülmesinin ardından Ebû Müslim, onun intikamını almak üzere ortaya atılır ve onun katillerinin tamamını öldürür.

Fetih Hareketleri

Halife Hişam'ın sadece yönetim ve ülkenin içişleriyle alakadar olduğunu tasavvur edersek onun hakkında yanlış izlenimler elde ederiz. Aslında Hişam asker değildi, fakat hiçbir zaman savaştan çekinmez ve savaşlarda tüm enerjisini kullanarak, kazanmak için tüm vasıtalara müracaat ederdi. Büyük ve güçlü ordular kurmak için para harcamaktan çekinmez ve bu konuda tasarruflu davranmazdı. Muhtelif yerlerde yapılan askerî seferlerle bilfiil ilgilenirdi.

İstanbul'a yapılan seferler ordunun kuvvetini tüketmesine rağmen hiçbir netice alınamamıştı; Hişam hilafetinin başlangıcı olan 98/99 (716/717) yılında Bizans'a karşı yeniden savaş kararı aldı. Sınır boylarındaki kalelerini muhafaza etmek adına[28] her yaz mevsiminde, aynı anda iki veya üç kez birbirine yakın istikametlere akınlar düzenletti. Savaşçı olan iki

28 Belâzûrî, 165-167.

oğlu Muaviye ve Süleyman, orduların başında kumandanlık yapmaktaydılar. Endülüs Emevilerinin dedesi olan Muaviye, 118 veya 119 (736 veya 737) yılında avlandığı sırada atından
[340] düşerek düşman ülkesinde öldü. Babası; "Onu halife olması için yetiştiriyordum. O ise bir tilki peşinden koştu," şeklinde feryat etti. Rivayetlerde bu savaşların başkahramanı ve efsane ismi olarak el-Battal (Savaşçı) geçmektedir. Düzenlenen seferlerde çok büyük fedakârlıklar gösterildi ve kış aylarında elde tutulması pek mümkün olmayan birkaç şehir ve kale fethedildi. Ordu, Hişam tarafından gönderilen komutanlar sayesinde Rum diyarında, karada ve denizde bazı başarılar kazandı. Fakat Rumlar da kendilerini başarılı şekilde savundular. 122/740 yılında Phrygia'da Akroinos yakınlarında bir Arap ordusunu mağlup ettiler, bu savaşta Battal öldü. Ertesi yıl Rumlar bu kez Malatya bölgesinin başkentine saldırdılar. Fakat kuşatılanların zamanında yardım istemeleri üzerine bizzat Hişam, Rusâfe'den o bölgeye doğru hareket edince tekrar geri çekildiler. Rumlarla yapılan savaşların yanı sıra kuzey doğuda Hazer denizi'nin kıyısındaki Türklere karşı mücadeleler de devam etmekteydi ve buradaki savaşların neticesi bazen Arapların yüzünü güldürmüyordu. Mesela 112/730 yılında Araplar, Türkler tarafından çok ağır bir şekilde bozguna uğratıldılar. Fakat daha sonra Mesleme ve özellikle Mervan b. Muhammed'in üstün gayretleriyle o bölgede durum düzeltildi.

Müslümanlar doğudakinden daha büyük bir hamle yapmak için batıdan Avrupa'ya saldırdılar.[29] Bu suretle Hristiyan
[341] dinini iki ateş arasına aldılar. Hişam'ın tahta geçmesinden birkaç yıl öncesinde Araplar İspanya'dan hareket ederek

29 Bu konuda en iyi haberler Continuatio Isid. Hispana'da mevcuttur. Fakat bunlar barbar Latincesi yüzünden çok güç anlaşılabilmektedir. Bu haberler Dr. Ludolf Schwenkow tarafından 1894 yılında Göttingen'de yapılmış bir doktora tezi olan 'Kritische Betrachtung der lateinisch geschriebenen Quellen zur Geschichte der Eroberung Spaniens durch die Araber' adı altında birleştirilerek yeniden düzenlenmiştir. Yazarın aslında doğu'ya ait meselelerde sık sık yanlış tasavvurlara takılmış olması, büyük bir özenle hazırlanan bu çalışmanın kıymetini azaltmaz.

Franklara saldırmışlardı. Endülüs valisi el-Hür b. Abdurrahman es-Sakafî, muhtemelen Süleyman zamanında Pireneler'i geçen ilk komutandır. II. Ömer döneminde Semh Narbonne şehrini fethetti. Bu şehir uzun yıllar boyunca Arapların hareket üssü ve gerektiğinde sığındıkları bir yer olarak hizmet gördü. Müslümanlar Semh'ten sonra Toulouse'ya kadar ilerleyince Eudo kumandasındaki Franklara karşı Zilkade 102 (Mayıs 721)'de mağlup oldular. Onun halefi Anbasa b. Suheym kendisinin bile idare etmediği pek çok akınlardan sonra vefat ettiği 108/726 yılında büyük bir sefere çıktı. Bu tarih, Hişam dönemine tekabül etmektedir. Bundan sonra akınlar durdu. Endülüs'te emirler sık sık değiştirilmeye başlanmış ve yurtlarında da pek çok problemle uğraşmak durumunda kalmışlardır. Orduya büyük katkılar sağlayan Berberîler, Araplar tarafından bir kenara bırakılmışlardı. Onlar da Müslüman ve mücahid olarak haklarının çiğnendiği hissine kapıldılar. Zaten Araplar da gizli fırkaların tesiriyle parçalanmaya başlamışlardı. Bu konuda en uygun değişikliği Hişam yaptı ve insanların nefret ettiği muhteris Heysem'in yerine Abdurrahman b. Abdullah'ı vali olarak tayin etti. Bu zat önce kendi içlerindeki bozukluğu ortadan kaldırmak zorunda kaldı. Berberî Munuza, Eudo ile anlaşarak onun kızıyla evlenmiş, ayrıca İspanya'nın [342] kuzey bölgesinde bağımsızlığını ilan ederek Araplara ihanet etmişti. Abdurrahman önce onun işini bitirir, sonrasında Eudo'yu, Garonne ve Dordogne arasındaki bölgede mağlup eder ve Loire istikametinde ilerler. Ramazan 114 (Ekim 732) tarihinde Tours ile Poitiers arasında Eudo'nun yardıma çağırdığı Charles Martell ile karşılaşır. Birkaç gün süren çarpışmaların ardından Araplar şiddetli bir atağa geçerler. Fakat Avusturya Frankları gün boyu yapılan hamlelere mukavemet gösterirler, Müslümanların komutanı ölünce ertesi sabah harp meydanını Franklara bırakmışlardır. Gibbon, Araplar bu savaşta muzaffer olsalardı neler olabileceğini şu şekilde tasavvur etmektedir: *"O zaman belki de şu anda Oxford'da Kur'an'ın tefsiri yapılacak ve sünnet edilmiş milletlerin önünde minberlerde*

Muhammed'in dininin kutsiyeti ve doğruluğu ispat edilecekti. Frankların Hristiyan Avrupa için gördükleri bu iş çok büyüktü. Fakat ne olursa olsun Bizanslılar doğuda onlardan çok daha büyük işler görmüşlerdir."

Araplar Tours'ta son kez ve kesin olarak püskürtülemediler. Bizzat halife, Franklara karşı savaşı tüm hırs ve gayretiyle destekliyordu. Hatta Abdurrahman'ın halefi Abdülmelik b. Katan 115/733 yılında, Franklara neden saldırmadığı hususunda sorguya bile çekilmişti. Bunun üzerine Abdülmelik harekete
[343] geçti, fakat çok fazla ilerleyemedi. Pireneler'deki Hristiyanlar onun geçmesine mâni olmak için yeniden ovalara indiler. Hişam da 117 yılında Abdülmelik'in yerine, adı İspanyol kroniklerinde Latince olarak Aucupa şeklinde isimlendirilen Ukbe b. Haccac'ı gönderdi. Fakat bu zat da uzunca bir süre iç işlerle uğraşmak durumunda kaldı. Nihayet Gallia'ya doğru harekete geçince, Saragossa'da eline bir mektup ulaştı. Mektupta Afrika'da Berberîlerin çıkardığı isyanı bastırması için yardıma çağırılmaktaydı. Bunun üzerine geriye dönerek denize uzanan dağlık bölgenin yanından[30] İspanyol-Arap ordusuyla boğazı geçti. Ukbe, Afrika'da vazifesini yerine getirdiğine emin olunca, tekrar İspanya'ya döndü ve 122/740 yılında öldü.

Berberîler her ne kadar gönülsüz de olsalar Frankların kıymetli müttefiki olmayı kabul ettiler. Bunlar, iyi Müslüman ve savaş meydanlarında korkusuz mücahitler olmalarına rağmen, II. Ömer'in vefatının ardından, Arap memurlar tarafından yeniden haraç ödemekle mükellef köleler hâline getirildiler. Berberîler bu duruma çok öfkelenmişlerdi. Başlarında Sufrî Meysere'nin bulunduğu Irak'tan bazı Hâricîler için bunlar, tohum atabilecekleri müsait zemine sahiptiler. Seyf'in rivayetine göre[31] bunlar ilk önce meşru yoldan sorunlarına çö-

30 İspanyol Continunatio'ya göre, Got kralı Roderich'in öldürüldüğü savaş da burada meydana gelmiştir. Büyük ihtimalle burası Cebel-i Tarık boğazının yakınında bir yerdir.

31 Taberî, I, 2815.

züm bulması için Hişam'a müracaat ettiler. Fakat gönderdikleri elçiler halife tarafından huzura kabul edilmediler. Onlar [344]
da paraları tükendiği için daha fazla bekleyemediler. Bir tür kartvizit bırakmak ister gibi isimlerini deftere yazdıktan sonra hayal kırıklığına uğramış bir şekilde ayrıldılar. Hâricîlerin iddia ettikleri gibi Emevi memurların yaptıkları zorbalıklar ve para hırsıyla halkı sömürmelerinin, halifenin emriyle vuku bulduğuna ikna oldular. Tüm bunların neticesinde ise Hâricîlerin idaresinde Fas'tan Kayrevan'a kadar uzanan korkunç bir isyanla ayaklandılar. Afrika'daki valiler bu isyanlara karşı çaresiz kaldılar. Ukbe'nin İspanya'dan gönderdiği yardım da yetersiz kaldı. Suriyeli devlet birlikleri Irak'ta olduğu gibi burada da duruma müdahale etmeye mecbur kaldılar. Hişam'ın gönderdiği bu kuvvetler 123/741 yılında[32] Dımaşk Valisi Külsüm b. İyaz el-Kasrî[33] kumandasında, Fas'ta isyanın olduğu
yere ulaştılar. Fakat çok iyi donanımlı Suriyeli birlikler dahi [345]
bu yarı çıplak Berberî süvarilerine mağlup oldular. İspanyol tarihçinin detaylı olarak tasvir ettiğine göre Nauam nehri kenarındaki büyük savaşta Külsüm öldürülmüş, yeğeni ordunun üçte birlik kısmıyla Bale Septe'ye, oradan da İspanya'ya kaçıp kurtulmuştur. Bu yenilgi, Arapların o güne kadar aldıkları bozgunların en kötüsüydü. Hatta Tours'taki bozgundan bile daha fenaydı. Ertesi yıl Berberîler, İslam adına Batı'da bir zafer kazanarak Kayrevan'ı ellerinde tutmuş olmalarına rağmen, Araplara en ağır darbeyi indirmişlerdir.

32 Sahih olan bu rivayet Belâzûrî 232'de geçmektedir. Taberî, 1716 (Theophanes Yaratılış Yılı 6231)'ya göre 122 yılında vuku bulmuştur. Fakat Halid el-Kasrî'nin Anadolu seferine katıldığı bu yıl içerisinde Külsüm, Dımaşk valisiydi.

33 Genellikle ona el-Kuşeyrî denilmektedir. Belâzûrî ve İbn el-Esîr'de de bu şekildedir. Taberî 1716, 1871. Fakat Taberî, 1814 vd. adlandırıldığı şekil olan el-Kasrî doğru olandır. Çünkü o, Halid'in yeğeniydi. Müller, I, 449. Arap halk psikolojisi ve Hişam'ın devlet idaresi prensiplerine vukufuna (I, 445 vd.) dayanarak, sanki önceden biliyormuş gibi "doğal bir Kayslı" demektedir. Aslında Külsüm, Malik el-Eşter'den daha az Kayslı değildi (I, 325). Kasrî, Kaysî ve Kureyşî Arapça olarak yazıldıklarında karıştırılması mümkün olabilir. Krş. Taberî, 1456, 7.

Hişam döneminde Mâverâünnehir tarafında sükûnet hâkimken, devletin diğer yakasında fırtınalar kopmaktaydı. II. Ömer döneminde Sogdlular kendi krallarını dinlemişler, vergiden muaf tutulacakları vaadiyle İslam'a girmişlerdi. Fakat sonraki yıllarda valiler bu şarta riayet etmediler; sık sık vali değiştirildiği için her gelen, kendi arzularına göre yaptırımlar uyguladı. Hepsi için iktidarın menfaati her şeyden önce geliyordu; şayet birisi vergi muafiyetini emretmişse bu sadece hususi bir sebebe istinaden uygulanmıştır, düşüncesiyle kısa zamanda bu hak geri alınıyordu. Bu duruma öfkelenen Sogdlular eski düşmanları olan Türklerin kollarına kendilerini bırak-
[346] tılar ve onları yurtlarına davet ettiler. Sogdlular güzel ahlaklı ve takva sahibi Müslümanların da sempatisini kazanmışlardı. Hâkimiyet sahibi Araplar için böyle bir koalisyona karşı mukavemet göstermeleri oldukça zordu. Zira orduları birden fazla tehlikeye maruz kalmış, çok sayıda kayıplarla kurtulmayı bile cana minnet kabul eder hâle gelmişlerdir. Halife, Horasan'dan gelen kötü haberlere o kadar alışmıştır ki, bir kereliğine mahsus gelen zafer haberine inanmak istememiştir. Durumu düzeltmek için yapılan komutan değişiklikleri çoğunlukla yanlış neticeler doğurmaktaydı ve her defasında ordu üzerinde daha kötü tesir bırakmaktaydı. Fakat Halife orada gerçekten hükümet darbesi olacak bir harekette bulundu. Halid el-Kasrî'nin azlinden sonra onun Irak'taki halefi olan Yusuf b. Ömer, Horasan'ın da kendi emrine verileceğini ümit etmekteydi. Halife oraya bir Kayslıyı tayin edecek ve fırkalar arasındaki mevcut çatışmalar şiddeti daha da artacaktı. Kötü gidişatın farkına varan Hişam, kendi inisiyatifini kullanarak Horasan'daki nüfuzlu kabilelerden hiçbirine mensup olmayan, tecrübeli bir asker olan, yaşlı Nasr b. Seyyar el-Kenanî'yi buraya vali olarak tayin etti. Muhafazasından pek de ümitli olunmadığı hâlde Nasr, bu makama olan liyakatini hakkıyla gösterdi.

Hişam, 6 Rebîü'l-ahir 125 (6 Şubat 743) çarşamba günü
[347] Rusâfe'de öldü. Aslında yaşlı da değildi -elli yaşının üzerindey-

di- fakat hiçbir zaman genç de olmamıştı. Dış görünüş olarak çok yakışıklı bir adam değildi; gözleri şaşıydı. Kendisine saygı gösterilmesini istemesine rağmen insanlar üzerinde müessir olan veya onları kazanmaya yönelik bir vasfa sahip değildi. Sağduyulu, dikkatli ve ihtiyatlı olmak yerine, bağnazdı. Kişilik olarak dindarlara sıkıntı verdirmezdi, eski usule uygun, doğru bir Müslümandı. Hadisçi el-Zührî ve Ebû Zinâd'ın dostu ve yeni moda olan ve dogmatik bazı problemleri ortaya atarak, iradenin özgürlüğünü iddia eden[34] Kaderiye'nin düşmanıydı. Hristiyan tebaasına karşı da müsamahakâr davranırdı. Kırk yıl önce ellerinden alınan Antakya Patrikliği'ne keşiş gönderilmesi hususunda Melhîlere yardım etmiştir. Oraya âlim ve asil bir zatın yerine basit bir keşiş olan dostu Stephanus'un gönderilmesini şart koşmuş, onlar da buna razı olmuşlardır.[35] Oğlu Muhammed'i, kendisini tahkir ettiğini zanneden bir Hristiyanı kadıya şikâyet edeceği yerde dövdürmesinden dolayı azarlamıştır. Hükümdar olarak kendisini, tüm kabilelere karşı eşit mesafede tutmaya özen gösterirdi. Keşke Arapların ve valilerinin kalplerini de [bu konuda] değiştirmeye muvaffak olabilseydi! Kalabalıklara karşı sıkılgandı, bu yüzden [348]
Rusâfe'de geri plana çekilmeyi tercih etmiş, kendisini orada ziyaret etmek isteyen insanlarla ilişkilerinde ise güvendiği ve naibi olarak seçtiği Kelbli Abraş'ı kullanmıştır.[36] Buna rağmen yönetimde ipleri elinde tutardı; nasıl hareket edeceğini iyi bilirdi ve tüm mesaisini çalışmalarına ayırırdı. Divan teşkilatını (maliye) mükemmel şekilde yapılandırmıştı, Abbas oğullardan Mansur bile bu konuda ona hayrandı. Asker maaşlarının sadece asil kimselere vakıf olarak tahsis edilmesine karşı harekete geçmişti; hiçbir kimse -Emevi prensi bile olsa- bizzat savaşa iştirak etmediği veya yerine bir vekil göndermediği takdirde, herhangi bir hak talep edemezdi. Hatta kendi

34 Taberî, 1777; krş. 1733.

35 Theophanes Yaratılış Yılı, 6234; krş. 6236. Fidyesi ödenmeyen ve İslam'ı kabul etmeyen Bizanslı esirlerin idamı (Yaratılış Yılı, 6232) özel bir durum olmayıp eski savaş hukukuydu.

36 Taberî, I, 2816; II, 1813.

hissesine düşeni bile onun yerine giden azadlı kölesi Yakut'a verirdi. Ömer b. el-Hattab, Muaviye ve Abdülmelik hakkında anlatılanlara nazaran Hişam'a dair anlatılanlar daha kısıtlıdır.

Onun bu vasfı aslında tamamen aksi yönde hareket eden seleflerince haklı görülebilecek bir tutumdu. Fakat bu durum, onda kötü neticeler doğuran bir hata şeklinde ortaya çıktı. Zira onun tüm hedefi hazineyi doldurmaktı. Theophanes onu şu kelimelerle tasvir etmektedir: "Memlekette bir şehir kurmaya, saraylar inşa etmeye, araziyi ekmeye, parklar yapmaya
[349] ve suları kanalize etmeye başladı." Bunları kendi menfaati için yapmaktaydı. Bu durum insanlar arasında o kadar hoşnutsuzluk uyandırmaktaydı ki, Abbasiler, hükümet programlarında, hiçbir saray ve kanal inşa etmeyeceklerini vadederek, halkı kendilerine çekeceklerine inanmışlardı. Kanal, çiftlik demekti ve saray da çiftliğe bağlıydı. Büyük arazilere sahip olan Halid ile rekabet ediyor ve fiyatların düşmesini önlemek için ona hububatını kendisinden önce satmasını yasak ediyordu. Daha da kötüsü bizzat devleti, mümkün olduğu kadar çok para getirebilecek bir çiftlik olarak görmesiydi. Tüm aklı ve düşüncesi sadece hazineye saplanıp kaldı. Valileri ona mümkün olduğunca yüksek meblağlar göndermek zorundaydılar. Onların bu paraları gönderebilmek için hangi yollara müracaat ettiklerinden Hişam habersizdi. Kıbrıs haracını yükseltti, İskenderiye haracını iki misline çıkardı; tüm bu gelişmeler Mâverâünnehir, Afrika ve İspanya'daki tebaayı da ümitsizliğe ve çaresizliğe sevk etti. "Hırsa kapılarak doğuda ve batıda bizzat kendisi tarafından gönderilen komutanlar sayesinde kendisinden önceki hükümdarlar zamanında bile toplanmayan miktarda çok para elde etti. Bundan dolayı halkın büyük bir kısmı ondaki hırsı ve tamahkârlığı fark ettiklerinden onun iktidarından soğudular." 'İspanyol *Continuatio*'da, toplanan paraların miktarı mübalağa yapılarak anlatıldığı için onun hakkında bunlar söylenmekte-
[350] dir. Alfred von Kremer ve onun halefleri istedikleri kadar, güya devlet bütçesinin II. Ömer tarafından sarsılmasından sonra,

Hişam döneminde Emevilerin eski ve sıhhatli prensiplerine yeniden döndüğü hükmüne varsınlar. Onun uzun ve yorucu çalışmalarla dolu hükümranlık döneminin sonu, büyük oranda talihsizliklerle bitti. O, hiçbir yerde sevilmemişti ve her tarafta ağır başarısızlıklara uğramıştı. Sınırları muazzam büyüklükte teslim aldığı devletin halklarını ümitsiz bir durumda bıraktı. Bu yüzden Abbasi propagandasının onun zamanında alevlenmesi, tesadüfi değildir.

Velid b. Yezid (II. Velid)

II. Yezid, halifeliği kardeşi Hişam'a devrettiği vasiyetnamesinde, kendi oğlu Velid'i ona veliaht olarak tayin etmişti. II. Velid her ne kadar fiziksel olarak babasından daha cüsseli de olsa ona benzemekteydi. İspanyol zeylcisi ona "Güzel (yakışıklı)" lakabını vermiştir. İri yarı, oldukça kuvvetli, hayat dolu, Allah vergisi pek çok kabiliyetlere sahip ve hocası nahivci Abdüssamed tarafından bu kabiliyetleri keşfedilip istikamet kazandırılan bir kimseydi. Amcasının sarayında yetişmesine rağmen gençlik yıllarında mutlu değildi. Tabi gelecek kaygısı olmadığından aklına gelen her şeyi fazlasıyla yapıyordu. Erken yaşlardan itibaren kendisini iktidarın varisi olarak gördüğünden, onun bu pozisyonu, hafif meşrep bazı çevreler tarafından suistimal edilmiştir. Ciddiyet ve vakardan yoksun olan II. Velid zamanını sarayda alelade işlerin peşinde şarap içerek geçirirdi. Musiki ve şiirin onun için Kur'an'dan daha sevgili olması karşısında Hişam müteessir olurdu. Onun [351]
yanlışlarını düzelterek doğru istikamete sevk etmek için çok uğraştı, fakat işe yanlış yerden başladığı için bunda başarılı olamadı. Velid, asık çehreli bu ihtiyarın davranışlarında kendi lehinde bir maksat görmüyor, hatta onun bu tutumunun kendisini veliahtlığa layık görmediği için yaptığını zannediyordu. Belki de bu konuda haklıydı, böyle bir şeyin olma ihtimali de söz konusuydu. Onun bu şekildeki ıslah edilemez davranışları sebebiyle halife onu veliahtlıktan azlederek kendi oğullarından Mesleme b. Hişam'a tevcihini uygun gördü.

Mesleme de Velid'in ahlakına benzer bir ahlaka sahip olmasından ötürü Hişam, kendi akrabalarının ve yüksek mevkilerdeki asil memurların katı muhalefetiyle karşı karşıya kaldı. Her şeyden önce Velid, hakkından feragat etmesi hususunda ikna edilemedi. Hişam ve saray ahalisi tarafından pek çok kırıcı muamelelere maruz kalan Velid, daha da fazla hırçınlaştı, inatlaştı ve öfkeyle doldu. Nihayet sarayda kalmaya bile tahammül edemez oldu. Sarayda bir dereceye kadar onun tarafını tutan, nüfuz sahibi yaşlı Mesleme b. Abdülmelik vefat edince, Velid, Rusâfe'yi[37] terk etti. Filistin'in doğusunda,
[352] çölde, tenha bir mevkiye çekildi.[38] Orada da eski hayat tarzına devam etti, fakat bu sefer öncekinden daha özgürdü. Onun bu durumundan yararlanmak isteyen pek çok kimse ziyaretine gelirdi. Gelecekle alakalı hesapları olanlar onun cömertliği sayesinde arzularına kavuşurlardı. Velid, tahta çıkabilmek için Hişam'ın ölümünü bekliyordu ve bunu da kimseden gizlemiyordu. Aslında o, hislerine gem vurmaz ve onları yazdığı şiirlerinde açıkça ifade ederdi.

Hasretini çektiği makama kavuşmak için birkaç yıl beklemesi gerekliydi. Halkın düşüncesine göre Hişam, gereğinden çok daha uzun süre hüküm sürmüştü; o gözlerini kapadığında herkes rahat nefes aldı. Hişam'ın son nefesini vermesinin hemen ardından, o zamana kadar Rusâfe'de tutuklu bulunan Velid'in taraftarları serbest bırakıldılar ve bölgenin yönetimini de ele geçirdiler. Ölen halifenin mirasına el koydular, hatta ölüm döşeğinden kaldırılıp götürülen Hişam'ı ne yıkamak için kazan ne de cesedini sarmak için kefen bulunabildi. Velid bu gelişmelere dair haberleri, hükümdarlık nişaneleriyle birlikte

37 Bunun delili *Kitabu'l-Eğânî*, VI, 103'de bulunmaktadır. Bu hadisenin Hişam'ın son yıllarında vuku bulduğu, başka rivayetlerden de anlaşılmaktadır. Mesleme h. 122 yılında ölmüştür.

38 Amman'da (Taberî, 1795, 11), Belkayn ve Fezâre bölgeleri arasındaki el-Agdaf Nehri kenarında bulunan el-Abrak veya el-Azrak'tır (Agânî, VI, 104; Taberî, 1743). Taberî, 1754, 11'e göre bu mevkiin Ziza yakınlarında olduğu düşünümektedir, fakat burası çok güneyde kalmaktadır.

aldı.[39] Velid, aldığı bu haberi âdeti olduğu üzere parti vererek kutladı, eğlencesini daha da şenlendirmek için Hişam'ın kızlarının nasıl yas tutacaklarını hayal ederek şiirler yazdı. Daha [353]
sonra Hişam'ın Rusâfe'deki servetini tespit ve kayıt ettirdi. Mesleme b. Hişam haricinde, akraba ve memurlarının tevkif edilmelerini emretti. Aslında Mesleme onun hasmıydı ve eskiden müstear isim kullanarak Velid'i hicvetmişti, fakat ona karşı daima dürüst ve iyi kalpli olduğundan tutuklanmaktan kurtulmuştur. Velid, biatı başkentten kabul etmek için bir süreliğine Dımaşk'a gitti.[40] Biat etmek üzere tüm eyaletlerden seçilen heyetler geldiler, valiler itaatlerini mektupla bildirdiler. Ayrıca bulundukları yerlerde onun namına biat aldıklarını ve hilafet makamında vuku bulan değişikliğin, halk arasında ne kadar büyük sevinç uyandırdığını bildirdiler. Her yerde coşku ve şenlik vardı. Yeni halife bu durumu ne kadar takdir ettiğini ve minnettarlığını, kendisinden beklenenleri karşılayarak gösterdi. Kendinden önceki halifenin biriktirdikleri, herkese yetecek miktardaydı. Bu yüzden her yerde maaşları 10, Suriye'de 20 dirhem artırdı. Hişam tarafından cezalandırılan Mekke ve Medine halkından Zeyd b. Ali'yi sevenlerin maaşlarını yeniden tanzim ettirdi. Kendisini ziyarete gelen Ümeyye ailesi efradı için misafirlik hediyesini iki katına çıkarttı. Suriye'deki cüzzamlı ve körlerin iaşesi için olabildiğince cömert davrandı ve onlara iyi bakılmasını temin etti. Ahalinin kadın ve çocuklarına güzel kokular ve elbiseler hediye etti.

Düşmanlarından ise intikamını aldı. Ümeyye oğullarını kız- [354]
dırmamak için bu intikamını direkt olarak, selefinin ailesine yönelterek almadı. Sadece Süleyman b. Hişam'ı kırbaçlattırdı, ardından Amman'da hapsettirdi. Fakat Mahzum oğullarından İbrahim ve Muhammed, ona karşı, kendi kız kardeşlerinden dolayı Hişam'ın oğlunun tarafını tutmanın cezasını gördüler.

39 *Kitabu'l-Eğânî*, 109, I (6. cilt)'te sadece yüzükten bahsetmektedir; daha sonra (109, 18)'de yüzük, asa ve vesika zikredilmektedir. Vesika (tomar), Hişam'ın ölümünün onay belgesi olan yazıdır.

40 *Kitabu'l-Eğânî*, III, 12.

Onları Medine'de halkın gözünde rezil etmek için önce zincire vurdurarak sokaklarda dolaştırıldılar (17 Şaban 125/14 Haziran 743, cumartesi). Daha sonra ölünceye kadar işkence yapılması için Kûfe'ye, Yusuf b. Ömer'e gönderildiler; Yusuf da bu işi hakkıyla yerine getirdi. Benzer şekilde, Hişam'ı, oğlu lehine yeğenini veliahtlıktan çıkarması için destekleyen, Abs kabilesinden Kakâ oğullarından da intikam almıştır.[41] Bunların Kınnesrîn ve Hıms üzerindeki hâkimiyetlerine son verilmiş, yirmi yıl önce Hişam'ın emriyle babaları ve kendilerinin kırbaçladıkları Fezâreli Yezid b. Ömer b. Hübeyre'nin inisiyatifine terk edildiler. Abd ile Fezâre arasındaki bu eski kardeş kavgası kanlı bir şekilde bitti. Velid, Hıms ve Kınnesrîn'de olduğu gibi Medine ve Dımaşk'ta da Hişam'ın tüm valilerini azlederek, yerlerine yenilerini tayin etti. Medine'ye, annesi Ümmü Haccac'ın kardeşi
[355] Yusuf b. Muhammed b. Yusuf el-Sakafî'yi; Dımaşk'a yine aynı aileden ve doğrudan Haccac'ın neslinden gelen bir zatı Abdülmelik b. Muhammed b. Haccac b. Yusuf'u gönderdi. Annesinin akrabalığından ötürü Kayslılarla güçlü ilişkileri vardı.

II. Velid, Irak ve Horasan gibi en önemli iki bölgenin valileri olan Yusuf b. Ömer ve Nasr b. Seyyar'ı mevkilerinde bıraktı. Hişam'ın güvendiği ve sağ kolu mesabesindeki Abraş el-Kelbî de eski görevine devam etti. Onun Hişam'a olan muhalefeti şahsiydi. Dinî anlayış olarak da ondan uzak olmasına rağmen prensipleri uygulama hususunda Hişam'dan farkı yoktu. Hişam dinî düşüncesinde iki kişiyi örnek almaktaydı. O iki dostundan birisi, Hişam'dan hoşlanmadığını açıkça belirtmiş ona olan nefretini devam ettirmiştir. Diğer dostu ise akıllı davranarak sükût etmiş bundan dolayı Hişam ona karşı yakın mesafede durmuştur. İstikametten ayrılan sapık Kaderiyye ekolüne karşı, Hişam gibi Velid de düşmanca tavır takınmıştı; daha önceden Dahlak Adası'na (Massaua yakınlarında) terk edilen reislerinin oradaki sürgün hayatı değiştirilmeksizin devamı emredildi. İslam anlayışı, mutat geleneklerin hilafı olan düşünce-

41 İbn el-Esir, V, 198.

lerin eline bırakılmamalıydı. Theophanes'in bazı kayıtlarında yer aldığına göre, onun Hristiyanlara karşı zulmettiğine dair bilgiler vardır, fakat bu onun yapacağı türden bir davranış değildir. Kaldı ki başkent Dımaşk'taki Petrus ve Maiuma'daki [356] maliye memuru Petrus, İslam ve Peygamber'e hakaret ettikleri için kendi kötü akıbetlerini hazırlamışlardır. Velid de onlarla alakalı alınan tedbirlere müdahale etmemiştir. Kıbrıslıların Suriye'ye tehciriyle dinin bir alakası yoktur.

II. Velid elindeki gücü sadece bir oyun gibi kullandı. Devlet idaresini bir tür spor faaliyeti gibi görmekteydi, bu yüzden ne ciddiyet sahibi ne de dikkatliydi. Halife olduktan sonra da doğu Ürdün'deki çölde yaşamaya devam etti.[42] Gençliğinde yaşadığı acılar sebebiyle insanlardan uzak kalma alışkanlığını terk etmedi. Hişam'ın ölümünden sonra da aslında ait olduğu muhitten uzak kalarak, akraba ve dostlarına gittikçe yabancılaştı.[43] Halkın ne düşündüğüne önem vermediği gibi bundan haberdar olmak bile istemiyordu. Devleti idare ettiğinden, doğal olarak sarayda divan ona aitti. Fakat daha önceden olduğu gibi sarayında kendisini mutlu hissettiren atlar, av köpekleri, erkek ve kadın şarkıcılar, şair ve edipler bulundurmaktaydı. Gündüzleri çöllerde gezer, dolaşırdı; bu şekilde kendisi için gerekli olan fiziksel hareketleri yapardı. O kadar güçlüydü ki, atın eyerine sıçrarken ayağına bağlı ve yere çakılı olan bir kazığı bile sökebilirdi. Geceleri içki içerek geçirirdi. Delice bir kuvvet hissiyle taşkınlıklar yapması, onun alamet-i farikasıydı. Sadece kuvvetli ve cesur kimselerin yanlarına gitmeye cesaret etmesi için, tüm kadınların dişi aslanlar gibi olmalarını arzu ederdi. Fakat adi vahşilikler içerisinde de boğulmamıştı. [357] Ona göre adi kadınlarla ilişkide bulunmak, elde etmek için uzun süre beyhude yere uğraştığı ve onu kazandıktan sonra ise ölümle kaybettiği asil bir kadına karşı duyduğu romantik aşk ile bağdaştırmaktı. Zarif, hafif ve orijinal şekilde yaşanan

42 Taberî, 1795, 11.
43 *Kitabu'l-Eğânî*, 137, 6.

her hadisenin ardından o anın hislerini küçük şarkılar hâlinde mısralara dökerdi. Bunlar elimize tam olarak geçmiş olsalardı; Velid'in biyografisinin detaylarını bunlardan çıkarmak mümkün olurdu. Fakat her şeye rağmen bir halife olması hasebiyle onun şiirleri toplanıp neşredilemezdi, sadece hırsızlık yapılarak çalınabilirdi. Bazen manzum olarak vaaz da ederdi. Her konuda kabiliyeti vardı, fakat onun için her şey sadece bir hevesten ibaretti. Bundan dolayı sürekli, bir daldan başka bir dala atlamaktaydı. Dinî bir sohbetten etkilenerek kendini hesaba çeker, fakat daha sonra yeniden içki âlemine döner ve salih insanlarla alay ederdi. Kimsenin ricasını reddetmez, fakat sabırsız davranarak hiddetlenir ve bir çocuk gibi hırçınlaşırdı. Güç ve iktidar onun için sadece bir lanetti.[44]

Hişam'ın bıraktığı mirası, umduğundan çok daha erken zamanda tüketti. Düzenli ve muayyen gelirler ona yetmiyor-
[358] du; bunun ötesinde gelirlere ihtiyacı vardı. Öteden beri Nasr b. Seyyar'ı kıskanan Yusuf b. Ömer, halifenin bu durumundan istifade ederek, para vaadi karşılığında Horasan'ın tekrar Irak vilayetine bağlanmasına razı oldu. Halife Nasr'a bütün ailesiyle birlikte yanına gelmesini ve beraberinde av atmacaları (şahin) ve atlar, musiki aletleri, altın ve gümüş ne varsa getirmesini emretti. Nasr, halifenin istediklerini ve ilaveten birçok güzel kız ve iyi teçhiz edilmiş köleler temin etti ve bunun için de hiçbir masraftan kaçınmadı. Ancak bu işleri yaparken zaman kazanmak için yavaş hareket etmeyi de ihmal etmedi. Nihayet yola çıktığı günlerde Velid'in öldürüldüğü haberini aldı ve tekrar geri döndü.

Öte yandan, şeytan gibi kurnaz bir adam olan Yusuf, uzun uğraşlardan sonra Halid el-Kasrî'yi eline geçirmeyi başardı. Velid'in bu zata müteşekkir olması gerekirdi. Çünkü Hişam

44 *Kitabu'l-Eğânî*, VI, 101 vd.'deki onun hakkındaki kısmı krş. Buradaki rivayetler güvenilir değildir. Halifeye karşı kışkırtılmak istendiği zaman Halid el-Kasrî, onun hakkındaki dedikoduların doğru olup olmadığını bilmediğini söylemiştir (Taberî, 1776 vd.).

döneminde bile onun lehine davranmış ve onun ölümünden sonra da Velid'e karşı sadakatini bozması için yapılan tekliflerin hiçbirisine itibar etmemişti. Fakat Velid, Halid'e bir şekilde güvenmiyordu. Çünkü o devletin ve önemli şahısların sırlarını bilmekteydi ve zorda kaldığı zaman belki de ihanet edebilir düşüncesindeydi. Bundan dolayı Halid'i tutuklattırdı ve başkalarını felakete sürüklememek için sakladığı sırları ondan zorla öğrenmek istedi. Zor kullanarak onu konuşturamayacağını anlayınca birkaç milyon (dinar veya dirhem) karşılığında en azılı düşmanına sattı. Yusuf onu işkencelerin en şiddetlisine tabi tutarak Kûfe'ye nakletti. İşkenceyle onun gururunu kırmaya, feryat ettirmeye ve acıdan inlemesi için uğraştıysa da bunda başarılı olamadı. Halid, gördüğü işkenceler sebebiyle Muharrem 126 (Kasım 743)'de öldü ve Hire'ye defnedildi.

Halid'den kısa süre önce de Yahya b. Zeyd b. Ali katledildi.[45] Halife kendisine gönderilen Yahya'nın başını özel olarak verdiği bir davette teşhir ettirdi. Bir zamanlar Irak buzağısıyla Yahudilerin putunu önce yakıp sonrada külünü suya attıkları gibi halife de bu davranışıyla Doğu'da nasıl bir acı uyandırdığını görmek istiyordu. Fakat anladığımız kadarıyla Halid'in işkenceye tabi tutulup zulmedilerek idam edilmesi mevcut şartları daha da kötüleştirdi. Zira bu, Yemen'e karşı küfür, hakaret ve tahrik olarak algılanmaktaydı; Halid'in Yusuf aleyhinde oluşu, Yemen'in Kays aleyhinde duruşu, manasına geliyordu. Halife ise görünüşte Yusuf ve diğer Haccac taraftarlarıyla birlikte hareket ediyordu. Sahte ve gerçek mısralar bu tesirin devam etmesini sağlıyordu. Irak ve Suriye'de siyasi tansiyon ilk kez bu kadar yükselmişti ve bu hadiseler her iki bölgedeki Yemenlileri birbirine bağladı. Halid, hayatının son yıllarını Suriye'deki Yemenliler, özellikle Kelbliler arasında geçirdiği için Dımaşk'ta pek çok dost kazanmıştı. Kelbliler, Kayslılardan ziyade halifenin aleyhinde durmayı yeğlediler. Halifenin şahsi düşmanları bu durumu daha da körüklüyorlar [359]

45 Taberî, 1820.

[360] ve bu adamları hususi emellerine alet ediyorlardı. Bunların neticesinde, partiler arasında çıkan isyanlara hemen herkes katılmaktaydı; bu isyan ister Yemenliler ister Kayslılar tarafından başlatılmış olsun, her iki grubun tarafları aynı kabile mensupları değildi. Kays kabilesine mensup Absliler, Benî Kakâ'ya karşı yapılanlara öfkelendiklerinde halifeye cephe almışlardı. Öte yandan halifeye sadece Hıms Bahranîleri değil (A. Müller yanlışlıkla bunları Kayslılar olarak adlandırmıştır), Amir kabilesine ve Süleym b. Kaysan ailesinden Kelbliler de yardıma geldiler. Tabi bu ateş birdenbire patlak vermedi; bilakis Velid'in katledilişinin ardından geniş çevreleri kapladı. Her olay, uyumakta olan tehlikeleri uyandırmaya ve devletin hastalanmış yapısını patlatmaya kifayet ediyordu. Yapılan en küçük tartışmalar bile kabileler arası kan davası şeklinde tezahür ediyordu. Doğal olarak bu hadiselerde İslam da kullanılmaktaydı Dindarlar ve bu sürecin en büyük müsebbibi olan Kaderîler, inançsız halifeye karşı öfke içerisindeydiler.[46]

Velid'e karşı suikast girişiminin planları ve hazırlıkları, Halid el-Kasrî'nin Dımaşk'ta yaşadığı yıllara kadar uzanmaktadır. Her ne kadar bu hareketin fikir babaları olmasalar bile halifenin baba tarafından akrabaları olan Emevi prensleri, hareketin başında yer almaktaydılar.[47] Bunlar aslında halifenin doğumundan itibaren danışmanıydılar, fakat Velid onların meclisinden, nüfuzundan ve kontrolünden çıktığından ötürü kendilerinin de hakları olan babalarının mirasını israf
[361] etmekle itham ediyorlardı. Ayrıca başka bir cariyeden doğmuş oğullarından ikisini -ki böyle bir düzenlemeden dolayı gençliğinde acı tecrübelere sahipti- henüz reşit olmadan, Arap ve İslam düşüncesine göre devlet idaresine ehliyetli bulunmamalarına rağmen, kendisine halef ve veliaht tayin etmek suretiyle kendisini rencide etmişti.[48] Bu hareketle I.

46 Taberî, 1837.
47 Taberî, 1823.
48 Velid'in Taberî, 1755-64'te bulunan Nasr'a yazdığı 22 Receb 125 (21 Mayıs 743) salı ve 15 Şaban 125 (13 Haziran 743) perşembe tarihli

Velid'in çok sayıdaki oğulları,[49] kendilerini ağır bir darbeye uğramış kabul ettiler. Babaları Abdülmelik'in ilk oğlu olduğu gibi, onlar daha Süleyman'ın ölümü esnasında hilafet tahtına oturmayı ümit ediyorlardı.[50] Fakat bir türlü sıra onlara gelmemişti; şimdi de II. Yezid'in oğulları tarafından bir kenara atılıyorlardı. Hişam'ın oğulları ve diğer Mervaniler, onlarla aynı fikirdeydiler; hâkimiyeti elinde bulunduran yeğenlerinin gözünde bir anlam ifade etmiyorlardı ve onun kendileri için boyunlarına takılmak üzere yüz tane zincir bulundurduğunu söylüyorlardı. Bu iş için onların yardımcıları yani azmettiricileri, Dımaşk'taki asil Kelblilerdi.[51] Halid el-Kasrî zamanında II. Velid'i kışkırtmak üzere, halifeden memnun olmayan, bir kenara atılmış asker ve memurların harekete geçtikleri rivayet edilir.[52] Doğal olarak Halid el-Kasrî'nin oğulları da bu par- [362]
tiye dâhildiler; Yezid b. Halis saklandığı yerden çıkmış, hadiselerde önemli rol oynamaktaydı. Buna karşılık büyükannesi kanalından Yezid b. Muaviye b. Ebî Süfyan'ın neslinden geldiğinden, kendilerine mensup olmalarından ötürü Süfyanîler, II. Velid'in tarafını tutuyorlardı. Bunlar arasında en fazla göze çarpan, Ebû Muhammed (Ziyad b. Abdullah b. Yezid b. Muaviye) es-Süfyanî idi. Bir Mervanî olan Abbas b. Velid b. Abdülmelik de onun tarafını tutarak güvenini kazanmıştı.

Sogd prenslerinden olan Yezid b. Velid b. Abdülmelik, kardeşleri arasında halifelik tahtına oturmak için en hırslı olandı ve bunun için halifeye muhalefette öne çıkanlardandı. Etrafındakilere paralar dağıtarak onların kazandı.[53] Verdiği vaazlar, takındığı tavırlar ve ahlakıyla dindar insanları

Samâl ve Nadr tarafından yazılmış iki mektubunu krş. Halid el-Kasrî, iki çocuğu önceden biat etmek teklifini reddetmişti (Taberî, 1776).

49 Taberî, 1794.

50 Taberî, 1345.

51 Kelblilerle, Dımaşk civarında yaşayan bazı hakiki Güney Arabistanlı aileler bağlıydılar.

52 Bunların isimleri Taberî, 1778'de sayılmakta olup, en çok Mansur b. Cumhur'dan bahsedilmektedir.

53 Theophones, 6235.

da kendisine çekmeyi başardı.[54] Belirledikleri bir zamanda tebdil-i kıyafet yapmış vaziyette bir eşek üzerinde Dımaşk'a gitti. Orada, şehirlilerden ziyade ekseriyetle civar köylerden olan taraftarlarıyla irtibata geçti. Bu şekilde, sefer ve başkaldırılar için tercih edilen cuma günü,[55] onların yardımıyla si-
[363] lah deposu hâline gelmiş mescide girdi. Şehirdekì memurları hapsettirdi, mescitte bulunmayan valiyi[56] ve Baalbek Emiri'ni tutuklattırdı. Mizza'dan gelen 1.500 Kelbli ve civarda bulunan Lahm, Kinde vs. özellikle Güney Arabistan kabilelerine mensup kimseler şehrin giriş kapılarından girerek kendisine iltihak ettiler. Hiçbir yerde ciddi bir mukavemetle karşılaşılmadı. Böylece devletin Suriye'de güçlü bir askerî birliğinin olmadığı anlaşıldı; asıl kuvvetler dışarıdaki eyaletlerdeydi. Dımaşk'a girişin ertesi günü sabahında III. Yezid, Dımaşklıların biatını kabul etti. Neşesi yerindeydi ve kendisiyle beraber hareket eden dindar arkadaşlarının şaşkın bakışları arasında bir şarkı mırıldanmaya başladı; hâlbuki o zamana kadar ağzından düşürmediği tek şey Kur'an ayetleriydi. Fakat [Dımaşklıları] meşru halifeye karşı mücadele etmek için gönüllü davette bulunduğunda, ona çok az insan icabet etti. 2.000 kişiyi bile bir araya toplayabilmek için ödediği ücretleri bir hayli yükseltmek zorunda kaldı. Bunların başına komutan olarak kuzeni Abdülaziz'i getirdi.

II. Velid, kendisine isyan edileceğine dair haberi getiren şahsa teşekkür mahiyetinde 100 kırbaç vurdurdu. Sadık adamlarının Hıms, Tedmür veya daha yakında bulunan ka-
[364] lelerden birisine kaçma teklifini önce reddetti. Fakat daha sonra Abdülaziz'in ordusunun yola çıktığını öğrenince, beraberindeki 200 kişilik bir birlikle Agdaf'ı terk ederek, yakınlardaki müstahkem kale içerisinde bulunan Bahrâ Sarayı'na kaçtı. Tedmür Kelblileri (Abraş'ın yeğenlerinden birinin kumandasında), Hıms Bahranîleri ve uzaktan yakından pek çok

54 Taberî, 1837, 1867.
55 Aslında tam bir tarih verilmemektedir.
56 Bu zat Dımaşk'ın kötü havasından korktuğundan Katan'da yaşıyordu.

süvari birlikleri, Bahrâ'da halifeye katılmak için yola çıktılar. Abbas b. Velid de 30 tane oğluyla beraber, ona yardım etmek üzere harekete geçti, fakat yolda Abdülaziz tarafından yakalanarak onun ordusuna iltihak etmeye zorlandı.

Düşmanın her geçen dakika daha fazla yaklaşmakta olduğu bildirilmesine rağmen Velid, düşmanı bizzat karşısında görünceye kadar gelen haberlerle ikna olmadı. Yanında bulunan az sayıdaki asker, Arapların gelenekleri üzere kale önünde karargâh kurdu. Velid'in nakit ödeyecek parası kalmadığından, onlar da sadece gelecekte ödeyeceğine dair söz aldılar. Fakat içinde bulundukları durumdan hiç de ümitli değildiler. Abbas'ın diğer tarafa geçmiş olması da onlar için tehlike arz etmekteydi. Buna, Tedmür Kelblilerinin Dımaşk Kelblilerine karşı savaşa yanaşmamaları da eklendi. Bu şartlar altında Abdülaziz'in sabah gün ağarırken giriştiği saldırıya karşı koymak çok kolay oldu. Bizzat mücadeleye iştirak eden ve kahramanca savaşan Velid, kısa süre içinde herkes tarafından terk edildiğini anladı. Bunun üzerine kalenin içerisindeki odaların birisine çekildi ve Osman'ın öldüğü gibi ölebilmek için Kur'an okumaya başladı. Kur'an okur vaziyetteyken öldürücü darbeyi aldı.[57] Vücudunun derisinden koparılan el büyüklüğünde bir parça, [365] intikamın gerçekleştirildiğinin delili olarak Halid el-Kasrî'nin varislerine gönderildi. "Suratsız" lakaplı bir adam tarafından başı gövdesinden ayrılarak Yezid'e takdim edildi.[58] O da Velid'in başını her yerde dolaştırarak teşhir ettirdi, ancak bir ay sonrasında maktulün kardeşine teslim etti. Fakat bu zat korkusundan bazı dinî gerekçeler ileri sürerek maktul halifenin başını gömmeye cesaret edemedi. Bu elim hadise 27 Cemadiye'l-âhir 126 (17 Nisan 744) perşembe günü vuku buldu.[59]

57 Onun yanına girip üzerine saldıranların isimleri Taberî, 1830'da zikredilmektedir. Krş. Taberî, 1778.

58 Taberî, II, 1809, 5.

59 Taberî, 1810, 6 (Tenbih, 324)'da 27 Cemadiye'l-âhir Perşembe olarak, Taberî 1836, 14 ise çarşamba olarak verilmektedir. Theophanes Yaratılış yılı 6235'te 16 Nisan perşembe, Elias Nisibenus ise 25 Cemadiye'l-âhir perşembe şeklinde vermektedir.

Şayet III. Yezid'e inanmak gerekirse, aslında o halkın isteğiyle hilafete getirilmiştir. Ona göre II. Velid mevcut tartışmaların hallini bir şûraya bırakıp barış anlaşması yapmak yerine kılıçla cevap vermeyi tercih etmiş ve kan dökülmesine sebep olduğu için nefs-i müdafaa maksadıyla öldürülmüştür.[60] Yaşanan bu hadiseler Hıms'a ulaşınca, şehrin sakinleri ihanetine hükmettikleri Abbas b. Velid'in sarayını yerle bir ettiler ve başlarına komutan tayin ettikleri Süfyanî Ebû Muhammed'le birlikte Dımaşk üzerine yürüdüler. Fakat hadiseler farklı yönde gelişti.
[366] Bunlar Dımaşk yakınlarına geldiklerinde Süleyman b. Hişam tarafından bozguna uğratıldılar; şayet Yezid b. Halid el-Kasrî ve Kelbliler onlar için arabuluculuk yapmasalardı, hepsini öldüreceklerdi. Ebû Muhammed'le birlikte diğer iki Süfyanî ve II. Velid'in iki oğlu, şehrin zindanı Hadra'ya götürüldüler. Filistin köylerinde çıkan isyanlar da çok zorluk çekilmeden kuvvet zoruyla veya iyilikle bastırıldı.

Yezid b. Velid (III. Yezid)

III. Yezid, Dımaşk'taki resmî biat esnasında Emevilerin mukaddes şahsiyeti olan II. Ömer'i örnek aldığını ifade eden, içerik olarak zengin bir nutuk irad etti. İnşaat ve kanallar yaptırmamayı, servet biriktirmemeyi, bir eyalette kazanılan parayı sadece o eyaletin ihtiyaçları için harcamayı ne askerlerin ne de onların hanımlarının kötü yollara sapmamaları için askerleri gereğinden fazla savaş meydanlarında tutmamayı, gayrimüslim arazi sahiplerine ümitsizlik ve perişanlıkla evlerini, arazilerini terk etmemeleri için ağır vergiler yüklenilmemesini ve kuvvetlilerin zayıfların şikâyetlerini daima dinlemelerini emretti. "Şayet bunu yapmazsam, beni azledebilir veya cezalandırabilirsiniz; bu vazifeye benden daha liyakatli biri varsa, başınıza geçirin, ona ilk biat edecek olan benim; kayıtsız şartsız itaat, hiçbir insana yapılmaz, sadece Allah'a yapılır," dedi.
[367] Halife, gönülden yaptığı bu konuşmasıyla Kaderiyye mensuplarının siyasi prensipleriyle benzer duygulara sahip olduğu-

60 Ṭaberî, 1843 vd.

nu ifade ederken, aynı zamanda Mürcie mezhebini de hafife almaktaydı.[61] O anda söze giren dindar ve hatip Kays b. Hânî el-Absî, yüksek sesle, hilafet makamı hakkında böyle doğru bir düşünceye sahip olan III. Yezid'i medh u sena etti ve sözlerini tutmadığı takdirde kendi isteğiyle azledilmeye hazır bulunması hususunda halifeyi uyardı. Ayrıca halife aylık maaş ve senelik ikramiyelerin zamanında ödeneceğine söz verdi; bugünlerde Osmanlı'da da[62] uygulanan bu durum, aslında hiç de tabii ve mutat değildi. Selefinin yükselttiği maaş miktarlarını yeniden indirdi. Bu yüzden III. Yezid'e "Nakıs" lakabı verildi.

III. Yezid'in Yemenlilere, özellikle Kelb kabilesine itimadı tamdı ve etrafında bir tane bile Kayslı yoktu.[63] Irak Valiliği'ne ise gözü kara, gaddar ve hatır gönül tanımaz Mansur b. Cumhur tayin edildi. Bu zat, II. Velid'in katledilmesinin hemen ardından görev yapacağı eyalete gitti. Mansur'un yanındaysa 30 veya [bir rivayete göre ise] sadece 7 kişi bulunmasına rağmen, yolunu kesmekle görevli 500 Kayslı'nın silahlarına el koydu ve onlar bu duruma seslerini bile çıkaramadılar. Yusuf b. Ömer, Hire ve Kûfe'deki Suriye ordusundan yardım görmedi; yerli savaşçıların ise o dönemde çok da fazla kıymetleri [368]
yoktu. Kayslıları Kelblilerden ayırma girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı. Onlar; "Bizler de Suriyeliyiz ve onların biat ettiği halifeye biat ederiz," dediler. Onların II. Velid'in ölümünden bu yana bir imamları yoktu ve kim için mücadele edeceklerini dahi bilmiyorlardı. Uzun sakallı, cüce boylu bu adam, başkaldırmakla çaresizlik arasında bocalıyordu; bir anlığına parmaklarının ucuna basıp yükseliyor, ardından tabanı üzerine geri çöküyordu. Şayet Hire'deki Suriyelilerin kumandanı Kelbm kabilesinden Süleyman b. Süleym, onu kaçmaya teşvik edip firarını temin etmeseydi, şu anda Mansur'un kucağına düşmüştü. Doğu Ürdün'de bulunan Belkâ'da bir yere sığındı. Fakat burada uzun süre gizlenemedi; bir Kelbli tarafından

61 Taberî, 1867, 1874.
62 Eserin telif edildiği dönem, Osmanlı İmparatorluğu devriydi.
63 Taberî, 1837.

saklandığı harem odasından çıkarılarak Dımaşk'taki Hadra'ya götürüldü. Bu kısacık boylu adam, orada yaşadığı korkuyla herkesin alay konusu oldu ve uzun sakalının masrafı üzerinden şaka yapmalarına fırsat doğmuştu. Tabir yerindeyse ip üzerinde durmaya çalışan bir kurbağaları vardı.

Mansur b. Cumhur, Receb ayı başında, 126 yılında (Nisan sonu 744) Hire ve Kûfe'ye giderek hazineye el koydu; günü geciktiği hâlde ödenmeyen maaşları ödedi ve mahkûmları serbest bıraktı. Vâsıt ve Basra'dakiler, onun gönderdiği me-
[369] murları karşı koymaksızın kabul ettiler. Buna rağmen Mansur, Irak'taki hâkimiyetini koruyamadı ve Ramazan veya Şeval 126 (Temmuz 744)'te III. Yezid, onun yerine Iraklıların hoşuna gideceğini düşündüğü Ömer b. Abdülaziz'in oğlu Abdullah b. Ömer'i tayin etti.

Sicistan ve Sind eyaletleri de aynı şekilde yeni halifeyi tanıdılar, buraya vali olarak Kelb kabilesinden birisi gönderildi. Theophanes'e göre, Mısır da III. Yezid'e biat etti. Fakat İspanyol *Continuator* (koleksiyon yazarı)'nın iddiası; "Kendisine ait olan memleketler, onu daha çabuk tanırlar," [öngörüsü] doğru değildir. Horasan'da Nasr b. Seyyar, Ermeniyye ve Azerbeycan'da Mervan b. Muhammed, kendilerini yeni halifenin memurları olarak görmeyip yeni gelişmeler olabileceği ümidiyle durumu idare ettiler. Zaten çok uzun süre beklemeye de gerek kalmadı. III. Yezid, 12 Zilhicce 126 (25 Eylül 744)'te hilafete geçişinin 162. gününde vefat etti.[64] Kendisinin halefi olarak, sadece dinî yönden değil siyasi yönden de etkili oldukları anlaşılan Kaderiyye mensuplarının telkinleriyle İbrahim b. Velid'i tayin etmişti.

64 Elias Nisibenus'taki sahih olan rivayette bu şekildedir.

VII. BÖLÜM
ÜÇÜNCÜ İÇ SAVAŞ

Mervan b. Muhammed (II. Mervan)

II. Velid'e karşı yapılan zulüm ve zorbalık, Emevi hanedanlı- [370]
ğının sonunun geldiğine bir işaretti. Hükümdar olan aile, siyasi anlamda intihar etmişti. Halifenin meşru alandaki salahiyetleri ve hilafetin kutsiyeti artık Suriye için bitmişti. Varolan devletin köşe taşlarını oluşturan Suriye'den ihtilal sesleri yükselmekteydi. İhtilal yanlılarının propagandaları her geçen gün orada da kuvvetlendi. O zamana kadar kanunlara itaat edenlerin başında gelen ve devletin çekirdek kadrosunu oluşturan bizzat Kelbliler bile sadakatten yüz çevirdiler. Meşru hükümdara karşı isyan etmeye müsait bir kıvama geldiler. Devletin merkezindeki böyle bir çalkantı, dışarıdakiler üzerinde nasıl bir şok etkisi yaratmıştır, düşünmek gerekir. Ülkenin dört bir yanında hemen her yerde merkezkaç kuvvetine olan bağlar kopmaya başladı. Muhalefetin her çeşidi harekete geçiyor ve bu karışıklıklardan dolayı ülkede sürekli değişen manzaralar zuhur ediyordu. Muhalefet cephesindeki unsurlar herhangi bir nokta üzerinde birleşiyorlar, [olmadı] sonra ayrılarak başka birleşimler üzerinde bir araya geliyorlardı. Bu durum, macera-perestler ve fırsatçılara da zemin hazırlamıştı; bunlar göz açıp kapayıncaya kadar muazzam bir kuvvete sahip olarak ayaklanıyorlar ve sonra tekrar hiçlik içerisinde kayboluyorlardı.

Abdülmelik'in haleflerine, özellikle II. Velid'in katline [371]
sebep olup bu durumdan istifade eden I. Velid ve Hişam'ın oğullarına karşı, hükümranlık ailesinin başka bir kolundan olan melez[1] ve o günlerde elli ile altmış yaşları arasındaki[2]

1 Anon. Ahlw., s. 26.
2 Taberî, 940.

Mervan b. Muhammed b. Mervan ayaklandı. Eşek otu/dikeni adı verilen çiçeği sevdiğinden, istihza etmek için "Eşek (Hımar)" lakabı verilmişti.[3] Abdülmelik'in kardeşi olan, babası Muhammed, uzun yıllar el-Cezire ve Ermeniyye'yi idare etmişti. Bizanslılara karşı yapılan savaşları sevk ve idare eden komutandı. Sonra onun yerini Mesleme b. Abdülmelik ve diğerleri aldı. Mervan ancak 115 yılında kendini gösterebilmiş, en azından Ermeniyye ve Azerbeycan'ı elde etmişti. Bulunduğu mevki itibariyle askere ihtiyaç duyulmaktaydı; Kafkas cephesindeki eyaleti ısrarla Türklere karşı muhafaza eden ve onların arazilerine başarılı akınlar düzenleyen Mervan, bu hususdaki başarısını ispat etmişti. 12 yıl boyunca kaldığı bu makam, onun için askerî bir okul oldu. O dönemde ordu, mahiyet itibariyle her geçen gün değişmekte ve daha ziyade
[372] teknik olarak gelişmekteydi. Eski gönüllü ordu Mukatile'nin uzun ve uzak seferlerinde, içerideki karışıklıkları önleme konusunda işe yaramadıkları ortaya çıktı. Onların yerine Suriye devlet ordusu göreve getirildi. Şayet askerî başarılar isteniyorsa, savaşma kabiliyeti olan silahlı her bir Arap için mevcut maaşların yeniden düzenlenmesi gerekliydi. Zira onların verdiği hizmete karşılık, kendilerine verilenler yetersizdi. Emre itaat eden ve gönderildikleri her yere giden kimseler isteniyorsa, bunları ücretle toplamak gerekiyordu. I. Yezid, Mekke ve Medine üzerine yürümeye hazır olan herkese yıllık maaşlarının haricinde 100 dinar ödemişti. III. Yezid, II. Velid'e karşı mücadele için kendisine katılan her kişiye 2.000, buna mukabil II. Velid de kendisini müdafaa edeceklere 500 dirhem teklif etmişti. 130/748 yılında Güney Arabistan Hâricîlerine karşı sefer düzenleyen Suriyeliler adam başına 100 dinar, savaş atı ve yük hayvanı almışlardı. Hatta Hâricîlerden Dahhak bile etrafındaki adamlara yüksek ücretler ödemişti.[4] Ordunun

3 Süryani kronistlerine göre böyledir. A. Müller (I, 453) bu lakabı, daha farklı bir şekilde yorumlamıştır. Kendisi bir Elogium olarak izah etmiş ve Elias 11, 558'e işaret etmiştir. Ayrıca Mervan nedenini izah edemediğim bir şekilde , el-Ca'dî lakabıyla da anılmaktadır. Krş. Taberî, 1912.

4 Taberî, 1939.

eski kadrosunu oluşturan kabilelerin yerine çekirdek kuvvet olarak gerçek alaylı birlikler, kabile reisleri yerine Vaddâh ve (Müslim) İbn Zikvân'a nisbet edilerek Vaddâhiye ve Zekvâniye şeklinde isimlendirilen muvazzaf subaylar (Kâid) görev yapmaktaydı. Savaşlarda takip edilecek taktikler hususunda pek çok gelişmeler yaşandı. Eskiden Hz. Peygamber'in uygu- [373]
lamasıyla bizzat gelenek hâline gelen, eski Arap usulü olan uzun Sufûf (saflar) hâlinde savaşılırdı. Karşı karşıya duran saflar arasında neticesine göre genellikle saldırıya geçtikleri veya kaçtıkları düellolar cereyan ederdi. Şimdi ise böyle bir hareket kabiliyetinden mahrum eski saflar kaldırılarak, yerine daha kapalı ve hareketli küçük birlikler, Karâdîs getirildi. Karâdîs'in tesis edilmesi Mervan b. Muhammed'e izafe olunur ve başlangıcından daha eski dönemlere bile bakılsa, bunu uygulayan yine Mervan'dır. Böyle bir birliği organize eden bir kimse olması, onun askerî alandaki dehasını göstermektedir.

Bunun yanı sıra Mervan, politik entrikalara da vakıftı. Ülkenin dört bir yanında hemen her kesimden gruplarla ilişkisi olduğundan herhangi bir yerde planlanan oyundan hemen haberdar oluyordu. II. Velid tahta oturduğunda onu içtenlikle tebrik etmiş, her ne kadar kendisine bulunduğu mevkiyi veren Hişam'a teşekkür etmesi gerekirken, kınamıştır. Velid'e karşı yapılan suikastı ciddi bir mektupla telin etmiş, fakat bunun yanında kendi şahsi hislerini farklı bir üslupla açıklamıştır.[5] Her ne olursa olsun Velid'in katledilmesi onun işine yaramıştı; bu fiili icra edenlere karşı onun intikamcısı olarak ortaya çıkabilir, bunu bahane ederek iktidarı onların elinden alabilirdi. Hadise hakkında aldığı haberler üzerine Ermeniy- [374]
ye'den el-Cezire'ye hareket ederek III. Yezid'e karşı isyan etti; halife değişimi sebebiyle vali burayı terk etmişti. Bunun üzerine Abdülmelik, bu eyaleti babası Mervan'ın adına emri altına aldı. Mervan, Türklere güvenmediği için Kafkas bölgesinde kendilerini müdafaa etmeleri için Suriye'deki Yemenlileri

5 Taberî, 1853.

bırakmıştı. Onlar da Sabit b. Nuaym el-Cüzâmî öncülüğünde isyan ettiler. Bu adamlar, Suriye'deki kardeşlerinin biat ettiği halifeden başkasını tanımadıklarını ve memleketlerine geri gönderilmelerini talep ediyorlardı. Bundan dolayı Mervan, bölgeye ve vazifesine yeniden geri dönmek zorunda kaldı. İsyancılar Mervan'a itaat ederek Sabit'i ona teslim ettiler ve talepleri de yerine getirildi. Mervan bu adamları, ordusunun çekirdek kadrosunu oluşturan el-Cezire Kayslıları ile birlikte Harran'a kadar götürdü ve orada serbest bıraktı. Kendisi de bir zamanlar, Abdülmelik döneminde, babasının emrine verilmiş olan el-Cezire, Musul, Ermeniyye ve Azerbeycan bölgelerini kendisine bırakmaya hazır olduğundan, III. Yezid'e biat etmeyi uygun gördü ve Harran'da kaldı.

III. Yezid, hilafete geçişinden altı ay sonra vefat etti. Bunun üzerine Mervan, onun tarafından tayin edilip sadece Suriye'nin güneyinde tanınan halefi İbrahim b. Velid'e karşı yapa-
[375] cağı ilk planını tekrar ele aldı. Fırat üzerinden Suriye üzerine yürüdü; Kınnesrin Kayslıları ve Hıms Arapları,[6] Yusuf b. Ömer b. Hübeyre'nin önderliğindeki birliğe iltihak ettiler. Lita suyu ile birleşen Antilübnan nehirlerinden Ayn el-Carr yakınlarına kadar hiç kimseyle karşılaşmadılar. Güney Suriye ordusu halife Hişam'ın oğlu Süleyman'ın kumandanlığında Ayn el-Carr'da hazır beklemekteydi.[7] Süleyman b. Hişam, gençliğini Bizanslılara karşı yapılan savaşlarda geçirmiş ve kendisinin en mutlu olduğu yer savaş meydanlarında ordusunun başında bulunmaktı. Ordunun çekirdek kadrosunu Zekvâniye teşkil ediyordu. Sonraki yıllarda sık sık savaşacağı Mervan'la bu ilk karşılaşmasıydı; bu savaşta yenildi ve Dımaşk'a kaçtı. O muhteşem ordu dağıldı; savaşın galibi Mervan ve askerleri,

6 Theophanes Yaratılış Yılı, 6235'te *Edesa* yerine *Emesa* şeklinde okunmalıdır.

7 Bu yer, Theophanes tarafından tasvir edilmektedir; "Garis" demekte ve Lita (telin edilmiş) yer adını taşıyormuş gibi tercüme etmektedir. Süryanice bu yerin adı En Gara'dır. Krş. DMZ. 1897, s. 581. Ayn el-Carr Baalbek'ten Dımaşk'a giden yol üzerindedir. Taberî, III, 48.

bunlara iyi davrandı, sadece Velid'in öldürülmesine karışan iki Kelbli'yi idam ettirdi. Diğer emirlere de hediyeler vererek serbest bıraktı; fakat bunlar Dımaşk'taki zindanda bulunan II. Velid'in her iki oğluna biat etmek zorunda kaldılar. Mervan akıllıca hareket etti ve kendi adına değil, II. Velid'in varisleri- [376]
nin vekili olarak ortaya çıktı. Bu hareket, düşmanların elinde bulunan Velid'in oğullarının hayatına mal oldu. Çünkü onların, iktidara geldikleri takdirde babalarının katillerinden en zalimane şekilde intikam alacakları ve bu konuda Abdülmelik'in oğullarını da dışarıda bırakmayacakları kesindi. Bundan dolayı Süleyman, Dımaşk'a geldiğinde ilk iş olarak bunları idam ettirdi. Onun bu emrini Yezid b. Halid el-Kasrî uyguladı, Ebû Muhammed el-Süfyanî bir yolunu bulup kaçarak saklandı, ama Yusuf b. Ömer zindanda öldürüldü. Süleyman, alelacele ne kadar kıymetli serveti varsa toparlamış, Mervan gelmeden ortadan kaybolmayı başarmıştır. İbrahim ile birlikte Kelblilerin merkezi Tedmür'e gitmiştir.

II. Velid'in her iki oğlu da kolay bir şekilde ortadan kaldırıldıktan sonra, II. Mervan Dımaşk'ta, 26 Safer 127 (7 Aralık 744)[8] pazartesi günü bizzat kendisine biat ettirdi. İlk biat eden Ebû Muhammed el-Süfyanî oldu; bu zat, II. Velid'in oğulları ölürken Mervan'ın lehinde vasiyette bulunduklarını iddia etmiştir. Kendisi de anne tarafından iğrenç Kelblilerle akraba olması hasebiyle bu kötü durumdan şikâyetçiydi; bu yüzden hilafet hakkını kaybettiği inancındaydı. Theophanes'e göre [377]
Mervan, Dımaşk'ı aldıktan sonra, Velid ve oğullarından birçok kimseyi ve asilzadeyi öldürtmüştür. Yine birçok kişiye işkence yaparak uzuvlarını kestirmiştir. Bu rivayetin doğru olmasının ihtimali yoktur. Ancak II. Velid'in gerçek katillerinden birkaçını, şayet eline geçirdiyse cezalandırmış olmalıdır. Mervan aynı zamanda dinî ihtilalcilere de kötü davranmış gibi görünmektedir. III. Yezid'e biat esnasında serbestçe ko-

8 Elias Nisibenus'ta sahih haber olarak bu şekilde verilmektedir; sadece onun gün adı olarak verdiği Salı, yine ay gününü yanlış vermiş olan Tenbîh'e göre pazartesi olarak tashih edilmelidir.

nuşup dilini tutmayan Kays b. Hânî el-Absî'yi idam ettirmiş ve selefi tarafından şımartılan Kaderîlerin takibe alınmalarını emretmiştir.[9] Fakat Arap rivayetlerine göre o, ilk kez hiç kılıç kullanmaksızın Dımaşk'a girmiş ve kimseden intikam almaya kalkışmamıştır. Yezid'in cesedinin mezarından çıkarılarak asılması onun emriyle yapılmamıştır. Ayrıca o, Suriye bölgesinin dört büyük kentinin[10] valilerinin seçilmesini, Suriye Araplarının tercihlerine bırakmıştır. Bundan dolayı, Kafkasya'da kendisine karşı vuku bulan Suriyeli askerlerin isyanını idare eden komutan Sabit b. Nuaym'ın Filistin valiliği'ne getirilişine göz yummuştur. Çünkü o, halkın güvenini kazanmak ve ülke-
[378] de yükselen tansiyonu düşürmek istiyordu. Hedeflediği bazı işlerini tamamladıktan sonra Harran'a döndüğünde, iki baş düşmanı Süleyman b. Hişam ve Halife İbrahim'i bile huzuruna getirtmiş ve özürlerini kabul etmiştir.

Mervan'ın Abdülmelik oğullarına karşı mücadelesi aslında Kelb ve Kudâa kabilelerineydi. Kayslılar ona bağlıydılar ve onun tarafında savaşıyorlardı. Bu yüzden o da Kayslıların yaşadığı yer olan el-Cezire'nin Harran şehrini merkez edindi. Babası da orada yaşamıştı ve Harran'dayken kendisini öz yurdunda hissediyordu.[11] *Tenbîh*'te onun seleflerinin tamamının Dımaşk'ta oturdukları, bununla beraber bazılarının da çölde yaşamayı tercih ettikleri kayıtlıdır. Şayet Dımaşk'tan uzakta yaşamayı tercih ediyorlarsa bu, ya siyasi sebeplerden ya da Dımaşk'ı merkezî bir yer olmaktan çıkarmak gayesiyle yapılmaktaydı. Mervan da böyle bir amaca yönelik hareket etmiş olmalıdır. O, devletin merkezini Harran'a taşımış, Theophanes'in ifadesine göre Dımaşk'ta bulunan ticaret ve hazineye ait ne varsa hepsini Harran'a götürmüştür. Bu durum onun

9 Theophanes (6241)'e göre Mervan, özgür iradenin olmayacağı düşüncesindeydi ve kaderciydi. Hakikatte ise o dogmatik değil, siyasi mülahazalarla hareket etmekteydi.

10 Filistin, Ürdün, Dımaşk ve Hıms, Kınnesrîn Kayslı olduğundan Mezopotamya (el-Cezire) ile birleştirilir ve Suriye'den ayrılırdı.

11 Theophanes, Harran Ârâmileri ile olan sıkı ilişkilerinden dolayı onun kaderciliğini [Cebriye] küfür olarak zikreder.

için bazı tehlikelerin doğmasına sebep oldu. Ülkenin doğu kesimi hariç tutulursa Dımaşk ile birlikte tüm Suriye, hâkimiyetin ellerinden zorla alındığı hissine kapıldı. Birbirlerine zıt gruplar bu duyguları daha da fazla hissettiler ve insanlar eski günlere geri dönmeyi arzu eder hâle geldiler. Her yerde mü- [379]
nasebetleri ve bağları olan meşru kabul edilen bir aile tahttan indirilerek, onlara sempati duyulması bile engellendi. Onun yerine de annesi bir köle olan yabancı ve zorba bir kimseye bırakılamazdı.

127 yılında Suriye, Mervan'a karşı ayaklandı.[12] İsyanın manevi lideri Sabit b. Nuaym olduğundan ayaklanma Filistin'de başlamış gibi görünmektedir. Fakat kısa zamanda her yere yayıldı, hatta o zamana kadar II. Velid ve Mervan tarafını tutan Hıms'a da sirayet etti. 2 Şevval 127 (7 Temmuz 745)[13] de Mervan, Hıms önlerinde göründü. Bunun üzerine şehirdeki halkın cesaretleri kırıldı; şehri ona bıraktılar ve Tedmür'den kendilerine isyanda yardıma gelen 1.000 Kelbli süvariye ihanet ettiler.[14] Mervan daha sonra, Yezid b. Halid el-Kasrî [380]
kumandasındaki, bölge Arapları tarafından kuşatılmış şeh-

12 Vâkıdî (Taberî, 1742) 128 yılını, Elias Nisibenus ise 129 yılını vermektedir. Ben, Theophanes'in Yaratılış Yılı 6236 ve Taberî'deki ana rivayeti (1890 vd.) takip ediyorum; bunun da sebebi müteakip tasvirlerle daha net anlaşılacaktır. Hıms 127 ve 128'de Mervan tarafından iki kez kuşatıldığı için böyle bir karışıklık mümkündür.

13 127 yılı Ramazan bayramı'ndan iki gün sonra (Taberî, 1893).

14 Theophanes 6236'ya göre Mervan, 120 Kelbliyi astırdı, fakat bunlar Taberî'ye göre sadece maktul düşmüş olanların cesetleriydi. Hıms'ta I. Abbas b. Velid ikamet ediyordu. Bu zat 128 yılında II. Velid'in düşmanlarının tarafına geçtiği için Hımslılar onun sarayını tahrip etmişlerdi. Yeniden güçlenince Hımslıların siyasi düşüncelerini değiştirerek, onları Mervan'a karşı isyana teşvik etmiş gibi görünmektedir. Zira Mervan, Hıms'ı geri aldıktan sonra onu tutuklattırmıştı. Daha sonra zindanda, bir zenci tarafından, başı kaynayan bir kireç torbasının içine sokularak öldürülmüştür. Mutaassıp bir Müslüman olarak, öfkelendirdiği Hristiyanlar onun ölümüne sevindiler. O dönemde Hıms'ta Hristiyanlar nüfus olarak çoğunluktaydılar. Mutaassıp İslam anlayışından uzak olan Mervan'a şehrin teslim edilmesi hususunda Hristiyanlar yardım etmiş olmalıdırlar. Krş. Theophanes, Yaratılış Yılı, 6236; onun verdiği bilgiler Taberî, III, 43'teki özet bölümüne göre tercihe şayandır.

ri kurtarmak üzere, Dımaşk'a güçlü ve donanımlı bir birlik gönderdi. Şehri kuşatanların gücü kırıldı, Yezid öldürüldü ve Kelblilerin yuvası olan Mizza yakıldı. Mervan, Ürdün'ün merkezi Taberiye üzerine yürüdü. Burayı muhasara altına alan Sabit b. Nuaym, Filistin'e geri dönmek zorunda kaldı. Oraya döndüğünde ise Sabit ve isyancılar bozguna uğradılar. Sabit esir edildi.[15] Kendisi ve oğulları, önce elleri ve ayakları kesildikten sonra idam edildiler, parçalanmış cesetleri Dımaşk'ta teşhir olundu. Son olarak hâlâ isyanın devam ettiği Kelblilerin merkezi Tedmür vardı. Mervan, vakit kaybetmeden buranın üzerine de yürüdü. Fakat Abraş, bu işin daha da büyük felaketlere yol açmasını önlemek için taraflar arasında sulh yapılmasına arabuluculuk yaptı. Şehrin önde gelenleri Mervan'ın huzuruna çıktılar, ona güvenmeyen birkaç kişi ise çöle kaçtı.

Mervan, iki oğlundan Dımaşk'ta biat aldıktan sonra onları Hişam'ın kızlarıyla evlendirdi ve tüm Ümeyye ailesini bu düğünde bir araya getirdi. Aslında bu resmî bir devlet töreniydi. Ailenin kendisiyle barışmasını ve ittifak etmesini bekliyordu.
[381] Kendisine henüz itaat etmeyen Irak üzerine planladığı sefere Suriyeli birlikleri görevlendirdi; onlardan 10.000 kişiyi silah ve bineklerle teçhiz ettikten sonra Kınnesrîn'de (Yezid) İbn (Ömer b.) Hübeyre kumandasında, 128 yılı başında (745 yılı sonbahar), Fırat'tan aşağıya doğru gelen 20.000 kişilik el-Cezireli ile birleşmelerini emretti. Bu 10.000 kişi Rusâfe yakınlarından geçtikleri esnada, burada babasının sarayında yaşayan Süleyman b. Hişam'ı halife sıfatıyla başlarına geçirmeye ikna ettiler. Mervan tarafından iyi muamele gören ve ona sadık kalmak için pek çok sebebi olmasına rağmen bu zat, yerinde duramayıp harp ve mücadele meraklısı olduğundan, eline geçen böyle bir fırsatı kaçırmak istemedi. Askerlerin boşalttığı Kınnesrîn şehrini ele geçirdi. Ülkenin dört

15 Vâkıdî (Taberî, 1942)'ye göre ancak Şevval 128 yılında Nuaym b. Sabit'in Sabit b. Nuaym'dan başka bir şahıs olmadığı el-Cüzâmî nisbesinden anlaşılır.

bir yanından Suriyeliler ona iltihak etmek için koşuştular. Rivayete göre 70.000 kişi onun sancağı altında toplandı. Bu gelişmeler üzerine Mervan, Kûfe yolundaki ordunun küçük bir kısmını İbn Hübeyre kumandasında Durin'de bırakarak, ordunun geri kalanıyla isyan eden bu asiler üzerine yürüdü. Kınnesrîn yakınlarındaki Hufaf karargâhına saldırdı ve Süleyman'ı bozguna uğrattı. Esir düşen Arapları affetmedi; onlardan köleliği kabul edenler haricinde herkesi kılıçtan geçirdi. Taberî öldürülen 30.000 esirden bahsederken, Theophanes [382]
bu rakamı 7.000 olarak vermektedir. Süleyman, ordusunun geride kalanıyla Hıms'a girdi, fakat düşman ordusunun yaklaşması üzerine Tedmür'e, oradan da Kûfe'ye kaçtı. Ordusu, kardeşi Sa'd'ın komutanlığında Hıms'ta kaldı. Burası Mervan tarafından ikinci kez kuşatıldı ve 4 ay 22 gün sonra[16] teslim olmak zorunda kaldılar. Mervan orada en azılı düşmanlarından birkaçını idam ettirdi; Said b. Hişam ve oğullarını da zindana attırdı.[17] Mervan'ın, Ebû Muhammed el-Süfyanî'yi ne zaman tutuklattırıp zindan attırdığı bildirilmemektedir; fakat böyle bir hadisenin vuku bulduğu kesindir.[18] Bu Ümeyyelinin de umumi havadan etkilenerek bazı girişimlerde bulunması dikkate şayandır. Hıms ve benzer şekilde Baalbek, Dımaşk, Kudüs ve Hristiyan nüfusun daha fazla olduğu Antakya'nın- [383]
ki[19] istisna edilirse, diğer önemli Suriye şehirlerinin surları yıkıldı. Buna karşılık Mervan, o şehirlerde de mukavemetle

16 Elias bu şekilde aktarır; krş. Theophanes, 6237. Taberî (1912)'de on ay olarak vermektedir. Fakat buna imkân yoktur; belki de 128 yılı seferlerinin tümü bu kadar sürmüştür.

17 Theophanes'e göre o, Hişam'ın tüm akraba ve mevâlîsini öldürmüştür; fakat bu haber doğru değildir. Krş. Taberî, III, 43; II, 1912. Suriyelilerin şampiyon gibi gördükleri Saksakî'nin katledilişiyle kutlamalar yaptıkları Taberî, II, 1912'de aynı ravi tarafından iki kez ayrı ayrı şekillerde nakledilmiştir. Belki de Muaviye el-Saksakî ile Ebû İlâka el-Saksakî'yi birbirinden ayırmak gereklidir. İkincisine Saksaklılar Kudâalılara sadece iltihak etmişler ve aslında onlardan olmadıkları hâlde el-Kudâî de denilmektedir.

18 Taberî, III, 43.

19 Theophane, 6237, 6241.

karşı karşıya kalmıştır.[20] 128/746 yaz mevsiminde Suriye'ye dair her şey bitmişti; Suriye parçalanmış olarak ayaklarının dibinde yatmaktaydı.

Bu arada devletin doğusunda her şey altüst olmuştu. III. Yezid, Irak'ta Ramazan veya Şevval 126 (Temmuz 744)'te dindar halife II. Ömer'in bir oğlunu Kelbli Mansur b. Cumhur'un yerine vali yapmıştı. Buna rağmen Mansur Kûfe'deki nüfuzunu devam ettirmiştir. Eskiden olduğu gibi Hire, idarenin merkezi ve Suriyeli askerlerin karargâhıydı. Burası bir bakıma Kûfe'ye karşı hâkim bir konuma sahipti; ayrıca bölgenin başkenti, merkez komutanın şurtasını (polis teşkilatı) emrinde bulundurduğu kaleyle çevriliydi. Kûfelilerin, doğal olarak yabancı askerî kuvvete karşı dostane tavırları yoktu. İbn Ömer, onların teveccühlerini kazanmaya çalıştı. Şehrin kumandanlık makamında yaptığı sürekli değişiklikler[21] belki de bu amaca yönelikti. Fakat en önemli tedbir paraya yönelikti. Hiçbir savaş hizmetinde bulunmadıkları ve silahlarına ancak isyan etmek için sarıldıklarından ötürü kesilen asker
[384] maaşlarını onlara tekrar ödedi. III. Yezid'in ölümünden sonra, İbrahim'in cülûsunda maaş miktarını daha da artırdı. Tabi Suriyeliler bu durumdan rahatsız oldular: "Bizim fey hakkımızı düşmanlarımıza dağıtıyorsun," şeklinde homurdanmaya başladılar. Kûfeliler de onun yaptığı bu zahirî iyiliklerin altında, sadece devletin zaafını görüyorlardı. III. Yezid ölünce, İbn Ömer'in durumunu o kadar emniyetsiz gördüler ki, ona karşı isyan etmeye kalkıştılar.

Bu sırada onların arasında Hz. Peygamber'in ailesinden hatırı sayılır bir zat, Ali'nin kardeşi Cafer'in neslinden Abdullah b. Muaviye b. Abdullah b. Cafer bulunmaktaydı. Bu zat kardeşleriyle birlikte yardım talebinde bulunmak üzere İbn Ömer'in yanına geldi ve daha sonra Kûfe'de kalarak asil

20 O hâlde Sabit b. Nuaym'ın esir edilerek cezalandırılmasının bu zamana bırakılmasına dair Vâkıdî'nin rivayeti belki de yanlış değildir.

21 Taberî, 1902.

bir ailenin kızıyla evlenerek, onlara intisap etti. Nesebinden dolayı hilafet iddialısı olmaya uygun görülmekte ve bu amaçla çalışanlara da göz yummaktaydı. Birkaç yıl önce Zeyd b. Ali'nin emrinde Hişam yönetimine isyan eden Şiîler (Zeydiyye), onun taraftarlarının çekirdek kadrosunu oluşturuyorlardı. Bunlar bir şekilde kaleye girmenin bir yolunu buldular ve kumandanı oradan sürüp çıkardılar. Bunlar arasında birçok mevâlî de bulunuyordu. Daha sonra hep birlikte İbn Ömer'e karşı Hire üzerine yürüdüler. İbn Ömer bu konuda enerjik, faal ve müteşebbis değildi ve hiçbir şey onun gönlündeki sükûnet hâlini bozamazdı. Sular mecrasını değiştirdiğinde [385] ise gelişmeleri akıntıya bırakırdı; bu şekilde davrandığında muvaffak olacağını daha önceleri de tecrübe etmişti. Kendisi yiyip içip keyfine bakarken, saldırıyı karşılamaları için Suriyeli askerleri gönderdi. Zaten ciddiye alınacak bir durum da yoktu. Her iki taraf karşı karşıya geldiklerinde, -Muharrem 127 (Ekim-Kasım 744)- Kûfeliler kaçıp gittiler. Sadece Zeydiyye taraftarları kahramanca savaşarak Kûfe Kalesi'nde ve sokaklarında gerek kendilerine gerekse İbn Muaviye'ye serbestçe çıkıp gidebilmesi için izin verilene kadar, birkaç gün mücadelelerine devam ettiler.

İbn Muaviye, Medâin üzerinden Medya'ya gitti. Üstlendiği rolü oynamaya devam ediyordu ve gittiği yerlerde taraftarları azalmıyor aksine artıyordu. Kûfe ve diğer bölgelerden pek çok kimse, özellikle İran'dan mevâlî ve köle sınıfından kimseler ona iltihak ediyorlardı. İbn Muaviye önce İsfahan'a yerleşti, 128 (745/46) yılında Fars'ta bulunan İstahr'a gitti. Medya, Ehvaz, Fars ve Kirman'ın büyük kısmı, onun Peygamber neslinden gelmesinden dolayı hilafete daha çok hak sahibi olduğu düşüncesiyle, ona itaat ettiler. Ayrıca civardaki bölgelerde iktidar sahibi oldukları iddiasıyla ortaya çıkanlar da kendi meşruiyetlerini tasdik ettirebilmek için İbn Muaviye'yi tanıdılar; mesela Muhârib b. Musa ve Süleyman b. Habib onlar-

dandır.[22] Memleketlerinde kendilerini güvende hissetmeyen Emevi ve Abbasiler, onun kanatları altına sığınarak, İbn Muaviye'den memuriyet veya hediyeler koparmak istiyorlardı.
[386] Sayesinde yükselen Şiîlik anlayışı, artık onun için ikinci derecede kaldı. Etrafını karmaşık ve çok renkli bir topluluk kuşatmıştı. Bu suretle aniden sahipsiz kalan Doğu'da muazzam ve geçici bir devlet meydana gelmiş oldu; bu da o dönemin karakteristik özelliklerindendi.

İbn Ömer, İbn Muaviye'den kolayca kurtulmuştu (Muharrem 127); II. Mervan'ı tanımadı (Safer 127). Aksine eski yönetim Suriye'de devrildikten sonra kendisini resmen halife ilan etmeksizin eski idareyi yürütmeye devam etti. Suriye'deki Yemenli kabileler (Kudâa ve Kelb) daha iyisini bulamadıkları için onu desteklemekteydiler. Bunlar uzun zamandan beri devlet birliklerinin ana merkezi olarak Kûfe ve Hire'de bir tür koloniydiler ve memleketleri iç karışıklıklarla veya başka problemlerle boğuştuğu için bu grupların sayısı her geçen gün artmaktaydı. Bunlar Mervan'la anlaşmak istemeyen veya anlaşamayan muhacirler, Halid el-Kasrî'nin kardeşleri ve oğulları, Mansur b. Cumhur taraftarı Kelbli subaylar ve doğal olarak adamlarını da birlikte getiren Suriye'de mağlup olan grubun diğer liderleriyle desteklenmekteydiler. Taberî'de, "o dönemin savaşlarında rol oynayan Yemenlilerden kastedilen, umumiyetle Kûfe'deki Suriyeli Yemenliler olmalıdır," demektedir.

[387] Mervan'ın ilk olarak İbn Ömer'in aleyhinde, ona karşı kendi subaylarından Nadr b. Said b. el-Haraşî'yi göndermekten başka elinden bir şey gelmedi. Bu zat Kayslı ve Haccac'ın mektebinden önemli bir subayın oğlu olup, Suriye ordusundaki Mudarlıları kendisine çekmeyi başardı. Fakat Yemenliler ve sayıca onlardan üstün olan birliklerin en büyük komutanı ve II. Velid'in katillerinden Asbag b. Zuala'nın da mensup

22 Bu şahıs I. Velid, Süleyman ve Hişam döneminde Suriye'de görevli kadı değildir, sadece isim benzerliği vardır.

olduğu Kelbliler valiye sadık kaldılar. Böylece İbn el-Haraşî, Deyr Hind'de yerleşti ve İbn Ömer de Hire'de tutunmaya muvaffak oldu. Dört ay boyunca bu iki rakip, yani Hire ile Kûfe arasında gerçek ve kanlı bir savaş hâlini almayacak şekilde çarpışmışlardır. Bu süre sonunda ortak bir tehlike sebebiyle birbirleriyle anlaşma yapmak zorunda kalmışlardır.

O andan itibaren sahneye bir süreliğine Hâricîler çıktı. Bundan önce sayıları az olduğundan küçük çarpışmalarla yetinirlerdi. Bu tarz mücadelelerle Haccac çapında bir valiyi bile sıkıntıya sokmuşlardı. Fakat ciddi olarak devleti ele geçirmeyi düşünmemişler, aksine tam manasıyla siyaset dışı hareket etmişlerdir. Onların amacı kendisiyle ortak hiçbir şeye sahip olmak istemedikleri İslamî dünyayı kazanmak [388] değil, vicdanlarını, ruhlarını kurtarmaktı. Şimdi ise o küçük birlikler muazzam kitleler hâline dönüşmüştü; eski inatçı yalnızlıklarını terk etmişlerdi ve her türlü yardımı kabul ediyorlardı. Dışarıdan iltihak eden topluluklara kendi iman anlayışlarını kabul etmelerini şart koşuyorlardı; fakat kendi saflarında mücadele etmek isteyen hiçbir müttefiki de reddetmiyorlardı. Asıl gayeleri cennet değil, dünyevi devlet idi. Bunlar her taraftan yağmalanmaya başlanmış iktidar için yapılan kavgada, diğerleriyle aynı silahları kullanarak rekabet ediyorlardı. Verdikleri mücadeleyi kazanmalarına ramak kalmıştı; fakat zafer gerçekleştiği takdirde onların Hâricî olarak kalmalarına imkân yoktu.

Hâricî hareketi Mervan'ın memleketi el-Cezire'nin güneyindeki Kayslılar arasında değil kuzeyindeki Rebîa arasında başladı. Hilafetin sahibi Peygamber ailesini kıskanan Rebîa kabilesi diğer Müslüman Arap kabilelerinden ve eski yurtlarını boşaltmak zorunda kaldıkları eski rakipleri Mudar'dan ayrı hareket etmekteydiler. Özellikle Musul çevresinde, Dicle'nin her iki yakasında yaşayan Bekrli Şeybanlılar, Şebîb zamanından bu yana Hâricîliğin en ön safındaki mücahitleriydiler. Bunların arasında bulunan Said b. Bahdal, II. Velid'in

katledilmesinin ardından Hâricî halifesi olarak ayaklandı.
[389] Said, memleketinde bir rakibini ortadan kaldırdıktan sonra, Mervan'a tabi olan bölgeden daha fazla imkânların bulunduğu Kûfe'ye yöneldi. Said yolda ölünce, yerine Şebîb'in de mensup olduğu asil Mürre ailesinden Dahhak b. Kays adında başka bir Şeybanlı geçti. Şehrizor, Ermeniyye ve Azerbaycan Hâricîleri de ona katıldı. Bu sayede Dahhak'ın sancağı altında birkaç bin kişi toplandı, o da bu adamlarla Kûfe üzerine yürüdü. Orada birbiriyle sürekli kavga eden iki vali, Dahhak'a karşı birleştiler. Fakat yine de karşı koyamadılar. Bunlar Receb 127 (Nisan 745) tarihinde öyle bir yenilgiye uğradılar ki Kûfe'yi bile boşaltmak zorunda kaldılar. İbn Ömer, beraberindeki Kelblilerin kısmen ondan evvel kaçtıkları Vâsıt'a gitti.[23] Şaban 127 (Mayıs 745)'de Dahhak b. Kays onu takip ederek kuşattı. Hâricîlere karşı yapılan savaşta Mansur b. Cumhur
[390] kendini gösterdi; fakat o esnada Hâricîlerin tarafına geçip, onların benimsediği İslam'ı kabul[24] ve Allah'ın sözüne itaat ettiğini ikrar etmek suretiyle, bunların iman imtihanını ilk kazanan kişi oldu. Şevval ayı sonunda 127 (Ağustos başı 745) tarihinde de İbn Ömer teslim olarak, Dahhak b. Kays'a biat etti. "Allah'ın dinini muzaffer kıldığını ve Kureyş'in, Bekr b. Vâil'in arkasında namaz kıldığını görmüyor musun?" Emevi İbn Ömer'in, Hâricî Şeyban'ı tanıyıp arkasında namaz kılmasındaki şaşkınlığını, bir şair bu sözlerle ifade etmiştir. Zira böyle bir siyasi iltihak aynı zamanda dinî içeriğe de sahipti.

23 Taberî, 1899'da bu şekildedir. Ebû Ubeyde'ye göre (Taberî, 1902) her ikisi de yani sadece İbn Ömer değil İbn Haraşî de Vâsıt'a kaçmıştı. Aralarındaki eski kavgalar burada da alevlenmiş, fakat Hâricîlerin yaklaştıklarını görünce yeniden anlaşmışlardır. Ebû Ubeyde'ye göre İbn Haraşî Vâsıt'ta Hâricîlere karşı ne savaşmış ne de teslim anlaşmasına iştirak etmiştir. O, olabildiğince hızlı bir şekilde ortadan kaybolmuş ve Vâsıt'tan Suriye'ye gitmiş olmalıdır (Taberî, 1913). Ebû Ubeyde'nin (Taberî, 1903, 1914) anlattığı gibi bu arada o, Kûfe'nin Hâricî olan valisini öldürmüş olabilir. Fakat Taberî (1899 vd. 1938)'e göre bu işi, daha ziyade yanında 70 veya 80 kişi ile Vâsıt'tan çıkıp Kûfe üzerinden Suriye'ye kaçan Tağlibli Ebû Atiye yapmış olmalıdır.

24 Hâricîler Müslümanlığı sadece kendilerine tahsis ediyorlar ve diğer Sünni Müslümanları müşrik olarak isimlendiriyorlardı.

Böyle bir değişim hayret uyandıracak nitelikteydi. Tüm bunlara ilave olarak İbn Ömer, Hâricîlerin Kesker, Mesen, Ehvaz ve Fars valisi olarak Vâsıt'ta kalmayı kabul etmiş ve bulunduğu makamda Doğu'daki komşusu İbn Muaviye ile çatışmıştır.

Dahhak, Kûfe'ye dönerek saltanatının batı kısmını buradan idareye başladı. Muhtemelen 20 aylık bir ayrılıktan sonra[25] -bu tarih 128 yılı ortalarında (746 yılı İlkbahar)- Mervan'ın bütün gücüyle Suriye'de uğraşmaya mecbur kaldığı bir dönemde el-Cezire'den geri çağrıldı. Dahhak oraya giderek [391]
Musul'u ele geçirdi ve oradaki devlet memurlarını sürüp çıkardı. Yüksek ücret ödediği için herkes ona iltihak ediyordu. Anlatıldığına göre 120.000 kişilik bir orduya sahipti. Bu rakam tabiki biraz abartılarak verilmektedir. Ancak Theophanes'e göre de Dahhak'ın muazzam bir askerî gücü vardı. Kelb kabilesi muhacirleri ve maceraperestler onunla birlikteydiler. Onlar arasında, esas birliği olan Zekvâniye'yi Hufâf yenilgisi sırasında kurtarıp 4.000 kişiyle Hâricîlere iltihak eden, Emevi Süleyman b. Hişam da sayılmalıdır.

Mervan, Suriye'yi itaat altına alırken, en kuvvetli olduğu merkez karargâhı olan el-Cezire'yi kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Buna rağmen Hıms muhasarasından vazgeçmedi. Bir süreliğine memleketi Harran'da bıraktığı oğlu Abdullah'a, Dahhak'ın karşısına çıkmasını ve onu Musul'dan daha öteye geçirmemesini emretti. Abdullah, Nusaybin'e kadar geldi. Burada başarısız olduğu çarpışmanın ardından, şehrin surlarının arkasına çekilmek zorunda kaldı. Fakat düşman birlikleri kaleyi muhasara altına aldılar. Dahhak bu fırsatı değerlendirdi ve Rakka yakınlarındaki Fırat geçidini ele geçirmek için saldırıya geçti, fakat bunda başarısız oldu. Bu arada Mervan da Hıms'ı itaat altına aldı ve Rakka üzerinden

25 Taberî, 1938'de bu şekildedir. Ebû Ubeyde (Taberî, 1914)'e göre Dahhak, Zilkade 127 (Ağustos-Eylül 745) el-Cezire'ye çekildi; yine Zilkade 127'de (Taberî, 1913) Mervan, Hıms problemini halletti ve Dahhak'a karşı elleri serbest kaldı. Burada her iki tarihlendirme birbiriyle alakalıdır; her ikisinde de yıl yanlıştır, ikincisinde sadece ay doğrudur.

[392] Hâricîlere karşı yürüdü. Her iki taraf Kefertûtâ yakınlarında karşılaştı. Dahhak, her zaman yaptığı gibi ulu orta kendisini savaş meydanına attı ve daha savaş başlamadan, öncü çarpışmalarında maktul düştü. Onun halefi Hayberî, kısa bir fasılanın ardından yeniden saldırdı ve düşman karargâhına kadar girdi. Fakat karargâhta malzemeleri taşıyan köleler onun etrafını sardılar ve sopayla vurarak onu öldürdüler. Bu hadise 128 yılı sonuna doğru, takriben Eylül 746'da vuku bulmuştur.[26]

Hâricîler, ancak ertesi yıl (Theophanes'te 6239 *Yaratılış yılı*, Hicri 129)'da itaat altına alındılar. O tarihte Hâricîler 40.000 kişi olup, halife olarak Yeşkûrlu Şeyban b. Abdülaziz (Ebû Dulaf)'ı geçirmişlerdi. Süleyman'ın tavsiyesi üzerine bu zat, Hâricîleri Dicle'nin doğu yakasından Musul'un karşısına geçirdi. Bununla birlikte onlar şehri ellerinde tutuyorlar ve gemilerden yaptıkları bir köprüyle ulaşımı sağlıyorlardı. Mervan, onların karşısındaki sahilin sağ tarafında karargâh kurmuştu. 129 (746/747) yılının yaz aylarını burada geçirdi, fakat herhangi bir başarı elde edemedi. Bundan sonra Hâri-
[393] cîler, ne Irak'ta ne de Dicle sahili'nde tutunabildiler. Kûfe'den Mervan'a yardıma gelen orduya dahi engel olamadılar ve iki ateş arasında kalmamak için Musul yakınlarındaki mevkilerini takriben 129 yılı sonunda (Ağustos 747) terk ederek, dağlık bölgelerden doğuya çekildiler.

Irak'ı Hâricîlerin elinden kurtaran daha sonra onları Dicle'nin her iki yakasında barınmalarına izin vermeyen Mervan döneminde kumandanlık yapan, II. Yezid devrinde ise Kûfe valiliği'nde bulunan Kayslı Yezid b. Ömer b. Hübeyre idi. O, 128 yılının ilk aylarında Irak'a doğru yola çıkmış, fakat Karkısiyye yanındaki hudutta uzun süre beklemek zorunda kalmış, ancak 129 yılında saldırı durumuna geçebilmiştir. Emri altında Man-

26 Taberî'deki asıl rivayetin (Abdülvehhab) tasviriyle, Theophanes'inki genel olarak benzeşmektedir. Ona göre Dahhak 127 yılında (6236 *Yaratılış Yılı*) Persis yani Irak'ta isyan etmişti. 128 yılında el-Cezire'de göründü. Mervan ona önce oğlunu, karşı gelmesi için gönderdi, Hıms'ın itaat altına alınışından sonra bizzat gelerek asiyi öldürdü.

sur b. Cumhur'un da savaştığı Hâricî Vali Müsennâ b. İmran'a karşı verdiği birkaç başarılı çarpışmadan sonra Ramazan 129 (Mayıs veya Haziran 747) tarihinde Kûfe'ye girmeye muvaffak oldu.[27] Bundan sonra Vâsıt şehrini ele geçirdi ve Abdullah b. Ömer b. Abdülazîz'i esir aldı. Mansur b. Cumhur, Kelblilerle birlikte İbn Muaviye'nin bölgesine kaçtı. O ana kadar Dicle kenarında Mervan'la mücadele eden Hâricîler de oraya çekildiler. Aslında hiçbir konuma sahip olmayan İbn Muaviye, içinde bu- [394]
lundukları şartlardan ötürü, rüyasında bile göremeyeceği bir makama yükseldi. Şiîler, Hâricîler, Kelbliler, Abbasiler, Emeviler onun yanında toplandılar; gruplar arasındaki zıtlıklar, Mervan'a duyulan aşırı düşmanlık karşısında erimiş görünüyordu. Zaruret dolayısıyla bir araya gelen bu gruplar, birbirlerine tahammül edemedikleri için beraberlikleri uzun sürmedi.

Mervan, devletin merkezi olan Harran'a geri döndü. Kendisine bir an bile rahat yoktu.[28] Devletin en önemli eyaletleri el-Cezire, Irak, Suriye ve Mısır itaat altına alınmışlardı; Arabistan'da San'a, Mekke ve Medine'yi işgal eden Hadramut Hâricîleri 130/748 yılında imha edildiler. Mervan üç yıl boyunca sürekli savaş meydanlarında kalmış ve düşmanlarla dolu bir dünya karşısında olağanüstü işler görmüştü. Şahsi faaliyet ve icraat kabiliyeti bakımından bütün seleflerinden daha üstündü.

Mervan, Doğu'da Hâricîler ve İbn Muaviye'ye karşı verilen mücadeleyi Irak valisi İbn Hübeyre'ye bıraktı. O, Dicle kena-

27 Aslında Vâkıdî gibi alim ve kronoloji müellifi olmamasına rağmen, o zamanlar ihtiyar yaşında bizzat Kûfe'de yaşayan ve bundan dolayı hakkında tam bilgi sahibi olması gereken Ebû Mihnef'e göre (Taberî, 1946) mesele bu şekildedir. Ebû Ubeyde (Taberî, 1914 vd.) ayrı tarihler vermekteyse de güvenilir değildir. O çok enteresan ve tafsilatlı olarak hadiseyi hikâye etmekteyse de Ebû Mihnef'le hiçbir şekilde kıyas edilemez.

28 Rahat olmayı pek de düşünmemiştir. Zira Bizanslılar, Arapların kendi aralarındaki iç savaşlardan istifade ederek hudutlarını doğuya doğru ilerletmişlerdir. Muhtemelen Mervan şimdi onlarla ilgilenmek istiyordu. Aslında beyhude yere Mısır'dan Kıbrıs'a saldırı emri vermişti.

rındayken, kendisine yardımcı olarak gönderdiği orduya Âmir
[395] b. Dubârâ komutanlık yapmaktaydı. Bu zat Hâricîleri takip etmekle görevlendirildi. O da İbn Muaviye'nin hâkim olduğu bölgeye kadar ilerledi. İbn Hübeyre'nin diğer bir komutanı olan Nubâta b. Hanzala ile iş birliği yapıyordu. 130 yılında İbn Dubârâ, Merv el-Şazân yakınlarında İbn Muaviye'yi mağlup etti. O da devletini öylece bırakıp düşmanlarının önünden Horasan'a kaçtı. Orada dostları tarafından öldürüldü. Hâricîlerin lideri Şeyban b. Abdülaziz el-Yaşkurî Arabistan'ın doğu sahiline gitti. Umman'ın liderleri eski Benî Cülendâ ile mücadele ederken 134 yılında öldürüldü.[29] Süleyman b. Hişam ve Mansur b. Cumhur da o günlerde deniz yoluyla Sind'e gittiler.[30]

İbn Hübeyre'nin komutanları, bu maceraperest koalisyonu dağıtıp Batı İran'ın tamamını Mervan'ın itaati altına alabilme hususunda müsait zemin oluşturmuşlardı ki, karşılarına yeni ve çok daha tehlikeli düşman olan, Abbasilerin siyah
[396] sancakları altında toplanan Horasanlılar dikildiler. Emevilerin kuzeydoğudaki hudut eyaletinde uzun yıllar valilik yapan Nasr b. Seyyar, boş yere gelecek tehlikeden onları uyarmaya çalışmış ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için onlardan ısrarla yardım istemişti. Mervan, devletin merkezinde başka işlerle meşguldü ve orada muzaffer olarak bulunduğu zannıyla sevinçliydi. İşte o anda tepelerinde dolaşan ve önemsiz görülen siyah hayalet, birden karşısına dikildi. Horasanlılar, tam da onun gayesine ulaştığını zannettiği bir anda, o kadar emek harcanarak elde edilen tüm icraatları beyhude hâle getirdiler. Ebû Müslim'in şahsında, üzerine daha kuvvetli birisi gelmişti.

29 Taberî, III, 74'e göre bu şekildedir. Krş. II, 1945, 1949, 1979. Ebû Mihnef (Taberî, II, 1948), Şeyban b. Abdülaziz'in 130 yılında Sicistan'da öldürüldüğünü haber verir. Muhtemelen onu, aynı zamanda Horasan'da önemli bir şahıs olan ve 130 yılında Sicistan'da değil Serahs'ta öldürülen Şeyban b. Seleme ile karıştırmaktadır.

30 Bunların akıbeti hakkında bkz. *Kitabu'l-Eğânî*, IV, 96; Ya'kûbî, II, 430; Taberî, III, 72, 80.

VIII. BÖLÜM
HORASAN'DAKİ ARAP KABİLELERİ

Basra

Emevilerin kesin olarak iktidardan düşürülmesi, Hora- [397]
san'daki Şiî İranlıların bir isyanı sayesinde vuku buldu. Bu ayaklanma, Horasan eyaletinin daha önceki tarihiyle, özellikle oradaki Arapların Basra'da başlayan ve devam eden kabile düşmanlıkları ve mücadeleleri ile hazırlanmıştır. Zira Horasan, Basra'nın kolonilerinden biriydi. O hâlde Horasan'daki durumu anlayabilmek için daha önceden Basra'da mevcut olan veya orada teşekkül eden yapıya geri dönmek gerekir.

Emevilerin yönetimi aldığı ilk yıllarda Kûfe'de kabilelerin birbirine karşı duyduğu kıskançlıklar, her ne kadar gerginliklere sebep olsa da kılıçla mücadele şekline dönüşmemişti. Kûfe'de birbirine en fazla geri zekâlı muamelesi yapanlar siyasi gruplardı. Buna karşılık Basra'da yaşanan ilk yıllardaki hadiseler, İslam'dan önceki dönemleri hatırlatır mahiyetteydi. Burada hem gizli hem de açıktan kabile mücadeleleri hüküm sürmekteydi. Yalnız bu mücadeleler tek tek kabileler arasında olmaktan öte kabile grupları arasında vuku bulmaktaydı. Onlar arasında en kuvvetli grup, Basra'da Ribâb ile birlikte Temimlilere aitti. İranlı Asâvire bunlara katıldığı gibi, Hind kökenli Zuttlar ve Seyâbiceler de en kuvvetli olarak bunları gördüklerinden onların himayesine sığınmışlardı.[1] Temim'e karşı eskiden beri Rebîa kabilesi düşmanca davra- [398]
nıyordu. Basra'da Bekrlilere, Kûfe'de az sayıdaki temsilcisiyle Abdülkays katılmıştı. Yemenliler Basra'da Ezd tarafından temsil ediliyordu. Oysaki Kûfe'de daha asil ve hakiki Arap

1 Belâzûrî, 372 vd.; Kamil, 82 vd.

olan Mezhic, Hemdân ve Kinde kabileleri hâkimiyeti ellerinde tutuyorlardı.[2]

Basra'daki Ezd kabilesi ancak Muaviye'nin son zamanlarında, I. Yezid döneminde gerçekleşen bir hicretle kuvvetlendiler.[3] Ömer ve Osman dönemlerinde gerçekleşen büyük fetihlere katılmayan bu yeni muhacirlerin, eski kabilelerinin sahip oldukları aynı hakları sahiplenmeleri pek de iyi görülmüyordu.[4] Bunlar her ne kadar Mühelleb ve oğulları vasıtasıyla büyük kuvvetlere kavuşmuşlarsa da o zamana kadar devam eden
[399] kuvvet dengesini bozdular. Evvela Temim kabilesi bunları kendi tarafına çekmek ve onlarla ahitleşmek istedi; fakat ilk adımı atan taraf olmak istemiyordu. Zira Temim'in en nüfuzlu lideri Ahnef b. Kays, ilk birleşme teklifinde bulunacak olanın ikinci planda kalacağını iddia etmekteydi. Bundan dolayı Rebîa kabilesi onlardan önce davrandı ve Ezd kabilesiyle sözleştiler.[5] Temim, Ehl el-Âliye yani Kays ile yakın mesafeli hareket ettiği için kabileler arasında ikiye bölünme söz konusu oldu. Birleşik Ezd (Yemen) ve Rebîa'ya karşı, Mudarlılar (Temim ve Kays) cephe aldılar. Bununla birlikte Ezd kabilesinin tamamının 60 yılında Basra'ya geldiğini kabul etmek doğru değildir. Zira 60 yılından önce de Devs kabilesine mensup Ezdlilerin, Basra'nın batı yakasındaki Serât dağlarında mevcut olduğu bilinmektedir. Fakat bunlar çok sayıda muhacirin takviyesiyle kuvvetleninceye kadar hiçbir önem arz etmiyorlardı. Bu takviye Doğu Arabistan sahil kenti Umman'dan yapılmaktaydı. Bunlar, Serât Ezdlilerinden ayırmak için, hoşlarına gitmeyen Maz'ûn ismiyle

2 Kûfe'deki Erbâ'ya karşılık Basra ve Horasan'da Ahmâs teşekkül etmişti: I- Bekr, II- Kays, III- Temim, IV- Ezd ve V- Ehl-i el-Âliye (Ehl-i el-Medine, daha ziyade Kayslılar, Taberî, 461, 21; 1382). Kûfe'de Erbâa dörtte bir, Basra'da Ahmâs ise beşte bir teşkil ediyorlardı; yoksa bu isimlendirme tarzları, bizim (Garbın) Quartier'ı gibi ayrı taksim şekilleri için de kullanılır. Ahmâs'ın isimlerine göre tesmiye edilen büyük kabilelere küçük kabilelerin parçaları da iltihak etmişlerdi. Mesela Basra'daki Bekr'e, Kinde ve Tayy kabileleri katılmışlardır.

3 Taberî, 450; Belâzûrî, 373.

4 Taberî, 779.

5 Taberî, 450, 1497.

anılmaktaydılar. Bu isimde onların nesillerinin karışık olduğu izlenimi veriliyordu; çünkü Umman bölgesinde çok sayıda Arap olmayan unsurlar yaşamaktaydı. Batı Ezdlilerini eski zanaatları olan örücülük yapmalarından ötürü alaya aldıkları gibi, bunları da meşgul oldukları balıkçılık mesleklerinden ötürü kızdırırlardı.

38 veya 39 yılında Muaviye, İbn Hadrami'yi Temim'in yar- [400]
dımıyla Ali'nin hâkimiyetine karşı isyan çıkartmak üzere Basra'ya gönderdi. Bu zatın, Temim kabilesinin büyük bir kısmını kazanmaya muvaffak olduğu biliniyordu. Basra'nın vali vekili genç Ziyâd b. Ebîh, Bekrlilerden yardım istedi, fakat iki taraf uzlaşamadı. Bunun üzerine Ziyad, Ezd (Serât)'a müracaat etti ve gerek kendisi gerek devlet hazinesi için bunların reisi olan Sabire b. Şeyman el-Hüddânî'nin (Devs kabilesindendir) yanında sığınabileceği güvenli bir barınak buldu. Bu esnada Ali, kendisine bağlı olan Temimliler aracılığıyla Basra'daki Temimlileri İbn Hadramî'den ayırmaya çalışıyordu. Bu maksatla gönderilen ilk elçi katledildi. Câriye b. Kudâme adındaki ikinci elçi başarılı oldu. İbn Hadramî, Yemenliler tarafından terk edildi ve Câriye tarafından Dâr Zünbîl denilen mahalde kuşatıldı, taraftarlarıyla birlikte yakıldı. Bu olay üzerine Ezd kabilesinden Arandas'ın yazdığı hiciv günümüze kadar ulaşmıştır. Bu hadise uzun süre Temim için kara bir leke olarak kalmıştır.[6]

Yaşanan bu hadiseler Ezd kabilesinin Ziyad ve ailesiyle dostluğunun başlangıcıdır. Ziyad onlara daima minnettar kalmış[7] ve oğullarına da darda kaldıklarında onlara dayanmalarını tavsiye etmiştir.[8] Aslında bunlar birbirine rakip olan Temim ve Bekr arasında tarafsız bir unsur teşkil ettikleri için devletin dayanağı olmaya müsaittiler.

Basra'da kabileler arasındaki gerçek mücadele, Um- [401]
man'daki Ezdlilerin hicretlerinden sonra ve halife I. Yezid'in

6 Medâinî, Taberî, I, 3414 vd.
7 Taberî, II, 80.
8 Taberî, II, 440.

ölümünü müteakip, bütün Emevi hâkimiyetinin sallanmaya başlamasıyla zuhur etti. Taberî'de bu konuyla alakalı aktarılan rivayet çok tafsilatlı olmakla beraber, bayağı karışıktır.[9] Önemli sonuçlar içeren bu hadise hakkında başka yerlerde hiçbir bilgiye rastlanmadığı ve hiçbir doğru bilgi bulunamadığı için bu düğümü çözerek iplikleri düzgün bir şekilde göz önüne sermek, zahmete değecek bir konudur. Bu hususta Taberî'nin baş ravisi ve Arap kabile hikâyelerini en fazla toplayan şahıs Ebû Ubeyde'dir. Bunun hikâyesi her ne kadar tam olarak mevcut değilse de tamamlanabilecek seviyededir. Vehb b. Cerîr'in rivayetleri Ebû Ubeyde'nin rivayetlerinin önemli noktalarında benzerlik gösterir.

Ebû Ubeyde 435, 17. 436, 15.[10] Irak Valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın, Hüseyin b. Ali'nin katledilmesinin kendisine fayda değil bilakis zarar verdiğini düşünen I. Yezid ile arası gergindi. İşte durumlar bu merkezde iken Ubeydullah'ın daimî olarak Şam'daki sarayda bulundurduğu haberci Basra'ya gelerek halifenin aniden öldüğünü haber verdi. Bunun üzerine Ubeydullah, Basra Mescidi'nde bir toplantı düzenleyerek hadiseyi halka bildirdi, ölmüş olan halifeye hakaret etti ve kendisinin
[402] Basra için yaptıklarından bahsetti. Onun ifadesine göre ilk gelişinde Basra divanına kayıtlı 70.000 mücahid (Arap) ve 90.000 zanaatkâr (mevâlî) bulunurken, şu anda bu sayı 80.000 mücahid ve 150.000 zanaatkâra yükselmiştir. Şüpheli şahısların tümü -ki bunlar Hâricîlerdir- zindandaydılar. "Devletin en kudretlileri sizsiniz, Suriyeliler aralarında birleşemediler, o hâlde kendinize bir emir seçin ve Suriyeliler hilafet hususunda bir şahıs üzerinde birleşince ister ona itaat edin ister etmeyin, zira siz onlardan feragat edebilirsiniz ama onlar sizden değildirler," dedi. Aslında amacı, bu ara dönemde kendisini emir seçtirmekti. Çünkü halifenin ölümüyle beraber şahsî menfaatler için kullanılan hükümete itaat vazifesi de ortadan kalkmış oluyordu. Basralılar onu emir olarak seçtiler ve kendisine biat

9 Taberî, II, 433 vd.
10 Buna paralel olarak Vehb, 433, 12.

ettiler. Fakat mescitten ayrıldıklarında hepsi ellerini kapılara veya duvarlara sürerek biat etmediklerini ima ettiler. Ayrıca Ubeydullah, asayiş ve düzenin sağlandığı veya karışıklık ve fitne dönemlerinde kendisine itaat edeceklerini zannettiği Basralıların, aslında alay ettiklerinin farkına vardı. Zaten kısa bir süre içinde ona hiç kimse itaat etmez oldu.[11]

Temim kabilesinden Seleme b. Züeyb, açıkça isyan işaret- [403]
lerinde bulundu.[12] Bu zat günün birinde atının üzerinde zırhı, kılıcı ve sancağı bulunduğu hâlde deve pazarına geldi ve halkı Abdullah b. Zübeyr'e itaate ve biata davet etti.[13] Bunun üzerine Ubeydullah, Basralıları başına topladı. Onları, kendi arzularıyla halife seçmelerine rağmen idarenin emirlerini uygulattırmamak ve açıktan isyana davet etmeye müsamaha göstermekle itham etti. Bu sözler üzerine Temim'in reisi Ahnef, Seleme'yi yakalayıp getireceğini vadetti. Fakat Seleme'nin etrafı çok kuvvetlendiğinden ona ulaşamadı, Ahnef de bir daha geri dönmedi.

Ebû Ubeyde 439, 10.[14] Ubeydullah gerçekten zor durumdaydı. Hatta yanındaki muhafızlar bile[15] onun değil, kendi

11 Taberî'nin bir rivayetine göre Ubeydullah önce 8, başka bir rivayetinde ise 19 milyonluk olan hazinesini gece gündüz maliye memurları vasıtasıyla kabilelere ve mücahidlere dağıtarak halkın gönlünü kazanmaya çalıştı. Aslında fetihlerle elde edilen ganimet mücahidlere ait olmalıydı, fakat devlet bunları topluyor ve maaşları ödedikten sonra geri kalanı muhafaza ediyordu. Ubeydullah o kadar para dağıtmasına rağmen halkın isyankâr tavırlarının değişmediğini görünce, para dağıtmaktan vazgeçti ve kaçarken hazinenin geri kalanını beraberinde götürdü. Bu hazineye ait olan mücevherleri ailesine harcamıştır. Ebû Ubeyde, 439, 10.

12 Ebû Ubeyde 437, 15.

13 Brünnow onu İbn Zübeyr'in elçisi, A. Müller ise en sadık adamı olarak düşünürler. Rivayetten böyle bir çıkarım yapılabilmesi mümkün değildir ve anlatılanları kendine göre süsleyip aktarmak da uygun değildir. Muhalefetin İbn Zübeyr'e karşı tavır takınması normaldir. Ayrıca hiçbir davetçi, atının üzerinde elinde sancakla pazar meydanına gelmez. Krş. 452, 15, 465, 2.

14 Bu rivayetin bir benzeri için bkz. Vehb, 441,20.

15 Taberî, 443' de o muhafızlara Buhâriler (krş. 464 ve özellikle Belâzûrî, 411) denilmektedir. Ama genelde milis teşkilatına, savaşçılara mukabil Hassatu'l-Sultan yani devletin hususi birlikleri denilmektedir.

başlarındaki subaylarının emriyle harekete geçiyorlardı.
[404] Kardeşleri ona: "Ortada kendin için mücadele edeceğin ve gerektiğinde kendisine dayanabileceğin bir halife yok. Biz Basra'daki tüm mallarımızı, hatta hayatımızı kaybetmek tehlikesiyle karşı karşıya kalmış bulunuyoruz," dediler. Bunun üzerine Ubeydullah, babasının ölmeden önceki tavsiyelerine uydu ve asi Temimlilere karşı Ezd'in himayesine girmeye karar verdi. Gece olunca hazineleriyle birlikte Ezd'in reisi ve bütün Ezdlilerin itaat ettiği Mesud b. Amr el-Atekî'nin[16] evine gitti. Bu hareketi gündüz yapması mümkün değildi. Geceleyin bile, Hâricîlere karşı kurulmuş karakol görevlilerinin oklarıyla öldürülme tehlikesi atlattı. Bunların attıkları bir ok Ubeydullah'ın sarığına saplandı. Nihayet Mesud'un evine ulaşınca bu zat telaşlandı. Zira Ubeydullah sebebiyle Basralılarla arasının açılmasını istemiyordu. Fakat kendisini ikna ettiler. Emirin yanında kısa süreliğine kalacağını ve kendisinden onu Basra haricinde emin bir yere göndermesinden başka bir arzusunun olmadığını söyledi.[17]

Ebû Ubeyde 446, 3.[18] Bunun üzerine Basralılar güvendikleri bu iki adamı kendilerine yeni bir emir teklif etmeleri için vazifelendirdiler. Önerilen iki Kureyşliden birisi, hem Hz. Pey-
[405] gamber hem de Muaviye ile akraba olması hasebiyle "Babba" lakaplı Abdullah b. Haris b. Nevfel b. Haris b. Abdulmuttalib tercih edildi. Bu zat 1 Cemâziye'l-âhir 65 (25 Ocak 684)'te emirlik binasına taşındı.

Ebû Ubeyde 447, 12; 449, 20. Bu esnada mescitte bulunan Bekr kabilesinden bir şahıs, kendi kabilesinden birisinin nüfuzlu bir Kureyşliye attığı tokatla ve o şamarı yiyenin de bunu kabullenmiş olmasıyla övündü. Orada bulunan cemaatin çoğunluğu Mudar kabilesine mensuptular. Bu yüz-

16 Atik, eski merkezleri Debâ olan Ezd Umman'ın en asil soyudur. Mühelleb de Atik'tendi.

17 Farklı versiyonu Ebû Ubeyde, 445, 7 vd.; Vehb, 441, 10 vd.'ye göre Mesud onunla derhal anlaşmıştı.

18 Vehb, 444, 6; 444, 17.

den Kureyş tarafını tutan Dabbeliler (Temim'in bir koludur) tokat atan adamı fena şekilde dövdüler. Bunun üzerine Bekr kabilesinin adamları silahlandılar ve Temim'in üzerine yürümek için hazırlandılar. Eşyem b. Şakîk bu sefere katılmak istemediği için başlarına reis olarak Malik b. Misma' geçti.[19] Bu zat Temim'e karşı saldırı için Ezd ile daha önceden yapılan sözleşmeyi yeniledi. Ubeydullah b. Ziyad da bol bol para göndererek onu destekledi.[20] Yaptıkları sözleşme gereği Ezdlilerin reisi Mesud b. Amr, bunların hepsinin kumandanlığını yapacaktı. Bunun üzerine Mesud, Ubeydullah'a: "Haydi gel seni kaleye götürelim," dedi. Fakat Ubeydullah, Mesud'un evinin önünde kalmayı tercih etti. Develerini hazırlatmış, gelişmelere dair sürekli haber alıyordu. Mesud [406] mescide giderek minbere çıktı. Babba, bu duruma o anda ses çıkarmadı. Bu arada Malik b. Misma', Temim'e ait bazı mahallelerde harekâta başladı, fakat o esnada Mesud'un öldürüldüğü haberini aldı.

Ebû Ubeyde 452, 6. Temimliler Ahnef'e şunu haber verdiler: Rebîalılar ve Yemenliler mescide girdiler. Bir süre sonra da şunu ilave ettiler: Şimdi de valilik konağına zorla girdiler. Fakat o kılını bile kıpırdatmadı, sadece "Temim'in kurtları" Seleme b. Züeyb kumandasında harekete geçtiler. Onlara Mâh Afridûn komutanlığında birkaç yüz kadar mevâlî katıldı. Buna rağmen gelen haberler daha da kötüleşince, Ahnef zor kullanmaya razı oldu ve ağlamaklı bir ses tonuyla; "Hovarda en sonunda harekete geçti!" şeklinde nida etti. Temim'in bayrağını, Abbas b. Hüseyin orada olmadığından Abs b. Talk'a verdi. Fakat birkaç dakika sonra Abbâd çıkageldi ve Abs'ın emrinde savaşmak istemediğini belirtti ve yanındaki 60 atlı süvariyle ordudan ayrıldı.

19 Reisler arasındaki bu felç eden ikilikler için bkz. I, 3414; II, 448, 455, 5 vd.'e göre Malik değil aksine Eşyem reis oldu.

20 İki vesikadan birisi Salt b. Hureys el-Hanefî'ye verildi. Taberî, 449, 17; krş. Kâmil, 627, 10.

İshak b. Süveyd 454, 6.[21] Temim tarafında, yanındaki mevaliyle birlikte Mâh Afridûn savaşmaktaydı ve onların herbiri
[407] beş oku birden atacak kadar maharetli savaşçılardı. Böylesine bir ok yağmuruna, karşı tarafın dayanması mümkün değildi. Temimliler mescide girdiler. Mesud'u minberden indirerek öldürdüler. Bekr kabilesinden Eşyem b. Şakîk, canını zor kurtardı. Bu hadise Şevval 64'te meydana geldi. Aynı tarihi Ebû Ubeyde (455, 16) de, Ubeydullah b. Ziyad'ın firarı için vermiştir ki, ona göre bu firar (439, 10) Mesud'un ölümünü müteakiben gerçekleşmiştir.

Ebû Ubeyde (*Kâmil*, 81'de).[22] Mesud'un intikamını genç kardeşi Ziyad b. Amr el-Atekî üzerine aldı. Vakit kaybetmeden ertesi gün ordusuyla Basra'nın büyük meydanı olan Mirbed'e gelerek sağ tarafa Bekrlileri, sol tarafa Abdü'l-Kayslıları, merkeze de Ezdlileri yerleştirdi. Ahnef de Temimlileri tanzim etti. Ezdlilerin karşısına Abs b. Talk kumandasında Sa'd ve Ribâb, Bekrlilere mukabil Harise b. Bedr kumandasındaki Hanzalalılar, Abdü'l-Kayslıların karşısına ise Amr b. Temim dikildiler. Fakat herhangi bir çatışma olmadı. Çünkü Ahnef, Ezdlilere ve Rebîalılara şu mesajı göndermişti: "Sizler Basra'da vatandaşımız olarak bize Kûfe'deki Temimli kabiledaşlarımızdan daha yakınsınız. Bu işi ilk başlatan sizsiniz. Anlaşmayı bozdunuz ve fitneyi körüklediniz. Biz ancak kendimizi müdafaa ediyoruz. Şu anda da bir çözüm bulabilmek için elimizden geleni
[408] yapmak istiyoruz." Ziyad, aralarından birisi seçilmek üzere üç farklı maddeli sulh teklifinde bulununca ordular ihtilafa düştüler ve ayrılıklar baş gösterdi. Ertesi gün Ahnef, karşı tarafın

21 Çarpışmalara dair aktarılan Ebû Ubeyd'in hikayesi Taberî'de yoktur. Bundan sadece (455, 9)'da Hasan el-Basrî'nin şu müstehzi sözleri nakledilmektedir: "Mesud, sünneti vaz ederek fitneyi yasakladı. Sünnet ise senin kendini zor kullanmaktan men etmen değil midir? Fakat çok geçmeden onu minberden aşağı indirerek öldürdüler." Hikâyenin esasına tarihlendirmede de uyarak, aradaki boşluğu ve detaylardaki bazı farklılıkları İshak b. Süveyd doldurmaktadır. Mesela onda Bekrlilerin reisi Malik değil Eşyem'dir.

22 Ebû Ubeyde hikayesinin son kısmı Taberî'de yoktur.Bunun yerine Taberî, Avâne'nin başka bir varyantını koymuştur (461, 18).

dökülen Temim kanlarını dava etmemesi, buna karşılık Ezd ve Rebîa'dan ölenler için ve özellikle Mesud için yüksek miktarda fidye ödenmesine dair olan teklifi kabul etti. Belirlenen miktar ödeninceye kadar Temimliler uzlaşma sağlanması adına karşı tarafa rehineler verdiler. Ferezdâk ve Cerîr'in mısraları bunu teyit eder. Bu vesileyle Ahnef, her zaman olduğu gibi bir Arap seyyidinin en önemli görevini, yani sulhu muhafaza etmeyi pek çok fedakârlıklar yaparak yerine getirmiş oluyordu.[23] Onun yanında Temim'in diğer bir büyüğü İyâs b. Katâde, fidyenin büyük kısmını üzerine aldığından şöhret kazandı.[24]

Ebû Ubeyde, bazı noktalarında başka ravilerin bize kadar ulaşan rivayet parçalarıyla tashih yapabilmektedir. Ubeydullah'ın firarı, Şevval 64'te (455, 18) Mesud'un ölümünden sonra vuku bulmamıştır. Aksine 463, 5'teki bir mısradan onu, bizzat Mesud'un Suriye'ye gönderdiği ve yanına muhafızlar kattığı anlaşılmaktadır. Vehb b. Cerîr (456) de bunu söylemektedir. Yezid'in ölümünden 90 gün sonra Ubeydullah'ın Cemâziye'l-âhir 64 yılı ortalarında Suriye'ye gittiğini bildiren Avâne'de (461) durum aynı şekilde anlatılır. O hâlde Ubeydul- [409]
lah, bu kanlı hadiselerin sessiz şahitlerinden birisi değildir. Sadece o bunlar olduğunda Basra'da bulunmuyordu. Ayrıca bir emîrin seçilmesi de onun Basra'ya gelmediği bir günde gerçekleşti. Çünkü o Basra'dayken böyle bir düşünce etrafında toplanmak mümkün olamazdı. Yeni emir seçimi ancak kabilelerin parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalıp barış anlaşmasının tehdit altında kalmasını müteakip yapılmıştır. Avâne (463) diyor ki: Mesud'un ölümü ve kabile arası anlaşmazlığın ortadan kalmasının ardından Basralılar, önce Abdülmelik b. Abdullah b. Âmir'i, sonradan Babba'yı emîr olarak seçtiler. Üç ay sonra İbn Zübeyr onlara yeni bir vali tayin etti. Bu suretle Ezdlilerin mescide ve saraya saldırdıklarında ne-

23 Ahnef'in bu işte gösterdiği maharet biraz abartılarak anlatılmaktadır. Medâinî'ye göre (465, 5, 6) sulh yapılmasına aracılık yapan iki Kureyşli idi.

24 Anon. Ahlw. 187.

den Babba'nın hiçbir şey yapmadığı daha iyi anlaşılmaktadır; çünkü o henüz emîr seçilmiş değildi.

Avâne (461) Ubeydullah'ın Basra'dan kaçarken yerine Mesud'u vekil olarak bıraktığını rivâyet eder. Mesud'un giriştiği hareket muhtemelen Ubeydullah'ın firarından sonraki fetret devrinde vuku bulmuş olmalıdır. Büyük ihtimalle o, emîrin boş kalan mevkiini zorla ele geçirmek istiyordu (456, 16). Mesud, Temim'e karşı yürüyüşe kalkışmamıştır; yalnızca mescid ve saraya yönelmişti, mescidde emîre ait olan yere, yani minbere yerleşmiştir. Kendisini buradan indirip katlettiler. Temimliler Ubeydullah'ı son anda kaçırmışlardı, fakat
[410] Ezd, iktidarı onlara bırakmak istemiyordu; aksine erken davranmak, emr-i vakiyle işi oldu bittiye getirmek ve böylece söz sahibi olmak istiyordu. Bundan dolayı kabileler arası mücadele baş gösterdi. Bütün bunlardan, Mesud'un kendi adına harekete geçtiği ve Rebîa tarafından böyle bir adım attırılmadığı anlaşılmaktadır. Mescitteki tokatlama hadisesi, yaşananların yanında önemsiz kalmaktadır.

Avâne'nin araştırmalarından, yaşanan hadiselerin ahlaki motifi ortaya çıkıyor. Buna göre bir kabilenin ve bunun belki de kaçan emîr tarafından vekil olarak gönderilen bir şahsın şehrin hâkimiyetini ele geçirme teşebbüsü, rakip kabilenin karşı koyması sebebiyle hüsranla sonuçlanmıştır. Emîr olarak seçilebilme ayrıcalığı, ancak kabile statüsü dışında kalan Kureyşliler için söz konusuydu. Fakat Avâne (461), Mesud'u minberden indirip öldürenlerin Temimle iş birliği yapan birkaç Hâricî olduğunu iddia ederken hata yapmaktadır. Diğer ravilere göre katiller, daha ziyade Mâh Afridûn emrindeki İranlılar, daha açık ifadeyle eskiden beri Temim ile bağı olan Esâvire (465) idi. Hâricîler ise tüm Basralı kabileler ve Temimliler için de müşterek düşmandılar. Bu tehlikeden ötürü kabileler, kendi aralarında düşmanlığı ileri götürmek yerine bir emîr üzerinde ittifak etmeye zorlanmıştır. Seçilen emîr de, seçilmesine sebep olan gayeyi temin edemediği ve

Hâricîlere karşı ciddi tedbirler alıp, ağır cezalar veremediği için kısa süre zarfında istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır. Medâinî'nin, (465) Ezdlilerin tarihe geçecek bir sahtekârlığı neticesinde Hâricîlerin bu meseleye sokulduğunu ima eden rivayeti çok önemlidir: Ezdliler, Temimlilerin kendi reislerini [411] öldürmüş ve intikamdan fidye ödeyerek kendilerini kurtarmış olmaları lekesini üzerlerine almak istemiyorlardı. Avâne'nin (461,10) Mesud'u öldüren Hâricîlerin Esâvire Kanalı civarında ikamet ettiklerine dair ifadeleri, kötü bir vicdana sahip olduğunu gösterir.

Ezd ile Temim, Yemen ile Mudar arasındaki düşmanlık, içerisinde bulundukları şartlar ve yukarıda hikâye edilen önemli tarihî hadiselerin neticesinde zuhur etti. Aralarında vuku bulan anlaşma bile gerginliği gidermedi. Yukarıdaki hadiselerden iki yıl sonra ihtilaf, Muhtar, Basra'da karışıklık çıkarmaya teşebbüs edince yeniden patlak vermeye hazırdı.[25] Fakat herkesin aklını başına getirecek tesir uyandıran Hâricîlere karşı yapılan savaşta, bu durum bir rekabete dönüştü. Temimliler, Mühelleb kumandasındaki Ezdlilerden geri kalmak istemediler. Fakat Basra'daki kabile mücadelesinin yumuşamasına karşılık bu düşmanlık, fetihlerin yapıldığı Horasan'da çok daha tehlikeli bir hâl aldı. Horasan Arapları, Iraklı ve çoğunluğu ise Basralı'ydılar. Sivil hayatta olduğu gibi askerî bakımdan da beş fırkaya ayrılmışlardır. Horasan valileri, prensip olarak Irak valilerine tabi olmakla beraber çoğu kez doğrudan halife tarafından tayin ediliyorlar ve bazen de doğrudan onun emrine tabi oluyorlardı.

Horasan

Şehir olarak Horasan, devletin merkezinde yani Afrika [412] veya İspanya'dan daha fazla tesiri olan bir barometre konumundaydı. Bu eyalet hiçbir zaman sükûnete kavuşmamıştı ve sabit bir hududu bile yoktu. Araplar burada Türkler ve İranlı-

25 Taberî, 680 vd.

larla sürekli savaş hâlindeydiler. Aradaki boş kalan zamanları da birbirlerini rahatsız etmek için kullanıyorlardı. Büyük tehlikelere maruz kalmalarına rağmen eskiden memleketlerinde yaptıkları gibi plansız ve kuralsız hareket ediyorlardı. Bazı kısımları harap olmuş, uçsuz bucaksız bu diyarda ve kısmen de kendi istekleriyle gelmemelerine rağmen, kendilerini daha özgür ve iyi hissediyorlardı. Dışarıdan gelen tehlikeler bile onları birleştirmiyor, aksine daha da öfkelendiriyor ve vahşileştiriyordu; İslam ise onların ihtilaf ve kargaşalarını artırıyordu. Düşman ülkelerinin ortasında bulunan Horasan, daha adil ve büyük problemlere malik olmak ve anarşist temayüllere daha serbest ve müsait zemini bulunması sebebiyle, ikinci Arabistan'a dönüşmüştü. Taberî'nin Horasan'ın meseleleri hakkında özellikle seçerek naklettiği Medâinî'nin rivayetleri, *Kitabu'l-Eğânî* olarak bilinen İslam'dan önceki Arapların epik hikâyelerini hatırlatmaktadır. O, bize ekseriyetle kabile geleneklerinin dokularını nasıl kaybettikleri ve kahramanlık veya eşkıyalık hikâyelerine dayanan bir "Eyyâm" koleksiyonu (1516, 16) arz etmektedir. Horasan Arapları ve bilhassa Temimliler, kavimlerine gurur ve asabiyetle bağlıydılar. Bu Uzak Doğu diyarında da eski kabile hayatlarını, başlarından geçenleri veya faaliyetleri, eski alışılmış şarkılar söyleyerek
[413] ve hikâyeler anlatarak devam ettiriyorlardı. Fakat eski hakiki Araplığın kalıntılarına damgasını silinmez şekilde vuran içsellik ve sadelik bunlarda yoktur.

Doğu İran'ın fethi, Basra'dan gerçekleştirilen harekatla Emevi asıllı Vali Abdullah b. Âmir tarafından Halife Osman döneminde gerçekleşti. Bu fetih ancak muhtelif istikametlerden eş zamanlı yapılan pek çok teşebbüsten sonra vuku buldu. Fetih, bir saldırının neticesinde ve aynı yıl içerisinde gerçekleşmedi. Düzenli olarak İranlı Merzubân'lara, biraz farklı ve sınırlı şekilde eski mevkilerini muhafaza imkânı sunan anlaşmalar yapıldı. Daha önceden isimleri verilen kumandaların emrinde ilk darbelerin vurulduğu büyük seferlerin yanı

sıra, isimsiz küçük savaşlar silsilesi sürekli devam ederdi. Bu küçük savaşlarla kabileler, kendi hesaplarına göre değerlendirip ilk fırsatta oralara yerleşmek üzere fetih mücadeleleri vermekteydiler. Aberşehr'in (Nişabur) merkez olduğu bölgenin batı yakasında, özellikle son dönemde[26] çoğunluğu Kayslılar teşkil etmekteydiler. Doğu'da Bekrliler ve Temimlilere ait olan arazi birbiri içine girmişti. Bazı arazi parçaları için her iki grup da ilk fethedenlere ait olan hukukun uygulanmasını talep ediyorlardı. Bunlar sadece Horasan'da değil, Sicistan'da da rekabet hâlindeydiler. Bu iki komşu eyalet, ekseriyetle ayrı ayrı idare edilmekle beraber birbirine bağlıydılar. Daha önceden Sicistan'da bulunan ağırlık merkezi, sonraları Horasan'a intikal etti. Sicistan'ın merkezi Zerenc, Horasan'ın başkenti ise Merv idi.

Ordu komutanları eski geleneklere göre fethini gerçek- [414]
leştirdikleri bölgenin idaresi verilerek ödüllendiriliyorlardı. Ahnef'in o zamanlar askerî sahada da yıldızı parlamıştı; fakat fethettiği eyalette uzun süre vali olarak kalmadı. Basra Temimlilerinin reisi olmak sıfatıyla belki de bu vazifeyi küçümsüyordu. Bildiğimiz kadarıyla Horasan'ın (veya buranın bazı kısımlarının) en eski valileri, her ikisi de Kays'a bağlı Süleym kabilesinden Kays b. Heysem ve Abdullah b. Hâzım'dı. Halife Osman'ın ölümünden sonra çıkan karışıklıklar, devletin en doğu eyaletinde bile yankı uyandırdı. Merv Merzbânı ve son Şehenşah'a ihanet eden Mâhûye, Ali'den dihkanların haracının önce kendisine ödemeleri hakkını elde etmişti. Kendisine verilen bu tavize rağmen Mâhûye, Ali'nin otoritesini ayakta tutamadı.[27] Arap idaresinin yeniden nasıl kurulduğuna dair bilgileri kaynaklardan öğrenemiyoruz.[28] Muaviye devrinde yeni-

26 Taberî, 1929.

27 Aynı zamanda Osman'ın takipçileri (yani bîtaraf) olduklarını iddia eden Arap Habatât'ı, Sicistan'ın merkezini ele geçirdiler. Bunlar ancak iki yıl sonra Ali'nin gönderdiği komutan Hüseyin b. Malik tarafından itaat altına alındılar. Bu hadiseden sonra mevlasına nisbetle meşhur Feyrûz Hüseyin olarak tesmiye edilmiştir.

28 Krş. Belâzûrî, 409.

den Kays b. Heysem, sonradan onun rakibi Abdullah b. Hâzım vali oldular.[29] Ziyad b. Ebih 45 yılında Basra'ya geldiğinde Horasan ve Sicistan da onun emrine verildi; oranın memurlarını
[415] bundan sonra o tayin edecekti. Ziyad Horasan'ı dört bağımsız bölgeye ayırdı: Merv, Aberşehr (Nişabur), Mervrûz (Fâryâb ve Tâlekan ile beraber) ve Herat (Bâdgîs, Kâdis ve Bûşene). Ziyad bunların tamamını 47 yılında Hakem b. Amr el-Gifârî emrinde birleştirdi ki, bu zat 50 yılında vefat etmiştir. Onu Rebî b. Ziyâd el-Harisî adında uzunca boylu, kızıl saçlı, ağzı laf yapan çok konuşan bir adam takip etti. Bu zat Sicistan'ı fethetmiş ve Zeren kapıları önünde yapılan bir savaşı müteakip teslim şartlarını görüşmek üzere merzbânları, maiyetindeki Araplarla birlikte öldürülen düşmanlarının cesetleri üzerinde keyifle oturduğu hâlde, harp meydanında kabul etmişti. Dindar bir Müslümandı. Ölümüne sebep olduğu iddia edilen Hucr b. Adî'nin idamına çok üzülmüştür. Bu dönemde 25.000 Basralı ve 25.000 Kûfeli Horasan'a nakledildiler. Fakat onlar bu şehir halkının en usluları veya akıllıları değillerdi. Ziyad'ın ölümünden sonra (Hicri 53)'te şark eyaleti bir süreliğine onun oğullarının çiftliğine dönüşmüş gibi bir durum ortaya çıktı. Muaviye ve I. Yezid döneminde Horasan'da Ubeydullah b. Ziyad, kısa bir aradan sonra Abdurrahman b. Ziyad ve nihayet Selm b. Ziyad; Sicistan'da Abbâd b. Ziyad ve Yezid b. Ziyad hüküm sürdüler. Bunların hepsi de çok genç yaştaydılar. İdare işleri Kays b. Heysem el-Sülemî, Eslem b. Zür'a el-Kilâbî ve diğerleri gibi birbirinden hoşlanmayan ve ellerine kuvvet geçince birbirlerinin kuyularını kazan, memleket işlerine aşina eski komutanlar ve memurlar tarafından idare edilmekteydi.

[416] I. Yezid'in ölümü ile burada da kabile düşmanlıkları baş gösterdi. Kâbil'in yöneticisi Zunbîl ayaklandı, Sicistan amili Yezid b. Ziyad'ı mağlup etti ve kardeşi Ebû Ubeyde'yi de esir aldı. Bunun üzerine Yezid'in yerine Huzaa kabilesinin zenginlerinden Talha el-Talahât geçti. Bu zat Zunbîl ile sulh yaptı

29 Belâzûrî, 408'e mukabil krş. Taberî, II, 65 vd.

ve Ebû Ubeyde'yi büyük meblağlar ödeyerek kurtardı. Fakat Talha, kısa bir zaman sonra öldü ve yerine bıraktığı Bekr kabilesinden olan şahsa Temimliler itaat etmediler ve onu kaçırttılar. Bunun üzerine Mudar ve Rebîa arasında kan davası patlak verdi ve bu durumdan istifade eden yine Zunbîl oldu.[30] Bu hadisenin Horasan'a da etkisi oldu. Oranın yöneticisi Selm b. Ziyad, halifenin ölümünü, Sicistan ve Basra'daki kardeşlerinin başlarına gelen felaketleri çevresinden saklamaya çalıştı. Fakat bu durumun ortaya çıkma tehlikesi baş gösterdiğinde Araplardan, saltanata ara verildiği bu dönemde kendisine emîr sıfatıyla biat etmelerini istedi. Araplar denileni yaptılar, ancak bir müddet sonra onu terk ettiler. Bunun üzerine Selm, Merv'de yerine Basra'dan beraberinde getirdiği Ezdli Mühelleb b. Ebî Sufra'yı kendisine naib olarak bıraktıktan sonra, oradan ayrıldı. Araplar işlerin böyle bir hâl alışından dolayı hiç memnun değillerdi. Bekr kabilesinden Süleyman b. Mersed, Selm'den zorla Mevrûd'un hâkimiyetini elinden aldı. Yine Bekr kabilesinden Evs b. Abdullah b. Züfer adlı şahsa Selm, Herat'ı teslim etmek zorunda kaldı. Nişabur'a ulaştığında Abdullah b. Hâzım el-Sülemî'ye rastladı. Bu zat Horasan'ı Bekrli- [417]
ler ve Maz'ûn (Ezd Umman) arasında taksim ettiği için Selm'e çıkışarak, tüm Horasan Valiliği için onun elinden bir ferman aldı. Mühelleb kendisini takviye edecek bir kabile bulamadığı için Merv'den kaçmak zorunda kaldı. Zira Horasan'da yeterli sayıda Ezdli bulunmuyordu. Mühelleb yerine vekil olarak Temimli bir zatı bırakmıştı. Bu şahıs Abdullah b. Hâzım'a karşı her ne kadar karşı koymak istese bile savaşta mağlup olmaktan kurtulamadı ve aldığı yaraların tesiriyle öldü.[31]

Temimliler genellikle kendilerinden olmamalarına rağmen yine de Mudar'a mensup olan ve Bekrlilere düşman Abdullah b. Hâzım'ın tarafındaydılar.[32] İbn Hâzım, onların yardımıyla

30 İbn el-Esîr, IV, 84; Belâzûrî, 397.
31 Taberî, 4988-90.
32 Belâzûrî, 414'te anlatıldığına göre o, İbn Zübeyr tarafından tasdik edilmiştir.

Bekr'e karşı mücadeleye başladı. Önce Merv'den Süleyman b. Mersed'e karşı Mervûd üzerine yürüdü ve onu öldürdü, sonra onun kardeşi Tâlekan'daki Amr'ı da öldürdü. Kaçabilenler Herat'taki Evs b. Sa'lebe'nin yanına gittiler. Tüm Bekrliler bu zatın yanında toplanmışlardı. Herat'ın elden gitmesi onları çok öfkelendirmişti. Bundan dolayı tüm Mudarlıları Horasan'dan çıkarmak istiyorlardı. Temim kabilesinin talebi üzerine İbn Hâzım'ın yapmak zorunda kaldığı anlaşma müzakereleri de yarım kaldı. O bu durumu tahmin ettiği için şöyle diyordu: "Rebîalılar, Peygamber'i Mudar'dan çıkardığından bu yana, Allah'a bile kızgındırlar." Mücadeleleri Herat önlerinde bir yıl-
[418] dan fazla devam etmiştir.[33] Bekrliler arkalarını şehre vermişlerdi ve cepheden de bir hendekle kendilerini koruyorlardı. Bu suretle İbn Hâzım onların onurlarına dokunacak şekilde: "Bütün Horasan'ı kendiniz için istiyorsunuz, acaba bu hendek bütün Horasan mıdır?" şeklinde seslenerek, öfkelendirinceye kadar yapılan tüm saldırılara başarıyla karşı koydular. Bu sözler karşısında öfkelenenler, kuvvetli müstahkem kalelerini bırakarak savaş meydanına çıktılar. Açık sahrada yapılan savaşta ise çok büyük kayıplar verdiler. Akşam oluncaya kadar yakalanan tüm Bekrliler kılıçtan geçirildiler. O sırada Evs b. Sa'lebe, Zunbîl'in elinde bulunan Sicistan'a kaçtı. Fakat aldığı yaralar sebebiyle orada öldü. Doğu'daki Temim ile Bekr arasındaki kabile kavgalarıyla, Batı'daki Kelb ve Kays mücadeleleri 64/65 yılına,[34] yani aynı yıllara tekabül eder. Bunun neticesinde ise Bekr kabilesi her geçen gün zayıflamıştır.

İbn Hâzım, Temimlilerden aldığı yardımla Herat'ı itaat altına almıştı. Fakat o, bu kabilenin fatih sıfatıyla orada yerleşmelerini istemiyordu. Şehri genç yaştaki oğlu Muhammed'e bı-

33 Taberî, 493, 6 – 494, 17 arasındaki bölümlerde (Çoğunluğu Ebû Mihnef tarafından zikredilen, onun muasırlarından Süleyman b. Mücalid'in rivayeti) bu döneme ait değil çok daha sonraki döneme aittir. Buna mukabil Ebü'l-Hasan el-Horasanî rivayeti (494, 18 – 495, 7) Medâinî'nin ana rivayetindeki bir boşluğu doldurmaktadır.

34 Taberî, 490-96.

raktı ve daimî orduyu kumanda etmesi için Bükeyr b. Vişâh'ı[35] oraya gönderdi. Temim'i şehirden çıkarmasını emretti. Bunun [419] üzerine Bükeyr şehirden çekilmeleri şartıyla Temimlilere çok büyük meblağlar teklif etti. Onlardan kurtulmak için yapılan bu teklife Temimliler çok öfkelendiler ve zor kullanarak şehre girdiler. İbn Hâzım'ın oğlunu iplerle bağlayıp sabaha kadar dövdüler. Bu arada sürekli içki içiyorlardı. Sabah olunca da öldürdüler. Bu suretle İbn Hâzım'a savaş ilan etmiş oluyorlardı. Bu adamlar daha sonra Merv'e gittiler, orada bulunan kendi kabilelerinin adamlarından aldıkları takviyeyle Hariş b. Hilal el-Kurayî'yi İbn Hâzım'la yapacakları kan davası mücadelesinde kendilerine reis olarak seçtiler. Zira bu eski usullerle halledilecek bir kan davasıydı. Buna göre kabileler arası sıcak savaş cereyan etmiyordu, fakat kabile üyelerinin bir bölümü, diğer tarafa baskınlar yaparak maceralar yaşıyorlardı. Temim'den Züheyr b. Zu'ayb el-'Adevî, kardeşi Eş'as açık gri renkli bir ata binmiş meçhul bir şahıs tarafından öldürüldüğü için, bu renkte ata binmiş kimi görse öldürüyordu. Bundan dolayı bu renk, insanlar arasında sevilmez oldu. İşte bu gibi hadiseler, savaşın hâlini karakterize etmektedir. Harp hâli her geçen gün uzadıkça Temimliler dağıldılar ve zayıfladılar. Şemmâs b. Disâr el-Utâridî Sicistan'a,[36] Harîş b. Hilal Mervrûz'a gitti ve oradaki durumunu muhafaza etmeyi başardı.[37] Ama nihayetinde Horasan'dan çekilmek zorunda kaldı.[38] Zü- [420] heyr b. Zu'ayb idaresindeki diğer Temimliler, Mervrûz'a yakın olan Fartana Kalesi'ne kapandılar. İbn Hâzım bunları orada

35 Muhtemelen bu zat Temim ve Sa'd kabilesindendi. Taberî, 495, 7'de Sakafî olarak bildirilmesi bir dikkatsizlik neticesinde olmalıdır. Krş. 860, 10 vd. 1022, 1; 1030, 13, 20 vd. 1047, 18.

36 Taberî, 546, 1026.

37 Taberî, 598, 3'te anlatıldığına göre o, iki yıl boyunca taşın üzerinde yatmış, yastığı bile taş olduğundan elini başının altına koyarak uyumuştur. İki yıl boyunca İbn Hâzım'a karşı savaştığı hususunun buradan çıkarılıp çıkarılmayacağı gerekli değildir (595, 14). Ayrıca o, Bekr kabilesine karşı da savaşmıştır. Hicri 66 yılında Horasan'ın dışında onu görmekteyiz. Hicri 82 yılında ölmüştür (1066, 15).

38 Taberî, 593-98.

muhasara altına aldı, teslim olmak zorunda kaldılar. O da hiç kimseyi affetmeyerek, hepsini idam ettirdi.[39] Bundan sonra İbn Hâzım, bir süreliğine sükûneti sağlamış olarak Merv'de hüküm sürmüştür. Fakat birkaç yıl sonra Aberşehr'de (Nişabur) patlak veren yeni bir Temim isyanını bastırmak zorunda kaldı. Bu isyanın başında Bahîr b. Varkâ el-Sarîmî (596, 9) bulunuyordu. İbn Hâzım Merv'i, Bükeyr b. Vişâh'a bıraktı. Oradaki Temimlilerin korkusundan oğlu Musa'yı başkentte tutmadı. Yanındaki hazinelerle Ceyhun'u geçmesini ve oradaki krallardan birinin yanında veya bir kalede kalmasını emretti. Daha sonra kendisi de Aberşehr (Nişabur) üzerine yürüdü. Orada Bahîr'le mücadelesine devam ederken, 72 yılının sonunda[40] Abdülmelik'ten bir mektup aldı. Abdülmelik, kendisini halife olarak tanıdığı takdirde yedi yıl boyunca Horasan Valiliği'nde kalacağına dair söz veriyordu. Kendi kuvvetine dayanarak hüküm sürmek istediği için yapılan teklifi hakaret olarak anladı ve mektubu getiren elçiye onu yedirdi. Bunun üzerine onun Merv'de bıraktığı naibi Bükeyr b. Vişâh, Emevi halifesi'nden gelen valilik teklifini kabul etti. Bu durumda İbn Hâzım'ın hem Bahîr hem de Bükeyr'e karşı tutunma imkânı yoktu. Tirmiz'de bulunan oğlu Musa'nın yanına gitmeye çalıştıysa da Bahîr'in elinden kurtulamadı. İbn Hâzim kanlı bir direnişten sonra öldürüldü. Ölürken başını kesmekte olan Veki' b. el-Davrakîye'nin[41] yüzüne tükürdü. Daha sonra Bükeyr, kesilmiş başını Bahîr'in elinden zorla aldı ve zorba asiyi bizzat mağlup edip öldürdüğü haberiyle Halife Abdülmelik'e gönderdi. Zaferin gerçek sahibi Bahîr'e de kötü davrandı ve onu bir süreliğine zindana attırdı.[42]

[421]

Bu hadise bizzat Temim arasında kardeş kavgalarının çıkmasına sebep oldu. Özellikle Bükeyr ve Bahîr'in mensup

39 Taberî, 696, 700.
40 Aslında daha geç bir tarihtedir. Taberî, 834 vd.
41 Horasan'daki Davrak'tan alınan köle bir kadından dünyaya geldiği için bu ismi taşıyordu.
42 Taberî, 831-35.

oldukları aileler Horasan, Merv ve Basra'da olduklarından, bu şehirlerde bulunan Sa'd-Temim arasındaki bağlar koptu. Mukâis ve Butûn Bahîr'in, Evs ve Ebnâ ise Bükeyr'in tarafını tuttular. Fakat Horasan Arapları aralarındaki iktidar mücadelesinden vazgeçmeyeceklerini gördüler ve daha yüksek bir otoriteye itaat etmezlerse bölge üzerindeki hâkimiyetlerini kaybedeceklerini anladılar. Neticede 74 yılında Halife Abdülmelik'e müracaat ederek kabileler arası kıskançlık ve kinlerin üstünde kalacak Kureyş kabilesinden birisini vali olarak göndermesini rica ettiler. Abdülmelik de kendi ailesinden Ümeyye b. Abdullah b. Halid b. Esîd adında güler yüzlü ve liberal bir kafaya sahip bir zatı vali olarak gönderdi. Ümeyye [422]
Aberşehr'e gelir gelmez Bahîr kendisini gördü ve Bükeyr'in aleyhine yeni valiyi kendi tarafına çekmek istedi. Fakat başarılı olamadı. Ümeyye, Bükeyr'in bütün memurlarını onaylayarak, Bükeyr'e bizzat daimî ordunun komutanlığını teklif etti. Ancak Bükeyr, vali naibliğini de ihtiva eden bu makamı reddedince bu vazifeyi onun rakibi Bahîr'e verdi.[43]

Bükeyr, bir Kureyşlinin mevkiini elinden almasına çok öfkelenmişti. Bu yüzden Ümeyye sefere çıkıp da şehirden uzaklaştığı bir gün Bükeyr, bu fırsatı Merv'de isyan ederek değerlendirdi.[44] Seferde bulunan askerlerin aileleri Bükeyr'in elinde bulunduğundan, hemen Merv'e dönen Ümeyye onunla anlaşmaya çabaladı. Onun borçlarını ödedi ve kendisine 40 gün içinde istediği Horasan şehirlerinden birine çekilmesi için mühlet verdi. Bu esnada Bükeyr Merv'de ikamet etmeye ve isyanına devam ediyordu. Bahîr'in onu şikâyet eden sözlerine, başkaları tarafından teyid edilinceye kadar kulak asmadı. Daha sonra Bükeyr tevkîf edildi ve her şeyi inkâr etmesine rağmen suçlu olduğuna kanaat getirildi. Çünkü halktan saygın kimseler, onun aleyhine şahitlik yaptılar. Bir cuma günü kendi kılıcıyla idam edildi; başka kimse bu işi yapmak istemediği

43 Taberî, 859-62.

44 Ümeyye'nin son yılı olan 77 tarihi şüphelidir. Taberî, 1023 ile krş. 1028, 4 vd. ve Belâzûrî, 416.

[423] için Bahîr onu öldürmüş ve: "Benî Sa'd'ın sükûnete kavuşması için ikimizden birinin ölmesi gerekiyordu," demiştir.[45]

Benî Sa'd kabilesinin içindeki kardeş mücadelesi, 81 yılına kadar devam etti. Bükeyr'in mensup olduğu Ebnâ'dan 17 kişi Bahîr'e suikast yapmak üzere anlaşmışlardı. Fakat onlar beraberce hareket edemediler, herkes kendi kafasına göre davrandı. Bunlardan Sa'sa'a b. Harb adında bir şahıs suikastı düzenlemeyi başardı. Bu zat, Bahîr'in Sicistan'da bulunan akrabalarından bir tavsiye mektubu alarak onun güvenini kazandı ve eşek sütüyle yıkanmış hançerini bir kahramana yakışır şekilde, insanların içinde "Bu Bükeyr'in intikamıdır!" diye haykırarak, Bahîr'e sapladı. Hadisenin ardından yakalandı, idam edilirken ölümü sevinçle karşıladı. Ebnâ kabilesinin adamları, âdetleri olduğu üzere başını öpmek üzere zindana geldiler. Vazifesini yerine getirmiş ve kan davalarının intikamını almış olduğu için idam edilmesine öfkelendiler. Bunlar ile Butûn arasında mücadele yeniden pataklayacakmış gibi görünürken, nihayet onun kan parasını almak suretiyle iddialarından vazgeçtiler.[46]

Kayslı Abdullah b. Hâzım'ın isyanının etkileri hâlâ devam etmekteydi. Onun ölümünden sonra halefi 12 yıl daha hükmetmeye devam etti. Sakalsız lakabını taşıyan oğlu Musa, tam
[424] zamanında Merv'den kaçmayı başardı ve yanına aldığı birkaç yüz kişilik bir birlikle Ceyhun'u geçti. Herhangi bir yere yerleşmek için yaptığı girişimlerden netice alamadı. En sonunda Belh'in aşağısında Ceyhun'un öteki tarafında bir kayalık üzerine kurulmuş olan Tirmiz Kalesi'ne yerleşti. Kayslılar onun etrafında toplandılar. Öyle ki 1.100 kişiye ulaştılar. Musa bu adamlarla her tarafa akınlar düzenliyordu. Komşuları kendisinden ve şeytana benzettikleri süvarilerinden çok korkuyorlardı. Horasan valisi Ümeyye'nin, üzerlerine sevk ettiği bir kuvvet başarılı olamadı. Bu zatın halefi olan Mühelleb

45 Taberî, 1022-31.
46 Taberî, 1047-51.

ve oğlu Yezid ise onu rahat bıraktılar. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın ordusundan kalanların da katılmasıyla birlikte sayıları 8.000'i buldu ve Musa yeniden saldırmaya başladı. Bu arada onu, Arap ordusundan onun tarafına geçen iki İranlı reis, Hureys b. Kutbe ve Sâbit b. Kutbe adındaki iki kardeş destekliyorlardı. Bunlar öteden beri yerli hanedan, özellikle Semerkant'ın yöneticisi Tarhun ile tanıştıkları için, onların yardımıyla idareci Araplara karşı, Musa ile birlikte mücadele etmek üzere kuvvetli bir ordu kurmuşlardı. Bu arada Musa, Horasan'da bulunan Yezid'e karşı yapılacak bir saldırıya karışmak istemiyordu; sadece Mâverâünnehir'den onun memurlarını kovmayı arzuluyordu. Yapılan mücade- [425]
lelerin neticesinde Mâverâünnehir'i son Arap hâkimiyetinin kalıntılarından tamamıyla temizlemeyi başardılar. Bu mücadelede Hureys ve Sâbit kardeşler o kadar önemli rol oynamışlardır ki neticede çok büyük nüfuz kazanmışlardır. Hatta Musa bile onları kıskanmaya başlamıştır. Bu sırada Haytal ve Tubbatlarla birlikte Türklerin Mâverâünnehir'e saldırıları başladı. Musa daha önceden onların saldırılarına başarıyla mukavemet göstermişti; bu defa onları Tirmiz önünden kuvvetle sürdü, çıkardı ve kendisi hücuma geçti ve onları Kafyân yakınlarında bozguna uğrattı. Bu mücadelede Hureys b. Kutbe öldürüldü. Musa bundan dolayı müteessir olmadı, onun kardeşi Sâbit'ten de kurtulmanın daha iyi olacağını düşündü. Bu amaçla kalleşçe yapılacak olan suikast hazırlığı Sâbit'e haber verildi. Sâbit, Huşvarâg'a[47] kaçtı. Birçok Arap ve İranlı onun etrafında toplandılar. Semerkant Tarhunu da büyük bir orduyla yardımına koştu. Bunlar birleşerek Tirmiz'e sefer düzenlediler ve Musa'yı çok kötü sıkıştırdılar. Fakat bir Arap fedaisi, Sâbit'in yanına sokuldu ve onu katletti. Bunun üzerine Musa, bir gece huruç hareketi yaparak bunların geri çekilmelerini sağladı. Kısa bir süre sonra Yezid'in kardeşi ve [426]
Horasan valiliği'nde halefi olan el-Mufaddal, Sogd Tarhun'u

47 Bu şekilde okunmalıdır. Taberî, 1594, 9.

ve Huttel'in Sabal'ı ona karşı birleştiler. Bu ittifaka karşı Musa tutunamadı ve firar etmek isterken öldürüldü. Tirmiz'i teslim aldılar, ele geçen esirler öldürüldü. Bu hadise 85 yılında vuku buldu.

Horasan Araplarının gücü bu kanlı ihtilaflar neticesinde tükenirken, Mâverâünnehir'de evvelce yapılan fetihler tamamen kaybedilmiş ve elden çıkmıştır.[48] Buna mukabil Türkler, Horasan'a akınlar yapmaya cesaret gösteriyorlar ve bu yağma seferlerini Nişabur'a kadar uzatıyorlardı.[49] Ülkede sükûnet sağlandıktan sonra, eskiden olduğu gibi saldırılara yeniden başlandı. Ümeyye uzun bir aradan sonra ilk olarak tekrar Ceyhun ötesine geçen vali oldu. Fakat bu zat aslında asker bile değildi. Hâricî Ebû Fudayk önünde vuku bulan bu firar, onun Irak'ta kalmasını imkânsız hâle getirmişti ve eski itibarını Horasan'da da tesis edemedi. İlk adımda elde edilen başarılardan sonra[50] hezimete uğradı. Kendisini ve ordusunu büyük güçlüklerle Ceyhun'un diğer tarafına atabildi ve: "Kendisine küçük kız (Ümeyye) adını veren amma da isabet etmiş," şeklinde hicivlere muhatap oldu. Bu yüzden 78 yılında istifa
[427] etmek zorunda kaldı. Onun yerine Haccac görève getirildi. Irak'la birlikte Horasan ve Sicistan da kendisine verildikten sonra Ezdli Mühelleb'i tayin etti. 78 yılı ortalarında Mühelleb, Kirman Hâricîlerinin işini bitirdi. 79 yılında Merv'e geldi, Mâverâünnehir'de selefinden daha fazla bir şey yapamadı. Valiliğinin son yılında Kiş şehrini beyhude yere kuşattı.[51] Şehrin sakinleri geri çekildiği takdirde, vergi ödemeye razı oldukları

48 İbn Âmir zamanında Ceyhun'un diğer yakasına seferler düzenlenmişti. Bu seferler Basra'ya birçok Buharalı esir götüren Ubeydullah b. Ziyad tarafından da uygulanmıştı. Onun halefi olan Said b. Osman -ki Sogdlu köleleri tarafından öldürülmüştür- ve hanımı Semerkant'ta bir erkek çocuk doğuran Selm b. Ziyad da bu türden seferler düzenlemiştir.

49 Belâzûrî, 415.

50 Belâzûrî, 426, 10.

51 Medâinî, Kiş muhasarasını benzer kelimelerle 80 ve 82 yılları için hikâye etmektedir (Taberî, 1040 vd.; 1077 vd.). Kuşatmanın iki yıl sürmüş olması rivayeti, (80 ortasından 82'ye kadar) bu kronolojik farkların kapatılmak istenmesi sebebiyledir.

için rahat bir nefes aldı. Geri dönerken Mervrûz yakınlarında Zagul mevkiinde Zilhicce 82 (Ocak 702) tarihinde vefat etti. Askerlik alanındaki şöhretinin üzerine Horasan'da bir şey koyamadı. Yine de onun Horasan'a gelişinin, orası için önemi büyüktür. O zamana kadar emrinde Hâricîlere karşı savaşan kabilesini de beraberinde getirmişti.[52] Ezdliler Horasan'da da Bekr ve Rebîa ile ittifak ettiler.[53] Bu suretle Mudarlılar (Temim ve Kays) hiç olmazsa vali nüfuz ve iktidarlarını terazinin diğer kefesine attıkları sürece üstünlüklerini kaybetmiş oluyorlardı. [428]

Mühelleb, melez ailesinin reisi ve geçici vazifesinde halefi olarak Yezid'i tayin etmiş ve Haccac da bu tayini tasdik etmiştir. Yezid Fergana, Hârezm ve Ceyhun'un bu tarafında Badgis civarında çok da bir kazanımı olmaksızın, sürekli savaşlar yaptı. Vücudunun şişmanlığına ve oldukça müteşebbis olmasına rağmen neticeye ulaşmaktan öte, daha fazla haris ve öfkeliydi. Ezd kabilesinin reisi olarak sonradan görme bir Kayslı'ya, yani Haccac'a tabi olması, ona çok acı vermekteydi. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ın mağlubiyetinden sonra eyaletine iltica eden Iraklı isyancıları gönülsüz bir şekilde imha etti. Eline geçen asilerin reislerinden Yemenli olanları serbest bırakıyor, Mudarlı olanları ise Haccac'a teslim ediyordu. Haccac ise onun bu yaptıklarından elbette haberdardı. Rebîü'l-ahir 85 (Nisan 704) tarihinde onu azlederek yerine üvey kardeşi Yezid aleyhine entrikalar çeviren Mufaddal b. Mühelleb'i getirdi. Aslında Haccac bu eyaleti bir an evvel Mühelleb [429]

52 Şair Sâbit Kutna ve Ka'b el-Aşkarî –her ikisi de Ezd kabilesindendir– Fars ve Kirman'dan Hâricîlerle mücadele meydanlarından Horasan'a gelmişlerdir. Münferit Ezdliler ise belki de daha önceden buraya yerleşmişlerdi. Fakat kabile ancak Mühelleb'in gelmesiyle kuvvetlendi ve nüfuz kazandı. Bundan önce vuku bulan Temim-Bekr mücadelesinde, Ezd ile Bekr arasındaki ittifaka dair pek bir şeyin dışarıya yansıdığını görmüyoruz.

53 Ahmâs'ın verdiği sayılar için bkz. Taberî, 1291. Orduya; Temim 10.000, Ezd, 10.000, Kays (Ehl el-Âliye) 9.000, Bekr 7.000, Abdülkays 4.000 kişi veriyordu. Ortalama asker nüfusu 40.000'dir. Buna göre Horasan'daki bütün Arapların nüfusu 200.000'i geçmez.

oğullarının ve umumiyetle Ezdlilerin hükmünden kurtarmak istiyordu. Fakat Musa b. Hâzım, Mâverâünnehir'de Tirmiz'de tutunduğu sürece buna cesaret edemiyordu; -bir sebep olmasa bile- en azından insanlar böyle olduğunu zannediyorlardı. Mühelleb ve Yezid, Musa bizzat Kayslı olduğu için ve bu grubun sempatisini kazandığından, ona karşı Kayslı bir valinin kullanılamayacağından emindiler. Bu yüzden onu ortadan kaldırıp kendilerini boşa çıkarmamak için, Musa'yı faydalı bir düşman sıfatıyla rahat bırakmışlardı. Fakat Mufaddal, bu şekildeki aile politikasından ayrılarak Musa aleyhinde ciddi harekâta girişti, fakat bu durum bindikleri dalı kesmek gibi şeydi. Musa'nın işini bitirdiğinde, 9 ay muhafaza ettiği valilikten uzaklaştırıldı. Habib ve Abdülmelik b. Mühelleb de görevlerinden uzaklaştırıldılar ve Yezid de tutuklandı. Horasan valiliği'ne Emevi hilafeti'ne sadık olan Basralı Müslim b. Amr'ın oğlu Kuteybe getirildi (85 veya 86 yılında). Bu suretle Yemen kabilelerinin adı altında toplanan Ezd-Rebîa'nın Horasan'daki üstünlüğü kırılmış oluyordu; Kuteybe zamanında Araplara umumiyetle Mudarlı denilmiştir.[54] Bizzat Kuteybe'nin kendisi, parçalanmış ve itibarını yitirmiş Bâhile kabilesine mensuptu. Bu kabile büyük grupların haricinde olduğu gibi hangi tarafa mensup olduğu da pek bilinmiyordu, fakat şart-
[430] lar gerektirdiğinde Kayslılara iltihak etmişti.[55] Kuteybe'nin arkasında kuvvetli bir ailenin bulunmaması Haccac'ın işine gelmekteydi. Bu yüzden o, hükümetin yardımını almak için [Haccac'a] güvenmek zorundaydı.

Kuteybe b. Müslim'den önce Horasan'ın güney ve doğusunda bulunan ülkeler Musa b. Hâzım zamanından da bildiğimiz gibi, ancak kısmen fethedilmiş ve ancak geçici olarak itaat altına alınabilmişti. Böylece Kuteybe eliyle hakiki bir fetih süreci başlamış oldu. Onun seferlerini daha iyi anlayabilmek için burada biraz coğrafî ve etnografiye dair bilgiler vermek

54 Taberî, 1185, 5.
55 El-Cezire'de de bu şekildeydi. Krş. Taberî, 1300, İbn el-Esîr, IV, 256 vd.

istiyorum. Zira söz konusu olan yerler Sagân, yani Horasan'ın sınır bölgesidir.

Bunlardan birisi Toharistan, yani eski Baktriya'dır. Burası aslında Ceyhun Nehri'nin orta kısmında Bedahşan'a kadar her iki tarafındaki dağlık bölgedir. Taberî, buraya Şûmân ve Âhrun'u da katmaktadır.[56] Fakat genellikle bu isim altında, yalnız Ceyhun'un güneyinde kalan arazi anlaşılmaktadır. Araplar burayı en doğudaki ordugâh şehirleri Mervrûz'a ait görüyorlardı. Belh'in (Baktra) fethedilmesinde bir devamlılık söz konusu değildi ve bu şehir hâlâ tüm bölgenin hakiki başkenti konumundaydı. Belh bölgesinin daha doğusunda Faryâb, Hulm ve Talkân şehirleri vardı. Daha güneyde Paropamisus (Gur) silsilesine doğru Cüzcan veya Cüzistan ve Garşistan veya Garcistan (geçide hâkim olan Bamyan ile birlikte) böl- [431]
geleri gelmekteydi. Bunun batısında, Mergâb ve Harîrud vadileri arasında Badgis bulunuyordu. Güneydoğu'da bulunan Gaznin ve Velistan daha çok Kabulistan ve Sicistan'a aittiler.

Mâverâünnehir

Horasan'ın ikinci ve en önemli hudut bölgesi Mâverâünnehir'di. Bedahşan'dan batıya doğru Vahşâb Suyu'na[57] kadar varan dağlık (Tuz dağları 1596) Huttellan bölgesini de içine alan topraklar Mâverâünnehir olarak kabul edilmekteydi. Bundan sonra Sagânların memleketi olan[58] Sagâniyân gelmektedir. Daha batıdaki Ceyhun'un kıyısındaki Tirmiz ile Polytimetus kenarındaki Semerkant arasında Şumân ve Ahrûn şehirleriyle Kiş ve Nesef bulunmaktadır. Makdisî'ye göre bu son iki şehir Sagâniyân'a bağlıydılar.[59] Fakat genellikle bunlar Sogdiyana'dan kabul edilirlerdi. Sogdiyana, Ceyhun'a varmadan Buhara Vadisi'nde kaybolan "Sogdların nehri" Polytime-

56 Taberî, 1180, 7.
57 Şimdiki adı Surgâb'dır. Vahş-âb adında, ana nehir tarafından artık kullanılmayan Oxus (Ceyhun) kendini muhafaza etmiştir.
58 Kralın adı Sagân-Hudâ'dır. Taberî, 1596, 1600 vd.
59 Makdisî, 267, 282 vd.

tus'un[60] her iki sahilindeki Sogdlar arazisidir. Eski başkent
[432] Semerkant'tır. Sogd adı altında, Semerkant ve bölge halkı anlaşılır. Sogdiyana'nın doğusunda bir taraftan Polytimetus'un dar olan dağlık arazisinde Uşrusana, diğer taraftan dağ silsilelerinin kuzeyinde, Seyhun kenarında, Türklerin bölgesine geçiş teşkil eden Şaş ve Feregana vardır. Ceyhun'un aşağısında kuzeye döndükten sonra çöller başlar ve nihayet Hârezm Vahası'na ulaşılır. Burada esas geçit yeri, ahşap köprüsü olan Amul'dur.

Bu kadar geniş arazi üzerine kurulu yerleşim yerlerinde halk, dil ve kültür[61] İran'a aitti. Siyasi manada sadece Sasani Devleti'nin yıkılışıyla başlamamış olan büyük bir parçalanma söz konusuydu. Bu durum dihkanların oluşturduğu asil sınıf arasında hüküm süren beyler, küçük asiller, arazi sahipleri ve köy kâhyaları üzerinde kendini göstermekteydi. Burada münferit bölgeler ve daha büyük şehirlerde, kendilerine mahsus unvanlara sahip[62] babadan oğula geçen prensliklere
[433] rastlamaktayız. Bu unvanların bir kısmı ârîdir (Hind-Avrupa dilinden), fakat pek çok ârî olmayan unvanlar da vardır. Zira İranlılar o kadar çok parçalanmışlardır ki, kendilerini müstakil ve katışıksız muhafaza etmeleri mümkün değildi. Paratacene'de bunlara Huttelliler hâkim olmuştu. Bunların kralına Sabal deniyordu.[63] Bunlar eski Eftalitler, Haytal ile aynı kimliğe sahip gibi görünüyorlardı. Eftalitler bir süreliğine tüm Mâverâünnehir'i ele geçirmişlerdi. Bundan dolayıdır ki Makdisî, bu bölgeyi Eftalitler diyarı olarak zikreder. Konumuzu teşkil eden zaman dilimine baktığımızda bunlar mevkiilerini Türk-

60 Günümüzde Zerefşân denilir. Nehir birçok kanala ayrıldığı için Polytimtus kelimesi yerine Polytimetus daha uygun olurdu. Bölgenin çok eski olan sulama sistemi, bölgedeki meşhur sulama kanallarıyla boy ölçüşecek niteliktedir.

61 Suyu iktisatlı kullanmaya dayanan ziraatin yanı sıra ticaret de (kürk, ipek, su, köle) Çin'e giden yol üzerinde çok büyük öneme sahipti.

62 Huda, Hârizm'de Şah, Belh'te İspahbad, Fergana'da İhşid, Garşistan'da Şer. Buna mukabil Kiş'te İhrid ve Vik; Nesef'te Aşkend, Uşrusana'da Afşin aslında has isimlerdir.

63 Şayet bu da has isim değilse. Krş. Cayş (Hamaş) b. Sabal.

lere bırakmışlardı. Türklerin asıl ikamet yerleri Seyhun'un doğusundaydı. Fakat bunlar o bölgeden giriştikleri ve uzak diyarlara yaptıkları seferler esnasında birçok yerde İran şehirlerine yerleşmişler, orada hanedanlıklar kurarak bölgeden vergi almaya başlamışlardı. Bir Türk unvanı olan Tarhun veya Tarhan, Ceyhun'un hem doğusunda hem de batısında mevcuttur ve Hakan'ın emrinde bir yöneticidir.[64]

Mâverâünnehir ve Toharistan'da hâkim olan millet o dönemde Türklerdi. Araplar onlarla mücadele etmek zorundaydılar. Bunları Horasan'dan sürüp çıkardılar ve akınlarını sonlandırdılar. Araplar, Mâverâünnehir ve Toharistan'da, İran- [434]
lılar üzerinde hâkimiyet bakımından Türklerle başarılı bir rekabete giriştiler. Fakat sadece yüzeysel olan bir itaat altına almakla yetinmek zorunda kaldılar. Onlar tüm bölgelerde mahallî yönetimleri yerinde bıraktılar ve sadece "Fidye", yani harp ve akınlardan kurtulma parası aldılar. Çoğunlukla vâki olduğu üzere vergi verilmediği takdirde düşmanlık yeniden başlıyordu. Araplar yeni seferler düzenlemeyi kendileri için yeni bir şans olarak görmekteydiler.

Kuteybe b. Müslim

Mevcut düzenin sistemli bir şekilde değişmesi Kuteybe'nin tayiniyle başladı. Buna mukabil Kuteybe, Arap nüfuz ve iktidarını o zamana kadar yapılanlardan çok daha ötelere götürdü. O, her yıl gazaya çıkıyordu. İlkbahar olduğunda kendisi davet etmeksizin Aberşehr, Ebiverd, Serahs, Herat ve Mervrûz'dan sefere katılmak için pek çok birlik Merv'e geliyordu. 86 yılında Ahrun ve Şûmân'a karşı, selefi tarafından (Tirmiz'in fethinden sonra) daha önceden hazırlanmış olan bir sefer düzenledi. Buranın hükümdarı vergi ödemeye razı oldu. Bunu takip eden yıllarda Buhara Vahası üzerinde bu-

64 Taberî, III, 647. Hakan ve Tarhanları. Krş. Rub'dan Rubhan, Frayab'dan Tusik (Tarsal), Talkan'dan Sahrak (Sahrab) ve Şad -bunların tamamı Toharistan'dadır.- Sadece tek adam olmasını ifade etmek adına Türklerin en büyük reisleri daima Hakan unvanını taşır.

lunan şehirlere seferler yaptı. 87 ve 88 yıllarında Beykend, Tumuşkes ve Ramîsane'yi fethetti. Büyük eşya depoları bulu-
[435] nan[65] ve bir ticaret merkezi olan Beykend'de büyük miktarda ganimet ele geçirdi. Sadece 300 zırhı bulunan Arapları pek çok silahla donattı (1180, 15). Bölgenin haritasını yaptırmış ve sefer planlarını bizzat düzenleyen Haccac tarafından sürekli sıkıştırılan Kuteybe, 89/90 yılında Buhara'yı ele geçirdi. 91 yılında Tarhan, Neyzek'in liderliğinde başgösteren ve her yana dal budak gibi sarmış bir isyanı bastırmak için Toharistan'a gitti. İskemişt[66] Kalesi'ne sığınan Neyzek'i teslim olmaya ikna etti ve verdiği sözü tutmayarak onu diğer tarhan ve dihkanlarla birlikte idam ettirdi. Daha sonra Ceyhun üzerinden, hükümdarı Toharistan İsyanı'na iştirak etmiş olan Şûmân şehrini muhasara altına aldı. Bundan sonra Demirkapı'yı[67] geçerek Kiş ve Nesef'i[68] itaat altına aldı. Düzeni sağlamak için bazı adamları idam ettirdikten sonra Buhara'da yeni bir yönetim kurdu. 92 yılında Kuteybe Sicistan'daydı ve Kâbil Zunbil'ini vergi vermeye zorladığı rivayet edilir. 93 yılında hiç beklenmedik bir şekilde Harezm'i muhasara altına aldı. As-
[436] lında Kuteybe, gizlice bizzat şah tarafından çağrılmıştı. Başlangıçta şah, genç kardeşine karşı Kuteybe'nin tarafını tuttu. Daha sonra Kuteybe, şahı da kovarak, memlekette Arapları iktidara getirdi. Harezm'den, birliklerine hedefini mümkün olduğu kadar gizli tutarak, Semerkant üzerine yürüdü. 91 yılında Semerkant Tarhun'u vergi ödemek suretiyle Kuteybe'den barışı satın aldı. Fakat halk onun utanılacak bir iş yaptığını ifade ederek, onu aşağıladılar ve intihar etmeye zorladılar. Daha sonra bu zatın yerine İhşid Guzak geçti. Kuteybe için bu durum kaçırılmayacak bir fırsattı. Uzun bir muhasa-

65 Elias Nisibenus (87 yılı vekayiinde) bu şehri kastetmiş olmalıdır.
66 İstahrî, 275. Bu kasaba 36 derece kuzey enlemi, 69 derece doğu boylamında yer almaktadır ve İngiliz haritalarında İşkemiş ismiyle kayıtlıdır. Krş. Marquart, Eranschahr (1901), 219.
67 Kaşka adını taşıyan nehrin kollarından biri üzerindeki geçide bu isim verilmiştir. Reclus 6, 502'de detaylı olarak anlatılmaktadır.
68 Taberî, 1229, 3'deki Faryab ile Firyâb kastedilmektedir. krş. 1566, 3.

ranın ardından teslim oldular ve Guzak vergi ödemeye razı oldu. Aslında Kuteybe Semerkant'a girip yeni inşa edilen bir mescidde namaz kılacak ve ardından şehri hemen terk edecekti. Fakat o şehre girdikten sonra bir daha çıkmadı, orayı bir Arap garnizonu ve gelecek fetihler için bir üs hâline getirdi. Valiliğinin son üç yılında Kuteybe (94-96) yukarı Zerefşân Vadisi'yle Şaş ve Fergana'ya buradan sefer düzenledi. Rivayetlere göre Kaşgâr'a kadar ulaştı ve Çinlilerle bile temasa geçti.[69] Medâinî'nin Taberî'de kayıtlı rivayetleri, Belâzûrî'nin aktardığı rivayetlerle büyük ölçüde benzerlik gösterir. Yalnız Medâinî, Sicistan ve Kaşgâr'dan bahsetmez, bu rivayetlerin doğrulukları çağdaş şarkılarla takviye edilmektedir.[70]

Mahallî hanedan azaları da Kuteybe tarafından vergiye [437] bağlanarak yerlerinde bırakılmışlardır, yalnız bunların yanına Arap müfettişler ve kâhyalar tahsis edilmiştir. Araplar her ne kadar fethettikleri bölgelerde yerli halkı yaşadıkları yerlerden çıkarmamışlar ve vergilerini ödedikleri takdirde onların idarelerine müdahale etmemişlerse de; fakat bu önemli şehirleri Araplığın ve İslam'ın kalıcı olacağı şehirler hâline getirmişlerdir. Yani Romalı ağzıyla ifade edilecek olursa, gittikleri yerleri kolonize etmişlerdir. Mesela o dönemde özellikle Semerkant'ın bir Arap karargâhı olması arzulanıyordu. Her çeşit silahla donatılmış, kuvvetli bir birlik buraya yerleştirildi. Ateşgedelerin ve putperestlerin tapınakları yıkıldı. Rivayete göre burada hiçbir putperest geceleyemeyecekti. Buna

69 Krş. Taberî, 1379 vd. 1302, 8'deki mısralar ve Belâzûrî 426, 18.

70 En önemli Horasan şairleri Sâbit Kutna el-Ezdî (*Kitabu'l-Eğânî*, 13, 49 vd.), Ka'b el-Aşkarî el-Ezdî (*Kitabu'l-Eğânî*, 13, 56 vd.), Nahâr b. Tavsi'a el-Bekrî (*Kitabu'l-Eğânî*, 14, 115), Ziyad el-A'cem Abdülkays'ın kölesi (*Kitabu'l-Eğânî*, 14, 102 vd.), Mugīre b. Habnâ el-Temimî (*Kitabu'l-Eğânî*, 11, 162 vd.)'dir. Yine Taberî'de ismi pek duyulmamış pek çok şair zikredilmektedir. Ferezdak, Kumeyt ve Tirrimâh da bazen Horasan'la alakalı bazı şeylere temas ederler. Şairler daima kabileleri tarafında yer alırlar. Nahâr b. Tavsia (Kâmil, 538, 15)'e rağmen onların ilgileri ve verdikleri kararlar kabilelerinin menfaatlerine yöneliktir. Bundan dolayı onların aktardıkları dikkatle kullanılmalıdır. Buna rağmen onlar hadiseler için muteber şahitlerdendir.

benzer fakat sıkı olmayan tedbirler, Harezm ve Buhara'da da
[438] tatbik edildi. Buhara'da putperestlik ortadan kaldırıldı. Rivayetlere göre oradaki ateşgede tapınağı ve içinde tavuskuşları bulunan kutsal bir mekân, o tarihlerde yok olmuştur.[71] Horasan'daki Arap ordugâh şehirleri olan Nişabur, Merv, Mervrûz ve Herat ne kadar öneme sahipse, bu şehirler de civardaki bölge halkı için aynı role sahip olacaktı. Buraların kolonileşmesi, bölgede o zamana kadar hedef alınan ve beklenenin üzerinde bir adımdı. Neticede Buhara, Semerkant ve Harezm İslam'ın belli başlı en önemli şehirleri ve Arap âleminin merkezleri hâline gelmiştir.

Araplar, pek çok şarkıya bile konu olan bu başarıları hakkında gururlanmalarında haksız da değillerdir. Onların hiçbirisini kolay elde etmediler. Cephede savaşacak mücahidlerin sayısı azdı ve başlangıçta doğru düzgün silahları bile yoktu. Uzak mesafeleri, geçilmesi güç arazi ve iklim şartları, onların önündeki en büyük engellerdendi. Yanlarında çokça erzak ve sıcak tutacak elbiseler taşımak zorundaydılar ve ancak havaların iyi olduğu mevsimlerde savaşabiliyorlardı. Düşmanlar ise hafife alınacak türden değillerdi. Muhasara edilen şehirlere çok uzaklardan büyük ordularla takviyeler yapılıyordu. Bu orduları Türkler kumanda ediyorlardı ve orduların büyük
[439] bir kısmı da Türklerden oluşuyordu. Aslında Araplar bu bölgenin hâkimiyeti için Türklerle mücadele etmişler ve hâkimiyeti zorla koparıp almışlardı. Bu büyük bir başarı olduğu gibi Türklere karşı tutunamamış olan İranlılar üzerinde hâkimiyetlerinin de meşru olduğunu göstermekteydi. Bu başarıların büyük bir kısmında Kuteybe'nin emeklerini göz ardı etmemek gerekir. İran'daki nüfuzlu şahsiyetler, Mühelleb ve diğer komutanlara gösterdikleri hürmet ve itibarın çok daha fazlasını Kuteybe'ye gösteriyorlardı. Aslında o, savaşta zalim ve haince hareketler yapmaktan geri kalmıyordu. Allah için, yani

71 İranlı teb'anın ihtidasının genellikle talep edilmemesine rağmen bunların serbestçe dinlerinin icabını yerine getirmelerine müsaade edildiği unutulmamalıdır.

İslam'ın menfaatine olan hususlarda ahde vefa göstermekten çekinmiyordu. Ama başarılarını çoğu zaman vicdansızlığına borçluydu. Bununla birlikte Kuteybe, diğer Arap reislerinin karakterlerinden pek de ayrılmamıştır.

Kuteybe şöhret, güç ve iktidarının zirvesindeyken bir anda düştü. Bu hadise, İslam dünyasında büyük yankı uyandırdı. Medâinî bu konu hakkında Ebû Mihnef'ten de alıntılar yaparak, detaylı bilgiler vermektedir. Halife I. Velid, Cemadiye'l-âhir 96 (Şubat sonu 715) tarihinde vefat etti. Onun halefi olan Süleyman, kendisini veliahtlıktan atmak isteyen Haccac ve taraftarlarından nefret ediyordu. Haccac, Süleyman halife olmadan öldüğü için onun intikamından kurtuldu; fakat o, bu nefretini Kuteybe'den çıkarabilirdi. Kuteybe'ye karşı Yezid b. Mühelleb ve Abdullah b. Ehtem tarafından tahrik edilmekteydi. Kuteybe, tahtta yapılan değişikliği Fergana'da ordusuyla [440] sefer esnasında haber almıştır. Kendisinin sadece azledilmek değil daha kötü şeylere maruz kalacağını bilmekte, fakat bunları sükûnetle karşılamak ve boyun eğmek arzusundaydı. Buna rağmen kesin bir karara varmak için epeyce bir zaman harcadı.[72] Semerkant'a geri döndü. Orada kalıp, kendi istekleriyle ona iltihak edecek mücahidleri yanında tutma planını kabul etmedi. Ordunun tamamını halifeye karşı isyana sürüklemeye karar verdi. Fergana mescidi'nde orduların temsilcilerine kendisinin kim olduğunu, Süleyman ve Yezid'in nasıl adamlar olduklarını anlattıktan sonra onları kendi tarafına davet etti. Ordu o senenin son seferindeydi,[73] ailelerini ve

72 Rivayete göre Süleyman üç mektup göndermiştir, fakat cevabını beklememiştir. Süleyman'ın elçisi daha Hulvan'dayken Kuteybe'nin isyanını haber almıştır. Weil, I, 555vd.'de zikredilen Süleyman'ın iki mektubundan Taberî'de bahsedilmez. Burada Kuteybe yanlışlıkla Merv'deymiş gibi algılanmış ve Fergana'ya hareket etmesi emredilmiştir. Burada Medâinî'de hususi bir rivayetin temsilcileri olarak görülen Bâhililer, kabiledaşları olan Kuteybe'yi temize çıkarmak istemektedirler; mesela Taberî, 1311.

73 Velid'in vefat haberi Temmuz'dan önce Fergana'ya zor ulaşır. Bundan sonra da Kuteybe planı ile ortaya çıkıncaya kadar biraz daha zaman geçmiştir.

çocuklarını özlemişlerdi, bu kadar büyük çapta ve tehlikeli bir teşebbüs için pek de arzulu değillerdi. Bu yüzden ordu temsilcileri hiçbir şey söylemediler. Kuteybe böyle bir şeyi
[441] beklemiyordu, buna çok öfkelendi. Daha minberden inmeden muhtelif kabilelere hakaret etti ve istisnasız hepsi hakkında söylenen, hakaret içeren sözlerini tekrarladı. Minberden indikten sonra da akrabalarının kendisini sakinleştirme çabalarına aldırmaksızın aynı hakaretlerine devam etti.

Kuteybe söyledikleriyle ordudaki tüm Arapların kalplerini kırmıştı ve onlar böyle bir hakareti çok kanlı bir şekilde cevaplandırmaya alışık insanlardı. Onlara ihanet eden bu adama karşı isyan etmek üzere nasıl hareket edeceklerine dair gizli müzakereler yapmaya başladılar. Kuteybe, Mühelleb oğullarının yerine geçtiğinden, öteden beri kendisine dargın olan ve şimdi de en büyük hakarete maruz kalan Ezdliler, müttefikleri olan Rebîalılarla görüştüler ve Ker kabilesinden Hudeyn b. Münzir'in liderleri olmasını teklif ettiler. Fakat bu zat, iktidarın sahibi olan Temimle bozuşmaktan korkuyordu. "Şayet isyanı biz başlatacak olursak Temimliler ne pahasına olursa olsun Kuteybe'nin yanında yer alacaklardır," diyordu. Bundan dolayı liderlik Temim'e bırakıldı. Bunlar, kendilerinden olan Benî Ehtem'e karşı kötü davranışından ötürü Kuteybe'ye öfkeliydiler. Yıllar önce Kuteybe, Buhara seferi esnasında Abdullah b. Ehtem'i naibi olarak Merv'de bırakmıştı. Bu zat fırsattan istifade ederek onun aleyhine Haccac'ın nezdin-
[442] de entrika yapmak istemiş, fakat ondan yüz bulamamış ve o günlerde veliaht olan Suriye'deki Süleyman'ın yanına kaçmak zorunda kalmıştı. Bunun üzerine Kuteybe, o zatın kardeşi ve yeğenlerini cezalandırmış ve bu yüzden Temim'in intikam hislerini uyandırmıştı.[74] Kuteybe bunun haricinde onların reisi olan Vekî b. Hasan b. Ebî Sûd'un,[75] Türklere karşı kazanılan zaferin sahibi olan bu zatın, şeref ödülünü resmî törende

74 Belâzûrî, 425 vd.; Agânî, 13, 61; Taberî, 817, 1309 vd. 1312.

75 İbn Hâzım'ın aynı isimdeki, Temimli olmakla beraber ayrı bir aileye mensup olan katili ile karıştırılmamalıdır.

kendi kardeşine bağışlamış ve daha da ötesinde Temim fırkasının kumandasını ondan alıp Dabbeli birine teslim ederek Vekî'yi şahsen küçük düşürmüştü. Vekî, bu isyanın başında yer aldı. Bu ve benzeri sebeplerden dolayı kalbinde Kuteybe'ye karşı öfke dolu olan İranlı Hayyân el-Nebatî,[76] Vekî'ye destek olmaktaydı. Hayyân, bölgede nüfuz sahibi ve tehlikeli bir adamdı. İranlı hizmetçiler vasıtasıyla tüm Arap reislerinin hâllerine vakıftı ve entrika konusunda Araplardan çok daha üstteydi. Ayrıca o, Arap ordusunda kendilerine mahsus bir birlik olarak görev yapan, ihtida eden İranlılardan oluşmuş mevâlînin reisi olması bakımından önemli bir isimdi. Mevâlî, Kuteybe'nin şahsına bağlıydılar. Fakat Hayyân onları, Araplar[443] ın iç mücadelelerinin İslam için olmadığını, bundan dolayı kendilerini alakadar etmediğini ileri sürerek, isyana hazırlamaya muvaffak oldu.

Kuteybe, kendisine yapılan ikazları önceleri kıskançlık için yapılan ihbarlar olarak değerlendirdi. Nihayet Vekî'nin hiç yanına gelmediğinin farkına vardı ve onu çağırttı. Fakat bu zat kendini hasta gibi göstermek için ayağını kırmızıya boyayıp bacağına muskalar sarmıştı. Kuteybe onun zorla getirtilmesini emretmişti ve adamlar bu emri uygulamak üzere geldiklerinde, Vekî bacağına sardığı sihirli muskaları kestiği gibi yatağından direkt atının eğerine sıçradı. Tek başına ilerlemeye başladığını gören insanlar, bir anda etrafına doluştular ve Kuteybe'ye saldıracak kadar kalabalık oluşmuştu. Kuteybe'nin yanına yalnızca kardeşleri, sayıları az olan kabile reisleri, Bâhililer ve diğer bazı sadık adamları toplanmıştı. Sadakatlerine güvendiği İranlılar da Hayyân adındaki mevâlînin liderliğinde, diğer tarafta yer aldılar. Kuteybe inatçılığı yüzünden şaşırmış, sanki felç geçiren adamlar gibi donup kalmıştı. Atı bile şahlanmış, yerinde durmuyor, binmesine izin vermiyordu. Fergana kalesi önünde koltuğunda oturarak, savaşın kaçınılmaz sonu-

76 Arapça'yı iyi bilmediğinden kendisine Nebatî denilmekteydi (Taberî, 1291).

nu bekledi. Kardeşleri ve yardımcılarından sonra Kuteybe de öldürüldü. Ezd kabilesinden bir adam başını kesti. Kuteybe ordusunun arkasından geleceği ümidine kapılmış, ama aldan-
[444] mıştı. Şayet bir kabilesi veya dayanabileceği nüfuzlu bir ailesi olsaydı, işler belki de başka istikamette yönlenirdi.[77] Fakat bu mümkün değildi, zira kabilesi Bâhile çok zayıftı ve güvendiği, iltihak ettiği Kays kabilesi de İranlılar gibi onu yalnız bıraktılar. Ayrıca kendisine taraftar toplayacak ve onları sürükleyecek bir ideali de yoktu. Kuteybe, sadece kendisini ve mevkiini muhafaza etmek istiyordu. Ne kadar kuvvetli ve mahir olursa olsun Araplar, sadece kendi mevkiilerini koruma adına meşru idareye karşı yapılacak mücadeleye kolay kolay yardım etmezlerdi. Basra'da Ubeydullah b. Ziyad ve kardeşi Selm b. Ziyad, Horasan'da benzer tecrübeleri yaşamışlardı. Bunlar hilafetten ayrı olarak eyaletlerde hâkimiyetlerini yürütebilmek için yanlış zanlara ve hesaplara kapılmışlardı. Ayrıca Araplarda kabile reisi olmayan bir valinin, halifeye karşı bir şey yapması mümkün değildi. Bu konuda şahsi prestijler yeterli değildi. Bununla birlikte İranlı asilzadeler Arapların Kuteybe'ye karşı bu davranışını anlayamamışlar ve bunu bir çeşit intihar olarak görmüşlerdir. Onlar bu düşüncelerinde haklıydılar, zira Kuteybe'nin öldürülmesiyle birlikte, onun tesis ettiği hudut bölgeleri üzerinde Arap hâkimiyeti ağır bir darbe almıştı.

Yeni İdareciler

Taberî'ye göre bu felaket 96'da ve İbn Kuteybe'ye göre de 97 yılı başında vuku bulmuştur. Kabileler tarafından Kuteybe'nin geçici halefi olarak tayin edilen Vekî, selefinin kesik
[445] başını istedi ve bu işi gerçekleştiren Ezd kabilesi kışkırtılarak onu vermekten imtina edince, Vekî bir direği göstererek: "Bu at bir süvari istiyor," dedi. Bununla darağacını kasdetmekteydi. Onun bu tehdidi etkisini gösterdi ve Vekî, bu kanlı zaferin nişanı olan Kuteybe'nin kesik başını halifeye gönderdi. Fakat bu iş için Temimli birini vazifelendirmedi, ona göre böyle bir

77 Taberî, 1659, 4 vd.

iş için Temimliler çok daha fazla kıymetliydiler. Mescitte[78] ilk hutbesi, tuhaf birkaç atasözü ve mısradan ibaretti. Fakat düşüncesini ifade etme adına bunlar yeterliydi. Hutbenin sonunda: "Merzuban buğday fiyatlarını yükseltmişti. Yarın pazarda bir kilo buğday dört dirhem olacaktır, fazla isteyen idam edilecektir," dedi. Merzuban ismiyle kastedilen Kuteybe'dir, İran'da karakterini yitirmiş olanlara Merzuban denilmekteydi.[79] Kendisi orada eski Arap karakterine sahip olduğunu tam manasıyla ortaya koyuyordu. İslam'ın emirlerinin uygulanması konusunda çok katıydı, fakat Kur'an'ın bazı suçlar için emrettiği "sopa" cezasından nefret ettiği için, mesela sarhoş olan birinin idam edilmesini emrediyordu. Kuteybe'yle birlikte öldürülen bir Bâhilelinin elbisesini soyan bir Arabı da idam ettirmiştir. Bu türden olan her türlü suçu ve hareketleri şiddetle menediyordu. Onun hareketlerinde farklı bir üslup vardı. Halife Süleyman, öncelikle onu makamında tasdik etti; fakat 9 veya 10 ay sonra buranın yönetimini Irak valiliği'nden istifa eden Yezid b. Mühelleb'e verdi. Yezid, Ku- [446]
teybe gibi değildi, arkasında onu koruyacak kabilesi vardı ve bu durum herkes tarafından hissedilmekteydi. Onunla birlikte Ezdliler yeniden iktidara ve kazanç elde etmeye başladılar. Temimliler geri planda kalmışlardı ve Vekî'ye kötü muamele yapılmaktaydı. Yezid Horasan'a Suriye'den yeni bir ordu kuvveti getirmiş ve yerleştirmişti. Hâlbuki Haccac, bazı özel sebeplerden dolayı bunları Horasan'dan uzak tutmuştu (1257) ve onları Hindistan seferinde kullanmıştı. Her zaman olduğu gibi Yezid, tüm memuriyetlere oğullarını ve akrabalarını yerleştirmişti. Horasan'da kendini evindeymiş gibi hissediyordu. Irak'takinden daha serbest hareket ediyordu, gasp ve şantaj için daha fazla imkânlara sahipti. Pahalı ve lüks ihtiyaçları için, yani güzel cariyeler almak için çok paraya ihtiyacı vardı. Burada büyük bir saltanat sürdürmekteydi.

78 Büyük ihtimalle Merv camii olmalıdır, Fergana mescidi değil.
79 Aslında Merv'de pazarı denetleyen polisleri kumanda eden gerçek bir Merzuban vardı.

Rivayete göre daha önceden Süleyman'ın yanında Kuteybe'nin büyük işler gördüğünden bahsedildiğinde Yezid, buna karşı çıkmak için Horasan yolunu kapatmasına rağmen, henüz Cürcan bölgesine dokunulmadığını ileri sürerdi. Hazar Denizi'nin güneydoğusunda bulunan dağlık bölge, aslında rahatsız edecek şekilde İslam topraklarının içine sarkmaktaydı. Yezid bunu bir onur meselesi yapmaktan ziyade, önüne çıkan fırsatı değerlendirmek için kullandı. Cürcan'da taht kavgaları hüküm sürmekteydi. Hükümdar Firuz, Dehistan'daki Türk Sul'u ile temaslarda bulunan yeğeni Merzuban'ın önünden
[447] kaçıp Yezid'e iltica ederek, ondan yardım istemişti. 98 yılı İlkbahar'ında[80] Yezid büyük bir orduyla harekete geçti. Orduda az sayıda Horasanlı vardı, geri kalanını Iraklılar ve Suriyeliler oluşturmaktaydı. Savaş yapmaya bile gerek kalmadan Firuz'u, Cürcan mevkiine tekrar gönderdi. Sonra onun tavsiyesine uyarak Sûl'u, yanındaki Türklerle dağlardan bataklığa inmeye ikna etti ve onu eline geçirdi. Esir alınan 14.000 kişiyi burada öldürttüğü ve çok büyük ganimet elde ettiği rivayet olunur. Dehistan ve Beysan da itaat altına alındıktan sonra sırada İspehbez tarafından yönetilen Taberistan vardı. Onun sulh talebini reddetti. Şayet o toprakları zorla fethederse daha fazla ganimet ve kazanç elde edeceğini zannediyordu. Fakat büyük bir bozguna uğradı, aynı zamanda Cürcan'da patlak veren isyan da onu tehdit etmeye başlamıştı. Arabulucu olarak Hayyân el-Nebatî devreye girdi. Kendisini İspehbez'e sıradan bir vatandaş gibi takdim etti. Kazandığı bu zaferin neticesinde daha basiretli hareket etmesini ve geleceği hesaba katan bir siyaset izlemesini tavsiye ederek mücadeleden vazgeçmeye ve

80 Rivayette 98 yılı verilmektedir. Seferin bu yılın ikinci yarısında başlamış olması muhtemeldir. Sefer sonbahardan sonraya devam etmiş olamaz ve sonbaharda da Yezid'in mağlubiyetinin ardından hilafette değişiklik yapılmıştır. Şayet bu kesin ise Sul muhasarasının 6 ve Merzuban'ın 7 ay devam etmesi mümkün değildir. Buna karşılık Yezid'in, Horasan'a gelişinden 3-4 ay sonra sefere çıkmış olması doğrudur. Bu olay 98 yılı ortalarına tesadüf eder; fakat oğlu Mühelleb'i öncü birlik olarak göndermiştir.

daha önceki sulh teklifi üzerinden vergi ödemeye ikna etti. Bu [448]
suretle zor duruma düşmekten kurtulan Yezid, Cürcan'a geri döndü. Burada Merzubân yeniden isyan etmişti. Uzun süren muhasaraların sonunda Yezid, bu zatın sığındığı kaleleri fethetti. İntikam için ettiği yemini yerine getirmek üzere idam ettirdiği esirlerin kanını bir ırmağa akıttı ve bu suyun çevirdiği değirmenin ununda yapılan ekmekten yedi. Geçici bir zafer niteliğinde olan bu başarısını Süleyman'a bildirdi. Bu arada halife, göndermesi gereken ganimetin beşte birini, 4 veya 6 milyon dirhem olarak beyan etmişti. Aslında yaptığı bu hareketle hak ettiği akıbeti de hazırlamıştı. Zira Süleyman, seferin yeni başladığı 99 yılı Safer ayında (yaz mevsiminde) öldü.[81] Tahta geçen II. Ömer bu kötü adamı azlederek ganimetin beşte birini ödemediği için borçlarından dolayı hapsettirdi.

Horasan'da Ezd kabilesi, Mühelleb oğullarıyla birlikte iktidara gelmişti. Onlarla beraber yıkıldılar ve geri plana atıldılar. Bu yüzden muhalefet saflarına geçtiler. Ömer b. Abdülaziz, selefinin uyguladığı taraf tutma politikasına karşılık, tüm kabilelere tarafsız davranarak mukabelede bulunmuştur. Reislerini azletmek suretiyle hâkimiyetlerine son vermesine [449]
rağmen Ezd kabilesine karşı düşmanlık göstermemiştir. Fakat II. Ömer'in ölümünün ardından Süleyman'ın tarafgir siyaseti yeniden sahneye çıkmış, özellikle Mühelleb oğullarının Irak'ta başlattıkları büyük isyanın bastırılmasından sonra, yeni bir taraf tutma şeklinde kendini göstermiştir. II. Yezid, Mühelleb oğulları ve taraftarlarından intikam alma meselesini, idaresinin en önemli vazifesi ve parolası olarak telakki etti. Böyle bir siyasetin neticesinde de, Mühelleb oğulları isyanına katılmayan Horasan Ezdlileri bile nasibini almıştır. Onlar tüm memuriyetlerden uzaklaştırıldılar, reisleri çok kötü işkencelere maruz kaldı. Bâhililer onlardan Kuteybe'nin intikamını alma hakkına sahip oldular. Mudarlılar, başlarında Temim kabilesiyle birlikte yeniden iktidarı ele geçirmişlerdi. Buna rağmen

81 Eylül 717. 98'den 99 yılına geçiş, Ağustos 717 tarihiydi.

onlar vali olmadılar, daha ziyade ordunun kumandasını elinde bulunduran vali yardımcılığı göreviyle yetindiler. Haccac döneminden beri âdet olduğu şekliyle valilik daha çok Kayslılara tevdi edilmekteydi. Kayslı valiler de mensup oldukları kabile ve grup zihniyeti gereği birbirlerine düşmanlık ve kötülük
[450] yapmaktan geri kalmıyorlardı. Her gelen vali, selefini hesap vermeye davet etmek suretiyle onu cezalandırmayı ve ondan para koparmayı ahlak hâline getirmişti. Seleflerinin memurlarına da aynı muameleleri reva görmekteydiler. Valilikteki sorumluluk duygusunun Araplara özel tezahür şekli böyleydi. Hükümet ve rejimin sürekli el değiştirmesi, memuriyet ve idarede de devamlılığa engel oluyordu. Her yeni vali veya memuru, çok kısa süreceği kesin olan bir hâkimiyet devresinde etrafını istismar etmekte aceleye sevk ediyordu. Bu durum sadece Horasan için söz konusu değildi, ülkenin dört bir yanında böyleydi. Fakat doğudaki hudut bölgelerinde, yani her yerden daha fazla disiplin ve istikrara ihtiyaç duyulan eyaletlerde, birbirlerini ve teb'ayı istismar hadiseleri diğer yerlerden daha fazla edepsizce ve şuursuzca yapılmaktaydı. Bu şartlar altında Kuteybe'nin fethettiği yerler emniyet altında tutulamaz hâle geldi. Her bölgeyi zaman zaman yeniden fethetmek gerekli oldu. Sogdiyana'da inşa edilen müstahkem Arap kaleleri, özellikle Semerkant ve Buhara elde kaldı ve buralarda İslamlaştırma hareketleri hız kazandı. Fakat bölgelerde yaşanan hadiseler Arap hâkimiyeti için yeni tehlikeler doğurdu ki, bu tehlike etrafa yayılarak devam etmekteydi.

II. Ömer tarafından Yezid b. Mühelleb yerine Horasan'a vali tayin edilen Cerrah b. Abdullah el-Hakemî, Haccac'ın adımlarını takip eden bir adamdı. Huttel bölgesine sefer düzenleyen Cerrah, gelişmelerden halifeyi haberdar etti. Haber götüren elçiler arasında Ebû Seydâ el-Dabbî denilen mutaassıp bir adam vardı. Bu zat Arap olmasına rağmen[82] bazı dinî

82 Farsça konuşulanları anlamıyordu (1507). Mevlâ olması mutlaka İranlı olması anlamına gelmez.

sebeplerden dolayı İslam'a giren İranlılar hakkında halifeye iyi şeyler söyledi. Bunların büyük çoğunluğu orduya iştirak [451] ettikleri hâlde maaş almıyorlar ve dindar oldukları hâlde cizye ödemeye devam ediyorlardı. II. Ömer, bu uygulamayı değiştirmeye karar verdi. Bunun üzerine Cerrah, İslam'ı kabulde gösterilen teveccühlerin önüne geçmek için sünnet olmayı şart koşunca, bir buçuk yıl süren valilik vazifesinden II. Ömer tarafından azledildi (Ramazan 100/Nisan 719). Halife onun yerine daha mülayim ahlaklı olan Abdurrahman b. Nuaym el-Gamîdî'yi vali tayin etti. Bu zat Ezd kabilesindendi. Fakat Ezd-Umman'a, yani Horasan'daki Ezdli gruba mensup değildi. Onun yanına vergileri toplaması için Kays kabilesinden, çalışkan biri olan Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî katıldı. İbn Nuaym, II. Ömer'in vefatından sonra da bir süre valilik görevine devam etti. 102 yılında yerine Emevi prenslerinden Said Huzeyne[83] getirildi. Said, II. Yezid'in emriyle Ezdlilere karşı kötü ve düşmanca muamele etmeye başladı. İranlılara karşı da mülayim hareket etti. Özellikle o günlerde Semerkant civarında Araplara karşı isyan ederek Sogdlular üzerine yaptığı sefer esnasında İranlılara çok iyi davrandı. İranlıla- [452] ra karşı bu kadar iyi olmasından Araplar rahatsız oldukları için valilikten azledildi. Yerine 103 yılında Kayslı Said el-Haraşî[84] getirildi. Bu zat asilere karşı çok sertti. Ondan korkan İranlılar, özellikle İştihân, Bayârkes, Buncikes ve Buzmacân[85] şehirlerinin halkı, o dönemde Arapların elinden çıkmış olan Fergana'ya hicret etmeye karar verdiler. Bunların başlarında diğer bazı Sogd aileleri gibi aslında Türk olan Karzanc bulu-

83 Taberî, 1357, 1421, 1867; Belâzûrî, 427; Agânî, 13, 52.

84 Hariş b. Amir ailesindendir.

85 İştihan ve Buzmacan, Semerkant'a yakın yerlerdir. Buncikes adı altında Uşrusana değil, yine aynı isimdeki Semerkant yakınlarındaki mevki olabilir. Kî şehri de Semerkant yakınlarındaydı (1422, 16; 41, 4) ve Zerefşan kanallarından biri üzerinde bulunuyordu. Bayârkes için Bayar şahıs adını karşılaştırmak gerekir (1446, 10). Kes ya da Ket, genellikle şehir isimlerinin sonlarında kullanılmaktadır.

nuyordu.[86] Muhacirlerin büyük bir bölümü[87] Seyhun kenarındaki Hocend (Hokend) şehrine yöneldiler. Fakat Said bunları takip etti ve Hocend'de muhasara altına aldı. Türk hükümdarlarının yardım edeceğine aldanan bu adamlar teslim olmak zorunda kaldılar. Yeniden haraç vermeyi kabul ettiler ve eski yurtlarına gideceklerine dair söz verdiler. Fakat bu vaatlerine kısa zamanda pişman oldular. Said, bir bahane uydurarak İştihan Meliki'ni idam ettirdi. Karzanc da aynı akıbete
[453] uğrayacağını anlayınca yanında bekleyen Arab'a: "Eskimiş pantolonumla ölüme gitmek yakışık almaz, yeğenim Calanc'a bana bir elbise göndermesi için haber et," dedi. Aslında onun söylediği bu söz, ya memleketinde kalmış veya Fergane'de bulunan yeğenine kendisine yardım etmesi için bir parolaydı. Haberi alan Calanc, Müslüman ordusuna baskın vermeyi denedi, fakat başarılı olamadı. Bunun üzerine Said, melikler ve beraberindekiler başta olmak üzere tüm Sogdlu savaşçıları kılıçtan geçirmesini emretti. Bunlar kendilerini sopalarla korumaya çalışsalar da muvaffak olamadılar. Ertesi gün yeniden birkaç köylü daha idam edildi. Sadece 400 tüccarın hayatı bağışlandı. Sogdluların sadece bir kısmı Hocend'de yaşadıklarından, (1613 vd. 1717) Fergane bölgesinde yaşayan pek çok Sogdlu hayatta kaldı. Geri dönüş yolunda Said, pek çok asi şehri itaat altına aldı, onlardan çoğunluğu sulhen anlaştılar. Said işine geldiği gibi hareket ediyor ve teslim olan meliklere verdiği emanı tutmuyor, onları idam ettiriyordu. Aslında başka meselelerden ötürü Said'e öfkeli olan ve onun amiri konumundaki Irak Valisi Ömer b. Hübeyre el-Fezârî, bu durumdan istifade ederek intikamını aldı. Çünkü Said, onu bazı durumlarda görmezden gelerek hareket etmiş, Horasan'daki Mühelleb taraftarı Araplardan şantajla para alması emrini yerine getirmemiştir. Doğrudan İbn Hübeyre tarafından tayin

86 Ait olduğu yerden önce 1281, 5'teki mısrada geçen Kâzarank yanlışlıkla Kârazank şeklinde yazılmıştır. Krş. 1446, 10. Taberî, 1423, 25'e göre Kî hükümdarı, burada Türk Hakanı unvanını taşır, aslında Araplara daha meyilliydi.

87 Buna karşılık 1441, 7; 1446 vd. krş. 1418, 1.

edilen Herat valisi, kendisine kafa tuttuğu için sakallarını yoldurmuş ve falakaya yatırılmıştı. Bundan dolayı Said azledilir, [454]
zincire vurulmuş vaziyette Merv'den Kûfe'ye gönderilir ve orada öldüresiye işkencelere tabi tutulur. Bu hadise II. Yezid zamanında hâkim konumdaki Kayslıların kendi aralarında cereyan eden hususî bir mücadele olup -çünkü gerek Said gerekse düşmanları yukarıda zikredildiği gibi özellikle İbn Hübeyre'nin kendisi de Kayslıydılar- makam ve para söz konusu olunca bunların birbirlerine nasıl oyun oynadıkları hakkında mükemmel bir misaldi. Bununia birlikte Kayslı olmayanlara karşı onlar yine de ortak hareket ediyorlardı.

Said el-Haraşî'den sonra Horasan valiliği'ne, Haccac tarafından yetiştirilen Kays kabilesinden Müslim b. Said el-Kilabî getirildi. Müslim, İbn Hübeyre'nin bazı Araplardan tahsil etmesini istediği parayı birkaç zengin İranlı'dan aldı. Aslında İbn Hübeyre'ye para gelsin de nereden gelirse gelsin önemli değildi. Müslim, Sogdlulara ve Türklere karşı mücadeleye devam etti. 105/724 yılı İlkbaharında Fergane'ye bir sefer hazırlığındaydı.[88] Fakat Toharistan'da bulunan Ezd ve Rebîalılar isyan ederek orduya katılmayı reddettiler. Onların başına Kuteybe'nin kardeşlerinden Amr b. Müslim el-Bâhilî geçti.[89] Müslim onlara karşı, yardımcılarından Nasr b. Seyyâr el-Kenânî'yi gönderdi. Bu zat, asileri Bârukân -Belh Arap [455]
garnizonu- karargâhı yanında mağlup etti. Bu hadise Yemen ve Mudar arasındaki kırgınlığı gidermeye yetmedi. Müslim oradan Buhara bölgesine geçtiği Şaban ayı 105 (Ocak 724) tarihinde, II. Yezid'in yerine gelen Halife Hişam'ın, Kayslı İbn Hübeyre yerine, Kasr'dan (Bacile) Halid b. Abdullah'ı Irak valisi tayin ettiğini öğrendi. Bu haber üzerine Müslim'in yanındaki savaşçılardan çoğu ordudan ayrıldılar. Buna rağmen

88 Onun bu münasebetle mi yoksa daha evvelden mi Afşina'yı itaat altına aldığı belli değildir. Burası Semerkant bölgesine ait bir şehirdi (1462, 9, 1, 1517,8); Belâzûrî, 428, 3'te bu yere şahıs adı olan Afşin'i koyuyor.

89 Bâhililer aslında hiçbirine mensup olmadıklarından kabile gruplarıyla münasebetlerini duruma göre ayarlayıp değiştiriyorlardı.

o yürüyüşüne devam etti ve Hocend üzerinden Türk memleketine kadar ilerledi. Fakat burada baskın yediler, Müslim bin bir zorlukla Seyhun üzerinden Hocend'e kaçtı ve canını kurtardı.[90] Burada görevinden azledildiği haberini aldı (106 /724 yaz veya sonbahar). Onun yerine, Irak Valisi'nin genç kardeşi Esed b. Abdullah el-Kasrî getirildi.

Abisi gibi Esed de kabilesine göre aslında gruplarına mensup olmadığı hâlde Yemenlilere daha meyilliydi. Çünkü Bâcile de Bâhile gibi büyük gruplar haricinde bir kabile teşkil etmekteydiler. Esed, yüksek mevkiilerde bulunan Horasan
[456] Araplarından bazılarını kamçıyla dövdürerek cezalandırdı. Bekr kabilesinden Bahtarî b. Ebî Dirhem'den (Hâris b. Ubâd) yediği dayağı sevinçle karşılamıştır. Zira Bârukân olayında bir meseleden dolayı kinlendiği Nasr b. Seyyâr da benzer muameleye maruz kalmıştı.[91] Esed'in memuriyete tayin ettiği bazı kimseler Ezd kabilesindendi. Gölgeden yeniden güneşe çıkmanın sevinci, Ezdliler için uzun süreli olmadı. Çünkü halifenin emriyle Esed, 109 yılında görevinden azledildi. Kendilerine dostça muamele ettiği Horasan dihkanları kendisine Irak'a kadar refakat ettiler.[92]

Onun halefi olan Eşres b. Abdullah el-Sülemî, yine bir Kayslı idi. Rivayete göre bu zat memnuniyetsizlikleri devam eden Sogdluları, İranlı kâtibi Umeyra'nın tavsiyesi üzerine

90 Taberî, 1462'de hadiselere değinen bir rivayette (aslında bu Taberî, 1477 vd. rivayetinin aynısıdır) ancak Seyhun olması mümkün olan nehir Oxus (Ceyhun) olarak verilmektedir. Araplar genellikle sadece "nehir" diyerek hangisini kastettiklerini okuyucunun coğrafi zekâlarına bırakırlar.

91 Krş. Taberî, 1530.

92 Esed'in, sonraki yıllarda bir kez daha Horasan'a vali olarak gittiği anlatılır. Onun iki valilik dönemi Belâzûrî tarafından özenle kaydedilmiştir. Taberî'deki rivayetler Medâinî'nin rivayetleriyle anlatılanların muhtevasına göre katılmıştır. Horasan'ın yerine başkentin Belh oluşu büyük ihtimalle onun ikinci valiliği dönemine tesadüf eder -çünkü Merv bundan sonra yeniden merkez hâline dönüşmüş ve daha sonra değiştirilmesine dair hiçbir kayıt mevcut değildir- belki de Nasr'ın kırbaçlanması da bu ikinci valilik dönemine rastlar. İlk valiliği hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir.

geçmişte II. Ömer'in başvurduğu yöntemle sakinleştirmeye çalıştı. İslam'ı kabul ettikleri takdirde İranlıları Araplarla eşit tutma konusunda bir zamanlar halifeyi ikna ettiği söylenen Ebû Seydâ Salih b. Tarîr el-Dabbî'yi Eşres yanına çağırarak, ona, İslam'ı kabul edenlerden cizyeyi affetmek şartıyla, Sogdluları İslam'a davet etme işini havale etti. Ebû Seydâ kendisi [457] gibi düşünen birkaç Arapla birlikte Semerkant'a hareket etti. Semerkant komutanı olan İbn Ebî Amarrata el-Kindî -ilk kez Hucr b. Adî için kılıcını çeken Kûfeli Şiî'nin oğlu– Ebû Seydâ'ya yardım etti. O da bu suretle pek çok insana ulaşma imkânı buldu ve yeni mescitler inşa edildi. İnsanlar kitleler hâlinde İslam'a girdiler. Fakat ne gariptir ki, Arapların yerinde bıraktıkları yerli reisler, bu durumdan hiç de memnun değillerdi. Haraç ve cizyelerin sorumluluğu onlardaydı. O ana kadar cizye ile mükellef olan pek çok kimsenin bu vergiden kurtulmaları sebebiyle sabit vergi miktarlarını bile toplayamaz hâle gelmişlerdi. Bu yüzden Eşres'a, herkesin Arap olduğunu ve olmak istediğini ifade eden bir şikâyet mektubu yazdılar. Şikâyet edenler arasında Buhara dihkanları ile Semerkant İhşid'i olup, Kuteybe zamanında da kendisine rastladığımız Guzek de zikredilir. Eşres, davet ettiği bu adamlardan yeniden kurtulmanın yollarını aramaya başladı. İslam'a giriş kapısını önce sünnet olma ve daha sonra da bazı dinî bilgileri öğrenme şartları koyarak daraltmaya çalıştı. Bu da yeterli olmayınca İbn Ebî Amarrata yerine başka memurlar tayin ederek, onlardan vergiyi eskisi gibi tahsil etmelerini emretti. Bunun üzerine yeni mühtedilerden birkaç bin kişi Semerkant'i terk ederek şehirden uzakta karargâh kurdular. Bunlar Ebû Seydâ [458] ve idealist arkadaşları olan (Temim, Ezd ve Bekr)'e mensup muhtelif Arap kabilelerinden, aralarında Sâbit Kutna, Ebû Fatıma ve Bişr b. Cürmüz gibi şahıslar tarafından, tahrik edilmekteydiler. Fakat bu Araplar, kısmen tehdit kısmen de ikna yoluyla taraftarı oldukları bu hareketten vazgeçmeye ikna olundular. Bunun üzerine Semerkant'tan çıkanlar gidecek yerleri olmadığından yeniden eski teb'alık hâllerine döndü-

ler. Vergiler zorla tahsil edildiği gibi İranlı asilzadelere de çok kötü muamelelerde bulunuldu.

Hadiseler bu önlemlerle yatıştırılamadı. Barış için atılan adımlar işe yaramadı; zira ülkedeki tüm Sogdlular son derece öfke ve kin doluydular. Bunlar Araplardan kurtulmak için Türklerle birleştiler. Son Sasani Hükümdarı Yezdicerd'in torunu da onların arasındaydı. İsyanın merkezi Buhara Vahası'ydı. Türk Hakan, İranlılardan oluşan büyük bir orduyla oraya geldi. Hicri 110 yılında (muhtemelen bu yılın sonunda)[93] yani 729 yılı İlkbaharında Eşres, Arap ordusuyla bu tehlikenin önüne geçmek için Merv'e hareket etti. Fakat Amul yakınında Türkler onun Ceyhun'u geçmesine engel oldular. Uzun uğraşların ardından Eşres nehri geçmeye ve Beykent'e
[459] kadar ilerlemeye muvaffak oldu. Burada ordugâh kurdu. Fakat Türkler onların suyla irtibatlarını kestiler. Eşres'in askerlerinden 700'ü öldü, diğerleri de meşakkat ve susuzluktan daha fazla ilerleyemediler. Nihayet birkaç fedainin, özellikle Hâris b. Süreyc'in fedakârlıkları sayesinde suya kavuşuldu. Bu arada Sâbit Kutna öldü. Bundan sonra Araplar yürüyüşlerine devam ettiler ve Semerkant Suzek'inin Türkler tarafına geçtiği şiddetli bir savaştan sonra Buhara'ya kadar ilerleyip, orada karargâh kurdular. Buradan muhtelif istikametlere (mesela Harezm'e) seferler ve akınlar düzenlemeye başladılar. Arap birliklerinden bir kısmı ana kuvvetten dağılmışlardı. Bunlar bir grup hâlinde Kamarca'da (Beykend yakınlarında) toplandılar. Hakan, evvela tüm kuvvetiyle bu birliğin üzerine yürüdü ve Kamarca'yı kuşattı. Fakat burada mahsur kalanlar öyle bir savaştılar ki, Hakan bunların serbestçe çıkıp gitmelerine izin verdi. Bunlar Buhara'daki ana kuvvete katılamayacaklardı; Dabûsiye'ye çekileceklerdi.

Hakan ve ordusu, Buhara'da bulunan Eşres'e karşı serbest kalmıştı. Bildiğimiz kadarıyla Eşres'in hareket edecek gücü

93 Esed ancak 109 yılı sonunda (Ramazan ayı) gitmişti ve Ebû Seydâ'nın hareketinin de bir miktar zamana ihtiyacı vardı.

kalmamıştı. Bundan dolayı halife ona kendisini bu durumdan kurtarması için bir halef gönderdi. Bu şahıs Cüneyd b. Abdurrahman el-Mürrî[94] olup, o zamana kadar Hindistan'da vazife yapmış ve beraberinde 500 Suriyeli getirmişti. Bazı güçlüklerin ardından Buhara'ya ulaştı[95] ve hiç vakit kaybetmeden [460] Eşres'in yardımına koştu. Cüneyd, Türkleri Zarman yakınlarında mağlup etmeye ve onlar tarafından kuşatılan Semerkant'ı kurtarmaya muvaffak oldu. Sonra da kendisinden talep edildiği üzere orduyu Horasan'a geri götürdü.

112 yılı sonunda 713 İlkbahar'ında[96] Cüneyd, Arap birliklerini muhtelif seferlere, özellikle Toharistan'a göndermişti. Bu sırada Hakan ve müttefikleri olan İranlı meliklerin saldırısına uğrayan Semerkant kumandanı Savra b. Hurr'un yardım feryadı kendisine ulaştı. Yanında yeterli miktarda asker bulunmamasına rağmen Cüneyd, derhal harekete geçti ve Ceyhun üzerinden Kiş'e kadar yürüdü. Buradan Semerkant'a iki yol vardı. Mevsim yaz olduğu ve düşmanın kuru ot ve çalılıkları ateşe vermesinden korktuğu için step yollardan geçmekten vazgeçti ve dağlar arasından geçen yolu tercih etti. Semerkant'a yakın bir vadide baskına uğradı. Bu vadiden çıkmaları, ancak ağaçlardan kestikleri sopalarla mücadeleye katılan Nasr b. Seyyar'ın fedakârlıklarına bağlıydı. Arapların yanlarında bulunan ve onların eşyalarını taşıyan İranlı kölelerin kahramanca savaştıklarına şahit oldu. Fakat buna [461] rağmen durum vahametini korumaktaydı. Kendisini bu çıkmazdan kurtarması için Savra'ya, Semerkant'tan çıkıp yardıma gelmesini emretti. Savaş sırasında Savra ve Semerkant

94 Çoğunlukla yazım hatası yapılmış ve el-Muzenî şeklinde verilmiştir.

95 111 yılı sonunda Buhara'dan Suriye'ye, Suriye'den Hindistan'a ve Hindistan'dan Horasan'a uzanan yolculuk çok çetin ve uzundu. 111 yılı kış mevsiminde Eşres, Buhara'da saplanıp kalmış olmalıdır.

96 112 yılı ilkbaharı aslında yılın sonu veya başı sayılabilir. Fakat yaşananlar göz önünde bulundurulunca yılın sonu olması daha muhtemeldir. Bunu takip eden rivayetlerdeki tarihlemeler 112, 113 ve 114 arasında bir yıl oynamaktadır. Ben büyük rakamların doğru tarih olduğuna daha fazla inanıyorum.

garnizonu mahvoldu, fakat Cüneyd kurtuldu ve Semerkant'a girmeye muvaffak oldu. Bundan sonra Hakan, içlerinde Kuteybe oğullarından birinin kumanda ettiği Buhara üzerine yürüdü ve şehri kuşattı. Cüneyd kestirme yoldan giderek Hakan'a yetişti ve Ramazan ayı içinde Tavâvîs yakınlarında Hakan'ı mağlup etti. Mihrican Bayramı gününde Buhara'ya girdi.[97] Cüneyd, Buhara ve Semerkant'ı kurtarmanın rahatlığıyla kış gelmeden geri döndü. Hişam'ın ona yardımcı olarak Kûfe ve Basra'dan gönderdiği ve kendisine dönüş yolunda Saganiya'da karşılaşan birlikleri, Semerkant'a gönderdi. 114 ve 115 yılı rivayetlerinde, Cüneyd hakkında bir kayıt yoktur. 116 yılı başında (734 yılı İlkbahar) Cüneyd azledildi ve yerine Âsım b. Abdullah el-Hilâlî tayin edildi. Bu zat da Kayslı
[462] olmakla beraber Cüneyd'in düşmanıydı. Zaten ona işkence yaptırmak maksadıyla Horasan Valiliği'nde kendisine halef olarak gönderilmişti. Cüneyd asilerin lideri Yezid b. Mühelleb'in kızıyla evlendiği için Hişam ona kızmıştı (krş. 1633). Fakat Âsım daha Merv'e ulaşmadan Cüneyd ödem hastalığından öldü. Âsım ancak onun akraba ve memurlarına işkence etmekle yetinmek zorunda kaldı.

Mâverâünnehir'deki Arap hâkimiyeti, müsamaha gösterme ve zor kullanma arasında prensipsiz uygulamalar sebebiyle ağır bir şekilde yara aldı. II. Ömer, İslam'ı kabul edenlere siyasi haklarda eşitlik vermek ve cizyeden muaf tutmak suretiyle İranlı teb'ayı Araplarla kaynaştırmaya çalışmıştı. Fakat halefleri onun bu uygulamalarını kısa bir süre sonra terk ettiler. Aslında bu durum resmen zikredilmese bile II. Ömer'in

97 Rivayet edildiği gibi 112 yılında değil, ancak 113 (Kasım 731)'de vuku bulmuştur. Mihrican Bayramı (1552, 7 krş. 1550, 13 vd.) Sonbahar'da, gün ve gecenin eşitlenmesinden sonra kutlanan bayram olmalıdır. Nevruz Bayramı (Yeni yıl festivali) da 1846, 16'ya göre İlkbahar'da gece ve gündüzün eşitlendikten sonra kutlanmaktaydı. Buna karşılık 1635, 18'deki kayıt hatalıdır. Bayram tarihleri Abbasiler zamanında düzenlenmiş görünmektedir. 239 yılında Nevruz ile Palmiye Pazar kutlamaları aynı tarihe denk gelmiştir (Taberî, III, 1420). 245 yılında birinin tarihi daha geriye atılmıştır. Taberî, III, 1448; krş. Taberî, III, 2024, 2143 vd. 2163.

ölümünden sonra Sogdluların İslam'ı kabulden sonra vermeye yanaşmadıkları cizyeyi, Emevi vali ve komutanların zorla tahsil etmeye kalkışmaları, onlardan pek çoğunun reislerinin idaresinde memleketlerinin terk ederek Türklerin himayesine girmelerine sebep olmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken diğer önemli mesele, II. Ömer'in bu uygulamasının diğer bütün bölgeler için de emirnameler göndererek haberdar etmesine karşılık, bu hükümler feshedildiğinde Horasan'daki Müslümanlar isyan etmemişlerdir. Bunlar uzun zamandır siyasi arenada ikinci sınıf adam muamelesine alışmışlar ve Araplarla İs- [463]
lam üzerinden ortak bağlar ve köprüler kurmuşlardı. Bundan dolayı başka yere kıpırdayacak durumda değillerdi. Bu durum Arapların güçlü oldukları Semerkant ve Buhara şehirleri için de geçerliydi. İsyan edenler ise daha ziyade şehir merkezlerinden uzakta yaşayan, tam olarak itaat altına alınamamış, son zamanlarda dünyevi menfaatleri gereği İslam'a giren ve bu konuda reislerini takip eden Sogdlulardı. İman bunların kalplerinde tam yerleşmediği için, hemen İslam'dan dönmüşlerdi. Ömer b. Abdülaziz'in girişimlerinin sonuçsuz kaldığı, Eşres'in benzer tecrübeleri yaşamasından anlaşılabilir. II. Ömer'i bu konuda teşvik eden Ebû Seydâ ve benzer düşüncedeki arkadaşları, Eşres zamanında da reformun yapılması için öncü oldular. Fakat maddi imkânsızlıklardan dolayı reformu gerçekleştiremediler. İlk kez denediklerinde de başarılı olamamalarının sebebi aynı olmalıdır. Bu duruma isyan edenler Horasan'ın İranlıları değil Sogdlulardı. Eşres zamanındaki cizyeden af teklifi tüm mevâlî için değil, sadece Sogdiyana'daki yeni mühtedilere yönelikti. II. Ömer'in vefatından sonra başlatılan isyan, özellikle Türklerin de oraya gelip isyanı yönetmeleri sebebiyle daha geniş kapsamlı ve tehlikeli oldu. Araplar sadece şehir merkezlerinde [464]
ve bazı müstahkem kalelerde tutunabildiler. Semerkant'taki ayaklanma hadiseleri ise kolayca bastırıldı.[98]

98 Bu ve devam eden hadiseler için krş. G. von Vloten, *Recherches sur la Domination Arabe*, Verhandlungen der Amsterdamer Akademie, 1894, Letterkund I, 3.

İranlı Müslümanlara teokratik devlet içinde vatandaşlık hakkı tanınması için yapılan üçüncü teşebbüs, devletin zirvesinden değil, aksine aşağıdan yukarıya, yani daha önceden kendisinden bahsettiğimiz Temim kabilesinin kahraman savaşçısı Dabusiyeli[99] Hâris b. Süreyc'in girişimleriyle gerçekleşti. Daha evvelki yıllarda böyle bir girişimde bulunsaydı ona mutaassıp devrimci sıfatıyla Hâricî denilecekti. Fakat o, Hâricîlerin ısrarla savundukları yanlış fikirlerden uzaktı. Ne kendisine halife sıfatıyla biat ettiriyor ne de başkası adına biat alıyordu. Mürcie olarak ortaya çıkmıştı. Kâtibi olan Cehm b. Safvan, bu ekolün en tanınmış simasıydı. O da verdiği vaazlarla ve yaptığı müzakerelerle davalarının ana prensiplerini insanlara anlatıyordu. Pratikte Mürcie, bir "toplama, bir araya getirme" politikasına dayanıyordu. Eskiden beri tartışılan konuları, özellikle ezelden beri çözülmemiş olan hakiki imamın kim olduğu meselesi, Allah'ın iradesine terk ediliyordu.
[465] Buna karşılık dindar muhalefetin birbirinden farklı istikametlerinin ortak noktalarda anlaşabileceklerine dair hususlara vurgu yaplıyordu. Yapılan bu protesto, hüküm sürmekte olan zorba rejime karşı mukaddes hakları savunmaya yönelikti. Horasan'da görev yapan Kayslı valiler, Emevi rejimini dosta düşmana karşı rezil etmişler ve tüm kredilerini kaybetmelerine sebep olmuşlardır. Özellikle Sogdlulara karşı reva görülen kötü muameleler, sadece harici bir tehlike doğurmakla kalmamış, aynı zamanda tüm bölge halkında derin izler bırakmıştır. İşte Hâris bu noktada devreye girmiştir. O, kendilerine vaad edilen ve aslında hakları olan cizyeden muaf tutulacaklarına ve askerî maaşlardan istifade edeceklerine dair hususları çözüme kavuşturacağını söyleyerek mevâlîyi tahrik etmeye başladı. Dihkanlar ve pek çok köylü onun siyah sancağı altında toplandı. O, Ebû Seydâ'nın izinden gitmekteydi. Ebû Seydâ'nın dava arkadaşları da onun yanında yerlerini almışlardı; mesela (Ezd'den) Ebû Fatıma el-İyâdî ve (Temim'den) Bişr b. Cürmüz

99 1923, 3; 27, 12; krş. buna mukabil 1890, 7.

el-Dabbî, onlar arasındaki ismlerdendi. İslam'a giren İranlıların teokratik devlet içinde eşit hak ve hukuka sahip olabilmeleri için mücadele edenlerin reisleri yine Araplardı. Bununla birlikte Temim ve Ezd'den pek çok Arap bu mücadeleye iştirak ediyordu ki, onların hiçbiri de Mürcie değildiler. Hâris, her kesimden yardımı kabul ediyordu.

Hâris'in hareket merkezi Sugran denilen iki hudut bölge- [466]
siydi. Siyah sancağı evvela Mâverâünnehir'de, hakkında hiç rivayet bulunmayan Cüneyd'in valilik yıllarının sonlarında açmış olmalıdır. Âsım, vali olarak Horasan'a geldiğinde, isyan Toharistan'a kadar yayılmış bulunuyordu. Hâris, Nahuz'dan hareket ederek Firyab'a geçti ve galip geldiği savaşın ardından Ceyhun'u da geçerek, Belh'e ulaştı. Belh, Mervrûz ve Herat'ın idarecileri onun karşısında tutunamadılar. Toharistan'ın tamamı onun eline geçti. Umumiyetle Ezd ve Bekrililerden oluşan bu bölgenin Arapları da onun safına geçtiler. Yukarı Toharistan'da Hakan'ın naibi olan Türk Yabgu ve Huttel reisi onunla iş birliği yaptılar.

Horasan'ın iki batı bölgesini teşkil eden Merv ve Aberşehr (Nişabur), Emevilerin emir ve idaresi altındaydı (1582). Toharistan'daki galibiyetin ardından Hâris'in ordusuna pek çok katılım oldu; ordu içerisinde Arap süvarileri ve İranlı piyadeler birleştiler. Hâris, kendi memleketi olan ve Temimlilerle muharebe yaptığı (1890) Merv üzerine büyük bir orduyla yürüdü. Âsım, o gelmeden önce Kayslıların diyarı olan Abarşehir'e çekilmek istedi; fakat zorla Merv'de kalmaya ikna edildi. Hâris'in ilk saldırısını başarıyla savdı. Bu arada Âsım, azledildiği haberini alınca, Hâris'in tarafına geçmek istediyse de Yahya b. Hudayn el-Bekrî onu bu fikrinden vazgeçirdi. [467]
Bu akıllı zatın önderliğinde o zamana kadar Ezd ile muhalefet hâlinde olan Bekrliler, Arapların maddi menfaatlerini bahane ederek tavır değiştirdiler. Hâris'e karşı yapılan sonraki savaşlarda da bu kabile mensupları diğerlerinin yanında yer aldılar ve Hâris bir kez daha mağlup oldu. Bunun üzerine o da

Ceyhun'u geçerek bölgenin en önemli kenti Tirmiz'i muhasara altına aldı.

Rivayete göre o sırada Horasan, doğrudan Suriye'deki halifenin emrinde bulunuyordu. Âsım 117 başında (735 yılında) vuku bulan azledilişinin ardından, ihtiyaç duyulduğu takdirde kendisinin Irak Valisi'nin emrinde vazife yapabileceğini bildirdi. Ancak Halid el-Kâsrî bu durumu fırsat bildi ve kardeşini Horasan Valiliği'ne tayin edilmesi için kullandı. Ayrıca Horasan'da Kays hâkimiyetine son vermenin tam zamanıydı. Diğer bir rivayete göre Hişam, bizzat Halid'e kardeşini Âsım'ın yerine tayin etmesini emretmiştir. Bu kadar zor şartlar altında Esed'in ikinci kez Horasan'a gönderilmesi, onun için büyük bir onurdu. Zaten o da kendisine gösterilen bu şerefe liyakatli olduğunu ispat etti. Oraya gidince yardımcı olarak Ezd kabilesinden Cuday el-Kirmanî'yi getirdi; fakat bunu yaparken kendisini Yemenlilerin menfaatlerine alet
[468] ettirmedi. Âsım'ın zindana attırdığı Cüneyd'in memurlarını, Kays kabilesinden ve onun düşmanı olduklarını bildiği hâlde serbest bıraktı (1581, 15).

Esed, Hâris'e karşı harekâta Mâverâünnehir'de başladı. Hâris'e iltihak eden pek çok şehri ve bu arada belki de Semerkant'ı[100] iyilikle veya zor kullanarak itaat altına aldı. Esed, Tirmiz şehri önündeki Hâris'e karşı herhangi bir harekette bulunmadı. Fakat İranlılardan mürekkeb olan halk, şehirlerini öyle bir savundular ki, Hâris Toharistan'a çekilmek zorunda kaldı. Taraftarları ve ittifak ettiği adamların sayısı her geçen gün azalmaktaydı.

Bunun üzerine Esed, Toharistan'a yöneldi. Her ne kadar bu bölge daha önceden Kuteybe tarafından fethedilmiş olsa

100 Aslında Semerkant'ın ne Hâris tarafına geçtiği ne de Esed'in burasını tekrar aldığı kaydedilmemiştir. Sadece Esed'in buraya yürüyerek şehrin suyunu kestiği zikredilir. Fakat bu hareket ancak düşmanca bir tedbir olarak anlaşılabilir. Şehrin suyu Varagsar'dan gelmekteydi. Kanal sisteminin merkezi burasıydı. Varag, baraj demektir. Sar ise (Sami dilinde reis anlamındadır) barajlardan su taksiminin başladığı yer anlamındadır.

bile, Mervrûz'dan başka bölgenin merkezi olan Belh şehri, Arap hâkimiyetinin kuvvetlendiği bir yer olarak kalmıştı. Esed, Belh'e girdi ve ülkenin merkez idaresini Merv'den buraya nakletti. Bu da Toharistan'a ne kadar önem verdiğinin bir delilidir. Esed, o zamana kadar İran halkına karışmaksızın Belh'e yakın Bârukan adlı bir mahalde yaşayan Arap garnizonlarını da Belh'e yerleştirdi. Araplardaki kabile asabiyet- [469]
lerinin ve kıskançlıkların önüne geçmek için onları kabileler hâlinde ayrı yerlere değil, bir arada yaşayacakları şekilde, aynı mahallelerde iskân etti. Her bir mücahide, Bârukan'da ne kadar araziye sahipse Belh'te de aynı miktarda arazi tahsis etti. Kendisini öteden beri seven dihkanlarla dostluğunu devam ettirdi ve daha aşağıdaki halk tabakaları üzerinde nüfuz sağladı. Belh'te yapılan yeni inşaatları İranlı teb'a yapmak zorundaydı, bu yüzden onların yaptıkları işin bedeli, ödeyecekleri vergiden düşüldü. Esed bu işlerin takibini Nevbahar dihkanı Bermek'e verdi. Bu zat sonradan büyük şöhret kazanacak olan Bermek ailesinin atasıdır. Esed, makul şartlar altında, birbirine düşman unsurların barışıp birbirine karışması için büyük çaba harcadı.

Hâris b. Süreyc yukarı Toharistan bölgesine, Tabuşkân Kalesi'nde bulunan akrabalarının yanına kaçmıştı. Fakat akrabaları kendilerini feda etmek istemedikleri için onu ve beraberindekileri kaleyi terk etmeye zorladılar ve Esed'le de müzakereye giriştiler. Fakat Esed, müzakerecilerden karşı tarafın kaleyi savunacak güçlerinin olmadığını öğrendi ve Kirmanî'yi kaleye saldırı düzenlemesi için gönderdi. Kaleyi müdafaa edenler susuz bırakılarak teslim alındılar. Esir edilen savaşçılar kılıçtan geçirildiler. (1928) Arap olmalarına rağmen, kadınlar ve çocuklar Belh pazarında satıldılar.

118/736 yılında Esed, Ceyhun'un kuzeyinde Belh'in karşı [470]
yakasında bulunan ve hâlâ itaat altına alınamamış, Hâris'le ittifak hâlindeki Huttel'e karşı sefer düzenledi. Nevâkiz'de hüküm süren Huttel reisi yardım istemek üzere Türk Haka-

nı'na müracaat etti. Hakan, Suyât'tan hareket edip Huşvarâg üzerinden yürüyüşe geçince, Huttel reisi durumu Esed'e haber vererek ikaz etti. Çünkü o Türklerin zafer kazanmasını değil, Araplarla Türkler arasında bir anlaşma tesis edilmesini arzulamaktaydı. Esed bir müddet tereddüt ettikten sonra geri dönmeye karar verdi. Ceyhun'u geçeceği sırada düşmanın karşı sahile önceden ulaştığını gördü. Bunlar trampet çalarak atlarını suya sürüp Ceyhun'u geçmişlerdi. Fakat onlar Esed'in esas ordusuna saldırmadılar, daha aşağıda Esed'in önden gönderdiği eşyalarına ve ganimet olarak elde ettikleri sürülere hücum ettiler. Ordunun eşyaları Türklerin eline geçmişti. Askerleri son anda Esed'i kurtamaya muvaffak oldular. Bu hadise Ramazan'ın son günü[101] 118 yılında vuku buldu. Esed, canını kurtarıp Belh'e geldiğinden dolayı şükrediyordu, fakat sokaklardaki çocuklar onunla alay eden şarkılar söylüyorlardı.

[471] Fakat Hakan, onu rahat bırakmadı. Doğu Toharistan'da bulunan Karluk Yabgu'sunun[102] yanına gitti. Rivayetlere göre, Hâris b. Süreyc'in daveti üzerine oraya gitmiştir. Hakan, kışın ortasında yanına aldığı kendi komutanları ve müttefikleriyle birlikte batıya doğru harekete geçti. 10 Zilhicce 118 (19 Aralık 736)'da Esed durumu haber aldı. Yöre halkına tepelerde işaret ateşleri yaktırarak, Belh şehrine kaçmalarını emretti. Yardımcısı el-Kirmânî'yi şehirde bıraktı; kendisi de emrindeki garnizon kuvvetiyle -çünkü diğer askerlerini kış başlarken terhis ederek memleketlerine göndermişti- Hakan'a karşı yürüdü. Hakan ise Cüzcan bölgesinin başkentine yakın bir yerde karargâhını kurmuştu. Oradan bölgenin her yerine akıncılar çıkartmıştı ve yanında sadece 4.000 kişi vardı. Esed onun

101 11 Ekim 736. Tarihler arasında bir yıl fark vardır. "Ağırlıklar Günü" için 119 yılı verilmiştir. Fakat önceki hadiselerin tarihlerinden itibaren hesaplanınca 118 yılının doğru olduğu anlaşılır.

102 Karluk bir Türk kabilesidir (İbn Hurdazbih, 31). Yabgu, Kuteybe döneminde de Şâz'ın veya onun seviyesinde veya daha aşağı derecesinde bulunan Tarhan Neyzek'in tayin edildiği zikredilir. Krş. Taberî, 1615'te halife Hişam'a verilen haber.

üzerine saldırdı.[103] Cüzcan Meliki'nin gizli olarak gönderdiği bir birlik sayesinde Esed, Hakan'a arka taraftan da saldırdı ve [472] onu kaçmaya mecbur bıraktı. Hakan, karısını da geride bıraktı ve onun namusunu kurtarmak için bulunan harem ağası, onu öldürdü. Henüz yemek kazanlarının kaynadığı karargâhta bulunan Müslüman esirler serbest bırakıldılar. Birçok Türk kadını ve sayısız hayvandan müteşekkil yüklü bir ganimet elde edildi. Esed, kendisine dost olan Horasan dihkanlarına hediyeler gönderdi.[104] Ayrıca Mervrûz Kilisesi'ne kadar ilerlemiş olan Türk akıncı kafileleri esir edildiler.

Kış mevsiminin ağır şartları sebebiyle Hakan'ın peşine düşülmedi. Hakan bir süre Toharistan'da Yabgu'nun yanında kaldı. Daha sonra Uşrusana üzerinden Hâris b. Süreyc'in refakatinde kendi memleketine gitti. Kısa zaman sonra da Türgiş Hakanı[105] kendi komutanlarından Kürsül tarafından öldürüldü. Bunun sonucunda Türkler birbirlerine düştüler ve Arapları bir süreliğine serbest bıraktılar.

Esed, elde edilen bu zaferden dolayı Allah'a şükür mahiyetinde Belh'te oruç tutulmasını emretti. Bu hayret verici zafe- [473] rin haberi Suriye'ye ulaşınca Hişam, sarayındaki Kayslıların da aleyhteki söylentilerinden dolayı hadiseye inanmak istemedi, zira Horasan'dan kötü haberler almaya alışmıştı. Fakat

103 Esed'in sağ tarafında Ezd, Temim Arapları, Cüzcanlılar, Filistin ve Kınnesrîn ordugahına mensup Araplar; sol tarafında ise Rebîalılar, Hıms ve Ürdün ordugahına mensup Suriyeliler bulunmaktaydı. Merkezdeki kuvvetler Dımaşk Suriyelileri ve Esed'in şurtası, yani köleleri ve muhafızlarından oluşmaktaydı. Suriyeli birlikler sürekli olarak valinin yanında kalıyorlardı ve Horasanlı Araplar gibi memleketlerine gitmiyorlardı. Hakan'ın yanında (Sogdlu ve Bâbî) Hâris b. Süreyc maiyetiyle birlikte, ayrıca Sogd Kralı, Şaş bölgesinin reisi, Uşrusana'dan Kara-buğra (meşhur Afşin b. Kâvus'un büyük babası) ve Yabgu bulunuyorlardı. Sogd Kralı belki de Nesef Aşkend'i ile birlikte Huttel Hakan' giderken refakat eden İştilân Meliki'ydi. 1613, 2 vd'e göre Kara-buğra, Uşrusana'da kalmış görünmektedir ve kalbinden Hakan'a karşı düşmanlık beslemekteydi.

104 Van Vloten bu basit notu yanlış anlamıştır. (Taberî, 1611), aynı eser, s. 25, n. 2.

105 Krş. İbn Hurdazbih, s. 31.

Esed'in elçisi Mukatil b. Hayyân el-Nebatî, zafere gözleriyle şahit olduğunu haber verince halifenin şüpheleri izale oldu.

119/737 yılı yaz mevsiminde Esed, Huttellilere karşı yeniden savaşa hazırlandı. Türkler bunlara yardım edecek durumda değildiler. Bizzat Huttellilerin arasında da anlaşmazlıklar hâkimdi. Bâmiyânlı bir zalim olan Beder Tarhan, iktidarı ele geçirmişti (krş. 1694). Utanç verici bir şekilde sözünden dönen Esed, bu şahsı ele geçirdi ve onunla kan davası bulunan bir Ezdliye idam edilmesi için teslim etti.[106] Buna rağmen Esed bölgede başarılı olamadı, sadece Huttel vadilerine yaptığı baskınlarla yetindi. Esed ertesi kış, 120 yılı başında aniden öldü. Bu ölüm onu, abisi Halid'in mağlubiyetinden dolayı başına geleceklerden kurtarmış oldu.[107] Arap ve İranlı kabile liderleri kendisine kıymetli hediyeler takdim edileceği beklentisindeydiler. Herat Dihkanı Horasan'da irad ettiği konuşmasında onu yedinci kat cennete çıkaracak kadar medh edince Esed, sevincinden ona bir elma fırlatmış ve bu arada vücudunun içindeki bir tümörün patlaması neticesinde ölmüştür. Rivayet bu şekildedir. Fakat bu hadise için verilen Mihrican Bayramı tarihi doğru değildir ve her hâlükârda efsanevi olan bu rivayeti şüpheli duruma sokmuştur.

[474]

Irak'ta uzun yıllar valilik yapan Halid el-Kasrî'nin düşüşü, Emevi hâkimiyetinin son devresinin başlangıcıydı. Halid'in yerine mutaassıp bir Kaysî olan Haccac ailesinden Yusuf b. Ömer geçti. Şayet Hişam müdahale edip Emevi tarihinde na-

106 Esed ona Allah'ın, Peygamber'in, Halife'nin ve Müslümanların himayesini vaad etmişti. Sözünü tutmayınca Beder Tarhan havaya bir taş attı ve: "İşte, Allah'ın himayesi!" dedi. Sonra da üç küçük taş havaya attı ve: "Bu da Peygamber'in, Halife'nin ve Müslümanların himayesi!" dedi.

107 Halid Cemaziye'l-evvel 120 (Mayıs 738) tarihinde azledildi, fakat kardeşinin ölüm haberini aldığında henüz hayattaydı (1650, 12). 120 yılının Receb ayında Nasr, Esed'e halef oldu. Bu arada dört aylık bir boşluk vardır (1638). O hâlde Esed 120 yılı Safer ayında (Şubat 738)'de ölmüştür. Bu hadisenin Mihrican Bayramı'nda vuku bulduğu haberinin doğru olması mümkün değildir. Çünkü bayramın o tarihte olması mümkün değildir. Ne 119 ne de 120 yılı Sonbahar'ı doğru bir tarih olamaz.

dir görülen ihtiyarlardan birisi olan Nasr b. Seyyar'ı Esed'in yerine tayin etmemiş olsaydı, herhâlde Yusuf buraya da bir Kayslıyı getirirdi. Sadece başardığı işler değil, hayatının sonuna kadar fikirlerini içinde yansıttığı mısralarında ispat ettiği gibi yaşının ilerlemiş olması, Nasr'ın ruhunun ve fikirlerinin tazeliğine zarar vermemişti. Zaten Horasan'da yetişmiş ve saçlarını devlete hizmette ağartmıştı. Nasr'ın geniş bir ailesinin olmaması ve bundan dolayı halifenin eline bakar durumda olması, Hişam için öncelikli tercih sebebiydi. Çünkü o [475]
Horasan'daki büyük kabilelere değil, sayıca az olan Kinane'ye mensuptu. Kinane'den olması hasebiyle bu kabileyle birlikte Hindif'ten neş'et eden Temimlilere daha fazla meyilliydi. Kendisine düşman olan selefinin memurlarını, kötü davranmaksızın sadece azletmiş ve onların yerlerine Hindiflileri, yani Temimlileri tercih etmiştir. O dönemde, eski dört ana şehrin yanı sıra bölgenin en önemli şehirleri Belh, Harezm ve Semerkant'tı (1664). Nasr eyalet merkezini Belh'ten tekrar Merv'e, yani hudut bölgesinden Arap hâkimiyetinin merkezine taşıdı.

Nasr, valiliği döneminde Türklere karşı seferler düzenledi ve onları zayıf düşürdü. Demirkapı'dan Varagras üzerinden Semerkant'a gitti. Orada bulunduğu sıralarda, kendilerine haksız muamele yapıldığı bahanesiyle Buhara'daki Arap ve yerli idareye karşı isyan etmiş ve esir düşmüş iki dikhan getirildi. Nasr bunları mahkûm etti, fakat her ikisi de zincirlerini kırdılar ve etrafa saldırdılar. Onlardan biri Buhara idarecisini yaraladı ve onun tarafından kafası ikiye bölündü. Diğeri de Buhara Huda'sını hançerledi ve Cürcan Meliki tarafından katledildi. Büyük ihtimalle bu iki şahsın şikâyetlerinin ana sebebi, kendilerinden cizye talep edilmesidir. Zira her ikisi de Müslümandılar. Nasr, Semerkant'tan İranlı yardımcı kuvvetlerle birlikte Uşrusana ve oradan Şaş'a yürüdü. O günlerde [476]
Şaş'da Hakan'ın katili ve 4.000 çadır halkından oluşan bir yurdun meliki, Kürsül bulunmaktaydı. Bu şahıs bir çatışma

esnasında Arapların eline düşerek çarmıha gerildi. Hâris b. Süreyc de Türklerle birlikte Araplara karşı savaşmış, fakat yanındaki iki mancınıkla kendi kabiledaşları olan Temim'e taş atmak istememişti. Sonuçta Hâris'i yanlarından kovmaları şartıyla Nasr, Şaş bölgesi halkıyla anlaşmaya razı oldu. Daha sonra Nasr, Fergâne üzerine yürüdü, orada da sulh yapmakla yetindi ve Seyhun'u geçmeden geri döndü. Tüm bu seferler bir yıldan fazla sürmüş olabilir. Fakat Medâinî, bunu anlaşılmaz şekilde parçalara ayırmakta[108] ve muhtelif safhaları birbirinden koparmaktadır. Bu arada o, saman çöplerini bir araya getirerek masalı andıran anlatımlarla hadiseyi hikâye etmeye çalışmaktadır. Belâzûrî, Nasr'ın başarısızlıkla neticelenen Uşrusana seferinden haberdardır.[109] A. Müller'in (I, 412) Weil (I, 632)'e dayandırarak hayal dünyasından ona atfettiği parlak zaferleri aslında Nasr kazanmamıştır. Fakat Şaş bölgesi Türklerinin, kendisini teslim etmemelerine rağmen, ortalığı karıştıran Hâris b. Süreyc'den ayrılmalarını sağlayabilmiştir. Nasr, Fârâb'a çekilerek Halife II. Velid'in ölümünden sonra iç savaş
[477] başlayıncaya kadar rahat bakmıştır. Aynı zamanda Nasr, Hakan'ın katli esnasında çıkan karışıklıklarda Şaş ve Fergana bölgelerinde kendilerini emniyette hissetmeyen Sogdlulara, eski memleketlerine dönme izni vermiş ve Horasan Araplarını Halife Hişam'ı bunu kabul ettirmeye zorlamıştır. Nasr'ın iç siyasette nasıl bir vergi reformu uyguladığı, Medâinî'nin verdiği bilgilerle daha net anlaşılır.[110] Buna göre o, programını Merv Mescidi'nde yaptığı bir konuşmada: "Bahrâmsîs, Mecusileri korudu ve onların sırtlarından aldığı yükü Müslümanlara yükledi; Gregor'un[111] oğlu İşudâd bu şekilde Hristiyanları ve Akîba Yahudilerini himaye etti. Ben de Müslümanların adı-

108 Ona göre Nasr, a) Demirkapı'ya sefer yapıp geri dönmüş, b) Semerkant'a yürümüş ve tekrar geri dönmüş, c) Seyhun bölgesine yürümüştür. Aslında a ve b şıkları c'nin merhaleleridir.

109 Bunun II. Mervan dönemine ait gösterilmesi ihtimal dahilinde değildir.

110 Taberî, 1688 vd.

111 Arap harfleriyle güç okunan bir isim olduğundan ben bu şekilde yazdım.

na hareket edeceğim ve onların yüklerini hafifleteceğim, onların yükünü alıp kâfirlere yükleyeceğim. Ancak haraç vergisi kat'i olarak tespit edildiği miktarda ödenmek zorundadır.[112] Mansur b. Ömer'i vergi memuru olarak görevlendiriyorum; bir Müslüman cizye veya ödemesi gerekenden daha fazla vergi vermeye zorlanınca ve bir kâfir vergiye tabi tutulmadığı/vergiden muaf tutulduğu takdirde, şikâyetler ona yapılmalıdır," şeklinde yapacaklarını anlattı. Rivayete göre daha hafta [478] bitmeden, cizye ödemek zorunda kalan 30.000 Müslüman müracaat etmiş ve cizye ödemeyen 80.000 kâfir de ortaya çıkarılmıştır. Yapılan haksızlıklar bu şekilde giderilmiş oldu. Bundan sonra arazi vergisi düzene sokuldu ve tespit edilen mükelleflerden ne kadar vergi alınacağı yeniden düzenlendi. Merv'den Emeviler Dönemi'nde arazi vergisi hariç, vergi olarak 100.000 dirhem toplanıyordu.

Dinî cemaatlerle vergi mükellefi bölgeler iş birliği hâlindeydiler. Yahudilerden hahambaşı, Hristiyanlardan piskopos, Mecusi veya Zerdüştlerden merzuban,[113] vergileri topluyorlardı. Her ne kadar Hrisitiyan nüfusu az olmasa bile[114] Mecusi veya Zerdüştler büyük çoğunluğu teşkil ediyorlardı. Fakat bu bölge sorumluları, Arap hükümetinin gözleri önünde vergiyi Mecusi, Hristiyan veya Yahudilerden alıp, nasıl Müslümanların üzerine yüklüyorlardı? Medâinî'de verildiği şekliyle [479] bu mealdeki haberler anlaşılmaz mahiyettedir. 80.000 vergi mükellefinin yüklerinden kurtarılması ve 30.000 mükellefin onların yerine vergi ödemiş olmaları olağanüstü bir durum-

112 Doğru okunuş şekli Taberî, 1688 not bölümünde 'r' şeklindedir.

113 Burada başrahip değil, krş. 1462, 13.

114 Bilindiği üzere Suriyeli Nastûrîler doğu tarafına yayılmışlardı. Merv'in son Sasani Hükümdarı Yezdicerd'in cenazesi Naûs'ta defnedilmiştir (Taberî, I, 2874 vd. 2883; krş. 2, 1448, 5; 1543, 1). Taberî, II, 1572; II, 1925, 13, 1957, 14'te Keşiş, ikametgahları ve Merv yanında St. Sergius adında bir şahıstan bahsetmektedir. 1569, 14'te Merv'de bir kilise, 1612, 11'de Mervrûz yanında bir kiliseden bahsedilmektedir. Nasr, Merv'den firarı esnasında karısı Marzbana'yı 'Nasraniye' köyünde bırakmıştır (1995, 10; krş. 1889, 6). Toharistan'da Yahudiye adında önemli bir şehir mevcuttu.

dur. Burada Arap olmayanların İslam'a girdikleri takdirde ait oldukları vergiyi ödeyen cemaatlerinden yine kurtulamadıkları, şeklinde bir analiz yapılabilir. Cizye, tarihî bir teslim anlaşmasıyla miktarı kesin olarak belirlenmiş vergiydi. Yeni mühtedilerin sayısı artıp da bu vergiye iştirak etmezlerse, idareciler gayrimüslim teb'adan azalan miktarı tahsil etmek zorundaydılar. Nihayet tespit edilen miktar toplanamaz hâle gelmişti. Bu yüzden cizye mükellefiyeti, babalarının üstlendiği sorumluluk olarak, onlar İslam'ı kabul etseler bile babadan oğula geçmekteydi. Yerli makamlar, Arap hükümetinin izniyle cizye toplanmasında bu uygulamayı tatbik ediyorlardı. Zira II. Ömer zamanında, cizyeden mevâlînin muaf tutulmasına yönelik girişimleri neticesinde başarılı olunamayacağı anlaşılmıştır. Fakat teokrasi devletinin gayrimüslim teb'a üzerine yüklediği verginin aynısını yeni mühtedilere de yüklemesi yakışıksız bir durumdu. Tahsil edilecek vergi miktarı değişmeksizin, iki sınıf arasında bir fark gözetilmesi gerekiyordu. Nasr bu meseleyi daha önceki zamanlardaki uyguladığı sistemin aynısını tatbik ederek halletmişti. Eskiden beri verginin genel toplamı muhtelif cinsten gelen vergilerle elde ediliyordu; gerek arazi sahiplerinin gerekse kiracıların (ortakçı) verdiklerinin tamamı hazineye gidiyordu. Bu gelirlerin tamamı vergi dâhilinde değerlendirildiği için haraç ve cizye olarak tek çeşit vergiden bahsediliyordu. Hâlbuki bu isimlerin manaları aynıydı (1507 vd.). Şimdi ise verginin tek tek şehirlere ve bölgelere evvelce tahmil edildiği miktarda olmak kaydıyla, sadece araziden tahsil edilmesi şeklinde bir uygulama başlatıldı. Arazi vergisi bu esasa bağlı olarak yeniden düzenlendi ve bütün arazi sahiplerinden ister Müslim ister reayaya mensup olsun, sahip oldukları arazi miktarınca vergi toplanmaya başlandı.[115] Bu vergi şahıslara değil, mallara yüklendiği için

[480]

115 Arazinin Müslüman mülkü olması sadece sahiplerinin İslam'ı kabul etmesiyle değil Araplar tarafından satın alınması suretiyle intikal ediyordu. Taberî, 1029, 6'ya göre arazi sahibi olmuş Arapların Nasr'dan önce de İranlı cemaat reisine vergi ödemek zorunda oldukları anlaşılmaktadır. Bunu istememeleri tabiidir.

hakaret addedilemezdi. Bu uygulamayla "haraç" arazi vergisi, "cizye" baş vergisi olarak birbirinden tamamen ayrılmış oldu. Baş vergisi muayyen miktarda belirlenen haraç için feragat edilebilir bir mahiyet aldı. Bunun tutarı her yıl ihtida edenlerin artması oranında değişiyor ve azalıyordu. Zira bu vergi Müslümanlardan tamamen kaldırılmıştı ve sadece [481] gayrimüslimlerden, onların küfür hallerini küçük düşürmek için talep edilmekteydi. Müslümanların arazi vergisinden muaf tutulması daha önceki devirlerde her ne kadar meşru olsa bile, Horasan'da Nasr tarafından kurulan bu yeni organizasyon daha sağduyulu ve mantıklı gözükmektedir. Müslim ve gayrimüslimlere uygulanan farklı muamele baki kalmıştı; buna karşılık ister Arap ister mevâlîden olsun, Müslümanlar aynı topraklarda yaşmaktaydılar.[116] Bu arada artık önemi kalmayan baş vergisinin dalgalanması ve zamanla azalmasının çok fazla bir anlamı yoktu. Zira devletin gelirlerindeki düşüş yeni vergi düzenlemesiyle engellenmiş oluyordu. Nasr'ın bu hususiyeti yoktu ve İslam Devleti'nin dört bir yanında benzer şartların olduğu her yerde tatbik sahası bulabilecekti. Ayrıca bu kurallar, daha sonraki hukukçular tarafından öteden beri uygulanan ve herkes tarafından kabul gören merî hukuk kaideleri hâline geldiler. Aslında bu hukuk da zaman içerisinde yavaş yavaş inşa edilmişti. Medâinî bu konuda daha sonraki dönemler- [482] de ortaya çıkan düşüncelerin tesirinde kaldığından, Nasr'ın Horasan'da karşılaştığı durumu ve buna bağlı olarak alınan tedbirleri anlayamaması, haksız tasarruflarda bulunulduğuna dair hayret edilecek hayali düşüncelere sapması, bundan dolayıdır. Bununla birlikte o, bu işin olumlu yönlerini doğru olarak bildirmektedir. Belirlenen haracın toplam mikta-

116 Aslında İranlılar daha çok arazilere sahip olduklarından, özellikle köylüleri istismar eden şehirliler doğal olarak daha fazla vergi ödüyorlardı. Fakat bu bir haksızlık değildi.

rı Müslümanlar da dâhil olmak üzere tüm arazi sahiplerine yüklenmişti. Buna karşılık cizye Müslümanlardan kaldırılmış ve sadece gayrimüslimlere yüklenmişti.

İşte bu sayede İslam'ın öngördüğü herkese eşit temel haklar, Araplar ve İranlılar arasında sürekli bir dengenin tesis edilmesini sağlayacaktı. Fakat bunun için çok geçti; zira Horasan'da Araplar yeniden birbirleriyle savaşmaya başlamışlardı. II. Velid döneminde gemi azıya almış olan Kays hâkimiyetine karşı, başka bir grubun reaksiyonu olarak patlak veren Suriye'deki ihtilal girişimi öncülük etti. II. Velid, Rebîü'l-âhir 125 (Şubat 743) tarihinde halifeliği Hişam'dan devralmıştı. İlk olarak Nasr'ın makamını tasdik etti. Fakat kısa zaman sonra, Kayslıların reisi olan Irak Valisi Yusuf b. Ömer'in[117] ısrarları neticesinde, Nasr'ı görevinden azletti. Saraya, yani yanına gelmesini ve kendisine musiki aletleri ve diğer kıymetli eşya-
[483] ları da getirmesini emretti. Nasr kasıtlı olarak oyalanarak zaman kazandı; öyle ki 126 yılı Nevruz gününde halifenin katledildiği haberi ulaştığı esnada o hâlâ Horasan'daydı.[118] Yönetime isyan eden Nasr, III. Yezid'in halifeliğini ve onun Irak valisini fiilî olarak tanımadı. Aksine iç savaş bitip herkesin kabul edeceği bir halife seçilene kadar kabileleri Horasan'ın geçici emiri olarak kendisine biata davet etti. O zamana kadar kendisiyle geçinemeyen Ezd ve Rebîa da bu teklifi kabul ettiler. Nasr da her zamanki gibi onları memuriyetlere tayinde geri plana atmadı. Horasan Araplarını, idareyi bir mücadele sahası olarak değil, kendi ortak hükümetleri olarak değerlendirebilecekleri bir birlikteliğe teşvik ediyordu. Bir Kinaneli olarak büyük kabilelerin hiçbirisine mensup olmaması, onun taraf-

117 Bu şahıs Hişam döneminde Kayslılarla birlikte, Nasr aleyhinde beyhude olarak entrikalar çevirmiştir (123 yılı).

118 II. Velid 126 yılı Cemaziye'l-âhir sonlarında (744 nisan ortasında) öldürülmüştür. Nasr, resmî olarak makamının tasdik edilmesinden 10 gün önce bunu haber almıştı. 1845, 21 (1849,10)'daki *Sikka* herhâlde *Sikkat'ül-Barid* (1709, 5, Lisan 4, 53). Fakat haberin ona bir aydan önce varmış olması biraz zordur. O hâlde Nevruz kutlaması o günlerde Mayıs ortalarından önce olamaz. Krş. s. 219, n. 1.

sız kalmasını kolaylaştırıyordu. Bununla birlikte yönetmekle sorumlu olduğu hükümet ve idare, kendisini yeterinden fazla meşgul ediyordu. Nasr'a itaat eden bir şair onun ağzından: "Kays'ı Rebîa, Temim'i Ezd ile dengede tutuyoruz. Bu suretle [484] hüküm verme hakkı Kinane'de kalıyor," demişti. Düşmanlarının ekmeğine yağ sürecek cinsten her türlü siyasi anlayıştan mahrum şiire, Nasr çok kötü içerlemişti.

Aradan uzun zaman geçmemişti ki Ezdliler ve Rebîalılar tekrar ona karşı cephe aldılar; Yemenli olması hasebiyle her ne olursa olsun III. Yezid ve onunla müttefik Kelbliler tarafında olmaları gerektiğini hatırladılar. Nasr bunların ücretlerini parayla değil, II. Velid için hazırladığı altın ve gümüşlerle ödemek istediğini söyleyince açıktan isyan ettiler. Başlarına Ezd kabilesinden Cuday el-Kirmanî geçti. Benî Mühelleb'in intikamını almak için kabileleri isyana davet eden (1858, 11) bu şahıs, bütün Ezdlilerin gönlünü kazanmıştı, fakat Emeviler ona acımasızca zulmetmişlerdi: "Mühelleb ve oğlu Yezid döneminde Horasan'ın tüm hasılatını yemişlerdi. O zamandan beri, hatta Esed zamanında bile arzu ettikleri çapulculuğa fırsat bulamamışlardı." Nasr her ne kadar el-Kirmânî'yi Ramazan'ın sonu 126 (Temmuz ortaları 744) tarihinde Merv Kandahaz'da yakalayıp hapsetse bile bu zat bir fırsatını bulup kaçtı ve Merv yakınlarında bir yere gitti. Orada Ezd ve Rebîa'dan bir ordu onun etrafında toplandı. Nasr onun üzerine yürüdü. Fakat her iki taraf da birbirinden çekindiği için savaş [485] olmadı ve sulh için yapılan müzakerelerden de bir netice alamadılar. El-Kirmânî, Nasr'a karşı kin gütmekteydi ve onunla anlaşma yapmak istemiyordu.

Tüm bunlara ilaveten, Hâris b. Süreyc de Türklerin yanından firar etmişti. Bu hadise belki de 126 yılı bitmeden vuku bulmuş olmalıdır, çünkü rivayete göre onu bu harekete teşvik eden III. Yezid, aynı senenin sonunda ölmüştür.[119] Hâris,

119 III. Yezid'in annesi bir Sogd prensesiydi (1874) ve belki de bundan dolayı Sogdlulara meyilliydi.

el-Kirmânî'nin düşmanlarından olduğu için [Nasr,] Hâris'i daha önceden yaşadığı Semerkant'tan Merv'e davet etti. Hâris 127 yılı Ramazan sonunda (Temmuz başı 745) Merv'e geldi. Nasr'ın gösterdiği saygı, hürmet ve verdiği hediyelere rağmen ona bağlanmadı; kendi anlayışına göre Mürcieliğin gereklerini Nasr'a karşı yerine getirmeye devam etti. Temimli kabiledaşlarından 3.000 kişi ona katıldı. Nasr, başına bela ettiği bu tehlikeli rakibe karşı en üst seviyede müsamaha gösterdi. Hâris'in eskiden beri savunduğu Sugur'daki İranlılara hak ve adalet bakımından uygun bir imtiyazname vermeyi, buraya dindar memurlar göndermeyi ve bizzat bölge sorum-
[486] lusu olarak Hâris'i tayin etmeyi kabul etti. Fakat bunlar bile işe yaramadı, zira Hâris güven telkin etmiyordu. Kendisinin ve siyah sancak altında toplanan taraftarlarının kalplerini dolduran Emevi düşmanlığına iştirakinden kuşkulanıyordu. Ayrıca onun egoistliği sebebiyle kendi yanında bulunduğu mevkiiye tahammül edemiyordu. Buna karşılık Nasr da Hâris tarafından kabul edilen bir hakem heyetinin kendisini azleden kararına razı olmadı. Bundan dolayı araları iyice bozuldu. Hâris, Cemaziye'l-âhir 128 yılında (Mart sonu 746) Merv önünde karargâhını kurdu ve bir baskınla şehri ele geçirmeye çalıştı. Onun bu teşebbüsü yarım kalmıştı, çünkü Hâris ve takip ettiği yolun kitabını yazan Mürcie ekolünün lideri Cehm b. Safvan, esir alınarak idam edilmişti. Yaklaşık bir buçuk yıllık bir sessizlikten sonra ilk kez bu zattan bahsedilmekledir. O andan itibaren el-Kirmânî bu hadiseye karıştı ve olayların akışını değiştirdi. Birkaç gün süren mücadelelerin ardından Nasr, Kayslıların merkezi Nişabur'a çekildi ve Merv'i asilere bırakmayı uygun buldu.

Anladığımız kadarıyla asiler arasındaki anlaşma kısa zamanda bozuldu. Hâris komutasındaki Temimliler, Nasr tarafında mücadele eden Merv'deki kabiledaşları üzerinde zafer kazanmak için Ezdlilere yardım etmelerinden dolayı pişman-
[487] dılar. el-Kirmânî'nin valiliği döneminde Tahuşkan Kalesi'ni

zaptederken, Hâris'in birkaç yüz kişiden oluşan akraba ve taraftarını idam ettirmişti. Onlardan bazılarının karınlarını deştirdiği hâlâ unutulmamıştı. Önce Hâris'in en önemli adamı olan Bişr b. Cürmüz, el-Kirmanî ile yapılan bu sunî ittifaktan ayrıldı. Birkaç bin kişi de onu takip etti. Bunun üzerine başlayan mücadelede Hâris, Bişr b. Cürmüz tarafına geçerek el-Kirmânî'den ayrıldı. Ezdliler ile müttefikleri Temîm ve Mudarlıları Receb sonu 128 (Nisan 746) yılında mağlup ederek mahallelerini tahrip ettiler ve onları Merv'den çıkardılar. Hâris öldürüldü ve cesedi çarmıha gerildi. Düşünce ve zihniyeti ne olursa olsun hak ettiğini bulmuştu. İslam için Araplık aleyhinde, mazlumlar için zalimlere kaşı mevcut yönetimlerle mücadelesinde uygun olmayan kimselerle ittifaklar yapmıştı. Emevi devletine karşı elinden geleni ardına koymamıştı. İlk ortaya çıktığı zamanlarda Türkleri Araplara karşı meydana sürmüş, bunda başarılı olamayınca Türklerin yanında yıllarca mülteci olarak yaşamıştı. İkinci kez ortaya çıktığında Horasan'da Arap hâkimiyetinin devamı için birlik olmaları gerekirken Temimlileri ikiye ayırmış ve bu suretle Yemenlilerin sadece devlet idaresinden düşmelerine değil aynı zamanda Mudar kabilesini de bozup kuvvetlerini yitirmelerine sebep olmuştur. Hâris, haklı olarak uğursuz Ebû Müslim'in öncü habercisi olarak telakki edilmiştir.[120] [488]

Nasr, Nişabur'da eskiden beri kendisinden hoşlanmayan Kayslılar tarafından bu kritik dönemde dost olarak kabul gördü. Merv'den kovulan Mudarlılar etrafına toplandılar. Rivayete göre o, her şeyden önce halifeliğe gelebilmek için kendisine destek sağlamak için girişimlerde bulunmak istiyordu. Fakat Irak ve oraya bağlı İran bölgesi, Hâricîler ve Caferî İbn Muaviye'nin elinde bulunduğu müddetçe Emevi hâkimiye-

120 Zahiren haksız da olsa onun siyah sancakları bu manada yorumlanmaktadır (1919, 2 vd.). Dönemin şarkılarında onu Mudar/bozan (1935 vd.) ve Araplara karşı müşriklerle ittifak eden adam olarak karakterize edilmesinde şairler haklıydılar: Mürcî oluşumuz sizleri putperestlerle birleştirdi, dinimiz politeizmle akrabadır.

tinin merkeziyle irtibat sağlanması imkânsızdı. 129 yılında Irak, Yezid b. Ömer b. Hübeyre tarafından Mervan'a itaat ettirilince durum değişti. Nasr bu şahsı en yakın amiri olarak kabul etti.[121] Aslında Emevilerden ayrılmayı hiç düşünmemişti. Sadece Suriye'deki hanedan kavgaları yatışıncaya kadar çekingen bir tavır sergilemişti. Büyük ihtimalle Mervan halifeliği ele geçirince derhal ona iltihak ettiğini bildirmiştir. Fakat İbn Hübeyre ile temaslarının kendisine bir faydası olmadı ve 129 yılında Merv'i tekrar elde etmeye karar verince, yalnız-
[489] ca kendi kuvvetine dayanmak zorunda kaldı. Komutanlarının boş yere yaptıkları saldırı girişimlerinden sonra 80 yaşındaki Nasr bütün kuvvetleriyle harekete geçti. el-Kirmânî ona karşı çıktı. Her iki taraf da uzun yıllar akıllarda kalacak olan "el-Hendekeyn (İki Hendek)" denilen mevkiide karargâh kurdular. Burada ciddi bir savaş yapmaksızın uzun süre birbirleriyle dövüştüler. Her ne kadar Nasr, Mervan ve İbn Hübeyre'ye içinde bulundukları tehlikenin büyüklüğünü ifade eden mektup gönderdiyse de bu çok da tesirli olmadı.[122] Fakat her iki tarafın da ortak düşmanı karşısında duyulan endişe, Arapların akıllarını başlarına getirecek ve onları yeniden birleşmeye sevk edecek gibi görünüyordu. Onların gözleri önünde, büyük çoğunluğu İranlı olan Abbasi taraftarları, Ebû Müslim'in siyah sancağı altında toplanmışlar ve Merv yakınlarında kuvvetli bir karargâh kurmuşlardı. O zamana kadar Ezd'in müttefiki olan ve ortada bir yol tutan Rebîa, Yemen ile Mudar arasındaki uçurumu doldurmak üzere harekete geçti. Bekr kabilesinin nüfuzlu reisi Yahya b. Hudayn, Nasr ile ittifak etti. Bu zat devletin tarafına geçerek Arap kabilelerinin yegâne kurtuluşlarının bu şekilde olacağını düşünüyordu.[123] Nasr
[490] ile Cuday el-Kirmânî arasında müzakereler başladı. Nasr'ın yanında bulunan Hâris b. Süreyc'in oğullarından birisinin ba-

121 İbn Hübeyre'nin 127 yılı başında onunla temasa geçtiğine dair rivayeti (Taberî, 1917) ciddi kronolojik hatalar içerir.

122 Taberî, 1973'teki meşhur mısralar bu durumla alakalı olabilir.

123 Nöldeke'nin Delectus, s. 88'de bulunan Nasr'ın Rebîa'ya şairane davetini karşılaştırınız.

basının katilinden intikam için fırsatı ganimet bilerek el-Kirmânî'yi arkadan vurup öldürmesiyle müzakereler yarım kaldı.[124] Önemli bir merkez olan Herat şehrinin Ebû Müslim'in eline geçmesinin Araplar üzerinde çok büyük tesiri oldu, hatta Türklerin bile gözünü açtı. el-Kirmânî'nin yerine o vakte kadar şahsından haberdar olmadığımız, onun taraftarlarından Hâricî Şeyban b. Seleme müzakerelere katıldı ve Yahya b. Hudayn'ın sözünü dinleyerek Nasr ile bir yıllık anlaşma imzaladı. Anlaşmanın şartlarına göre Nasr 129 sonunda (Ağustos 747) Merv'e girdi. Anlaşma maddelerini sadece Ezd değil, öldürülen reisin oğlu Ali b. el-Kirmânî de kabul etti. İşlerin bu safhalara gelmesinden dolayı Ebû Müslim endişeye kapıldı. Bunun üzerine Ebû Müslim, İbn el-Kirmânî'yi babasının katlinin bizzat Nasr tarafından organize edildiğine inandırdı ve [491]
onu kendi tarafına çekmeyi başardı (130 yılı başı/Eylül 747). İbn el-Kirmânî ve onu takip eden Ezdliler Nasr'a karşı yeniden silahlandılar. Gruplar arasındaki çatışmalar uzun bir süre Merv'in varoş mahallelerinde ve şehrin sokaklarında devam etti. Ebû Müslim bölgeye hâkim olacağını anlayınca mücadeleye iştirak etti ve hiç silah kullanmadan barışı sağladı (Rebîülâhir 130/Ocak 748).[125] Ertesi sabah Nasr, Serahs ve Tus üzerinden Nişabur'a kaçtı. Bu hadise Horasan'da Arap hâkimiyetinin sonu, ayrıca Araplar için sonun başlangıcı oldu.

124 Rivayet, el-Kirmânî'nin cesedini çarmıha gerdirip yanına Ezd'i küçük düşürmek amacıyla bir balık astırıldığını söyler ve Nasr'ı da el-Kirmânî'nin katlinden sorumlu tutar. Aslında onun, yapılan müzakereleri ciddiye almışken, bunun kesilmesine sebep olabilecek haince bir suikastı planlamış olması pek de ihtimal dairesinde değildir. Reislerinin çarmıha gerilmesi ve özellikle balık meselesinden sonra Ezdlilerin Nasr'ın yanında bir saniye bile durmaları düşünülemezdi. Şayet maktulün oğlu Nasr ile yapılan anlaşmaya katılmışsa bu, onun o esnada Nasr'ın katil ile anlaştığına inanmamasındandır. Bu şekilde düşünmesini sağlayan Ebû Müslim'dir. O hâlde Nasr'ın el-Kirmânî'nin cesedini bir balıkla teşhir emrini vermiş olması gibi Nasr'ın bu cinayeti onayladığını objektif olarak gösterecek bir şehadet hiçbir zaman mevcut olamaz. Zira onun böyle bir şey yapması başka neticeler doğurur ve Nasr'ın barış politikasını baltalardı. Burada, "kendine faydalı olanı yaptı," cümlesi yanlış kullanılmıştır.

125 Bundan sonraki bölümde detaylı bilgiler verilecektir.

IX. BÖLÜM
ARAP DEVLETİ'NİN YIKILIŞI

Bundan önceki bölümde Araplar ve İranlılar arasındaki [492]
ilişkilere dair anlatılanlar, aslında iki hudut bölgesine, özellikle Sogdiyana ve Toharistan'a yöneliktir. Toharistan'da bulunan her iki grup hâlâ birbirleriyle mücadele hâlindeydiler. İslam bazı önemli mevkiilerde kuvvet kazanmıştı. Fakat henüz tam manasıyla nüfuz etmemişti. Buna karşılık Horasan'da güçler arasında denge sağlanmış ve burada geçici de olsa bir çözüm süreci yaşanmaktaydı. Bizim kanaatimiz Mâverâünnehir'deki yaygın idare biçiminin zamanının dolduğudur. Biz ilk fetihten sonraki başlangıç devri hakkında yeterli haberlere sahip olmadığımızdan bu konu hakkında bilgimiz yoktur. Buna rağmen hicri 100-300[1] yılları arasındaki durumu kısmen değerlendirebiliriz.

Araplar ve İranlılar görünüşte ayrı ikamet mahalleleriyle birbirinden ayrılmamışlardı. Arap ordugâh şehirleri Nişabur (Biverd, Serahs, Nesa), Merv, Mervrûz ve Herat'ta eski yaşadıkları yerlerde kalmışlardı. Doğal olarak kaleler, fatihler ta- [493]
rafından ele geçirilmişti. Araplar, sayısı çok az olan bazı noktalarda kapalı kalmışlardı. Bundan dolayı askerî koloni olarak seçtikleri şehirlerle yetinmek zorunda kalmışlardı. İçinde köleleri de bulunan çiftliklerin sahibi olan Araplar, kısmen buralarda, ama özellikle şehrin ortak sulama sistemi içinde bulunan çok sayıda köyün merkezi konumundaki Merv Vahası'nda ikamet etmekteydiler. Bunların İranlı işçileri vardı ve İranlı kadınlarla evleniyorlardı. İranlı kadınlardan olan çocuklarla, yani ikinci nesille beraber, Araplara olan tesiri gö-

1 Krş. G. van Vloten, *Recherches sur la Domination Arabe*, Verhandelingen der K. Akademie te Amsterdam, Afd. Letterk, I, 3, Amst. 1894.

rülmeye başlandı. Irak'tan gönderilen takviye kuvvetler, sürekli yapılan seferlerle sayıları her geçen gün azalmakta olan Arapları, İranlılarla boy ölçüşmekten uzaklaştırmaktaydı. Bazı yerlerde rastladığım rivayetlerde, Horasan'da yaklaşık 50.000 kadar silahlı erkek vardı. Orduya hizmet vazifesinin yelpazesi çok geniş tutulduğundan büyük ihtimalle erkek nüfusunun yarısını bu çerçevede değerlendirmek lazımdır. Buna göre buradaki Arap nüfusunun 200.000'den fazla olması düşünülemez. Araplar buranın iklimine ve atmosferine ayak uydurdular, kendilerini Horasanlı gibi hissediyorlar, İranlılar gibi pantolon giyiyorlardı.[2] Şarap içiyorlar, Nevruz ve Mihrican'ı kutluyorlardı. Arapların asilzâde takımından olanlar, Merzuban kimliği bile almaya başlamışlardı. Alışverişte İranlılarla anlaşma ihtiyacı kendiliğinden hâsıl oluyor-
[494] du. Kûfe ve Basra'da da pazarın dili Arapça ve Farsça olmuştu. Ebû Seydâ'nın sadece Arapça konuşması, bundan dolayı Farsça konuşan Sogdlulara lider olma konusunda pek uygun olmayan istisna bir şahsiyet olarak göze çarpar.[3] Ebû Müslim'in ordusunda ise Araplar bile Farsça konuşmaktaydılar.

Diğer taraftan Horasan'daki İranlılar Araplara karşı düşmanca bir tavır takınarak onları reddetme yoluna gitmediler. Birbirlerinin kültürlerinden etkilenerek her iki tarafın erimesi de bunda etkendi. Arap fetihlerinin neticesinde onların durumlarında çok fazla bir değişiklik olmamıştı ve herhangi bir şekilde kötüye gidiş söz konusu değildi. Dışarıya karşı yani Türklere karşı koruma işini Araplar üstlenmişti. Sasani idaresine göre Araplar bu konuda daha başarılıydılar.[4] Araplar, içişlerine çok karışmıyorlardı. İdareyi Merzubanlara ve dikhanlara bırakmışlardı. İtaat altına aldıkları yöre halkıyla onlar aracılığıyla irtibat kuruyorlardı. Ordu ve idare merkezlerinde Arapların yanı sıra yerli idare makamlarını da muhafaza edi-

2 Taberî, II, 1530.
3 Taberî, 3, 51, 4, 64, 18, 65, 14, 16.
4 Temim kabilesindeki kardeş kavgaları esnasında Türkler akınlarını Nişabur'a kadar uzatabilmişlerdir. Belâzûrî, 415.

yorlardı. Bunlar sadece tahsil edilecek vergilerden sorumluydular ve tespit edilen belirli miktardaki vergilerin eksiksiz bir şekilde toplanmasından fatihlere karşı sorumluydular. Sasa- [495]
ni hâkimiyetinde fakir insanlar da diğerleri gibi aynı vergiyi vermekle mükelleftiler. İranlılar, dinleri bakımından da taciz edilmiyorlardı. Haraç vergisi anlaşmalarında, onların dinlerini muhafazasına dair madde bulunmaktaydı. İranlıların, müşrik olduklarına dair alametleri saklı tutmaları kaydıyla, Arapların ikamet ettikleri şehirlerde putperestçe yaşamalarına izin verilmişti. Aslında bu adamların Zerdüştlükle çok ciddi bağları yoktu. Onların bu dine bağlılıkları, Nevruz ve Mihrican bayramlarında ruhlarını dinlendirmek adına yaptıkları hoş ve neşeli yaşama ekolünden ibaretti. Müslüman olsalar bile bu bayramı kutlama izinleri vardı. Çünkü Araplar, sadece eğlence olarak kaldığı müddetçe, memleketteki bu tarz kutlamalara katılıyorlardı. İslam ilk zamanlarda İranlıları mahiyeti ile değil vaad ettiği menfaatlerle kendisine çekti. İranlılar İslam'ı, hâkim zümreye yakın olmak, onların haklarından istifade etmek ve kendilerini Araplaştırmak için aracı olarak kullandılar. Sonra da Arap isimleri alarak Arap kabilelerine kaydedildiler.[5]
İhtiras sahibi bazı şahıslar Arapların gözüne girebilmek için [496]
aracılık yapma adına her iki millet arasında ikiyüzlü bir tutum sergilediler. Bunlara, Nusahâ, yani "İyi Dostlar" deniliyordu. Süleym ve Hayyân el-Nebatî onların en meşhurlarıdır.

Bu dönemde İslam'a katılma hususunda en iyi fırsatlar, harp zamanlarında orduda hizmet ederek oluyordu. İranlı asilzadeleri örnek alan Arap reisleri savaşa giderken kölelerden oluşan şahsi hizmetçilerini (Şakiriye) beraberlerinde götürmekteydiler. Bunlar savaşa katılıyorlar ve bazen de sonuca

5 Krş. Belâzûrî, 441. Emirler İslam'a girdiler ve Arapça isimler aldılar. O dönemde İran isimlerini taşıyan İranlı Müslümanlara rastlanmaz. Onlar çoğunlukla künye isimlerini kullanırlardı: Ebû Davud, Ebû Avn, Ebû Müslim, Ebû Nasr vb. Horasan'daki Araplar da künye kısmen (hususi manada) harp ismidir. Taberî, 2, 1289, 15; 1430, 3; 1593, 6; 1627, 4; 1631, 15; diğer harp ismi 1538, 7.

ulaşılmasında katkıları da oluyordu. Onların yanı sıra ayrıca İranlı zabitler tarafından kumanda edilen özel İranlı birlikler de vardı. Bunların ilk devresine örnek, Hureys b. Kutbe ve kardeşi Sabit, sonraki dönem için de Hayyân el-Nebaṭî ve oğlu Mukâtil'dir.[6] Mevâlî -gerek burada gerekse diğer yerlerde ihtida eden ve Arap kabilelerine kabul edilen acemlere verilen isimdir- Araplarla eski millî düşmanları olan Türklere karşı savaşıyorlardı. Fakat onlar aynı zamanda İslam adına, İslam'ın düşmanı ve Türklerin müttefiki oldukları hâlde kendi köklerinden olan Sogdlu kardeşlerine karşı da çarpışmaktaydılar. Önceleri zahirî sebeplerle kabul ettikleri İslam, bunların kalplerine kök salmıştı. İranlılar bu dini, Araplardan daha fazla ciddiye almaya başlamışlardı.[7]

[497] Buna rağmen mevâlî, Araplar tarafından pek itibar görmüyordu. Bunlar da orduda hizmetleri esnasında at sırtında değil, yaya oldukları hâlde savaşıyorlardı ve kahramanlıklarıyla göze çarpmaya başlayınca, gruplar arasında bazı güven problemleri yaşanmaya başlandı. Bunlara her ne kadar ücret ve ganimetten hisse veriliyorsa da düzenli aylıkları yoktu. Divanda, yani askerlerin maaş defterinde bunlar kayıtlı değildiler. Her ne kadar Arap kabilelerinin içerisine kabul edilseler bile "köy halkı" olarak "kabile halklarından" ayrılmaktaydılar. Müslüman olmalarına rağmen teb'a vergisinden kurtulamamışlardı. Arazi sahipleri Araplara ödemekle mükellef oldukları vergi aslında Horasanlılar için de geçerliydi. Bu vergiden kurtulma düşüncesiyle Müslüman olan Mâverâünnehir halkında olduğu gibi Horasanlılar üzerinde de büyük bir yüktü. Yani Sogdluların memnuniyetsizlikleri kuşkusuz Horasanlılara da sirayet etmekteydi. Hâris b. Süreyc ve benzerleri bu durumun farkındaydılar.

6 Orduda görev yapması zorunlu olan Vasal hükümdarlarının birlikleri de katılıyordu. Fakat onların büyük bir kısmı hâlâ putperesttiler.

7 Taberî, II, 1291, 9; İranlılar din için savaşılmadığı takdirde savaşa katılmıyorlardı.

Şayet Araplar ihtida eden İranlılara vergi konusunda adaletli davransalardı, belki de iki milletin birbiri içinde erimesi de mümkün olacaktı. Fakat onlar bu yanlış uygulamalarıyla düşmanlarını kendi içlerinde beslemiş oluyorlardı. İslam, (yanlış uygulandığından) aradaki zıtlıkları ortadan kaldıracağı yerde daha da fazla şiddetlendiriyordu. İslam, İranlıları [498]
yeniden canlandırıyor, onları koruyor ve ellerine efendilerine karşı kullanacakları silahı veriyordu. Zira Arap hâkimiyetinin çöküşü, İran asıllı ve Arap düşmanı olan Mâverâünnehirlilerden değil, İslam'ı kabul eden Horasanlılardan başlamıştır. Horasanlılar, Araplara karşı mücadeleye, İslam penceresinden bakarak teşebbüs ettiler. İslam onları, teokratik temel düşüncelerden hareketle, Emevi idaresine karşı isyan eden Araplarla birleştirdi. Mevâlîyi ilk önce isyana teşvik eden ve teşkilatlandıran Araplardı.

Muhafazakâr İslam, cemaat unsurunu her şeyin üzerinde tutuyordu ve idareyle bir olmayı, ona itaat etmeyi vazediyordu. İhtilalci İslam ise teokrasi düşüncesini mevcut idarenin karşısına dikerek, Allah rızası için Ümeyye ailesi ve memurları aleyhine hak ve adalet için haksızlık ve zulüm aleyhine mücadeleye davet ediyordu. Doğu'nun bu ücra köşesinde Hâricîlerle alakalı az bir bahis vardır. Fakat bunlar için kendileri hakkında ne kadar az haber yapılırsa daha fazla manalar taşımaktaydı. Anladığımız kadarıyla Hâricî Şeyban b. Seleme'nin, oldukça kuvvetli cemaatiyle mantar gibi yerden bitmesi mümkün değildir. Bununla birlikte Mürcie ekolü bunlardan daha da fazla önemliydi. Bunlar da Hâris b. Süreyc'in idaresinde tarihin seyrine muazzam tesir etmişlerdir. Gerek Hâricîler gerekse Mür- [499]
cie mensupları, prensip olarak İslam adına Arap ve mevâlî arasındaki her türlü farkı reddediyorlardı. Fakat bu iki ekol de Horasan'da erken dönemde ortaya çıkan ve günümüzde de kesin neticeye ulaşan Şiîler karşısında tamamen arka plana düştüler.

Aslında Şia'nın merkezi, teokratik muhalefet gibi Irak'taydı. Fakat Doğu İran, Irak tarafından fetih ve istila edilmiş olup,

sonraları da aradaki bağlar daima canlı tutulmuştu. Ceyhun bölgesine Irak'tan sürekli takviye birlikler gönderiliyordu ve bunlar hiç de akıllı uslu Iraklılardan oluşmuyordu. Irak'ın Emevi valileri özellikle Ziyad ve Haccac, savaş meydanlarında sinirlerini bozan adamları zararsız hâle getirmek gayesiyle, yani Kûfe ve Basra'nın tehlikeli kabilelerini Horasan'a göndermişlerdi. Haccac, kötü akımlardan etkilenmemeleri için Suriyelileri Irak'tan uzak tutmuştur. Şia'nın Horasan'daki başlangıcı hakkında yazdıklarımızdan anlaşılacağı üzere çok fazla bilgiye sahip değiliz. Sanki bu tohum havadan atılmış ve orada kendiliğinden yayılmıştı. Fakat burada Şiîliğe karşı sempatinin ne kadar çok olduğu, Kûfe'de Zeyd b. Ali'nin başarısız ayaklanmasının ardından oğlu Yahya'ya Horasan'a gitmesinin tavsiye edilmesinden ve onun da bu tavsiyeye uymasından bellidir. Aslında Yahya, iktidar güçlerine karşı savaşırken öldürülmüş olsa da bu hadise umumi bir heyecan yaratmıştı.
[500] Aynı yıl içerisinde Horasan'da doğan bütün erkek çocuklarına onun adı verilmişti.[8] Ebû Müslim, Yahya'nın intikamcısı olarak ortaya çıktığında, halkı yanına toplayacağını çok iyi biliyordu. Bu suretle ülkenin dört bir yanındaki askerleri uyandıracak bir tele dokunmuş oluyordu.[9] İbn Muaviye b. Cafer de Horasan'da kendisine sağlam bir yer bulacağını düşünüyordu. Fakat o, Ebû Müslim hakkında yanılmıştı. Ebû Müslim, İbn Muaviye'yi gizlice öldürttü. Çünkü o, ölü bir Alevî'yi canlı bir Alevî'ye tercih ediyordu. Fakat Horasanlılar İbn Muaviye'yi şehit kabul ettiğinden mezarı ziyaret yerine dönüştü.

Şayet Horasan'daki Araplar kendi aralarında birleşerek idareyle iş birliği yapmış olsalardı Şia onların arasına girmeye ve önemli noktalara sızmaya imkân bulamazdı. Fakat Araplar hâkimiyetlerini mevâlîyle paylaşmak istemedikleri gibi onları birbirlerine de layık görmemekteydiler. Devletin dağıtmakla sorumlu olduğu memuriyetler ve vakıflar, kabi-

8 Mes'ûdî, 6, 3.
9 Taberî, II, 1985; III, 506 vd.

leler arasındaki hararetli kıskançlıkların en önemli sebeplerindendi. Meşhur "Asabiyet", Arapların bitmez tükenmez hastalıklarındandı. Emevilerin saltanatı sarsılmaya başlayınca görüleceği üzere, bu hastalık gün ışığı gibi ortaya çıktı. Emevilerden ayrılarak onlara rakip olmayacaklarını anlayan Medine'den Suriye ve Arabistan sınırındaki dağlık bölgedeki [501] (eş-Şerât) Hümeyme'ye göçen Abbasilerle ittifak eden Şia taraftarları, onların bu zaafiyetini avantaj olarak kullandı.[10]

Şiîler arasında birbirinden ayrılmayan iki ana esas ve istikamet vardı. Birisi, İslam dininin yanı sıra siyasi İslam'ın, yani hilafetin sadece Peygamber ailesine ait olduğudur. Diğeri ise asıl İslam'a yabancı olan ve kendine has bazı dogmaları takip eden kesin inançlılardır. Bu kesin inançlı gruplar önemsiz çok küçük nüanslarla birbirlerinden ayrıldıklarından, muhtelif isimler almışlardır. Bunlara ilk zamanlar Sebeiyye deniliyordu. Seyf b. Ömer'e göre Sebeiyye ilk günden beri teokrasi tarihindeki tüm kötülüklerin, felaketlerin ve uğursuzlukların köküydü. Osman'ın katilleri, iç savaşın kapısını [502] hiç kapanmayacak şekilde açanlar, Hâricîliğin kurucuları, İslam'ın kendi kendisini parçalamasının sebeplerinin en başında Sebeîler vardı. Hakikatte bunlar daha önceden de mevcut olmalarına rağmen, ancak Muhtar vasıtasıyla tarih sahnesine

10 Abbasilerin atası dindar bir muhaddis olan Hz. Muhammed ve Ali'nin yeğeni Abdullah İbn Abbas'tı. Hz. Ali'nin vefatından sonra Muaviye tarafında Emevilerle daima iyi geçinmiş, fakat gizliden diş bilemeye devam etmişti. Aynen onun gibi dindar olan oğlu el-Seccâd veya Zü'l-Sâfinât unvanlı Ali b. Abdullah da bu tutumunu değiştirmedi. O, Abdülmelik zamanında Dımaşk'a yerleşti. Abdülmelik'in ölümünden sonra yerine gelen I. Velid tarafından kötü muameleye maruz kaldı. Hicri 95'te Hac yolculuğunda Ezruh yakınlarındaki Hümeyme'ye göçmek zorunda bırakılmış ve orada çok yaşlı olduğu hâlde Hicri 118'de vefat etmiştir (Taberî, II, 1592). O hayattayken oğlu Muhammed b. Ali halk arasında önemli şahsiyetler arasında zikredilmekteydi. Şia'nın imametine hak iddia ederek ortaya çıktı. Kendisi Hümeyme'deki mekânını terk etmeden Kûfe ve Horasan'da kendi adına yürüttüğü ilk gizli Abbasi propagandasını başlatan şahıstır. Zilkade 125 (Taberî, II, 1769) tarihinde ölmüş ve yerine Hicri 82'de dünyaya gelen oğlu İbrahim b. Muhammed ikinci Abbasi imamı seçilmiştir.

çıkmışlardır.[11] Bunların vatanı Kûfe ve civardaki bölgelerdi. Bunlar sadece Araplardan ibaret değillerdi, hatta mevâlî olması tercih ediliyordu. Bunlar İbn Sebe'nin yani aynı ruhun, muhtelif bedenlerde, özellikle Hz. Peygamber'in ruhunun halifelerinde tezahür edeceğine dair inanışa sahiptiler. Bunlar eski İslam'ın ve Araplığın temeline sıkı sıkıya bağlı olan Ehl-i Beyt, yani Peygamber'in kızı Fatıma'nın evlatları tarafından da reddedilmişlerdi. Bundan dolayı bu gruptakiler kendilerini Ali'nin ikinci evliliğinden dünyaya gelen ve anasına nisbetle İbn Hanefiye adıyla bilinen aileye eklediler. İbn Hanefiye, onların kendi doktrinlerine göre kendisinin bir idol hâline getirilmesine ses çıkarmadı. Onun pasif bir şekilde arka planda kalması da onun için fark etmiyordu. Onun ölüsü bile dirisi kadar amaçlarına hizmet edecek nitelikteydi. Uzunca bir süre onun ölmediği, zamanı gelince ortaya çıkacağı, bunun için Medine yakınlarındaki Radva Dağı'nda uzlete çekildiği
[503] söylendi. Sonraki zamanlarda kendisi gibi ehemmiyetsiz bir şahıs olan oğlu Abdullah Ebû Haşim, imamette onun halefi olarak tanındı. Kûfe'deki sapık fırka mensupları, Zeyd b. Ali b. Hüseyin'den yüz bulamamışlardı. Ebû Haşim evini Hümeyme'ye naklederek orada Abbasilerle temasa geçti.[12] Ebû Haşim'in, 98 yılında ölmeden önce imameti kendi iradesiyle Abbas oğullarından Muhammed b. Ali'ye bıraktığı rivayet edilir.

Van Vloten bu rivayetin önemi üzerinde ısrarla durmaktadır.[13] Büyük ihtimalle rivayet bu şekliyle uydurmadır.[14] Fakat bu çok eskiden uydurulmuş olmalıdır. Belki de bunun pek çok şahidi vardır,[15] değilse muahhar Abbasiler imamet haklarını

11 Muhtar hakkında krş. Wellhausen, Über dier Schia (Göttingen, 1901, s. 74 vd.).

12 Belki de o Abbasilerden önce oradaydı ve sonradan gelenler orada ona katılmışlardır.

13 Opkomst der Abbasiden (Leiden, 1890), s. 18 vd. 148.

14 Şehristânî, 112, 19'a göre Ebû Haşim, Abdullah b. Amr b. Harb el-Kindî lehine vasiyet etmişti.

15 Medâinî (Taberî, III, 24); İbn Sa'd (Wüstenfeld Register, s. 19) ve Vloten, Opkomst, s. 148.

böyle bir temele dayandırmaktan çekinirlerdi. Ayrıca bu rivayetin içinde barındırdığı anlam bakımından bir muhtevası vardır. Ebû Haşim her ne kadar onu halife tayin etmiş olsa bile o, Muhammed b. Ali'nin selefidir. Onun bir cemaati vardı ve taraftarları ona nisbetle kendilerini "Haşimiyye" olarak isimlendirmişlerdi.[16] Onun ölümünden sonra taraftarları Muhammed b. Ali'nin yanında yer aldılar.[17] Taberî'ye göre Ho- [504]
rasan'da bu grubun başında Muhammed b. Ali'nin fikirlerini en iyi anlayan, başarılı bir Şia davetçisi olan Hidaş bulunuyordu.[18] O hâlde bu vasiyet hakkında gelen rivayetlerin bazı doğru yanları da vardır: Abbasiler, Haşimiyye'yi kendilerine kazanmak amacıyla Ebû Haşim'e bağlanmışlardı.

Tüm bu hadiseler onların Muhtar'ın temsil ettiği Sebeiyye fırkasıyla bağlantıları olduğunu göstermektedir. Çünkü İbn Hanefiye taraftarlarından onun oğlunun cemaati, yani Haşimiyye doğmuştur. Sebeiyye ise Kûfe'de Muhtar'ın öldürülmesiyle son bulmasına rağmen, halkın aşağı tabakalarında devam etmiştir. Şehristânî'de tasvir edildiği şekliyle Haşimiyye'nin gizli öğretisi, İbn Sebe'nin inancından hiçbir suretle ayrılmamaktadır. Abbasi ihtilali de Seyf'in anlattığı Sebeî İsyanı'yla[19] tamamen örtüşmektedir. Bunun da merkezi Kûfe'ydi ve Horasan'daki propaganda buradan idare ediliyordu. Nihayetinde bu hareketin her ikisi de İranlı mevâlîye istinad ediyor ve İslam'daki Arapçılığa karşı cephe alıyordu. O hâlde bunların birbirlerine uygunlukları, tüm önemli noktaları içine alır niteliktedir. Öğretileri, propaganda şekli, yeri, partinin beyin tabakasının işleyiş şekli gibi hususların haricin-

16 Şehristânî, 112 vd., Taberî'de Haşimiyye bir mezhep ismi olarak açıkça sadece II, 1589, 1987, 89'da zikredilir. Genellikle bu isim ayrı bir anlamda Ebû Haşim'den dolayı değil Hâşim'e nisbet edilerek kullanılır. Haşimiyyûn gibi. Bu ismin her iki anlamda kullanılışı Abbasilerin de işine gelmekteydi. Kumayt'ın Haşimiyyâtı Fatımîler üzerine yazdığı şiirlerdir.

17 Taberî, III, 2500.

18 Taberî, II, 1589.

19 Skizzen, VI, 124. Yahudi orijinli olan Melâhim kitapları her iki bölümde de rol oynarlar.

[505] de iki tane daha detay eklenebilir. İran'ın aşağı tabakasında bulunanlar için ağaç kundak, onların millî silahıydı. Bu silah Ebû Müslim'in Haşebiyye'si tarafından değil, daha önceden Muhtar'ın Haşebiyye'si tarafından dinsiz mülhid olarak itham edilmişlerdi.[20] Muhtar'ın en eski taraftarları olan mevâlî zümresi onun Kûfe yakınlarındaki Hutarniye'deki çiftliğinde neş'et ettikleri gibi[21] Ebû Müslim de aynı şekilde Hutarniye'den kök salmıştı.[22] Bu iki rivayetin doğruluğundan şüphe edilse bile bunlar yine de önemini yitirmezler. Çünkü keşif veya icadların bir motife (örüntüye) ihtiyaçları vardır ve bu motif de bizim için yeterlidir. Abbasilerin sonraki yıllarda Şiîleri reddetmeleri ve onları bir kenara atmaları[23] çok da hayret edilecek bir durum değildir. Zira onları rahatsız etmeye başlamışlardı ve görevleri de bittiğinden dolayı gidebilirlerdi.

Tüm bunlara rağmen Muhtar'ın başarısız isyan girişimiyle, Ebû Müslim'in başarılı olduğu isyan arasında bir bağlantı vardır. İçeride yanan fitne ateşi, 67 yılında kanla söndürülmüş gibi görünmesine rağmen aslında, küllerin altında yanmaya devam etmiş ve Kûfe'den Horasan'a sıçramıştı. Mevâlî burada
[506] daha düzenli ve Araplar da onlara karşı Kûfe'dekine nazaran çok daha zayıf oldukları için iyi davranmaktaydılar. Muhtar, İslam tarihinin en renkli ve büyük simalarından birisiydi. O kendisinden sonraki gelecekler için ilham kaynağı olmuştu. Şayet Ric'at doktrini gerçek ise Hutarniyeli Arap, Hutarniyeli Mevlâ olarak yeniden doğmuş demekti.

Abbasi Daveti

Hicri 100 yılında Muhammed b. Ali, Meysere'yi Kûfe'ye; o da[24] Kûfeli Muhammed b. Huneys'i, eyerci Ebû Muhammed es-Sâdık, diğer adı Ebû İkrime'yi ve İbrahim b. Selime'nin ana

20 Taberî, II, 694.
21 Mes'ûdî, VI, 59.
22 Taberî, II, 1960.
23 Taberî, III, 29, 17.
24 Taberî, II, 1358'e göre fail Muhammed olmalıdır. Fakat II, 1434'te aslında fail Meysere'dir.

bir kardeşi olan, attarlık yapan Hayyân'ı kendisine ve ailesine davet etmeleri için Horasan'a gönderdi. Bunlar Horasanlılardan topladıkları mektuplarla Meysere'nin yanına döndüler. O da bu mektupları Muhammed b. Ali'ye gönderdi. Ebû Muhammed İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık, Horasan'da 12 nakib ve 70 kişi belirledi. Muhammed b. Ali bunlara ne şekilde hareket edeceklerine dair direktiflerini mektupla bildirdi.[25] Hicri 100 yılının ardından[26] 12 naib ve onların takipçileri olan 70 kişi, şüpheli hareketlerde bulunmaya başladılar.[27] Bu konuyla alakalı daha sonraki yıllara dair haberler farklı mahiyettedirler ve meselenin böyle şematik bir şekilde ortaya konmadığını ispatlamaktadır. Bu rivayetler çoğunlukla isimsiz olup, yalnızca üçünde Medâinî, ravi olarak kaydedilmiştir. Bunların içerikleri aşağıda verilmektedir:

Taberî, II, 1434. 102 yılında Meysere, adamlarını Irak'tan [507]
Horasan'a gönderdi ve burada Abbasi daveti başlatıldı. Temim kabilesinin önde gelenlerinden birisi II. Yezid'in Horasan Valisi'ni (Said Hüzeyne), kendilerine tüccar süsü veren bu şahıslar hakkında uyardı. Bu adamlar tutuklandılar. Fakat çoğunluğu Rebîa ve Yemen kabilelerine mensup bazı Horasanlılar onlara kefil oldukları için kısa sürede tahliye oldular.

Taberî, II, 1467. 105 yılında o zamana kadar Cüneyd b. Abdurrahman'ın yanında Sind'de tercümanlık yapmış[28] Bükeyr b. Mahan, yanında dört külçe gümüş ve bir külçe altın olduğu hâlde Kûfe'ye geldi. Burada Abbasi davetçilerinden Ebû İkrime es-Sâdık, Meysere, Muhammed b. Huneys, Salim el-Ayan ve Ebû Yahya'yla karşılaştı ve onların tarafına geçti. Hatta kazandığı paraları Muhammed b. Ali'ye bağışladı ve onunla

25 Taberî, II, 1358'de bu şekilde anlatılmaktadır.
26 Taberî, III, 24.
27 Taberî, II, 1988'e göre Muhammed b. Ali 102 veya 103 yılında elçisini (tekil anlamdadır) Horasan'a gönderdi. 70 kişi kazanıldıktan sonra onların arasından 12 naib seçildi. Bu 12 kişinin isimleri II, 1358'de biraz farklıdır. İsimlerin sıralamasında bir kesinlik yoktur. Melahim kitaplarında 100 rakamı bir rol oynamış olabilir.
28 Taberî, 1726, 10'a göre kâtiptir.

şahsen görüştü. Meysere'nin ölümünden sonra Abbasi davetçilerinin idarecisi olarak Bükeyr geldi.

Taberî, II, 1488. 107 yılında İbn Mahan tarafından Ebû İkrime es-Sâdık, Ebû Muhammed es-Sadık,[29] Muhammed b. Huneys, Ammar el-İbadî ve diğer pek çok kimse davetçi olarak
[508] Horasan'a gönderildiler. Kindî kabilesinden bir adam, onları Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî'ye şikâyet etti. O da bu adamların ellerini ve ayaklarını kestirdikten sonra çarmıha gerdirdi. Sadece Ammar Kûfe'ye kaçabildi. Durumu haber alan Muhammed b. Ali: "Aranızdan birçoklarınız öldürülecektir," dedi.

Taberî, II, 1492. Burada aynı hikâye 108 yılında olarak yeniden anlatılır. Aradaki fark ise; burada sadece Ammar idam edilir, diğerleri kurtulur. Taberî, II, 1501. 109 yılı vekayinamesinde Medâinî'ye göre Esed'in ilk valiliğinde, diğer Kûfelilerle birlikte evvelce bir süreliğine Dımaşk'ta ikamet eden ilk Abbasi davetçisi Hemdân ve kölelerinden Ebû Muhammed Ziyad, Horasan'a gelir. Muhammed b. Ali ona Yemenlilerin yanına yerleşmesini, Mudarlılara iyi davranmasını ve Aberşehr'de (Nişabur) Galip adında kendini Fatımîlere adayan şahıstan uzak durmasını emreder. Bununla beraber diğer raviler Horasan'da Muhammed b. Ali'nin bir mektubunu delil olarak gösterip, Abbasi propagandası yapmaya yetkili olan şahsın Kays b. Sa'lebe'nin mevlası Belhli Harb b. Osman olduğunu zikrederler. Ebû Muhammed Ziyad, bir süreliğine Merv'de kalır[30] ve pek çok kimseye ziyafetler verir. Emevilerin zulümlerinden şikâyet ederek Benî Abbas adına davetlerde bulunur. Yahya b. Ukayl el-Hızaî ve İbrahim b. Hattab el-Adevî onu sık sık ziyaret ederlerdi. Aberşehr'den Merv'e gelen Galib onunla tartışarak oradan ay-
[509] rıldı. Merv vergi memurunun şikâyeti üzerine Ebû Muhammed Ziyad, kendisini zararsız bir tüccar olarak tanıtmasına rağmen

29 Taberî, 1358, 4 (1467, 7)'ye göre Ebû İkrime, Ebû Muhammed ile aynı şahıstır.

30 Taberî, 1501, 17.

Esed tarafından Horasan'dan kovuldu ve cezalandırıldı. Fakat orada kalmakta ısrar edince, bayramdan dört gün önce[31] ya Abbasileri reddettikleri ya da yaşları çok küçük olduğu için iki çocuk haricinde, Ebû Muhammed Ziyad ve yanındaki Kûfeliler idam edildiler. Bir süre sonra Kesîr isminde bir Kûfeli Merv'e gelerek İbrahim'in yanına yerleşti ve orada Abbasiler adına davette bulundu. Bu şahıs davetlerine bir veya iki yıl devam etti. Fakat okuma yazma bilmediğinden Haddâş tarafından gözden çıkarıldı. Bu zata Haddâş denilmesi Abbasi mezhebini berbat etmesindendir. Asıl adı Umâre'ydi.[32]

Taberî, II, 1560. 113 yılında Cüneyd b. Abdurrahman'ın valiliği esnasında Horasan'da bir Abbasi davetçisi ortaya çıktı. Vali onlardan birisini idam ettirdi, geri kalanlarının da yasa dışı adamlar olduğunu beyan etti.

Taberî, II, 1586. 117 yılında Esed'in ikinci valiliği döneminde, Süleyman b. Kesîr el-Huzâî, Malik b. el-Heysem el-Huzâî, Talha b. Ruzayk el-Huzâî, Halid b. İbrahim el-Bekrî, Musa b. Ka'b el-Temimî ve Lahiz b. Kurayz el-Temimî'nin de aralarında bulunduğu birçok Abbasi davetçisini tutuklattı. Süleyman [510]
b. Kesîr, Ezd-Rebîa'ya mensup olduklarından Kuteybe'ye karşı muhalif tavır takınmalarını hazmedemeyen Mudarlılar tarafından iftiraya maruz kaldıklarını söyledi ve Mudarlıların seçtiği valinin düşmanları olduğuna da dikkat çekti. Onun bu sözleri üzerine Vali Esed, Huzâîleri ve Bekrî'den olanları serbest bıraktı, fakat iki Temimliyi cezalandırdı. Bir eşeğe gem vurdurarak Musa b. Ka'b'ın dişlerini kırdırttı ve Lahiz'e de üç yüz sopa vurdurttu.[33]

Taberî, II, 1588. 118 yılında İbn Mahan, Ammar b. Yezid'i Abbasi propagandasının idarecisi olarak Horasan'a gönder-

31 Taberî, 1503, 6.
32 Taberî, 1588, 9'a göre Ammar b. Yezid'dir. Genellikle Haddaş değil Hidaş denilir. Haddaş'ın başında harf-i tarif olması gerekir.
33 Esed, Kûfeli mevâlîyi idam ettirdiği gibi Horasan Araplarına aynı cezayı tatbik etmiyordu.

di. Bu şahıs, adını Hidâş olarak değiştirdi ve Merv kentine yerleşerek büyük başarı elde etti. Fakat sonraki yıllarda istikametten saparak Hürremilik inancını vaaz etmeye başladı ve kadınların toplumda müşterek kullanılmasına izin verdi. Esed onu tutuklattı ve Hidâş'ın kendisine karşı küstahça konuşmasından dolayı bir elini kestirdi, dilini koparttı ve bir gözünü kör etti.

Buna ilave olarak Taberî, II, 1589'da Medâinî: Esed, 118 yılında Amul'da bulunduğu esnada Haşimiyye fırkasının reisi Hidâş onun huzuruna çıkarıldı. Esed doktoru Kur'a emir vererek onun dilini kopartıp bir gözünü çıkardıktan sonra, Amul muhafızına teslim etti. Bu zat onu idam ederek çarmıha gerdi.

[511] Taberî, II, 1639 vd. 120 yılında Süleyman b. Kesîr Horasan'dan Muhammed b. Ali'nin yanına gitti. Bunun da sebebi şu idi: Muhammed b. Ali, Hidâş'a ve onun kendi hakkındaki yalanlarına inandıkları için Horasan'daki taraftarına öfkelenmiş ve onlarla ilişkilerini kesmişti. Muhammed b. Ali ile yeniden temas kurabilmek için onlar Süleyman b. Kesîr'i onun yanına gönderdiler. Muhammed, Süleyman'a kızgınlığının sebebini anlattı ve ona içi boş bir mektup verdi. Fakat onun arkasından İbn Mâhân'ı Kûfe'den ikinci bir mektupla gönderdi. Bu mektupta Hidâş hakkındaki düşüncelerini dile getirmekteydi. Fakat Horasanlılar İbn Mâhân'a güvenmediler. Bunun üzerine onunla, bir kısmı demirle bir kısmı da pirinçle kaplanmış çubuklar gönderdi. İbn Mâhân bunları fırkanın reisleri (Nukabâ) arasında dağıttı. Onlar prensiplerin dışına çıktıklarının ve gittikleri yolun yanlışlığının farkına vararak hallerini düzelttiler.[34]

Taberî, II, 1726. 124 yılı vekayiinde Medâinî'ye göre; Abbasi Şiasının Kûfe'de düzenli olarak bir evde toplantılar düzenlediklerinin ortaya çıkmasının ardından, reisleri İbn Mâhân tutuklandı. Bu şahıs hapishanede Yunus Ebû Asım ve

34 Nakibler asaların ne demek olduğunu benden daha iyi anlamış olmalıdırlar. Bunlar sadece İbn Mâhân'ı teşhis edebilmek için yapılmıştır.

İsa b. Makil el-İclî'yi kendi safına çekmeyi başardı. Serbest [512]
bırakıldıktan sonra İsa b. Makil'den 400 dirhem karşılığında hizmetçisi Ebû Müslim'i satın alarak, onu Muhammed b. Ali'nin oğlu İbrahim'e hediye etti. İbrahim de onu Sarrac Musa'ya teslim etti. Bu zat tarafından Abbasi içişlerine vakıf hâle getirilen Ebû Müslim, Horasan'a pek çok seyahat yaptı.[35]

Buna ek olarak Taberî, II, 1726 vd. ve 1769'daki varyantlar; 124 yılında Horasan nakiblerinden Süleyman b. Kesîr, Malik b. Heysem, Lahiz b. Kurayz ve Kahtabe b. Şebîb hacca giderken Kûfe'ye uğradılar. Burada Abbasi propagandası yaptıkları iddiasıyla Asım b. Yunus el-İclî ile Halit el-Kasrî'nin memurları oldukları için Yunus b. Ömer tarafından tutuklanan İsa ve İdris b. Makil, el-İclî kardeşleri hapishanede ziyaret ettiler. İsa ve İdris'in yanında Ebû Müslim de bulunmaktaydı. Bu zat, etrafındaki eşraftan kimselere kendilerinin siyasi görüşlerini anlattığında sürekli ağlardı. Horasanlılar onu kendi davalarına kazandılar, sonra da hac yolculuklarına devam ettiler.[36] Orada Muhammed b. Ali'yle görüşüp, ona Ebû Müslim'den bahsettiler. Muhammed b. Ali sordu: "Bu adam hür mü yoksa köle midir?" Onlar da: "Kendisi hür olduğunu söylüyor, fakat İsa, köle olduğunu ifade ediyor," dediler. Bunun üzerine Muhammed onlara, Ebû Müslim'i satın alıp sonra da azad etmelerini emretti. Bu şahıslar Muhammed b. Ali'ye 200.000 [513]
dirhem para ve 30.000 dirhem kıymetinde eşya teslim ettiler. Muhammed b. Ali onlara kendisini belki de bu son görüşleri olacağını söyledi ve öldükten sonra oğlu İbrahim'e itaat etmelerini istedi. 1 Zilkade 125'te 63 yaşında babasından 7 yıl sonra vefat etti.

Taberî, II, 1869. 126 yılında yeni imam İbrahim b. Muhammed b. Ali, İbn Mâhân'ı bir mektupla Horasan'a gönderdi. Bu

35 Taberî, 1726, 17'deki biraz kapalı bir cümleyle 1949, 14'deki devamını karşılaştırınız.

36 124 yılı sonudur. Taberî'nin bunu 125 yılı olarak vaz etmesi bir şey ifade etmez. Hac mevsimi iki yılın arasına tesadüf edebilir.

zat Merv'de tüm nakibleri ve davetçileri topladı ve onlara Muhammed b. Ali'nin vefat ettiğini bildirdi. İbrahim'in onun halifesi olduğunu ilan ederek onun mektubunu meclistekilere takdim etti. Onlar da kabul ederek taraftarlarından topladıkları parayı teslim ettiler. İbn Mâhân bunları İbrahim'e gönderdi.

Taberî, II, 1916 vd. 127 yılında İbrahim, vefat eden İbn Mâhân'ın yerine onun tavsiye ettiği Sâbî'nin mevlası, sirke tüccarı Ebû Seleme, Hafs b. Süleyman'ı yetkili vekili olarak tayin etti. Bu durum mektupla Horasanlılara bildirildi. Ebû Seleme bizzat kendisini Horasanlılara takdim ederek, onlardan mallarının beşte birini ve sadakalarını teslim aldı. Kendisi, Muhammed ailesinin veziri, unvanını taşıyordu.[37]

Tüm bu rivayetlerden anlaşılmaktadır ki; Kûfe, Abbasi propagandası ve yeraltı faaliyetlerinin merkezi ve doğduğu bir kenttir. Gizli imamın vekili ve yetkili adamları Meysere, İbn Mâhân, Ebû Seleme, benzer şekilde bunların yardımcıla-
[514] rı ve teşkilatları, Kûfe'yi merkez edinmişlerdi. Bu adamların hepsi mevâliden olup milliyetleri İran, meslekleri de tüccar ve sanatkârdılar. Bu fırkaya Araplar da katılmaktaydılar. Fakat bunlar toplumun yüksek mevkilerinde olan kimseler değildiler. Horasan daha doğrusu Merv, Kûfe kanalıyla ihtilale hazırlanmaktaydı. Hicri 100 senesinden çok sonraları da Merv'deki davetçiler, sadece Kûfeliler ve yabancı tacirlerdi. Propagandanın ilk dönemlerine dair çok fazla bilgi yoktur ve o insanlar kanlı mücadelerle bastırılmışlardır. Bu konuda başarılı olan ilk şahıs Hidâş'dır. Bu zat ilk olarak 109 yılında tarih sahnesine çıkmıştır. Onun hakikaten o tarihte faaliyetlerine başladığı biraz şüphelidir. Fakat onun 118 yılında, yani öldürüldüğü sene içerisinde Kûfe'den Merv'e gelmesi de ihtimal dâhilinde değildir. Merv halkı kitleler hâlinde ona koşmuşlar ve sözlerini kabul ederek ona katılmışlardır. Merv'de, Abbasi fırkasının esas kurucusu olarak bu zat görülmektedir.

37 Taberî, III, 20, 60.

Bu grubu teşkilatlandıran da Hidâş olmuştur. Bir rivayete göre 100 senesinde bizzat Muhammed b. Ali tarafından tayin edilen yerli reislerin ilk kez 117 yılında zikredildiğini görmekteyiz. Bunların Muhammed b. Ali'den ziyade Hidâş'a bağlı olmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Merv'deki Şiîlerin büyük çoğunluğu mevâlîden oluşmasına rağmen onların reisleri Araplardandı.[38] Onlar arasında en asil olanı, Hidâş'ın ölümünün ardından göreve gelen Süleyman b. Kesîr'di. Merv'de [515]
İranlı köylülerle birliklte yaşayan bu zat Abbasi şiası için büyük miktarda insan temin eden Huzaa kabilesine mensuptu ve Merv vahası'nda bazı köylerin de sahibiydi. Huzâa kabilesnin Peygamber ailesiyle çok eskilere dayanan bir ittifakları vardı. Onlardan bir kısmı da Ezd kabilesine mensuptular ve Mühelleb oğullarının yıkılışından bu yana devamlı olarak muhalefette kalmışlardı. Bundan dolayı hükümet aleyhine entrikaların nüfuzuna Mudar'dan daha fazla maruz kalmaktaydılar. 117 yılında Vali Esed tarafından sorguya çekilen altı davetçinin üçü Huzâalı, bir Bekrî ve iki kişi de Temim kabilesindedi. O hâlde bunların davalarında kabile farklılıklarına gereğinden fazla değer vermek doğru değildir. Abbasi taraftarları, aralarında bulunan Araplar da dâhil, hepsi de Arap milliyetçiliğini protesto ediyorlardı. Bunların prensiplerine göre, teokrasi içerisinde vatandaşlık hakkını Araplık değil, İslam bahşediyordu. Bundan dolayı bu fırka içerisinde mevâlîden pek çok kimse önemli mevkiilerde görev yapmaktaydılar. Taberî, II, 1358'de zikredilen 12 nakib arasında, 8 Arap 4 de mevâlî bulunuyordu.

Muhammed b. Ali ancak Hidâş'ın ölümünden sonra onun yaptıklarının karşısında olduğunu ilan etmiştir. Ona göre Hidâş; "Ekinler arasına yabancı ot serpen çok kötü bir düşman, insanları yanlış yollara sevk eden ve aynı zamanda reis olan, fırkayı ve organizasyonu sanki o kurmuş ve yönetiyormuş gibi hareket eden bir sahtekârdır. Onun üflediği yem borusu

38 Altı kişinin ismi zikredilmektedir. Taberî, II.1586 vd.

[516] güya Hürremiyye imiş." Hakikatte ise Hidâş'ın yaptığı ve idare ettiği mezhep Haşimiyye idi. Hürremiyye bir mezhep değil, her şeyin hoş ve mübah görüldüğü liberal bir yoldur. Kendilerinin de ifade ettiği gibi bunlar Yahudilik İslam'ına, yani melankolik bir hâlde protestan ahlakına karşıydılar. Kendi doğal hâlleri ve mutlu olma tarzlarını dinî olarak muhafaza etmek istiyorlardı. Bundan dolayı İran'ın bu putperestlik fırkasına katıldılar. Ayrıca bu adamlar muhtemelen sosyalist fikirlerin de tesiri altındaydılar. Bir zamanlar Mazdek'in propagandasını yaptığı, kadınların ortak kullanılması fikri, rivayete göre Hürremîler ve Ravendîler tarafından yeniden canlandırılmıştı. Hidâş'ın da bu fırkaya karşı cephe almadığı, hatta onlara meyilli olduğu ve desteklediği büyük ihtimalle doğrudur. Buna karşılık Abbasilerin böyle bir şeye engel olmadığını düşünüyoruz. Zira Abbasiler o günlerde dinsiz, imansızları da etraflarında topluyorlardı. Ancak bir süre sonra amaçlarına ulaşınca, onları bıraktılar ve Sünni oldular. Başlangıçta hangi renkten olursa olsun tüm Şiî muhalefetin selini kendi değirmenlerine akıtmanın yolunu güttüler. Hedefleri ve gayeleri sadece Emevilerin saltanatını yıkmaktı. Hilafeti ele geçirme gibi müspet hedeflerini ikinci plana atmışlardı. Taraftarlarına kendilerini tahta oturma iddiacısı olmaktan ziyade, Allah tarafından istenilen değişikliğin bir aracısı olarak tanıtıyor-
[517] lardı. Onların mücadeleleri şahıslar üzerine değil, hakkın haksızlığa karşı mücadelesiydi. Biati kendilerine veya adlarına değil, daha sonra ittifak edilecek Peygamber ailesinden isimsiz bir şahıs için aldırıyorlardı. İşin aslına vakıf olduklarını zanneden en yakınlarındaki kendi adamları bile, onların gerçek amaçlarının ne olduğunu çok sonraları fark etmişlerdir. Davaları için önemi çok büyük olan Fatıma evladlarını saf dışı bıraktıklarını bile hiç belli etmiyorlar, hatta bilakis onlar için çalıştıkları izlenimi veriyorlardı. Horasan ve diğer bölgelerde Fatıma evladlarından şehit olanların intikamını almak için ortaya atılmış gibi rol yapıyorlardı. Böylece Şia'nın diğer kollarını reddedip yalanlamıyorlardı. Şiîler istediklerine

inanabilir, istedikleri tarzda yaşayabilirlerdi. Bu durum onlar için sonraki zamanlarda halledilecek bir davaydı. Onları ilgilendiren önemli husus, Şia'nın kendilerine bağlılıklarıydı. Haşimiyye'nin sefahat içinde oluşuna aldırış etmiyorlardı. Fakat Hidâş'ın kazandığı başarı sayesinde ihtilal fırkasının Horasan'da müstakil bir organizasyon hâline gelmesinden korkuyorlardı. Merv'de, Kûfe'nin oyuncağı olmak istemeyen yerli bir komite teşekkül etmişti. Aslında bunların Muhammed b. Ali'ye bağlılıkları, Kûfe'ye bağlı olmalarını etkilemiyordu. Fakat Horasan'ın dizginlerinin onun elinden çıkması tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Zira Muhammed b. Ali bu dizginleri Kûfe üzerinden elinde tutmaktaydı. Bundan dolayı o, Horasan'ın ileri gelenleri üzerindeki otoritesini temin edebilmek için geleceklerini feda ederek Kûfe'deki vezire tabi olmalarını temine çalıştı. Zor da olsa neticede onların reisi Süleyman b. Kesîr'i kazanabildi. 120 yılında Horasanlılar Merv'de Kûfeli Abbasi vezirini red ederken, 126 ve 127 yıllarında onunla dost oldular ve topladıkları paraları ona teslim ettiler. Bu paraları doğrudan imama gönderiyorlardı ve onu Hümeyme'de değil Mekke'de ziyaret ediyorlardı. Hac, bu ihtilalciler için müsait ve hiç kimsenin dikkatini çekmeyecek şekilde uygun bir ortama sahipti. İmamla şahsi olarak görüşmeler sağlanıyor ve götürülen paralar sayesinde bu hareket daha gerçekçi bir mahiyet kazanıyordu. [518]

Ebû Müslim

Horasan'da tüm işleri tamamıyla ele alacak adımı Muhammed b. Ali'nin oğlu ve halefi İbrahim, Ebû Müslim'i oraya göndererek attı. Ebû Müslim'in geçmişi karanlıktır. Onun hakkında gelen rivayetler birbiriyle uyuşmamaktadır. Kesin olan onun Arap değil, İranlı olduğudur. Kûfe'de köle veya mevlâ olarak bulunduğudur. Genç yaşında Abbasi fırkasının dikkatini çekmiştir. İbrahim'e, onu kendisine çekmesi tavsiye edilmiştir. O da Ebû Müslim'i kendi ailesi için kabul ederek amacına uygun şekilde yetiştirmiş ve onu en sadık adamla-

[519] rından birisi yapmıştır. 128 yılında Ebû Müslim, bu kutsal ailesinin vekili olarak daha önceden yaptığı ziyaretlerle Horasan'da yetiştirilmiş ve faaliyetlerin başına geçirilmiştir. Artık vakit gelmişti. İsyan eden Arap kabileleri, Nasr'ı Merv'den kaçırtmışlardı. Emevi idaresinin elleri kolları ülkenin dört bir yanında başlatılan isyanlarla bağlanmıştı.[39]

Aileye kabul edilen bu köle, Abbas oğullarına, orada bu zamana kadar Haşimiye'nin başında görev yapan Araplara nazaran daha fazla güven telkin ediyordu. Aslında Süleyman b. Kesîr, kendisine saygı gösterilmesini emrettiği ve tavsiyelerinin dinlenilmesi gerektiğini söylediği Ebû Müslim tarafından görevinden alınacağını nereden bilecekti? Fakat her ne olursa olsun mevkiini tehdit eden bir rakip kazanmıştı. Hadiselerin evveliyatına bakılacak olursa, Ebû Müslim'i neden büyük bir istekle kabul etmediği anlaşılabilir. Ebû Müslim'in mevkii,
[520] Merv'de zor durumdaydı. Nakiblerinden Ebû Necm'in, Ebû Müslim'in ailesinden bir hanımla evlenmesi bile faydalı olmamıştı. Kendisi dışarıdan gelen birisi olarak görülmekteydi. [Bu sebeple] Süleyman'ın nazarında bir önem arz etmiyordu. Bunun için mücadele sahasını bırakıp bir kenara çekilmeye karar verdi.

Ebû Müslim, Kûfe'ye dönmek üzere Merv'den yola çıktı. Fakat Kumis'e geldiği sırada yani bir ayağını Horasan'dan çıkarmıştı ki, geri dönmeye ikna edildi. Zira Merv'de şartlar değişmişti ve insanlar Peygamber varisinin vekili sıfatıyla Ebû Müslim'e itaat edilmeye razı olmuşlardı. Bunun üzerine isyan hazırlıkları yeniden ele alındı. Anladığımız kadarıyla Ebû Müslim, hicri 129 yılı Cemaziye'l-âhir ayında bir taraftarı

39 Emeviler, Velid'in katlinden sonra birbirlerine düşmüşlerdi. O zamana kadar kaçak olarak küçük Arabistan'da yaşayan Hz. Peygamber'in akrabaları, Haşimoğulları ve Ali evladları bu fırsatı değerlendirdiler. Bunlar İbrahim'in liderliğinde bir araya geldiler. Azadlıları olan Ebû Müslim'i, Horasan'a nüfuzlu birkaç kişiyle görüşüp Mervan'la mücadeleye davet etmesi için gönderdiler. Theophanes, *Yaratılış Yılı* 6240 vekayiinde bu şekildedir.

ile beraber imam için toplanan paraları teslim etmek üzere, hac vazifesini bahane ederek, Mekke'ye gitmek üzere yola çıktı.[40] Ancak Ebû Müslim Horasan'ın batı hududuna gelince Tay kabilesinden Kahtabe b. Şebîb'in yola devam etmesini emretti ve kendisi de Merv'e geri döndü. Hac yolculuğu onun için sadece bir bahaneydi. Aslında onun maksadı, farklı istikametlere dağılan Şiî grupları ziyaret ederek onları davasına kazandırmak ve yaklaşan isyan hareketine katılmalarını sağlamaktı. Şii grupların liderleriyle görüşebilmek için Batı [521] Horasan'ın Cürcan hududuna kadar olan bölgenin tamamını iki kez dolaştı. Merv'e dönünce amacını açıkça ortaya koydu.

Taberî, II, 1960'daki anonim rivayetini, Ebû Müslim'in yaptığı iki seyahati birbirinden ayırmak için takip ediyorum. O, Merv'i ilk kez orada tutunamadığı için terk etmişti. İkinci kez ise hac maskesi altında insanları etrafında toparlamak için Batı Horasan'dan çıkmıştır. Medâinî, sadece ikinci yolculuktan haberdardır.[41] Medâinî, Ebû Müslim ile Süleyman arasındaki anlaşmazlıktan hiç bahsetmemektedir. Fakat bu husus Von Vloten'in de haklı olarak ifade ettiği gibi[42] her türlü sebebi içinde barındıran bir olasılıktır. Onun bir yolculukla yetindiğini de söylemek mümkün olabilir. Ebû Müslim Merv'de tutunamadığından dolayı Batı Horasan'a kendisine bir yer edinme gayesiyle gittiği pekâlâ düşünülebilir. Fakat onun Mervli birtakım kişilerle birlikte hac yoluculuğuna çıkmış olması, bu düşünceyle pek uyuşmamaktadır. Burada bazı tarihlendirme problemleri ortaya çıkmaktadır. Çünkü Mekke'de iştirak edilmek üzere çıkılan hac yolculuğu ve Kurban Bayramı, 129 yılının sonundaydı. Kahtabe ise ancak 130 yılında Mekke'den dönebilmişti. Bu arada Merv'de Ebû Müslim [522] tarafından başlatılacak isyan çok önceden organize edilmişti ve onun seyahatten dönüşünü müteakip patlak verdi. Onun

40 Hac yolculuğu için verilen tarih Taberî, II, 1962'de biraz daha öncedir.
41 Taberî, 1949 vd.
42 Onun Makrizî'nin Ehlü'l-Kâfiye hakkındaki bilgisini aktardığı Recherches, s. 80 ile karşılaştır.

Süleyman ile olan ihtilafı ve bu yüzden Merv'den ayrılışı çok daha önce, yani 128 yılında, buraya gelişinden hemen sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Belki de Ebû Müslim'in her iki yolculuğu esnasında Horasan'ın batı hududuna kadar gidişi ve tekrar dönüşü birbirine karıştırılmış da olabilir.

Merv'in yakınındaki Huzâa köylerinde 129 yılının ikinci yarısında (747 Yaz mevsimi) vuku bulan isyan hakkında Taberî, Medâinî'nin (1949 vd., 1965 vd. 1989 vd.), Ebu'l-Hattab'ın (1953 vd., 1967 vd., 1984 vd.) rivayetleri ile anonim (1960 vd., 1970 vd., 1992 vd.) rivayetini nakleder. Bunlar ana hatları ve dikkat çeken detaylı bilgileriyle birbirlerine benzemelerine rağmen bazılarında farklılıklar söz konusudur. Ayrıca bu rivayetlerin tek tek kendi içlerinde de anlam bütünlükleri yoktur ve hepsi de yetersiz derecededirler.

Ebu'l-Hattab'ın rivayeti güven telkin eder gibidir ve ilk bakışta en fazla güven veren rivayet budur: Horasan'da 9 Şaban 129 Salı (25 Nisan 747) tarihinde tekrar Merv Vahası'na dönen Ebû Müslim önce Fenîn'de, Ebû Davud Halid b. İbrahim
[523] el-Bekrî'nin köyünde ikamet etti.[43] 2 Ramazan (17 Mayıs) tarihinde oradan Süleyman b. Kesîr'in köyü olan Sikazenc'e geçti. Açıkça ortaya çıkacağı tarih olarak 25 Ramazan kararlaştırıldı. Mervrûz, Toharistan ve Harezm'deki taraftarlara da tarih bildirildi. Gerçekten de belirlenen günde imam tarafından gönderilen iki sancak çıkarıldı ve ateş yakılmak suretiyle civar köylere işaret verildi. Onlar da hemen geldiler. İlk gelenler 27 Ramazan'da Sukadîm halkıydı. Ordugâhta 2.200 piyade, 56 süvari vardı. Ramazan Bayramı'nın ilk günü 1 Şevval 129 (15 Haziran 747) Silkazenc'de ilk kez Abbasi usulüyle bayram namazı kılındı. Daha sonra Ebû Müslim büyük bir ziyafet tertip ettirdi. Onun ortaya çıkışından 18 gün[44] sonra, Vali Nasr tarafından gönderilen bir süvari birliği onların üzerine yürüdü. Fakat bu birlik, Ebû Nasr Malik b. Heysem el-Huzaî tarafından

43 Krş. 1960, 14 vd.
44 Taberî, 1957, 17'deki aylar kaydırılmıştır.

Âlîn yakınlarında bozguna uğratıldı. Yaralanan ve esir alınan birliğin komutanı, tedavisi yapıldıktan sonra Ebû Müslim'i övmesi için memleketine geri gönderildi. Zilkade başında Hazım b. Huzeyme el-Temimî, Mervrûz şehrini ele geçirdi ve oradaki memurları öldürdü. Ebû Müslim 42 gün Sikadenc'de kaldı. 9 [524] Zilkade çarşamba günü (22 Temmuz Cumartesi) karargâhını, daha sonraları pek çok meşhur Şiî'nin ikamet mahalli olan Mahuvan'a nakletti. Burayı uzunca bir süre kalacak şekilde düzenlettirdi ve böylece kendi memurlarını tayin ederek ordugâhını orada kurmuş oldu. O güne kadar sıradan bir fert gibi davranan Ebû Müslim, burada sanki bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı. Ordusu 7.000 askerden oluşuyordu. Onların her birinin isimlerini, babalarının ve köylerinin isimleriyle deftere kaydettirdi. Ücret, ayda 3 veya 4 dirhem olarak belirlendi. 800 kişilik Sukadim halkını, Nasr'ın Mervrûz ve Toharistan ile irtibatını kesmek üzere Giranc'a gönderdi. Uşakları önce özel bir karargâha, daha sonra da Biverd'e, Musa b. Ka'b el-Temimî'ye yolladı. Dört ay sonra Mahuvan'dan Âlîn'e geçti. Çünkü burada suyun kesilmesi mümkün değildi. Aralarında kendisine saldırmak için anlaşma yapan bazı Arapların Merv'den saldırı pozisyonuna geçmelerinden korkuyordu. Âlîn'de 10 Zilhicce 129 (22 Ağustos 747)'da Kurban Bayramı'nı kutladılar. Aslında Merv'den hükümet birlikleri harekete geçmişlerdi. Ebû Müslim tarafından mağlup edilinceye kadar pek çok köyde fenalıklar yaptılar. Buna rağmen Ebû Müslim, eline geçen paralı esirleri tedavi ettirip serbest bıraktı. Fakat Süleyman b. Kesîr'le [525] Ali b. Cuday el-Kirmânî'nin ittifakı uzun soluklu olmadı. Hatta aralarındaki ihtilafı çözmesi için hakem olarak Ebû Müslim'i tayin ettiler. Mudar ve Ezd-Rebîa kabileleri yanına gelerek onun gönlünü almaya çalıştılar. Yoğun tartışmaların yaşandığı toplantıda Ebû Müslim, yanında bulunan 70 kişilik heyetle birlikte Ezd ve Ali b. Cuday lehine, ama Mudar ve Nasr aleyhine karar verdi. Mudarlılar hayal kırıklığına uğramış olarak ayrıldılar. 29 gün sonra Ebû Müslim Âlîn'den ayrıldı ve Mahuvan'a geri döndü. Bu arada taraftarlarına, Allah düşmanları yönün-

den gelebilecek tehlikeleri bertaraf ettiği için, kışı Mahuvan'da geçirmek üzere hazırlık yapmalarını emretti (15 Safer 130/25 Ekim 747). Bundan sonra 90 gün daha Mahuvan'da kaldı ve 9 cumada[45] da Merv'e girdi. Esas şehir Nasr'ın elindeydi. Ebû Müslim'in bir subayı tarafından takviye edilen Ali b. Cuday, Nasr'a karşı çok şiddetli bir saldırı düzenledi. Mücadele devam ederken Ebû Müslim araya girdi. Nasr onun kararına boyun eğdi. Fakat ertesi sabah yanındaki sadık adamlarıyla birlikte şehirden kaçtı. Aralarında Selm b. Ahvaz el-Temimî'nin de bulunduğu 24 Arap asilzadesini Ebû Müslim idam ettirdi.

[526] Bu rivayetin sıhhati ve bütünlüğü tartışılmalıdır. Bu mesele, Âlîn'de bir düşman saldırısının püskürtülmesi ve yaralı esirlere Ebû Müslim tarafından iyi davranılması gibi birbirinden ayrı iki hadisede ve özellikle kronolojik haberlerde ortaya çıkmaktadır. Bu rivayetlerde çok açık bir şekilde tezatlar mevcuttur ve özellikle bazı uzun periyodlardaki verilen tarihler takvimlerle uyuşmamaktadır. Mesela Ramazan 129 (17 Mayıs 747) tarihinde Ebû Müslim Sikazenc'e geçerek 42 gün orada kaldı, yani Şevval ortalarına kadar (Haziran sonu). Fakat o ancak Zilkade (22 Temmuz) tarihinde Mahuvan'a gitmiştir. Mahuvan'daki ilk ikametin süresi 4 ay olarak verilmektedir. Fakat Zilhicce başında (Ağustos ortası) daha bir ay geçmeden Âlîn'de bulunmaktadır. Âlîn'de 29 gün, yani 130 Muharrem başına (Eylül ortası) kadar kalıyor. Ancak Safer ayı ortasında (Ekim sonu) Mahuvan'a dönüyor. Mahuvan'da ikinci ikamet dönemi 90 gün, yani Cemaziye'l-evvel ortasına kadar sürüyor. Şayet Cemaziye'l-âhir 9'u değil Cemaziye'l-evvel 9'u kabul edersek, bu tarih Merv'e giriş tarihiyle uyuşmaktadır.

45 Taberî, 1986, 18, 87, 14'e göre bu Cemaziye'l-evvel'dir; 1984, 14'e göre Cemaziye'l-âhir'dir. Safer ayı ortalarından itibaren 90 gün sayıldığında Cemaziye'l-evvel daha uygundur. Buna karşılık perşembe günü Cemaziye'l-âhir'e tesadüf ediyor. Çünkü 9 Cemaziye'l-evvel pazartesi, 9 Cemaziye'l-âhir çarşambadır. Bir günlük farklar, aybaşları ayın görünüşüne göre bir fark edebileceği yönünden, çok da önemli değildir.

Medâinî'ye göre Ebu'l-Hattab'ın verdiği tarihler tashih edilmelidir. İsimsiz rivayete gelince; bu, ikisinin ortası bir durum arz eder. Medâinî'ye göre Ebû Müslim Mahuvan'da iki değil sadece bir kez bulunmuştur. Ebu'l-Hattab'ın ikamet süresi için verdiği ve kabul ettiği 4 ay, aslında Ebû Müslim'in bütün ikamet süresidir. Ebu'l-Hattab'ın, Ebû Müslim'in Mahuvan'a ilk ulaşmasından oradan ayrılışına kadar hesap ettiği 8 ay (4 ay+29 gün+90 gün) bu suretle yarıya inmektedir. Bununla birlikte Medâinî'ye göre de Ebû Müslim bir süre Mahuvan'da ikamet etmiştir. Fakat kendisinin bizzat Merv'e yaptığı yolculuk kesintiye uğramıştır. Medâinî'ye göre bu seyahatinden dönüşünde o, 3 ay daha Mahuvan'da kalmıştır. Bu 3 ay Ebu'l-Hattab'daki 90 güne tekabül eder. Medâinî ve Ebu'l-Hattab'ın bir rivayetine göre bu seyahatten dönüşü 130 yılının başında olmuştur. Bu tarihten itibaren 3 ay veya 90 gün olarak hesap edilirse, Ebû Müslim Rebiü'l-âhir başında Merv'e gitmek üzere olduğundan, Mahuvan'daki karargâhı kaldırtmış olabilir. Aslında Medâinî onun Merv'e girişi için 9 Rebiü'l-âhir tarihini verir ve anonim bir rivayet de bunu desteklemektedir.[46] Zikredilen bu tarih o mevsimde günlerin çok kısa olduğuna dair rivayeti teyid eder.[47] 9 Rebiü'l-âhir 130 / 17 Aralık 747 tarihine tekabül etmekte olup, Ebu'l-Hattab'ın zikrettiği 9 Cemaziye'l-evvel veya Cemaziye'l-âhir (15 Ocak veya 14 Şubat 748) gün dönümü tarihleri çok uzaktır. Yine [527] [528] geriye giderek 4 ay süren Mahuvan'daki ikametin başlangıcı olarak Zilhicce 129 tarihine ulaşılır. Alin'de kurulan karargâh, bu Mahuvan ikametini kesintiye uğratmamıştı, zira ondan daha önceydi. Medâinî'ye göre Ebû Müslim, Alin'de Zilkade 129 tarihinde bulunuyordu.[48] Genel kabule göre o, Sikazenc ve Fenîn'de Şevval ve Ramazan'da ikamet etmişti. Ebu'l-Hattab'ın Sikazenc için verdiği 42 günü Medâinî Âlîn'i de katarak

46 7 Rebiülâhir tarihi de verilmektedir. Arapça'da 7 ve 9 rakamları sıkça karıştırılmaktadır.

47 Taberî, 1990, 20.

48 Taberî, 1952, 10'daki Balin Allin, Alin ile aynıdır. Bu belki de bi-Alin (Alin'de)'den türemiştir.

hesaplamaktadır. Fakat burada haklı olan Ebu'l-Hattab'dır. Ayrıca onun Fenin ikametini, Sikazenc'de ikametinden önce alması da daha uygundur.[49]

Yukarıda şeması çizilen tarihî verilerden şöyle bir tablo çıkartılabilir: Ebû Müslim'in karargâhı, kendi içlerinde bulunan, birisinden başka birisine aktardığı Huzâa köyleri,[50] Harikan Kanalı bölgesinde birbirlerine yakın mesafedeydiler. Haşimiye'nin en büyük reisi Süleyman b. Kesîr'in yaşadığı Sikazenc, fitnenin merkeziydi. İbrahim b. Muhammed'in gönderdiği sancaklar burada açılmış ve civar köylere buradan ateşle işaret verilmişti. Yakın ve uzaktan gelen tüm taraftarları burada toplanmışlardı. 1 Şevval 129'da Süleyman b. Kesîr'in imamlığını yaptığı Abbasi usulü ilk bayram namazı, burada kılındı.
[529] Ebû Müslim'in imamlık yapma vazifesini Süleyman'a vermesi inanılmaz bir durumdur. O günlerde Süleyman, Sikazenc'de reislik mevkiinden kolay kolay atılamazdı. Her ne kadar isyan hareketinin kontrolü elinden çıkmış olsa da görünüşte reislik vazifesini muhafaza ediyordu. Ebû Müslim kendisini, Süleyman tarafından tehdit edilmiş hissediyordu. Bunun için 42 gün sonra Sikazenc'i terk etti. Önce Âlîn'e, daha sonra da 129 yılı sonunda Mahuvan'a gitti. Burada da reislik konumunu devam ettirdi. Bu suretle ilk kez Merv'de karşılıklı olarak birbirlerinin beynini yiyen Arapların endişesini celbetti. Bu endişe, Şiî hareketin diğer yerlerde, Biverd, Mervrûz ve özellikle Herat'ta[51] elde ettiği başarılarla daha da arttı. İlk iş olarak yanında ona hizmet eden Bekrilerin teşvikiyle, Şeyban el-Harurî, Nasr ile barıştı. Ali b. Cuday el-Kirmânî de onu bu hususta örnek almış görünmektedir. Araplar nihayet kendilerini tehdit eden tehlikenin farkına varmışlardı ve buna çare aramaya başlamışlardı. Fakat kendi aralarında birbirlerine güvenmedikleri için Ebû Müslim'e karşı harekete geçemiyorlardı. En

49 Krş. Van Vloten, Opkomst der Abbasiden, s. 79.

50 Bunlara Huzâa köyleri denilmesi tercih edilmekteydi. Çünkü Fanin ve Mahuvan, sadece Huzaa'ya ait değillerdi.

51 Taberî, II, 1966.

fazla onun iktidar sahasına yönelik bir akın düzenleyebildiler. Bu akın da Ebû Müslim tarafından kolayca geri püskürtüldü.[52] Kısa süre içinde Ebû Müslim bu düşman kardeşlerin [530]
ittifakını bozmayı başardı. Mahuvan'dan Merv'e giderek Ali b. Cuday el-Kirmanî'nin Ezdlilerle birlikte anlaşmalarını bozup, Nasr ve Mudarlılara karşı yeniden düşman olmalarını sağladı. 130 başında Mahuvan'a geri döndü. Artık Arap kavimleri yönünden tamamen emindi ve onları, intihar manası taşıyacak olan mücadeleye girişecekleri zaman gelinceye kadar, kendi hâllerine bıraktı. Ezdlileri kazandığından, Mudarlılarla olan ilişkileri bozulmuştu. Rivayete göre Mudarlılar, Ebû Müslim'i Ezdlilerden ayırıp kendi taraflarına çekebilmek için uğraşmışlardı. Öyle ki her iki kabile de Ebû Müslim'e yaltaklanıyordu. Fakat burada anlaşılması gereken şey, her iki tarafın da ona düşman muamelesi yapmaya cesaret edememesiydi. Bundan dolayı Ebû Müslim Merv'e giderek, Arap kabilelerinin kuvvet ve kudretlerini bitirdikleri korkunç ve zalimce mücadeleye şahsen aracılık yaparak, son verme imkânı elde etti. -Daha önceden de belirtildiği gibi- Ebû Müslim, Ezd'in lehine, Mudar'ın da aleyhine karar vermişti. Ebu'l-Hattab'ın Ezd ve Mudar elçilerinin Mahuvan karargâhında Ebû Müslim'e gelerek aralarındaki ihtilafları anlatmaları ve onun 70 [531]
kişilik heyetle kararını açıklaması üzerine tasvir ettiği sahne, bu olaydan önce gösterilen bir refleksti. Ebû Müslim, Cuday el-Kirmanî'yle değil de önce onun oğlu Ali'yle, 129 yılı sonunda veya 130 yılı başında müzakereye girişmiştir. Burada ilk adımı o atmıştır. Von Vloten'in doğru olarak anladığı ve izah ettiği gibi; o davacıydı, davalı değildi. Sonraki zamanlarda bu durumu kendisi için bir avantaj olarak göstermemesi gerekiyordu. Bu şekilde bazı şeyler yaparak kendisini küçük dü-

52 Ebu'l-Hattab'ın aynı olay için (Alin'deki) iki ayrı rivayet (1958 vd. 1970) zikrettiğini daha önce bildirmiştik. Onların her ikisi de Ebû Müslim hakkında iyi propaganda yaptırmak üzere, yaralı esirlere iyi davrandığını bildirirler. Aslında her iki rivayette de abartılı anlatımlar mevcuttur. Taberî, 1970'e göre olay, düşman tarafında olan köylülerin sığır ve tavuklarının çalınıp zaptedilmesinden ibarettir.

şürmesi, onun hakkında zihinlerde oluşan kanaatlerle ve hükümlerle bağdaşmamaktadır. Sonradan kazandığı, kendisine özel, her şeye hâkim olduğu makamı, daha evvelki dönemlere de yansıtılmak istendi. Onun son yaşananlara müdahale etmek için neden uzun süre beklediği anlaşılmaz bir keyfiyet olmaktadır. Aslında Ebû Müslim, önceleri Araplara karşı koyacak kadar bir güce sahip değildi. Siyasi davrandı, kendisini çekingen gösterdi ve onları bu şekilde gaflete sevk etti. Hatta Mudar kabilesiyle arasını iyi tuttu ve onların düşmanlıklarını kazanacak işlerden uzak durdu. Emevi rejimine karşı isyana yönlendirmesi o dönem için normaldi ve kimseyi de rahatsız etmiyordu. Ayrıca kafasında tasarladığı şeyleri açıkça ortaya koymamıştı. Medâinî'ye göre[53] onun kim olduğunu ve ne istediğini soruşturmak üzere, Merv'den âlimler ona müracaat etmekte ve ziyaretine gelmekteydiler. Ebû Müslim onlarla münakaşaya yaklaşmamış ve daha önemli işleri olduğunu beyan etmiştir.

[532] Ebû Müslim'in beraberindekiler, çoğunlukla İranlı köylülerden, Merv köylerinin ahalisinden ibaretti. Fakat aralarında, özellikle idareyle alakalı makamlarda, Araplar bulunmaktaydı. Her iki tarafı birleştiren unsur, din ve mezhepti. Abbasilerin ordusu, yani Horasan ordusunun çekirdeği, Taberî'nin de ifade ettiği gibi Haşimiye tarafını teşkil etmekteydi.[54] Ebû Müslim, Haşimiye'nin başında olduğu hâlde Merv'e girdi ve orada biat alınanlar da Haşimiye'den olanlardı. Onlardan biat alan, Ebû Mansur Talha b. Ruzayk el-Huzâî'ydi. Biatın mahiyeti şu şekildeydi: *"Sizden, Allah'ın kitabına, Peygamber'in sünnetine ve Rasulullah'ın ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek şahsa itaat etmenizi, subaylarınızdan hiçbir şekilde iaşe ve maaş talep etmeyerek onların kendi istekleriyle size bir şeyler verecekleri zamana kadar, beklemenizi*[55] *ve daha*

53 Taberî, II, 1965.
54 Taberî, II, 1987.
55 Krş. Vloten, Recherches, s. 66, 80'deki Ehl el-Kafiye veya (Ehl el-Kifaye?).

üst makamlardan emir almaksızın ayaklarınızın altına serilmiş şahsi bir düşmanınıza bile, bir kötülük yapmamanızı talep ediyorum." Anlatıldığına göre bir mezhebin tüm temel düşüncelerine ve izahlarına vakıf olan Ebû Mansur'un, birliklere bunlardan bahsetmeyip, yalnız umumi heyetle iktifa etmesi dikkat çekicidir. O, Abbasi imamının Peygamber ailesinin hal- [533]
kasının/Ehl-i Beyt'in dışından birisi olacağını bildirmiyordu. Birliklere her şeyden önce kayıtsız şartsız itaat etmeleri emrediliyordu. Bu ihtilalci grupta din algısı, askerî mahiyettedir. Halktan olan kimselerin, yukarı derecelerde bulunanların sırlarını öğrenmelerine gerek yoktu. Onların inançlarını göstermesi bakımından siyah sancak yeterliydi. Sancağın üzerinde farklı renkler de vardı ki, bunlar öteden beri mevcuttu.[56] Fakat hiçbir yerde sancağın rengine verilen önem, Horasan Şia'sındaki kadar değildi. Theophanes bunları, siyah giyinenler diye isimlendirmiştir.[57] Onlara göre Peygamber'in sancağı siyah olduğu için onlarınki de aynı renkteymiş. Bazı efsunlu [534]
kitaplarda yeni devri açacak siyah bayraklardan bahsedilmekteymiş. Fakat mevâlîyi İslam adına ilk defa ayaklandıran Hâris b. Süreyc'in bayrağı da siyahtı ve Ebû Müslim de mevâlî arasında tanınmış bir şahıs olması hasebiyle bayrağının rengini Haris'ten kopyalamış olabilir.

Dîneverî'nin (360) günümüze kadar gelen bazı mısralarında, Merv'deki Horasan valisi Nasr b. Seyyar, Araplara şu şekilde hitap etmektedir: "Sanki aranızda basiretli kimse

56 Hâricîlerde kırmızı, Agânî, 20, 112, 31. Siyah, yine aynı kaynakta 99, 9; krş. Taberî, II, 1981, 2007. Lisan, 11, 329. Abbasilerin muhalifi sadece Ümeyye taraftarı Suriyeliler değil, Ali taraftarları da beyaz rengi seçmişlerdi (Taberî, III, 223, 271, 295, 298, 361, 508). Medya'daki bazı asiler (Hürremiler?) kırmızı giyinirler, bundan dolayı Muhammire diye ismlendirilmişlerdir (Taberî, III, 493 vd. 645 vd. 1235). Hasanîlerden birisinin üzerinde yılan şekli bulunan sancağı vardı (Taberî, III, 237). Asilzadelerin kölelerinin de giydiği hususi renkleri vardı (Taberî, III, 516). Araplarda eski çağlardan beri siyah renk, intikam rengiydi. Agânî, 8, 75, 20.

57 Ayrıca bunlar Continuator Isidori Hispan. (nşr. Mommsen, s. 134)'de siyah şeytanlar diye isimlendirilmişlerdir.

yokmuş gibi, neden aranızdaki kan davalarını kurcalıyor ve kapının önünde bekleyen düşmana müsait zemin hazırlıyorsunuz? Bunlar, oradan buradan gelen nüfuzları olmayan kimselerdir ne bizim tanıdığımız Araplar ne de makam sahibi mevâlîdendir. Bunların, Allah Rasûlü'ne uymayan ve hiçbir mukaddes kaydedilmemiş, sadece Arapların öldürülmesini isteyen bir dinleri vardır." Taberî'ye göre[58] bizzat imam İbrahim b. Muhammed, Ebû Müslim'e, Horasan'da hiçbir Arab'ı hayatta bırakmamasını özellikle emretmişti. Theophanes'e göre,[59] Ebû Müslim tarafından tahrik edilen köleler, Horasan'da bir gece içinde efendilerini katlederek onların silah, hayvan ve paralarını alarak, kendilerini teçhiz etmişlerdir. Taberî'de, Merv'in işgali esnasında böyle bir şey yapıldığına dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ebû Müslim, sadece
[535] Nasr'ın taraftarlarından 24 kişiyi seçmiş ve Nasr'ın kararından sonra idam ettirmiştir. Askerlerine de disiplinli hareket etmelerini ve emir almaksızın hiç kimseyi katletmemelerini söylemiştir. Diğer hususlarda olduğu gibi burada da Abbasilere yaranmak adına hadisenin hafifleştirilmiş olması pekâlâ mümkündür. Mevâlî öfkesini, Taberî'de göründüğünden daha fazla şiddet uygulayarak tatmin cihetine gitmiş olabilir. Fakat mevâlînin Arap düşmanı millî hisleri o kadar mübalağa edilmemelidir. Zira bu hareketin içinde sadece İran milletinden değil, aralarında Arapların da bulunduğunu göz ardı etmemek lazımdır. İşte böyle bir mezhepten neş'et eden bu fırka, İslam'ın içinde mevcut olan siyasi ve sosyal türden mevkileri de barındırmaktaydı. Prensip olarak yabancıları değil, dinsizleri (kâfirleri) tehdit ediyorlardı, bundan dolayı mevâlînin silahları için, kâfir sopası adı verilmiştir.[60] Ebû Müslim'in en yakın adamları olan Ebû Nasr, Ebû Davud ve diğerleri Arap'tı. Kendileriyle mücadele edilecek olanlar aslında Araplar değil,

58 Taberî, II, 1937, 1974; III, 25.
59 Theophanes, Yaratılış Yılı, 6240.
60 *Kitabu'l-Eğânî*, 4, 93; Dîneverî, 360; Taberî, Kafirkubatı şeklinde isimlendirir ve sadece Muhtar'ın Haşebiyesi için kullanır. Taberî, II, 694.

hâkim olan Araplardı. Bunlar adaletsiz ve gayri meşru hüküm sürdükleri, dinsiz Emevi rejimini destekledikleri ve teokrasi içinde diğer Müslümanların kendileriyle aynı haklara sahip olmalarını kabul etmedikleri için, İslam adına öldürülmeleri gerekliydi. Buna karşılık Arap muhalefet grupları, mesela Iraklılar ve Horasan'daki Yemenliler, ilk zamanlar müttefik olarak görülmekteydiler. Fakat hakikatte İslam içinde asabi- [536]
yete karşı mücadele, İrancılığın yükselmesi ve Emevi saltanatının sona ermesinden itibaren, Arapların millet olarak da tazyik edilmesi ve aşağıya itilmesi neticesini doğurdu. Nasr b. Seyyar bunu çok önceden görmüştü. Bunların olacağı, onların gayelerinin içinde gizliydi. Fakat onlar bu hedeflerine de ulaşamadılar. Ülkeleri fethedenlerin mensup oldukları milliyetler onlar üzerinde etkili oldu. Bu durum İslam'ın o milletler arasında üstün hâle gelmesini sağladı. Fakat Horasanlıların isyanındaki temel kuvveti milliyet fikri değil, İslam düşüncesi teşkil etmekteydi. Daha önceden bizzat Arapların ayaklanmalarında onları harekete geçiren kuvvetin olması gibi. Yeni bir İslam, yeni bir milletle birleşiyordu.

Ebû Müslim Toharistan'a, orada daha önceden de faaliyetlerde bulunan[61] ve kendisine itaat eden Ebû Davud el-Bekrî'yi gönderdi. Bu zat Emevilerin memuru Ziyad b. Abdurrahman el-Kuşeyrî'yi Belh'ten kaçırtmayı başardıktan sonra azlettirmiş, yerine de Yahya b. Nuaym el-Bekrî getirilmişti. Fakat Yahya, Belh'ten çok uzak olmayan, müstahkem yerlere sahip Tirmiz'de bulunan Ziyad'la müzakerelerde bulundu. O yörenin bütün Arapları, Mudar, Yemen ve Rebîa kendi aralarında, Horasan Şia'sına karşı bir ittifak oluşturdular. Oradaki İranlılar da bu ittifaka dâhil oldular ve onların reisi Mukatil b. Hayyan, Arapların riyaset için çekilmelerini önlemek üzere lider olarak seçildi. Şia karşısında Araplar ve İranlıların birleşme- [537]
sindeki yanlışlıkları ve bazı hataların açıklanması gereklidir. Müttefiklerin bir kısmının siyah sancak taşımaları -ki bunlar

61 Taberî, 1960, 14 vd.

Hâris b. Süreyc'in bayraklarıydılar- dikkat çekicidir. Bu müttefik gruba yeniden Ebû Davud gönderildi. Düşman gruplar, Sercanân yakınlarında vuku bulan savaşın ardından Belh'i yeniden tahliye ederek, Tirmiz'e döndüler. Ebû Davud ikinci kez azledilerek yerine Ali'nin kardeşi Ezdlilerden Osman b. Cuday el-Kirmânî, Belh'e tayin edilmiş oldu. Fakat bu zat burada uzun süre tutunamadı. Meşhur Kuteybe'nin yeğeni olan Müslim b. Abdurrahman el-Bahîlî kumandasındaki Tirmiz Mudarlıları, onu Belh'ten sürüp çıkarmayı başardılar. Bunun üzerine Ebû Davud, üçüncü kez göreve gelmeye mecbur kaldı. Ondan vazgeçilmesi mümkün değildi. Taberî'deki rivayetin yerine konabilecek başka bir rivayet yoktur.[62]

Ebû Müslim, Horasan'ın doğusundaki üç idare merkezini, Merv, Mervrûz ve Herat'ı, batı tarafında, yani Nişabur'da ise sadece Nesâ ve Ebiverd şehirlerini elinde bulunduruyordu. Nişabur'da Vali Nasr b. Seyyar, Serahs'ta ise vali olarak Şeyban el-Harûrî vardı. Yeni koşullara uyum sağlayamadığı için Nasr, Merv'i terk ettiği gibi Şeyban'da orayı boşaltmak
[538] zorunda kaldı. Zira Ebû Müslim Merv'de bulunan Şeyban'a saldırı emri verdi. Şeyban mağlup edildi ve katledildi. Çoğunluğu Bekr kabilesinden oluşan birlikleri Nişabur'a kaçarak Nasr'a sığındılar. Bunun üzerine Nasr'a karşı mücadele ve bununla da Emevi Devleti'nin çöküşünü hazırlayan Horasanlı siyah şeytanlarla büyük savaş başlamış oldu. Bu savaşta komutanlık makamında Ebû Müslim bulunuyor ve savaş, Tayy kabilesinden bir Arap olan Kahtabe b. Şebîb tarafından idare ediliyordu.[63] Kahtabe, isyan çıktığı esnada orada değildi, ancak Merv'in alınmasından sonra hac için İmam İbrahim b. Muhammed ile görüşmek üzere gittiği Mekke'den dönmüştü. İbrahim ona bir sancak vererek, başkomutanlığa tayin etmiş-

62 Taberî, II, 1997 vd. Ebû Müslim'e karşı Sogd bölgesindeki muahhar isyanlar hakkında krş. III, 74, 79 vd. Bunlarda Abbasilerin eli vardır. Mâverâünnehir ancak Ebû Müslim ve Abbasiler sayesinde tam olarak İslam'ın hükümlerine boyun eğmiştir.

63 Krş. Hamase, s. 303 vd.

ti. Ebû Müslim de bunu onaylayıp başkomutanlığı ona bıraktı. Ebû Avn Abdülmelik b. Yezid el-Ezdî, Hâzım b. Huzeyme el-Temimî, İranlı ve Belhli Halid b. Bermek ve diğerleri bulunmaktaydılar.[64] Nasr, oğlu Temim'i, ilerleyen Şia ordusunun üzerine gönderdi. Bu zat, Tus yakınlarında mağlup oldu ve katledildi. Bunun üzerine Nasr, 130 yılı Şevval sonunda, yani 748 Haziran sonunda Nişabur'u boşalttı.[65] Bir süre sonra Ebû Müslim idare merkezini Merv'den buraya nakletti.[66] Ali b. Cuday [539] el-Kirmanî'yi yanına aldı ve yolculuk sırasında onu ortadan kaldırmaya muvaffak oldu. Ali'nin kardeşi Osman b. Cuday da Toharistan'da Ebû Davud tarafından öldürüldü.[67] Bu sayede Merv'in alınması işi kolaylaştı ve Ezd ile Şia arasındaki ittifak üzerlerine düşeni yapmış oluyordu. Ezdli reisin katliyle, onu rahatsız eden bir rakip daha izale edilmiş oluyordu. Çünkü bu şahıs, Merv'de hâlâ müstakil olarak ve Ebû Müslim'le aynı haklara sahip bir mevkiideymiş gibi hareket ediyordu.

Nasr ve onunla birlikte Horasan'dan kaçan Temim, Bekr ve Kayslı Araplar, Nişabur'dan Cürcan sınırında bulunan Kumis'e gitmişlerdi. Halifenin emri üzerine Irak Valisi İbn Hübeyre, Nubâta b. Hanzala el-Kilâbi'yi Cürcan'a gönderdi. Fakat bu şahıs Nasr'la birlikte hareket etmediği gibi, onun ordusunda bulunan Kayslıları kendisine çekti ve onun gücünü daha da zayıflattı. Nubâta, Zilkade 130'da Cürcan'a girdikten sonra 1 Zilhicce cuma günü (1 Ağustos 748 Perşembe) Kahbate'ye karşı giriştiği mücadelede mağlup oldu ve öldürüldü. Bu arada Nasr, kendisine karşı gönderilen Kahtabe'nin oğlu Hasan'a karşı başarıyla kendisini savundu. Şiî subaylardan birisi, Ebû Kâmil, onun tarafına geçmiştir. Fakat Nubâta'nın mağlubiyetinden sonra Kumis'te daha fazla kalamazdı. Medya'yı boydan [540] boya dolaştı, ancak hiçbir yerde Emevi memurlarından ken-

64 Theophanes, Yaratılış Yılı, 6240'ta geçtiğine göre Kahtabe hemen hemen Ebû Müslim ile aynı derecede itibar görmektedir.
65 Taberî, II, 2016.
66 Taberî, III, 3; krş. III, 59.
67 Taberî, II, 1999 vd.

disine yardım edecek bir dost bulamadı ve Hemedan'a kaçtı.[68] 131 yılının ilk aylarından birisinde Kahtabe, oğluyla Kumis'te buluştu ve onu önden göndererek batıya doğru hareket etti. Rey ve Hemedan teslim oldular. Fakat Hemedan'dan kaçan şehrin emiri, Suriyeli birliklerle Nasr b. Seyyar'ın Horasanlı kuvvetleri Nihavend'de tekrar birleşerek, kendilerini orada muhasara eden Hasan b. Kahtabe'ye karşı şiddetli bir mukavemet gösterdiler. Kuşatma altındaki şehri kurtardı ve Caferî İbn Muaviye kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine çok iyi donanıma sahip Suriye ordusunun başına Kirman'da hazır bekleyen Âmir b. Dubârâ el-Mürrî getirildi. Bu şahıs Nihavend'e doğru ilerlerken Kahtabe tarafından saldırıya uğradı, mağlup oldu ve savaş meydanında öldü.[69] Bu çetin ve kanlı savaş İsfahan eyaletinde, Câbalk yakınlarında, 23 Receb 131 Cumartesi (18 Mart 749 Salı) yapılmıştır. Bunun üzerine Kahtabe, Nihavend önünde oğluyla birleşti ve nihayet Zilkade 131 (Haziran-Temmuz 749)'da kuşatılmış şehirde bulunan Suriyeliler, Horasanlı dostlarıyla anlaşmaksızın ve onları hiçbir şeye dâhil etmeden teslim muahedesi imzaladılar. Bunun üzerine oradaki Horasanlıların tamamı kılıçtan geçirildiler.[70]

[541] Kahtabe için Irak yolu açılmış oluyordu. Her zamanki gibi oğlu Hasan'ı önden göndererek onu takip etti ve Nihavend'den, Karmasin üzerinden geçerek Hulvan ve Hanikin'e gitti. Kuvvetli ordusuyla Dicle üzerinden kendisine karşı yürüyen ve Celûla'da karagah kuran Irak Valisi İbn Hübeyre'den zekice kurtuldu ve Dicle'yi geçti. Kûfe üzerine yürüdü. Fırat'ın kenarında bulunan Anbar yakınlarında bir müddet kaldı. İbn Hübeyre vakit kaybetmeden onun üzerine yürüdü ve Fırat'ın sol, aşağı tarafında bir yerde Fırat'ın ağzında Badakla'da, kanalın Kûfe'ye doğru iki kola ayrıldığı yukarı Fellâce'de karar-

68 Hemedan yakınlarında Sevâ'da 12 Rebiülevvel 131 (9 Kasım 748)'de 85 yaşında ölmüştür.

69 Theophanes, Yaratılış Yılı 6240'da Anastasius'a göre okunmalıdır. Çünkü burada kastedilen Reiske (Ebü'l-Fida, I, 238)'nın yanlış olarak tahmin ettiği gibi Nubâta değil, İbn Dubâra'dır.

70 Taberî, 37, 18.

gâh kurdu. Havsara b. Süheyl el-Bahîlî önderliğinde bir birlik Kûfe'ye gönderildi. Kahtabe'ye gelince o da Dimimma yanından Fırat'ı geçti ve sahilin sağ şeridinden İbn Hübeyre'nin ordugâhına karşı bulunan Hâyra mevkiine kadar ilerledi. 8 Muharrem 132 Çarşamba akşamı (27 Ağustos 749 Çarşamba günü) küçük bir birlikle geçidin üzerinden düşman karargâhına baskın yaptılar.[71] İbn Hübeyre gafil avlanmıştı. Önce Nil nehrinin ağzından geçti, fakat orada uzun süre kalmadı ve Nil Kanalı yolundan müstahkem ve idare merkezi olan Vâsıt'a ulaştı. Bu haber üzerine İbn Hübeyre'nin sarayına ulaşan Havsara, Kûfe'ye girmeye cesaret edemedi ve Vâsıt'ta valiyle birleşti. Kahtabe kesin bir zafer elde etmişti. Fakat bu başarısını hayatıyla ödemek zorunda kaldı. Bir gece aniden esrarengiz bir şekilde öldürüldü. O, askerî manada Abbasiler için en büyük başarılara imza atmıştı, zaferi Abbasi sancaklarına bağlamış ve onların yenilmezliğini insanların zihnine yerleştirmişti. Onun yerini sahilin sağ yakasında bulunan oğlu Hasan aldı ve hiçbir kuvvet kullanmaksızın Kûfe'ye girdi. Burada Emeviler tarafından şehit edilen Halid el-Kasrî'nin oğlu Muhammed, Yemenlilerle birlikte Abbasiler adına ayaklanarak müstahkem kalelerden birini ele geçirmişti. Havsara'nın geri çekilişinden sonra kimse ona muhalefet edemiyordu. Onun gönderdiği haber üzerine Hasan, 14 Muharrem salı günü (2 Eylül 749 tarihinde) şehre girdi. Buna karşılık, Basra'da Mühellebîlerden Süfyan b. Muaviye'nin Ezd ve Rebîa kabilelerinin yardımıyla Emevi idaresini düşürme girişimi yarım kaldı. Vali Selm b. Kuteybe el-Bahîlî'ye yardım eden Mudarlılar ve Suriyeliler, Ezd'i mağlup ettiler. Her tarafta Yemen (ve Rebîa) ihtilale katılırken, Mudar ise hâkim Arapçılık için mücadele ediyordu.[72] [542]

71 Mesleme b. Abdülmelik'in Yezid b. Mühelleb'e karşı 101 veya 102 yılında yaptığı hareketin benzeri.

72 Burada son olarak Taberî'de (3, 10, 14, 18,-20) zikredilen Ebû Mihnef'in rivayetini kullandım. Buna göre o felaket günlerine şahit olmuştur, fakat o sırada çok yaşlı olmalıdır. Taberî'nin baş ravisi birkaç tane önemsiz bazı detaylarda ondan ayrılmakta ve bazı değişik bilgiler vermektedir. Krş. Mes'ûdî, VI, 73; Ya'kûbî, II, 412; Hamase, 403 vd.

Kûfe

[543] Artık Abbasilerin Kûfe'deki gizli idaresi ortaya çıkmıştı. Peygamber ailesinin veziri Ebû Seleme, saklandığı yerden çıkarak yönetime el koydu ve Horasanlıların karargâh olarak kurdukları Hemmâm A'yan'ı idare için merkez tayin etti. Abbasiler için de bulundukları yerleri terk edip ön safa geçme zamanı gelmişti. Reisleri İbrahim b. Muhammed, Halife Mervan'ın emriyle tutuklanarak Hümeyme'den Harran'a götürülmüştü. Rivayete göre o, Kûfe'de Abbas oğullarına giderek kardeşi Ebü'l-Abbas'ı kendisinin halefi olarak kabul etmelerini emretmişti. Buna göre onun tutuklanması, Horasanlıların Kûfe'ye girişlerinden çok önce vuku bulmuş olmalıdır. Zira Abbasiler bu hadiseden bir ay sonra Safer 132'de oraya ulaştılar. Bunlar farklı ailelerden oluşan 14 kişilik bir gruptu: İlk olarak Ali b. Abdullah b. Abbas'ın oğulları: Davud, İsa, Salih, İsmail, Abdullah, Abdussamed; bunlara ilave olarak Davud'un oğlu Musa. Daha sonra Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas'ın oğulları: Ebü'l-Abbas, Ebû Cafer, Yahya. Ayrıca Muhammed b. Ali'nin torunları: Abdulvahhab b. İbrahim b. Muhammed ve kardeşi Muhammed, ayrıca İsa b. Musa b. Muhammed. Nihayet ailenin yan kolundan Yahya b. Cafer b. Temmam b. Abbas.[73]

[544] Kûfe halkı, Abbasileri kollarını açarak karşılamadılar. Vezir Ebû Seleme, bunların imam olarak kabul ettikleri İbrahim b. Muhammed'in halifelik haklarını pek de kabul eder gibi gözükmüyordu. Onların varlıkları Ebû Seleme'yi rahatsız ediyordu. Bundan dolayı kaldıkları yeri uzunca bir süre Horasanlılardan gizlemeye çalıştı. Vâsıt henüz zaptedilmediği

73 Davud b. Ali ve oğlu Musa, Hümeyme'den gelmediler, fakat Duma'da buradan gelenlere katılmışlar ve onlara Kûfe'ye gitmemelerini tavsiye etmişlerdir. Aile bazen İmam'ın yani İbrahim b. Muhammed'in etrafında toplanmayabiliyordu. Ali'nin oğulları İsa, Abdullah ve İbrahim'in kardeşi Ebû Cafer bir zaman için Caferî İbn Muaviye'ye bağlanmışlardı (Taberî, II, 1977). Sadece Davud b. Ali değil, 14 kişi arasında zikredilmeyen Süleyman b. Ali de, Hümeyme'de değil Irak'ta ikamet etmekteydi. Krş. Ya'kûbî, II, 419.

için, bunların zamanı henüz gelmemiş demekti. Fakat Ebû Müslim'in sadık adamlarından Ebû Cehm, durumun farkına vardı ve Horasanlılara haber verdi. Bunun üzerine Horasan'ın önde gelen şahsiyetlerinden 12 kişi Hammâm A'yan'daki karagahından atlarıyla Kûfe'ye geldiler. Abbasilerin kaldıkları mekâna giderek Ebü'l-Abbas'a biat ettiler. Neticede Ebû Seleme de kabul etmek zorunda kaldı.[74] 12 Rebiü'l-âhir 132 Cuma (28 Kasım 749 Cuma) günü Kûfe Mescidi'nde Ebü'l-Abbas ve yeni hanedan adına biat alındı. Ebû'l-Abbas minbere çıktı ve [545] hastalıktan maruz kaldığı yüksek ateş onu oturmaya mecbur edene kadar hutbe okudu. Bunun üzerine amcası Davud b. Ali kalktı ve ondan üç basamak daha aşağıda hutbeye devam etti. Bu hutbeler bize sahih bir şekilde intikal etmemiştir. Fakat rivayetlerden hutbelerin içeriğine dair bilgi edinebilmek mümkündür. Bunlarda Abbasilerin hâkimiyet hakları Kur'an'dan çıkartılarak ispat edilmekte ve bu münasebetle Ali oğullarının daha fazla hak sahibi olduklarını iddia eden Şiîler hakkında da kinayeli sözlerle polemik yapılmaktadır.[75] Fakat en çok üzerinde durulan konu, Iraklılarla Abbasiler arasındaki menfaat birlikteliğidir.[76] Abbasiler kendilerine bağlı Horasanlı birliklerin yardımıyla Emevileri iktidardan düşürürken, aynı zamanda Iraklıları Suriyelilerin boyunduruğundan kurtarmışlardır. O zamana kadar daima başarısız olan yaklaşık 100 yıllık Irak-Suriye mücadelesi, nihayet Irak'ın zaferiyle sonuçlanmıştı. Ali zamanındaki gibi iktidarın merkezi yeniden Kûfe'ye taşınmıştı: "Her hanedanın bir merkezi vardır, bizim merkezimiz sizsiniz." Bu ve benzeri sözlerle Kûfelilerin gönlü kazanılmak isteniyordu. Fakat devletin ağırlık merkezi hakikaten Dımaşk'tan, Kûfe'ye ve Irak'a geçmişti. Bu da çok önemli bir hadiseydi.[77]

74 Medâinî (Taberî, III, 28 vd.)'de bu şekildedir. Bunun biraz farklı rivayeti için Taberî, III, 34 vd. krş. Mes'ûdî, VI, 92 vd. Ya'kûbî, II, 413.
75 Bunlara küfür mahiyetinde Sebeî denilmekteydi. 29, 17.
76 Krş. Taberî, II, 1816-7.
77 Theophanes, Yaratılış Yılı, 6241.

[546] Ebû'l-Abbas Kûfelilere çok fazla güvenmiyordu. İkamet edeceği mekânı, Kûfelilerin yaşadığı şehre değil, Horasanlılar arasında Hemmâm Â'yan'da kurdu. Bir süre sonra da merkez idareyi Hire'ye ve daha sonra da güya Hemmâm Â'yan'da ikamet eden Ebû Seleme'den ayrılmak için Haşimiyye'ye nakletti. Her ikisi arasındaki gerginlikler de devam etti. Ebû Seleme, Ali oğullarına sempati duymaktaydı ve bunun açıktan söylüyordu. Hatta o vakte kadar parti (grup) idaresinin iplerini elinde tutması hasebiyle bu düşüncelerinde yalnız olmadığını göstermektedir. Kendi yetkilerini kullanarak halifeye bile cephe almaya cesaret edebiliyordu. Aslında hiçbir kuvvete sahip olmayan Ebü'l-Abbas, meşruiyeti bile tartışmalı olan ama vaziyeti bilen, sözde kendisinden daha fazla nüfuza sahip "Hükümdar yapıcılarının" iyi niyetlerine sığınarak hâlini arz etmek zorundaydı. Horasan ordusu üzerinde büyük bir nüfuzu olan Ebû Müslim'in rızasını almak için, kardeşi Ebû Cafer'i Horasan'a gönderdi. Neyse ki, Ebû Müslim'in Ebû Seleme ile alakası yoktu. Bu sebepten Ebû Seleme'yi öldürtmek suretiyle Abbas oğullarına iyilik yapmış oldu. Üstelik Horasan'da eski düşmanı, nakiblerin reisi Süleyman b. Kesîr'i de
[547] idam ettirdi. Bu zatın Ebû Seleme ile ortak hareket etmesini, şahsi intikamını almak için fırsat addetmişti. Sadık adamlarından Ebû Cehm ise halife Ebü'l-Abbas'ı kontrol altına almış, ona hükmediyordu.[78]

Emevilerin Sonu

Doğu'da bu ve benzeri hadiseler olurken, Batı'da dramatik hadiseler yaşanmaktaydı.[79] Nihavend Savaşı'nda alınan yenilgiden sonra Zilkade 131 tarihinde Kahtabe, Ebû Avn Abdülmelik b. Yezid el-Ezdî'yi Şehrizor'a göndermişti. 20 Zilhicce 131 (10 Ağustos 749)'da zaferle sonuçlanan bir savaşın ardından Ebû Avn, Suriyeli birlikleri oradan çıkarmış ve Musul eyaleti bölgesinde, Dicle'nin doğu yakasında ordusuyla

78 Ya'kûbî, II, 433; Taberî, III, 67, 88.
79 Taberî, III, 9 vd. özellikle Medâinî'ye göre.

beraber yerleşmiştir. Kûfe'nin işgalinden sonra bu şehirden takviye kuvvetleri geri getirtmiştir. Fakat komutanlığı Abbasilerden Abdullah b. Ali'ye bırakmak zorunda kaldı. Halife II. Mervan, Harran'dan hareket ederek, yanında Mezopotamya ve Suriye Arapları bulunduğu hâlde, Horasanlılara karşı Dicle üzerinden yürüdü. Büyük Zap Suyu'nun sol sahil şeridinde iki ordu karşı karşıya geldi. Savaş Cemaziye'l-âhir 132'de başladı, 11 Cemaziye'l-âhir Cumartesi, (25 Ocak, Pazar) Mervan'ın aldığı ağır yenilgiyle son buldu. Theophanes onun ordusunda 300.000 kişi olduğunu; ayrıca ona göre bin kişinin binlerce insana, ikibin kişinin onbinlere karşı koyup onları kaçırdığını zikreder. Böyle orantısız rakamlar başka savaşlar için de verilmektedir. İman eden azınlıkların sayıca üstün olan ka- [548]
firlere karşı zafer kazanmalarındaki en büyük etken onların Allah'a bağlılıklarıdır. Medâinî'nin bir rivayetine göre[80] Mervan'ın kumandasında sadece 12.000 kişi vardı. Savaş başladığında üstün durumdaydılar. Kayslıların Huzaalılardan daha fazla yorulmak istememelerinin sonucu, çok kötü oldu. Bununla birlikte kazanma azmi ve iradesi Horasanlılar tarafında daha yüksekti. Arapların kendilerine bile güveni kalmamıştı ve kendilerini feda etmek istemiyorlardı. Mervan çok büyük miktarda paralar getirtti ve savaştıkları takdirde bunu aralarında pay edeceğini vaad etti. Fakat Araplar paranın üzerine atlayarak yağma ettiler ve daha sonra hepsi de başka yerlere dağıldılar. Savaştan kaçanlardan pek çoğu köprü yıktırıldığı için Zap Suyu'nda boğuldular.

Mervan da Dicle üzerinden Harran'a çekildi ve bir süre orada kaldı. Bu esnada zindanda bulunan siyasi tutukluları serbest bıraktı. Bu durum onun şeref hanesine yazılacak cinsten bir erdemdir. Hâlbuki o gelmeden önce kaçmaya teşebbüs eden bazı tutuklular, Mervan'a itaat eden Harranlılar tarafından öldürülmüşlerdi. Mervan, Harran'dan hareket ederek Kınnesrin ve Hıms üzerinden Dımaşk'a, oradan da

80 Taberî, III, 47.

Yafa yakınlarında müstahkem yerlerin bulunduğu Ebû Fütrus'a giderek burada Benî Ravh b. Zinbâ'nın, Cüzamî Kral ailesinden bir şahsın yanında kendisine sığınak aradı. Çünkü bu bölgede iktidar Emevilerin idaresinden çıkmıştı. Onu arkasından kovalayanlar kendisini tehdit edecek kadar yaklaşınca, Ebû Fütrus'tan Mısır sahilindeki Farmâ şehrine kaçtı.
[549] Abdullah b. Ali, yanındaki Horasanlılarla ve kardeşleri Abdussamed ve Salih tarafından takviye ettiği adamlarla Mervan'ın peşindeydi. Musul, Harran, Menbiç, Kınnesrin, Baalbek ve Ayne'l-Car yoluyla Dımaşk yakınlarındaki Mizza'ya gelmiş ve orada karargâh kurmuştu. Suriye şehirleri mücadeleye bile gerek kalmadan onun tarafına geçiyorlardı. Zira bunlar artık Mervan tarafında değildiler.[81] Sadece devletin merkezi Dımaşk'ı muhasara etmek zorunda kaldılar. Orada kumanda Mervan'ın damadı Velid b. Muaviye b. Mervan'ın elindeydi. Fakat halk ağız birliği yaptı ve ona yardım etmedi. Hatta Velid'i öldürdüler (14 Ramazan 132/26 Nisan 750) ve şehrin kapılarını Abdullah b. Ali'ye açtılar. 14 gün sonra Abdullah b. Ali buradan Ebû Futrus üzerine yürüdü. Buradan da kardeşi Salih'i Ebû Avn'la birlikte Mervan'ı takip etmeleri için Mısır'a gönderdi. Salih, Zilkade 132 (Haziran 750) tarihinde Mısır'a hareket etti. Mervan onun önünden bir fırsatını buldu ve nihayet yukarı Mısır arazisinden Uşmunayn'da bulunan Busir'e (Busiris) ulaştı. Mervan'ı orada da buldular, Mervan'ın yanındaki sadık adamları şiddetli çarpışmaların ardından dağıldılar (Theophanes), Mervan da savaş meydanında öldü. Yemen Balharislerinden Horasanlı bir Arap, yanındakilere; "Vurun Delikanlılar!" diye, Farsça bağırarak Mervan'a saldırmış ve
[550] onu öldürmüştür. 132 yılının sonu 750 yılı ağustos ayının ilk günleriydi.[82] Mes'ûdî'ye göre [Mervan'ın] başı, halifelik alametleri bulunan Ebü'l-Abbas'a gönderildi. İbnü'l-Esîr'in

81 Mes'ûdî, VI, 84 vd.

82 Krş. *Kitabu'l-Eğânî*, IV, 92; Mes'ûdî, VI, 76 vd.; Tenbih,328; İbn-i Esîr, V, 326 vd.; Ya'kûbî, II, 414; Yâkut, IV, 760. 27 Zilhicce verilen günle uyuşmamaktadır (Pazar veya pazartesi) olmalıdır.

kaydettiği bir mısraya göre dilini bir kedi yemiştir. Bu seferin gerçek idarecisi kabul edilen Ebû Avn Mısır'da kaldı.

İntikam Süreci

Haccac tarafından Dicle'nin bataklık bölgesinde kurulan Vâsıt şehri, hâlâ zapt edilememişti. Babil yakınlarında Kahtabe ile yaptığı başarısız çarpışmalardan sonra İbn Hübeyre, Suriyelilerle buraya kapanmıştı. Birkaç Horasanlı Arap da onun etrafına toplanmıştı. Özellikle Yahya b. Nuaym[83] idaresinde Bekrliler, Hasan b. Kahtabe, onu takip ederek kuşattı. Bir müddet sonra Halife Ebü'l-Abbas'ın kardeşi Ebû Cafer buraya gönderildi ve ikinci derecede yetki verilerek buraya tayin edildi. Aslında kumanda Hasan'daydı. Hasan da halifeye değil Ebû Müslim'e karşı sorumluydu. Ebû Müslim, bir Horasanlı birliğin başında bulunan Ebû Nar Malik b. Heysem el-Huzaaî'yi ona yardıma göndermişti. Muhasara altındakiler arasında birlik beraberlikten eser yoktu. Yemenliler Nizarlılarla (yani Mudar ve Rebîa) çekişme içindeydiler. Buna rağmen şehir 11 ay boyunca direndi. Fakat Mervan'ın ölüm haberinin ulaşması üzerine, yani 133 yılının ilk aylarından birinde (750 yılı Sonbahar) İbn Hübeyre müzakere masasına oturmaya razı oldu. Her iki tarafı memnun edecek bir teslim sözleşme [551]
metni, hukukçular tarafından hazırlanıncaya kadar kırk gün geçti. Ebü'l-Abbas sözleşmeyi onayladı. Buna rağmen hükümlerine riayet edilmedi. Tutuklanan subayların taktığı yüzüklerinden hangi mevkide oldukları anlaşılınca, Nizar'a mensup olanlar idam edildiler, Yemenliler serbest bırakıldılar. Neticede İbn Hübeyre de yanındaki devlet hazinesini teslim ettikten sonra aynı akıbete uğramaktan kurtulamadı.[84]

Bu kalleşçe zulmü Taberî de anlatmaktadır. Bununla birlikte o, Abbasilerin zaferlerini kutladıkları kanlı ziyafetleri sükût

83 Yahya b. Hudayn'dan ayrılmalıdır.
84 İbn Hübeyre'nin ölümü üzerine mersiyeler Taberî, III, 70; Hamase, 372 vd.; Agânî, 16, 83 vd.

geçmektedir.[85] Aslında Emevilerde onlara anlam verilemeyecek derecede iyi davranılmıştı; onlar da teşekkürlerini, aforoz ederek ve mallarını açık artırmalarda satarak gösterdiler. İnsanî davranmayı bir kenara bıraktılar, ilahi gazabı ve meşru intikam gereklerini uyguladılar. Aslında kendilerinin alınacak bir intikamları da yoktu. Onun için bu intikam duygusunu Ali
[552] oğullarından borç aldılar ve sanki onların intikamını alırmışçasına hareket ettiler. Bu durum onların eline, bizzat Ali oğullarını da meydanlardan çıkarmak için yetki vermiş oldu. Zira hâkimiyet yolunu açan hatta hâkimiyet hakkını temin eden yön, intikam hakkına sahip olmak değil, bu intikamı almaktı. Artık yıkılmakta olan bu hanedanı tamamen zararsız hâle getirmenin zamanı gelmişti. Tüm bu hadiseler bize Peygamberlerin etkilediği Omri Hanedanlığı'nın yıkılmasını hatırlatır.

Emevilere karşı işlenen cinayetlerin ana merkezi Abdullah b. Ali'nin kumandasındaki Suriye'ydi. *Kitabu'l-Eğânî*'de iddia edildiği gibi bu cinayetlerin tamamı Horasanlılara yüklenemez.[86] Bu adamlar çok disiplinliydiler ve emir almaksızın hiçbir şey yapmazlardı. Cinayetler daha ziyade Abbasilerin emir vermeleri üzerine yapıldı.[87] Ölüler bile bu cezalandırmalardan nasiplerini almışlardır. Dımaşk, Dabık, Rusâfe, Kınnesrin ve diğer yerlerdeki halifelerin ve bazı Emevilerin mezarları açılarak onların kemiklerine dahi işkence yapılmıştır. Muaviye ve Ömer b. Abdülaziz'in mezarları bundan istisna edilerek onlara dokunulmamıştır. Bu kadar öfkeye sebep olan ve yakın zamanda ölen Hişam'ın cesedi bundan en fazla nasibini alanlardandır. Sadece burnu yok olmaya başlamış olan Hişam'ın cesedi önce kırbaçlandı, çarmıha gerildi ve sonra da yakıla-

85 Bu konuyla alakalı haberler Ya'kûbî, Mes'ûdî, İbn-i Esir ve *Kitabu'l-Eğânî*'de mevcuttur. Yakut, IV, 239, 336, 831 ve *Kitabu'l-Eğânî*, IV, 91, 10, 105'de bize kadar büyük parçaları ulaşan bir Ablî'nin veya Abalât mevlalarından birinin aynı döneme ait şiiri önemlidir. Abalât, Emevi ailesinin bir yan koluydu.

86 *Kitabu'l-Eğânî*, IV, 94, 96.

87 Ya'kûbî, II, 427.

rak külleri etrafa savruldu.[88] Hayatta kalan Ümeyye oğullarına en kötü işkenceleri ise Abdullah b. Ali, Mervan'ı elinden kaçırdıktan sonra bir süre kaldığı Ebû Fütrus'ta yaptı. Rivayete göre iyi muamelede bulunacağına dair söz vererek ikna ettiği seksen Ümeyyeliyi, Yehu'yu örnek alarak ziyafete davet etti. Daha sonra da okunan bazı şiirler neticesinde sanki aniden intikam hisleri uyanmış gibi hepsini sopalarla öldürttü ve cesetlerin üzerine deri sofralar koydurttu. Henüz daha ölmeyip can çekişenlerin iniltilerini musiki gibi dinleyerek, sofraya yemekler taşıtıp onları yedi.[89] Kurbanların ziyafet sofralarına davet edilerek kandırılmaları, aniden öfkelenmesi için işaret olarak şiir okutulması hadisesinin aynısının, Abdullah b. Ali haricinde, Ebü'l-Abbas'ın veya Davud b. Ali'nin isimlerinin geçtiği başka meclislerde[90] tekrar edildiğine dair anlatılanlar, rivayetler üzerinde şüphe uyandırmaktadır. Fakat büyük bir katliamın yapıldığında şüphe yoktur. Omri Hanedanı'nın içinde boğulduğu kan deryası eski İsrailliler için ne kadar unutulmaz bir hatıra ise, bu da Suriyeli Araplar için o kadar unutulmaz bir gündür. Yezreel günü nasıl Yehu ailesi için alınlarına vurulmuş kara bir leke ise, "Ebû Fütrus" günü de Abbasilerin alınlarına vurulan kara bir mühürdür. Mes'ûdî bu dehşet verici hadise için 15 Zilkade 132 (25 Haziran 750) tarihini vermiştir.[91] Theophanes yanlışlıkla bu hadiseyi iki yıl sonrası olarak tarihlendirmiştir. Fakat bugüne kadar onun gözden kaçırdığı kaydı Ebû Fütrus eski Antipotris olarak ortaya çıktığı için önemlidir.[92] [553] [554]

88 Mes'ûdî, V, 471 vd.

89 Kâmil, 707; İbn-i Esir, V, 329 vd.; Ya'kûbî, II, 425 vd.; *Kitabu'l-Eğânî*, IV, 160 vd.'de farklı şekildedir.

90 *Kitabu'l-Eğânî*, IV, 94. Düşmanların içki meclisinde öldürülmesi genellikle çok kullanılan bir motiftir.

91 Mes'ûdî, VI, 76.

92 Theophanes, *Yaratılış Yılı*, 6243'de "Yeni hükümdarlar (Hristiyanlardan) çoğunun eski hanedanın akrabalarından olarak, bunları hileyle Filistinlileri Antipotris'te öldürerek ortadan kaldırdılar." Ebû Fütrus'un Antipotris'le aynı olması (Fütrus-Portris) adı ve işin mahiyeti dolayısıyla sabittir. Antipotris veya Kaphassaba (Josephus Ant. 16,149; 13,

Mekke ve Medine'de Emevilerin celladı Davud b. Ali,[93] Basra'da ise Süleyman b. Ali'ydi. Hire'de Ebü'l-Abbas kendisine getirilen veya merhametine iltica eden Emevileri, bunlar arasında Mervan'ın en büyük düşmanı olması hasebiyle kendisini güvende hisseden Süleyman b. Hişam'ı öldürttü. Emevilerin takip edilmesi son bulduktan sonra bile geriye kalanlar ortaya çıkmaya cesaret edemiyorlardı. Tanınmak ve ele geçirilmek korkusuyla gizlenmeye devam ettiler ve hayatlarını sefalet içinde geçirdiler. Sadece Hişam'ın bir torunu İspanya'ya kaçabildi ve orada iktidara geldi.

Eski hanedanlarının bu zalimane imhası sebebiyle o zamana kadar pasif kalan Suriyeli ve Kayslılar, Kelblilerden daha az olmamak üzere harekete geçtiler. Kayslılar özellikle
[555] Kınnesrin'de isyan ettiler. Başlarında en asilleri ve Züfer b. Haris'in torunu Ebü'l-Verd Meczaa b. Kevser bulunuyordu. Bunlarla Tedmur Kelblileri ve Hıms Arapları birleştiler. Bunlar Mervan tarafından son anda serbest bırakılan Süfyanî Ebû Muhammed'in etrafında toplanmışlardı. Bu şahıs Ebü'l-Verd tarafından hilafetin meşru varisi olarak kabul edildi. Fakat asiler Kınnesrîn yakınlarında Merc el-Ahram yanında 133 yılı sonunda,[94] yani temmuz sonunda 751 yılında Abdullah b. Ali tarafından mağlup edilerek dağıtıldılar. Ebü'l-Verd, ailesinden 500 kişi ile birlikte öldürüldü. Süfyanî, Kelblilerle birlikte önce Tedmür'e kaçtı, daha sonra Hicaz'da farklı yerleri dolaştı ve ikinci Abbasi Halifesi Ebû Cafer Mansur zamanında yakalanarak idam edildi. Suriyelilerin hüküm süren Mervanilerden ayrılıp geri plandaki Süfyanîlere tevcih etmeleri dikkat

390). Arapların anlattıklarına göre Ebû Fütrus'un müstahkem mevkii Vâdi el-Avrak'ta aranmalıdır. Burada anlaşılmayan taraf ise Emevilerin Hristiyan olarak zikredilmeleridir. Bunda bir hata veya tahrif söz konusudur.

93 Kufe'deki katlediliş sahneleri *Kitabu'l-Eğânî*, IV, 91 vd.; Yakût, IV, 244.

94 Taberî, III, 55'e göre yılın son gününde, fakat bu rivayetteki gibi Salı değil Perşembe'dir. Theophanes, Yaratılış Yılı, 6242'de savaşın vuku bulduğu yer olarak Kınnesrin değil Hıms zikredilir. Belki orada da savaşılmıştır.

çeken bir husustur. Zira Ebû Muhammed, Halife II. Velid'in ölümünden sonra getirildiği makamı, I. Mervan veya Abdülmelik'e değil Muaviye ve I. Yezid'e borçludur. Ayrıca o, kendi ailesinin adıyla tanınmaktaydı ve her yerde el-Süfyanî olarak zikrediliyordu. Ölümüyle birlikte onun önemi daha da arttı. [556] O, Suriyeliler için bir Mesih oldu ve insanlar siyasi ümitlerini onun ikinci gelişine bağladılar. Sonraki zamanlarda düşman hâkim olduğunda onu Deccal'in habercisi olarak muhafaza ettiler. İslam'daki kıyamete dair bu tarz haberler Emevilerin yıkılışından sonra da devam etti.[95]

Mevâlî ve Şia

Abbasiler kendi idarelerine "Devle" (Devlet), yani yeni devir adını verdiler.[96] Aslında o günlerde çok büyük değişiklikler vuku bulmaktaydı. Emevilerle birlikte Suriyeliler de tarih sahnesinden çekildiler. Nefret ettikleri II. Mervan'ı tek başına bıraktılar ve Abbasilere karşı zamanında harekete geçmediler. Maalesef durumu değiştirmek için çok geçti. Mesele, bir satranç oyununda olduğu gibi her ne kadar eski hanedanlarına karşı sempatilerini muhafaza etseler[97] ve bunu da göstermiş olsalar da teşkilatları olmadığı için, bu gayretleri boşa gitti. İşin bizzat kendilerini ilgilendirdiğini ve bunun zararının kendilerine dokunacağını anladıklarında artık çok geçti. Devletin merkezi Dımaşk'tan Kûfe'ye ve sonra da Bağdat'a [557] nakledilmişti. Suriye, hegomanyasını kaybetmişti. Irak yaklaşık bir asırdır boştan yere silkip atmaya çalıştığı yabancı hâ-

95 Snouck Hurgronje, Mahdi, s. 11 ve DMZ. 1901, s. 690 vd.

96 Taberî, 3, 85, 16. 96, 19. 115, 9. Abbasilerin hizmetindeki Horasanlılar Ebnâ el-Devle'dirler. Abbasilerin istikballeri hakkında bir kehanet kitabı olan *Kitabu'd-Devle* (497, 1) adını taşır. Daha sonraki yıllarda Devle kelimesi genellikle hanedan, devlet anlamına kullanılmıştır. Aynı şekilde bir değişim Nevbe ve Ukbe (Hudh. 74, 38)'de de olmuştur. Fakat kavramın ilk manası yine muhafaza edilmiştir. Mesela Sâre'l-Mâlü devleten, yani mal başka ele geçti sözünde olduğu gibi.

97 Taberî, III, 2164 vd.'deki anlatılanlar çok ilginçtir. İnsanların hatıralarının merkezinde Muaviye yer alıyordu. Hatta ölümünden yüzyıllar sonrasında bile mezarının bulunduğu yerin mukaddes kabul edilir hâle geldiğini görmekteyiz.

kimiyet boyunduruğundan kurtulmuştu. Ali döneminde ele geçirdikleri hâkimiyeti yeniden elde etmiş gibi görünüyorlardı. Abbasiler siyasi temayüllerini açıkça Suriye aleyhtarı olarak ilan etmişlerdi.

Fakat aynı zamanda temsilcileri Emeviler ve Suriyelilerden oluşan Araplar için de hâkimiyet devri son bulmuş oluyordu. Arapların eski vatanı o kadar çok vahşileşti ki artık hac vazifesi bile güven içerisinde yapılamıyordu. Teokrasinin kurucuları ve onu idare edenler, Arap kabilelerinden oluşmuyordu. Bu alandaki üstünlüklerini tamamen kaybetmişlerdi. Mevâlî tamamen kendi hâllerine bırakıldı. Arap ve Acem arasındaki fark ortadan kaldırılmıştı. Aslında savaş hukukuna dayanan bu özel makamdan atılan Araplar, artık barış ve medeniyet sahasına çekildiler ve tüm Müslümanların iştirak ettiği bir kültür hâline dönüştü. Bu kültür din temelliydi ve İslam, Arap milliyetiyle birlikte son bulmadı, aksine yıllar geçtikçe daha da kuvvetlendi. Arapça, İslam'ın dili olarak her yere yayıldı. Ön Asya ve Afrika'daki en önemli Hristiyan milletlerinin dille-
[558] rini bile içine alacak hâle geldi. Yazışmalarda ve ilmi alanlarda Arapça, İranlılara da nüfuz etmişti. Fakat şiirlerde mahallî lisan muhafaza edildi ve eski onurlu mevkiine geri getirildi.

Mevâlî genel olarak olmasa bile bazı alanlarda Araplara karşı üstünlük elde etti. Horasanlılar zafere giden yolda Abbasilere yardım etmişler ve ganimetleri onlarla paylaşmışlardı. Her ne kadar onların, iktidara karşı durumları ve konumları ayrı bir mahiyette olsa bile, Suriyelilerin varisi olacakları kesinleşmişti. Bunlara devletin Şia'sı (destekçisi), Ensarı (yardımcıları) veya Ebnâ'sı (oğulları) denildi.[98] Zahiren kuvvet onların elindeydi. Halifenin daimî ordusu Suriyelilerden (Kuvâd) müteşekkil olduğundan, hâkim rolünü oynamaya daha yetkiliydiler. Halife bu muhafız ordu içinde ikamet etmekteydi. Bağdat, devletin sadece bir başkenti olarak değildi, Kûfe'den uzakta yaşayan Horasanlılar için halifenin hüküm

98 Matth. 17, 25.

sürdüğü bir karargâh olarak tesis edilmişti. Fakat Horasanlılar karargâhlarda da yurtlarıyla irtibatta kaldılar. Abbasilerin hizmetinde grup ve ordu olarak kazandıkları üstünlük, milletlerine ve ülkelerine, yani İran'a da intikal etti. Uluslararası İslam kisvesi altında İran taraftarlığı, Araplar üzerinde muzaffer oldu.

Hanedanın değişmesiyle birlikte devletin içişlerindeki yö- [559]
netim şekli de değişti. Bu konuda İran nüfuzunun tesirinin olup olmadığı meselesi bir kenara bırakılacak olursa, idare tamamıyla gayr-ı Arap bir hâle dönüştü. Araplar, fetihler yoluyla itaat altına alınan bölgelerde hüküm süren asiller oldular. Onların kabile sistemine dayanan akrabalık bağları yüzeysel de olsa devletin tüm eyaletlerine yayıldı. Aslında böyle bir sistem, Emeviler döneminde tutulacak yeri kalmamasına rağmen en azından basit hâliyle, yani ana hatlarıyla muhafaza edilmişti. Fakat Abbasiler döneminde bu sistem tamamen ortadan kayboldu. Abbasiler, Emevilerin her tarafa yaygınlaştırdıkları gibi mensup oldukları aristokrasi üzerinde yükselmediler. Abbasiler, Müslümanları bir vücud hâlinde kabul ettiler ve onların şecerelerine bakmaksızın siyasi haklarını muhafaza ettiler. Yalnız Abbas oğulları Peygamber varisleri sıfatıyla hâkimiyette ilahi hakka sahiptiler. İdareyi maslahatlar gereği ve menfaatlerine uygun olarak, kendi tekniklerini kullanarak şekillendirmelerinde onlara mâni olacak kimse yoktu. Yönetimde, özellikle vergi ve adalet teşkilatına daha
iyi bir nizam getirdiler. Kendilerine müracaat edenlerin şikâ- [560]
yetlerini dinlemek ve problemleri çözüme kavuşturmak için azami gayret gösterdiler. Buna karşılık daha önceden Emevilerin üstesinden gelmek için uğraştıkları, din icabı siyasetle yakından ilgilenenlere çok fazla fırsat vermediler ve büyük oranda bu problemin önüne geçtiler. Müslümanlar, yani Araplar ve Acemler sadece teb'a idiler ve onların âmme işlerine de yetkileri yoktu. Bunlar daha çok ticaret ve tarım gibi işlere yönlendirildiler. Öyle ki âmme işlerine veya devletin idare-

sine dair faaliyetler sadece gizli olarak, yer altı faaliyetleri olarak yürütülüyordu. Devlet o kadar daratılmıştı ki sarayın içinde büzülüp kalmıştı. Halifenin çevresi kadın-erkek renkli kalabalıklarla ve aynı şekilde kendi aile efradıyla, yani Haşimilerle doluydu. Ayrıca ordu da saraya dâhil edilmişti. Bunun merkez kadrosunda olanlar, sürekli olarak halifenin idare merkezinde bulunurlardı. Bu şekliyle Bağdat sadece Medine'den değil, Dımaşk'tan da farklı bir mahiyetteydi. Sarayda subayların haricinde pek çok sivil memur da bulunmaktaydı. Bunlar ekseriyetle hükümdarın köleleri gibi onun en gözde adamlarıydılar. Onlar arasında azadlı köleler çoğunluktaydı. Bunlar daha önceleri sadece müşavirlik vazifesine kadar gelebilmekteydiler, fakat Abbasiler döneminde devletin en yüksek makamlarını elde ettiler. Bu adamlar tozların içinden alıp yükseltiliyor, gerektiğinde de tekrar o tozlara fırlatılıyorlardı. Bu ve benzeri şeylere sebep olan entrika ve felaketler sarayda günün konusu hâline gelmişti. Günlük hayatlarında asil olan şahsiyetler, bu gibi memurluklar için pek tercih edil-
[561] miyorlardı. Abbasiler aldıkları kadınlarda bile nesebe dikkat etmiyorlardı. İnsanları asaletli kılan şey doğuştan değil ancak halife ile olmaktaydı. Zira bunlara makam ve asaleti halife, üniformalarla ve nişanlarla (tirâz) vermekteydi. Bundan dolayı terzi ve sırmacılara bayağı bir iş çıkmıştı. Aristokrasi yerine, birbirini kontrol eden saray memurları hiyerarşisi oluşmuştu. Bunun en üstünde divanı yöneten ve daha sonraki devirlerde halkın içinde görünmeyen halifenin, görünen vekili vezir bulunmaktaydı. Halife çok nadiren sahnede görünüyor veya bir fırtınada çakan şimşek gibi büründüğü bulutlar arasından infilak ediyordu. Halifenin bu durumu zamanla diğer eyaletlerdeki valilere de yansıdı. Valiler gönderildikleri yerlerde eyaletleri tayin ettikleri memurlarla yönetip kendileri ise sarayda kalmayı tercih eder hâle gelmişlerdi. Bu durum özellikle hanedan sülalesinden gelenlerde daha fazla görülmekteydi. Devletin resmî kurumlarının (divan) aşağı derecedeki memurları genellikle Müslüman cemaatin hased

ve kinlerini kolayca üzerlerine çeken Yahudi ve Hristiyanlardan oluşmaktaydı. Vezirin haricinde, memurlar arasında en fazla göze çarpan cellatlardı. Çünkü Araplar cellat diye bir şey bilmiyorlardı ve Emeviler döneminde böyle infaz memurları yoktu. Ama Abbasiler döneminde cellatlar, sarayın bir parçası hâline geldiler. Tahtın yanındaki idam aleti olan deri örtü, halifenin sembollerinden birisiydi. Ansızın icra edilen idamla- [562]
rın yanı sıra işkence ve zulümler, sultana duyulan hürmet ve korkunun artmasına sebep oluyordu. Aslında bu uygulama, şahlarının halk üzerinde hayat ve ölüm hakkına sahip olduğu İran kültünden alınmıştı. Her önemli hadise için fikrine müracaat edilen ve hatta seferlerde orduya refakat eden saray müneccimi de İranlılardan alınmıştı. Son olarak Abbasilerin karakteristik yapısında öne çıkan memurlardan birisi de postacılardı. Bu adamlar Bağdat Sarayı'nın, eyaletlere göndererek gizlice valileri kontrol eden, özel olarak seçilmiş ve hükümdarın sadık adamlarından oluşmaktaydı. Posta, casusluk işine yarıyordu. Çok büyük topraklara sahip olan devletin içerisinde istihbarat servisi mükemmel bir şekilde organize edilmişti. Sonraki zamanlarda Taberî, sadece olayları değil postacıların haberleri saraya getirdikleri günleri de tarihlendirmekteydi.

Abbasilerle başlayan bu yeni dönem, en bariz olarak dine karşı takındığı tavırla da Emevilerden ayrılmaktadır. Abbasiler, Emeviler tarafından tazyik altına alınan İslam anlayışını iktidara taşımadıklarından dolayı, kendileriyle övünüyorlardı. Onların ifadelerine göre, unutulmaya yüz tutmuş Hz. Peygamber'in sünnet ve geleneklerini yeniden canlandırmak istiyorlardı. Dönemin meşhur ulemasını Medine'den, Bağdat'a kendi yanlarına çekmeyi başardılar. Siyasi meselelerde de [563]
Kur'an ve Sünnet'e göre karar verilebilmesi için daima ulemanın fikirlerine müracaat ettiler. Hakikatte ise İslam'ı kendi gayelerine alet etmekteydiler. Yanlarına çekebildikleri âlimleri saraylarında kendi anlayışlarına uygun hâle getirdiler

ve yaptıkları haksızlıkları dahi onların müdafaa etmelerini istediler. Dindar muhalefetin eline güç verip, muzaffer kılarak zararsız hâle getirdiler. Zaten Emevilerin yıkılmasıyla bu muhalefet emeline ulaşmıştı ve artık sakince hayatlarına devam edebilirlerdi. Çünkü siyaset emin ellere teslim edilmişti ve Müslümanların bunlarla uğraşmasına gerek kalmamıştı. Onlara göre şeriat hakikat olmuştu ve mevcut düzene karşı ihtilal prensibinden de vazgeçilmeliydi. Abbasiler halkın düşünce dünyasını bu yöne kanalize etmeyi başarmıştı. Uzun yıllar süren isyanlar ve mücadelelerin ardından gelen bu anlayış, onların da dinlenmelerine yardımcı oldu. Zira Araplar öfke ve kinlerini çok fazla kan dökerek çıkarmışlardı.

Abbasilerin iktidara gelmelerinde müttefiki olan Şia'nın ayrı bir konumu olduğu düşünülebilir. Fakat tahtı ellerine geçirir geçirmez kendilerini aynı çatı altında gördükleri Ali evlatlarına karşı ve onların iddialarını çürütmek için düşmanca tavır takındılar. Özellikle İran'daki radikal Şiîleri (Ravendiye), kendilerinden ayırdılar. Din konusunda İranlılardan yüz çe-
[564] virip Araplara yöneldiler. Devletin merkezine yerleşip, tüm işlerde iktidarı ellerine geçirince, taşradan geldiklerini inkâr ettiler. Abbasiler, toplumu, meseseler üzerinde kafa yormak yerine dinde bulunan örf, âdet, ibadetler ve bu bağlamdaki hukuku düzenleyip, pratik hayatı da aynı şekilde tanzim edecek geleneklerle yetinen bir İslam cemaatine dönüştürdüler. Her ne kadar zahiren tam ters istikamette görünseler de aslında Emevilerle aynı istikametteydiler. Sadece akidevi olarak Sünniliği temsil etmediler; dinî ve siyasi birlikteliği tehdit eden bazı fırkalara karşı Emevilere kıyasla daha fazla mücadelesini verdiler. Peygamberin varisleri sıfatıyla sadece dünyevi değil dinî idareyi de ellerinde bulundurduklarından, bu konumlarını, Emevilerden daha fazla kendi menfaatlerine kullandılar. İktidarlarını milliyetçilik temeline dayandıran Emevilere karşılık Abbasiler, iktidarlarını bir muhafız kuvvete ve dine dayamışlardı. İlk olarak İranlı Şiîlerin şubesi ko-

numundaki "Zındık"lara karşı bir engizisyon kurup, o mahkemelerde (onları) yargıladılar. Bundan dolayı Abbasilerin hilafetini bir nevi *Sezaropapizm* olarak adlandırmak mümkündür.

Zaman içerisinde Horasanlılar da Abbasilerin huzurunu kaçırmaya başladılar. Mansur, Ebû Müslim'in vesayetine ihtiyacı kalmayınca kendi bağımsızlığını ilan etti. Ebû Müslim her [565]
ne kadar muazzam vasıflara haiz olsa da Mansur bir şekilde onu tuzağa düşürüp öldürttü. O dönemde Horasanlıların askerî gücünden feragat etmek mümkün değildi. Daha sonraki yıllarda da onları ortadan kaldırmak veya bir tarafa koymak o kadar kolay olmadı. Harun Reşid'in ölümünden sonra bu istikamette yapılan girişim, sadece onların kuvvetlerinin artmasına ve daha da fazla kök salmalarına yardımcı oldu. Abbasi halifeleri alternatif güç olarak Berberîleri, Slavları, Sogdluları ve Türkleri satın alıp silahlandırarak, Horasanlıların nüfuzundan kurtulmak istedilerse de bunda başarılı olamadılar. Bu hadiseler Abbasilerin, Memluklular ve özellikle Türklerin nüfuzlarına girmelerine sebep oldu. Neticede iktidarlarını tamamen kaybettiler ve devletleri de parçalara ayrıldı.

İranlılar hâkimiyetlerini bir iki asır muhafaza ettiler. Fakat bu mevkilerini kendi ülkelerinde uzun süre devam ettiremediler. Daha önceki yıllarda Araplar tarafından durdurulan Türklerin Mâverâünnehir, Toharistan ve Horasan bölgelerine ilerlemesine engel olamadılar. Daha önceden Memluklular aracılığıyla Müslümanların içlerine sızan Türkler, bu vesileyle İslam Devleti'nin varisleri oldular. Burada yelpazeyi genişletecek olursak, aslında İslam dünyası üzerinde menfi izlerden başka geride çok fazla önemli bir şey bırakmayan ve bir kasırga gibi geçtikleri yerleri mahveden Moğolları da bu grup arasında zikretmek mümkündür.

DİZİN

A

Abân b. Ukbe b. Muayt 159
Abbâd b. Ziyad 316
Abbas b. Hüseyin 309
Abbas b. Velid b. Abdülmelik 279
Abbasiler 17-19, 180, 181, 204, 270, 296, 301, 376, 377, 381, 386, 403-405, 413-418
Abdullah b. Abbas 96, 98-100, 404
Abdullah b. Âmir 107, 311, 314
Abdullah b. Amr b. Gaylân 116
Abdullah b. Halid b. Esîd 115, 321
Abdullah b. Haris 308
Abdullah b. Hâzım 315-317, 322
Abdullah b. Kavvâ el-Yeşkürî 79
Abdullah b. Mesud el-Fezârî 92
Abdullah b. Ömer 123, 284, 301
Abdullah b. Vahab el-Râsibî 80
Abdullah b. Zübeyr 123, 138, 153, 155, 307
Abdulmuttalib 22, 48
Abdurrahman b. Abbas 192
Abdurrahman b. Abdullah el-Kuşeyrî 341
Abdurrahman b. Ebî Bekir 123
Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as 189, 323, 325
Abdurrahman b. Nuaym 341
Abdurrahman b. Ümmü Hakem 115
Abdurrahman b. Ziyad 316
Abdurrahman İbn Avf 49
Abdülaziz b. Mervan 215
Abdülmelik b. Abdullah b. Âmir 311
Abdülmelik b. Mervan 133, 167
Abs b. Talk 309, 310
Abs kabilesi 210, 260, 274
Adî b. Ertât 216, 246, 249
Afrika 38, 137, 181, 217, 232, 252, 266, 267, 270, 313, 414
Ahnef b. Kays 304
Ali 16, 51, 52, 56, 59, 61, 64, 73, 74, 78-80, 93
Ali b. el-Kirmânî 367, 391, 394
Ali Şiası 10
Âmir b. Dubârâ el-Mürrî 402
Ammar b. Yasir 78, 105
Ammar b. Yezid 381
Amr b. el-Âs 52, 74, 76, 86, 119, 120
Amr b. Müslim 216, 343
Amr b. Sa'd 132
Amr b. Said 126, 127, 130, 146-149, 157-159, 181
Amr b. Temim 310
Amr b. Yezid b. Hakem 145
Amr el-Şa'bî 217
Anadolu 178, 261
Attab b. Varkâ el-Temimi 163
August Müller 217
Avâne 18, 73, 92, 96-99, 125, 133-135, 140-150, 158, 311-313

B

Baalbek 184, 280, 293, 408
Badgis 325, 327
Bağdat 16, 17, 413, 414, 416, 417
Bahîr b. Varkâ el-Sarîmî 320
Bahtarî b. Ebî Dirhem 344
Basra 18, 19, 38, 57, 58, 68-70, 80, 91, 92, 100-116, 123,-125, 143, 145, 148, 158, 162, 172, 173, 182, 185-202, 206, 216, 217, 223, 227, 228, 235, 236, 245-250, 257, 262, 284, 303-306, 308, 310-317, 321, 336, 348, 370, 374, 403, 412
Bedir 27, 31, 32, 48, 114, 120
Bekkâî 92, 93, 96
Bekr 68, 69, 79, 158, 171, 199, 298, 305, 308-310, 317, 318, 325, 344, 345, 366, 400, 401

Belâzûrî 18, 83, 99, 100, 112, 143, 161, 178-180, 228, 331, 358
Belh 169, 202, 263, 322, 327, 343, 351-355, 357, 399, 400
Benî Hârise 134
Benî Kakâ 278
Benî Mahzum 120
Benî Ravh b. Zinbâ 408
Benî Şeyban 187
Benî Ümeyye 11, 48, 49, 63, 143
Berberîler 233, 252, 267
Beykend 330, 346
Bişr b. Cürmüz el-Dabbî 350
Bişr b. Mervan 182
Biverd 369, 391, 394
Bizans 72, 91, 103, 116-118, 121, 142, 157, 171, 178-180, 182, 207, 216, 229, 244, 263
Buhara 327-334, 340, 343-349, 357
Busir (Busiris) 408
Bükeyr b. Mahan 379
Bükeyr b. Vişâh 319, 320
Büsr b. Ertât 92, 99, 107

C

Cabiye 146, 147, 149, 151-153
Caferiye İsyanı 159
Cahız 198
Cahiliye 27, 28, 35, 40, 123, 256
Câriye b. Kudame 92
Cebele b. Mesrûk 90
Cehm b. Safvan 350, 364
Celûla 402
Cemel Vakası 19, 57, 59
Cerrah b. Abdullah el-Hakemî 216, 250, 340
Cerrah b. Sinan 97
Ceyhun 320, 322, 324-330, 346, 347, 351-354, 361, 374
el-Cezire 88, 167, 169, 171, 172, 178, 182, 187, 209, 216, 250, 286-290, 297, 299, 301
Charles Martell 265
Cuday el-Kirmanî 352, 363, 395, 401
Cüneyd b. Abdurrahman 347
Cürcan 211, 338, 339, 357, 389, 401

D

Dabîk 211, 213
Dahhak b. Kays 92, 115, 123, 125, 145, 298
Davud b. Ali 405, 411, 412
Devs 304, 305
Deyrü'l-Cesâlik 163
Dımaşk 17, 61, 84, 109, 110, 111, 117-119, 122-125, 130, 132, 139, 142-153, 157, 159, 169, 171, 174, 177, 179, 180, 182, 184, 215, 237, 244, 250, 254, 259, 261, 263, 267, 273-275, 277-282, 284, 288-293, 380, 405, 407, 408, 410, 413, 416
Dicle 74, 80, 95, 169, 185, 187, 203, 258, 297, 300, 301, 402, 406, 407, 409
Dîneverî 77, 82, 97, 98, 397

E

Ebû Avn Abdülmelik b. Yezid 401, 406
Ebû Bekir 44, 48, 55, 67, 79, 87, 220
Ebû Cafer Mansur 412
Ebû Cenâb el-Kelbî 84
Ebû Davud Halid b. İbrahim el-Bekrî 390
Ebû Fatıma el-İyâdî 350
Ebû İkrime es-Sâdık 379, 380
Ebû Lu'lu 105
Ebû Mansur Talha b. Ruzayk 396
Ebû Ma'şer 16, 17, 18, 84, 115, 122, 142
Ebû Mihnef 13-18, 73, 74-91, 106, 113, 122, 126, 127, 129-135, 141, 142, 148-151, 186, 189, 195, 198, 199, 211, 245, 333
Ebû Muhammed el-Süfyanî 289, 293
Ebû Muhammed İsmâil b. Ca'fer 379

Ebû Muhammed Ziyad 380, 381
Ebû Musa el-Eşari 76, 257
Ebû Müslim 263, 302, 365-367, 370, 374, 378, 383, 387-401, 405, 406, 409, 419
Ebû Seydâ Salih b. Tarîr 345
Ebû Süfyan 32, 34, 48, 109, 137
Ebû Ubeyde 100, 244, 306-311, 316, 317
Ebû Zinâd 217, 269
Ebü'l-Abbas 404-409, 411, 412
Ebü'l-Esved 91, 95
Ebü'l-Verd Meczaa b. Kevser 412
Eftalitler 328
Ehl-i Beyt 62, 120, 235, 243, 376, 397
Elias Nisibenus 101, 121, 142, 153, 211
Emeviler 9, 10, 12, 13, 17-19, 58, 61, 68, 69, 103, 242, 244, 252, 259, 301, 359, 363, 403, 410, 414, 415, 417
Endülüs Emevileri 264
Ensar 27, 34, 45-47, 55, 103, 120, 131, 132, 134, 137, 138, 212
Ermeniyye 178, 182, 248, 284-288, 298
Esed b. Abdullah el-Kasrî 344, 380
Eslem b. Zür'a el-Kilâbî 316
Eşres b. Abdullah el-Sülemî 344
Eşyem b. Şakîk 309, 310
Evs 25, 32, 45, 317, 318, 321
Evs b. Abdullah b. Züfer 317
Evs b. Sa'lebe 318
Ezarika 185-188
Ezd 13, 68, 69, 92, 108, 112, 116, 172, 173, 202, 245, 246, 303-305, 308, 309, 311-313, 317, 325, 326, 336, 339, 341, 343-345, 350-352, 362, 363, 366, 367, 381, 385, 391, 395, 401, 403

F

Fatımîler 380
Fellâce 402
Ferezdak 114
Fergana 325, 331, 333, 335, 341, 358
Ferve b. Nevfel 81
fetih 34, 263, 314
fey 41, 49-51, 233, 235, 262, 294
Filistin 87, 88, 118, 145, 146, 154, 169, 207, 211, 272, 282, 290-292
Firyab 351

G

ganimet 11, 40-42, 45, 49, 68, 216, 219, 225, 232, 233, 235, 240, 330, 338, 354, 355, 367
Gaznin 327

H

Habbab b. Eret 80
Haccac 10, 164, 165, 185, 255, 274
Hafs b. Süleyman 384
Hakem Olayı 81, 82, 84-86, 90, 104
Halid b. Abdullah 208, 255, 257, 343
Halid b. Asîd 185
Halid b. Bermek 401
Halid b. İbrahim el-Bekrî 381, 390
Halid b. Velid 120
Halid b. Yezid 146, 153, 170, 182
Halid el-Kasrî 203, 209, 251, 255, 268, 276, 278-282, 289, 291, 296, 356, 403
Harb b. Osman 380
Harezm 330, 332, 346, 357, 390
Hâricîler 9, 10, 16, 47, 64, 65, 67, 70, 72, 80-83, 91, 94, 106, 111, 113, 156, 185, 187, 257, 266, 267, 297, 300, 301, 312, 365, 373
Hâris b. Süreyc 346, 350, 353-355, 358, 363, 366, 372, 373, 397, 400
Harise b. Bedir 114
Hariş b. Hilal el-Kurayî 319

Harran 144, 288, 290, 299, 301, 404, 407, 408
Harre 46, 131, 133, 138, 140
Harûra 60, 79, 81
Harûrîler 79, 80
Hasan b. Kahtabe 402, 409
Hasan b. Malik b. Bahdal 144, 150, 168
Haşim 22, 48
Haşim b. Utbe 78
Haşimiyye 377, 382, 386, 387, 406
Havâric 60, 79
Havsara b. Süheyl el-Bahîlî 403
Hayyân el-Nebatî 335, 338, 371, 372
Hazrec 25, 32, 45
Hemdân 79, 200, 304, 380
Herat 194, 196, 202, 316-318, 329, 332, 343, 351, 356, 367, 369, 394, 400
Hevâzin 34
Hıms 118, 146, 148, 154, 274, 278, 280, 282, 288, 291, 293, 299, 407, 412
Hırrît 81, 82, 86, 91
Hindistan 204, 216, 232, 234, 249, 337, 347
Hiraş b. Cabir el-İclî 227
Hire 260, 263, 277, 283, 284, 294-297, 406, 412
Hişam b. Abdülmelik 10, 213, 254
Hişam b. İsmail 176, 183, 254
Hocend (Hokend) 342
Horasan 18, 19, 68, 69, 71, 72, 112, 143, 173, 174, 188, 194, 195, 196, 202, 204, 208, 209, 211, 216, 226, 233, 235, 236, 246- 250, 263, 268, 274, 276, 284, 302, 303, 313-329, 332, 336,-344, 347-352, 355-358, 361,-363, 365, 367, 369, 370, 373, 374, 377-390, 396-401, 405, 406, 419
Hucr b. Adî 106, 111, 316, 345
Hureys b. Kutbe 323, 372
Husayn b. Nümeyr 135, 136, 140, 141, 148, 155
Hutarniye 378
Hümeyd b. Hüreys b. Bahdal 168
Hümeyme 375, 376, 387, 404
Hür b. Abdurrahman es-Sakafî 265
Hürremîler 386
Hüseyin b. Ali 123, 306
Hüseyin b. Nümeyr es-Sekûnî 147
Hz. Muhammed 9, 17, 21-29, 31-37, 40-45, 48, 50, 58, 63, 66, 67, 84, 93, 94, 115, 137, 176, 177, 221, 228, 230, 235, 258, 287, 294, 308, 376, 417

I-İ

Irak 9, 10, 16, 18, 38, 42, 57, 61, 74, 76, 77, 86, 91, 95, 97, 99, 103, 105-107, 114-118, 121, 144, 154-160, 162, 164, 167, 168, 185-189, 191, 201-205, 211, 215, 220, 223, 234, 236, 238, 242, 245, 247, 250, 255, 256, 259, 262, 266-268, 274, 276, 277, 283, 284, 292, 294, 300, 301, 306, 313, 324, 337, 339, 342-344, 352, 356, 362, 365, 366, 370, 373, 374, 379, 401, 402, 405, 413
İbn Abd Rabbih 198
İbn Bahdal 144-153, 174
İbn Büdeyl 78
İbn Ebî Serh 87, 88
İbn Eş'as 13, 16, 189-200, 202, 208, 228, 238, 251
İbn Hadrami 92, 305
İbn Hanzala el-Ensarî 133
İbn Hâzım 317-320
İbn İshak 16, 17, 93
İbn Muaviye b. Cafer 374
İbn Mülcem 94, 95
İbn Sebe 67, 376, 377
İbn Übey İbn Selûl 45
İbnü'l-Esîr 95, 124, 125, 167, 408
İbnü'l-Kelbî 13

İbrahim b. el-Eşter 155, 163
İbrahim b. Hattab el-Adevî 380
İbrahim b. Muhammed b. Ali 383
İbrahim b. Velid 284, 288
İhşid Guzak 330
İndus 204, 208, 233
İran 9, 39, 70, 71, 91, 105, 111, 179, 180, 223, 239, 295, 302, 314, 328, 329, 332, 337, 353, 365, 373, 378, 384, 386, 398, 415, 417, 418
İsa b. Makil el-İclî 383
İsfahan 80, 163, 295, 402
İshak b. Süveyd 310
İsmail b. Abdullah 217
İspanya 183, 209, 217, 232, 234, 264-267, 270, 313, 412
İstahr 108, 295
İstanbul 143, 183, 207, 211, 212, 216, 241, 263
İyâs b. Katâde 311

K
Kâbe 33, 34, 124, 128, 129, 136, 140, 141, 165, 177, 206
Kâbil 316, 330
Kabulistan 327
Kaderiyye 274, 284, 290
Kadisiye 75, 76
Kahtabe b. Şebîb 383, 389, 400
Karkısiyye 74, 144, 147, 148, 154, 155, 158-160, 167, 168, 300
Kaşgâr 331
Katâî 220, 229, 230
Kays 68, 69, 79, 81, 82, 87-92, 95-97, 115, 123, 125, 144-148, 151, 152, 156, 167, 170-174, 184, 199, 200, 202, 208, 209, 216, 246, 250, 251, 252, 254, 257, 260, 277, 278, 283, 290, 298, 304, 315-318, 325, 336, 341, 343, 352, 362, 363, 380
Kays b. Hânî el-Absî 283, 290
Kays b. Heysem 315, 316
Kays b. Sa'd 87, 88, 89, 91, 95
Kelb 54, 68, 69, 116, 117, 138, 144, 145, 150-152, 160, 167, 168, 170, 171, 174, 191, 201, 260, 283, 284, 290, 296, 299, 318
Kerbela 127, 133
Kıbrıs 237, 270
Kınnesrin 157, 288, 407-410, 412
Kıptîler 201
Kinâne 54, 90
Kinde 189, 199, 200, 280, 304
Kirman 188, 189, 194, 247, 295, 324, 402
Kiş 324, 327, 330, 347
Kudâa 116, 151, 160, 167, 201, 252, 290, 296
Kudüs 33, 86, 93, 118, 175, 176, 184, 255, 293
Kûfe 13, 16, 18, 38, 39, 52, 57-61, 66, 67, 70, 74, 79-82, 84, 87, 89, 94, 97, 100, 101, 103-116, 123, 127, 136, 155, 163, 164, 170, 171, 179, 180, 182, 185-188, 190-193, 195, 197-201, 204-206, 216, 217, 223, 228, 236, 238, 239, 247, 248, 250, 255, 257, 260, 262, 263, 274, 277, 283, 284, 293-301, 303, 310, 343, 348, 370, 374, 376-384, 387, 388, 402-407, 413, 414
Kumis 388, 401, 402
Kureyş 22, 23, 29, 31, 32, 34, 44-49, 69, 103, 119, 120, 132, 134, 138, 139, 192, 257, 298, 309, 321
Kuteybe b. Müslim 204, 208, 326, 329
Külsüm b. İyaz el-Kasrî 261, 267

L
Lahiz b. Kurayz el-Temimi 381

M
Mâh Afridûn 309, 310, 312
Mahuvan 391-395

Ma'kil b. Kays el-Temimi 81
Ma'kîl b. Sinan el-Eşcâ'î 134
Ma'kil b. Urve 251
Malik b. el-Heysem el-Huzâî 381
Malik b. Eşter 52, 75, 77, 88
Malik b. Hubeyre es-Sekûnî 147
Malik b. Misma' 309
Malik el-Eşter 57, 88, 91, 249
Mansur b. Cumhur 283, 284, 294, 296, 298, 300, 301, 302
Matar b. Naciye el-Temimi 192
Mâverâünnehir 183, 216, 232, 233, 268, 323, 324, 327-329, 348, 351, 352, 369, 372, 419
Medâin 97
Medâinî 18, 19, 73, 92, 99, 100, 101, 108, 114, 124, 141, 148, 150, 156, 159, 167, 195, 313, 314, 331, 333, 358, 359, 361, 379, 380, 382, 389, 390, 393, 396, 407
Medine 16, 17, 18, 23-38, 43-58, 71, 83, 87-89, 93, 103-105, 119, 123, 124, 126-142, 145, 147-150, 153, 154, 165, 170, 171, 176, 177, 179, 182-185, 203, 208, 211, 212, 215, 224, 252, 258, 262, 263, 273, 274, 286, 301, 375, 376, 412, 416, 417
Mekke 21-24, 31, 32-35, 44-48, 52, 56, 57, 63, 85, 94, 95, 103, 120, 124, 126-130, 133, 135, 137, 140, 141, 148, 164, 165, 175, 176, 185, 203, 206, 208, 235, 255, 258, 273, 286, 301, 387, 389, 400, 412
Memluklular 419
Me'mun 175
Merc el-Ahram 412
Merc-i Rahıt 145-154, 167
Merv 302, 315-324, 329, 332, 334, 343, 346, 348, 351, 353, 357-361, 363-369, 380-401
Mervan b. Hakem 89, 109, 142, 146
Mervan b. Muhammed 264, 284-287
Mervaniler 143, 153, 245, 279
Merv el-Şazân 302
Mervrûz 316, 319, 325, 327, 329, 332, 351, 353, 355, 369, 390, 391, 394, 400
Mesleme b. Abdülmelik 248, 250, 272, 286
Mesleme b. Hişam 271, 273
Mesleme b. Muhalled 87, 90
Mesud b. Amr 172, 308, 309
Mes'ûdî 77, 78, 125, 408, 411
mevâlî 9, 70, 185, 197, 198, 206, 223, 224, 227, 233, 243, 247, 295, 306, 309, 335, 349, 372, 373, 376, 378, 385, 397, 398, 413, 414
Mezhic 78, 200, 304
Mısır 9, 38, 52, 61, 74, 83, 86-91, 120, 154, 171, 178, 181, 221, 240, 284, 301, 408, 409
Mizza 280, 292, 408
Muaviye 48, 61, 64, 73, 101, 180
Muaviye b. Ebî Süfyan 58, 116, 279
Muaviye b. Hudeyc 88, 90
Mudar 69, 173, 202, 209, 257, 297, 308, 313, 317, 318, 343, 365, 366, 385, 391, 395, 396, 399, 403, 409
Mufaddal b. Mühelleb 325
Mugîre b. Şu'be 10, 97, 101, 103, 104
muhacirler 27, 32, 43, 47, 296
Muhammed b. Ali 376-380, 382-385, 387, 404
Muhammed b. Ebî Bekir 52, 54, 87-91
Muhammed b. Ebî Huzeyfe 52, 74, 88
Muhammed b. Huneys 378-380
Muhammed b. Kasım 104, 204, 208
Muhammed b. Mervan 178, 182, 286

Muhammed b. Sa'd b. Ebî Vakkas 199
Muhârib b. Musa 295
Mukatil b. Hayyan el-Nebatî 356
Mus'ab 155-158
Musa b. Hâzım 326
Musa b. Ka'b el-Temimi 381
Musul 95, 155, 262, 288, 297-300, 406, 408
Mühellebîler 246, 252
Mürcie 283, 350, 351, 364, 373
Müsennâ b. İmran 301
Müslim b. Abdurrahman 400
Müslim b. Akîl 127
Müslim b. Amr 326
Müslim b. Said el-Kilabî 343
Müslim b. Ukbe 125, 132, 135-139, 150

N
Nadr b. Said b. el-Haraşî 296
Nasr b. Seyyar 226, 268, 274, 276, 284, 302, 347, 357, 397, 399, 400, 402
Nâtıl b. Kays el-Cüzâmî 145
Nebatîler 201
Necde b. Amir 140, 166
Nehrevân 80-83, 94, 100, 188
Nesef 327, 330
Nihavend 76, 105, 406
Nişabur 315-317, 320, 324, 332, 351, 364, 365, 367, 369, 380, 400, 401
Nubâta b. Hanzala el-Kilâbi'yi 401
Nuhayle 74, 80-83, 164, 248
Nuh b. Darrâc 227
Numan b. Beşîr 73, 92, 116, 128, 145, 148
Nusahâ 371

O-Ö
Osman 48, 56, 73, 90
Osman b. Cuday 400
Osman b. Hayyân 203, 208
Osman b. Muhammed b. Ebî Süfyan 131
Ömer 44, 55, 105, 218, 220-223, 226, 228, 231, 234, 238, 242, 270
Ömer b. Abdülaziz 183, 203, 205, 212, 213, 215, 218, 224, 226, 228, 231, 235, 238, 284, 339, 349, 410
Ömer b. Haraşî 251
Ömer b. Hübeyre 216, 250, 251, 342
Ömer b. Şebbe 99, 100, 114

P
Polytimetus 327, 328

R
Râm-Hürmüz 187
Ramîsane 330
Ravendiye 418
Recâ b. Hayve el-Kindî 177
Remle 207, 211
Revh b. Zinbâ 174
Rey 80, 402
Ridde 103, 138
Rusâfe 254, 260, 264, 268, 269, 272, 273, 292, 410
Rustakabâd 187, 191

S-Ş
Sâbiîler 22
Sabire b. Şeyman el-Hüddânî 305
Sâbit b. Kutbe 323
Sabit b. Nuaym 288, 290-292
Sâbit Kutna 345, 346
Sa'd İbn Ebî Vakkas 49, 84
Said el-Haraşî 341, 343
Sakif kabilesi 23, 68, 69, 103, 208
Salih b. Abdurrahman 180, 210
Saragossa 266
Sasani 122, 328, 346, 370, 371
Savâfî 220, 229
Sebeiyye 67, 375, 377
Selefkî 89, 92, 93, 156
Seleme b. Züeyb 307, 309
Selm b. Ahvaz el-Temimî 392
Selm b. Kuteybe el-Bahîlî 403

Selm b. Ziyad 143, 316, 317, 336
Semh b. Malik el-Havlanî 217
Semhûdî 134
Semüre b. Cündeb 114
Serahs 329, 367, 369, 400
Serât 304, 305
Sercun b. Mansur 118
Sevad 95, 220, 240
Sevr b. Ma'n es-Sülemi 146
Seyf 73, 78, 266
Seyf b. Ömer 19, 375
Sıffîn 13, 15, 16, 59, 61, 73- 84, 87-89, 91, 163, 248
Sicistan 188-190, 194-196, 199, 210, 284, 315, 316-319, 322, 324, 327, 330, 331
Sikazenc 390, 392-394
Sogdiyana 327, 328, 340, 349, 369
Suriye 9, 10, 16, 18, 38, 46, 58, 59, 61, 63, 68, 69, 74-76, 85, 88, 93, 99, 105, 116, 117-120, 133, 134, 137, 141-144, 148, 149, 151, 152, 154-159, 167-169, 172-178, 184, 185, 188, 192, 194, 199, 200, 201, 205, 206, 209, 211, 229, 230, 234, 236, 238, 242, 243, 248, 250, 252-254, 263, 273, 275, 277, 280, 283, 285-296, 299, 301, 311, 334, 337, 352, 355, 362, 366, 375, 402, 405-408, 410, 413, 414
Süfyan b. Avf 92
Süfyan b. Ebred 191, 193
Süfyan b. Muaviye 403
Süfyanîler 140, 153, 245, 279, 282
Sükeyne bint Hüseyin 138
Süleyman b. Abdülmelik 207
Süleyman b. Habib 295
Süleyman b. Hişam 273, 282, 288, 290, 292, 299, 302, 412
Süleyman b. Kesîr 381-391, 394, 406
Süleyman b. Mersed 317, 318
Süleyman b. Surad 155
Süleyman b. Süleym 283
Süleym b. Kaysan 278
Süryanî 17
Şa'bî 85, 121, 199, 217
Şam 73, 116, 184, 306
Şaş 328, 331, 357, 358
Şebes b. Rib'î el-Riyâhî 79
Şebib b. Yezid 187
Şehristânî 377
Şemmâs b. Disâr el-Utâridî 319
Şerîk b. A'ver el-Harisi 113
Şeyban b. Abdülaziz el-Yaşkurî 302
Şeyban b. Seleme 367, 373
Şia 14, 66, 72, 113, 114, 127, 185, 373-377, 386, 387, 397, 399, 401, 413, 414, 418
Şiîler 16, 66, 70, 111, 262, 263, 295, 301, 373, 375, 386, 405
Şûmân 327, 329, 330
Şureyh b. Hani 84

T

Taberî 13, 18, 19, 73, 89, 90, 92-94, 108, 130-136, 148, 153, 154, 156, 159, 161-165, 189, 198, 228, 245, 251, 254, 256, 260, 293, 296, 306, 314, 327, 331, 336, 377, 379, 380-385, 389, 390, 396, 398, 410, 417
Taberistan 211, 338
Taif 23, 103, 133, 164
Talha 49, 51, 54-58, 220, 235, 316, 317, 381, 396
Talha b. Ruzayk el-Huzâî 381, 396
Talha el-Talahât 316
Tarhan 329, 330, 356
Tarık b. Amr 165
Tay 389
teb'a 113, 178
Tedmür 148, 149, 168, 280, 281, 289, 291-293, 412
Temim 68, 69, 79, 92, 112, 121, 172, 173, 194, 246, 303, 304, 305, 307, 309-313, 318-321, 325, 334, 335, 339, 345, 350, 351, 358, 363, 379, 385, 401

teokrasi 24-27, 35, 37, 43-45, 47, 51, 55, 62, 63, 66-68, 70, 117, 139, 176, 200, 221, 233, 243, 247, 360, 373, 375, 385, 399
Theophanes 78, 92, 118, 151, 153, 156, 178-180, 228, 236, 253, 270, 275, 284, 289, 290, 293, 299, 300, 397, 398, 407, 408, 411
Tirmiz 320, 322-324, 326, 327, 329, 352, 399, 400
Toharistan 327, 329, 330, 343, 347, 351-355, 369, 390, 391, 399, 401, 419
Tours 265, 266, 267
Tumuşkes 330
Tus 367, 401
Tuster 191, 195
Türkler 11, 264, 313, 324, 332, 346, 354-356, 419

U-Ü

Ubey b. Ka'b 124
Ubeyd b. Ka'b el-Numeyrî 123
Ubeydullah b. Abbas 97, 99
Ubeydullah b. Abdurrahman 193, 194
Ubeydullah b. Hurr el-Cûfî 158
Ubeydullah b. Ziyad 115, 116, 124, 127, 136, 143, 145, 147-150, 154, 155, 158, 164, 172, 306, 309, 310, 316, 336
Ukbe b. Haccac 266
Ukbe b. Zür'a 217
Umeyr b. Hubâb el-Sülemi 148
Umman 172, 202, 302, 304, 305, 317, 341
Utbe b. Gazvan 105
Ümare b. Temim el-Lahmî 194
Ümeyye 47-49, 53, 58, 63, 89, 105, 107, 109, 119, 120, 130-133, 143, 145, 147-153, 169, 173, 176, 215, 245, 273, 292, 321-324, 373, 411
Ümeyyeoğulları 9, 10, 16, 32, 34

V

Vaddâhiye 287
Vâkıdî 16, 17, 18, 31, 73, 83, 85, 89-94, 99, 101, 107, 115, 121, 122, 126, 130, 134, 135, 141-143, 148, 150, 158-160, 162, 164, 165, 176, 179, 212, 245
Van Vloten 376
Vâsıt 195, 196, 201-203, 207-210, 246-249, 255, 258, 260, 284, 298, 299, 301, 403, 404, 409
Veda Haccı 35
Vehb b. Cerîr 128, 134, 306, 311
Veki' b. el-Davrakîye 320
Vekî b. Hasan b. Ebî Sûd 334
Velid b. Abdülmelik 183, 279
Velid b. Ukbe 73, 146
Velid b. Utbe b. Ebî Süfyan 126
Velid b. Yezid (II. Velid) 271
Velistan 327

Y

Yahudi 24-27, 32, 33, 55, 63, 67, 175, 226, 254, 258, 417
Yahya b. Nuaym 399, 409
Yahya b. Ukayl el-Hızaî 380
Yahya b. Zeyd b. Ali 277
Ya'kûbî 78, 82, 92, 94, 97, 98, 118, 158
Yezid b. Abdülmelik 212, 244, 245
Yezîd b. Ebî Süfyan 48
Yezid b. Haris el-Kenânî 87
Yezid b. Kays el-Erhabî 79
Yezid b. Muaviye 126, 142, 172, 279
Yezid b. Mühelleb 194, 202, 207-209, 216, 245-247, 252, 257, 333, 337, 340, 348
Yezid b. Ömer b. Hübeyre 274, 300, 366
Yezid b. Ziyad 316
Yunus Ebû Asım 382
Yusuf b. Ömer 259-262, 268, 274, 276, 283, 288, 289, 356, 362

Z
Zâdenferruh b. Piri 180
Zagul 325
Zaide b. Kudâme 164
Zekvâniye 287, 288, 299
Zerdüştlük 258, 371
Zerefşân Vadisi 331
Zerenc 190, 194, 315
Zeyd b. Ali b. Hüseyin 262, 376
Zeyd b. Ali İsyanı 263
Zeydiyye 295
Ziyad b. Abdurrahman el-Kuşeyrî 399
Ziyad b. Amr el-Atekî 310
Ziyâd b. Ebîh 10, 91, 92, 204, 305
Zunbil 188-190, 194-196, 210, 330
Zübeyr 51, 56, 57
Zübeyr b. Bekkâr 161
Züfer 144, 147, 148, 154, 155, 158-160, 167-170, 174, 251, 317, 412
Züfer b. Haris 144, 147, 148, 154, 155, 158, 159, 167, 168, 174, 251, 412
Züheyr b. Zu'ayb el-'Adevî 319
Zührî 83, 84, 89, 95-98, 100, 128, 269

Julius WELLHAUSEN

Arap Devleti ve Yıkılışı

İranlılar hâkimiyetlerini bir iki asır muhafaza ettiler. Fakat bu mevkilerini kendi ülkelerinde uzun süre devam ettiremediler. Daha önceki yıllarda Araplar tarafından durdurulan Türklerin Mâverâünnehîr, Toharistan ve Horasan bölgelerine ilerlemesine engel olamadılar. Daha önceden Memluklular aracılığıyla Müslümanların içlerine sızan Türkler, bu vesileyle İslam Devleti'nin varisleri oldular. Burada yelpazeyi genişletecek olursak, aslında İslam dünyası üzerinde menfi izlerden başka geride çok fazla önemli bir şey bırakmayan ve bir kasırga gibi geçtikleri yerleri mahveden Moğolları da bu grup arasında zikretmek mümkündür.

TNN 985098 TKG

ANKARA OKULU YAYINLARI